

¹ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Illés Gábor István

MTMT-azonosító: 10039908

A doktori értekezés címe és alcíme: Cselekvési problémák a politikai realizmusban

DOI-azonosító²: 10.15476/ELTE.2019.227

A doktori iskola neve: ELTE Politikatudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: politikatudományi doktori program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Szabó Márton, CSc; Szűcs Zoltán Gábor PhD

A témavezető munkahelye: Miskolci Egyetem (Szabó Márton); Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szűcs Zoltán Gábor)

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként³

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola hivatalának ügyintézőjét, Bencze Andreát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;⁴

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (datum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;⁵

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.⁶

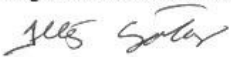
2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. szeptember 4.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

¹ Beiktatta az Egyetemi Doktori Szabályzat módosításáról szóló CXXXIX/2014. (VI. 30.) Szen. sz. határozat. Hatályos: 2014. VII.1. napjától.

² A kari hivatal ügyintézője tölti ki.

³ A megfelelő szöveg aláhúzendó.

⁴ A doktori értekezés benyújtásával egyidejűleg be kell adni a tudományági doktori tanácshoz a szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentést tanúsító okiratot és a nyilvánosságra hozatal elhalasztása iránti kérelmet.

⁵ A doktori értekezés benyújtásával egyidejűleg be kell nyújtani a minősített adatra vonatkozó közokiratot.

⁶ A doktori értekezés benyújtásával egyidejűleg be kell nyújtani a mű kiadásáról szóló kiadói szerződést.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Politikatudományi Doktori Iskola

Cselekvési problémák a politikai realizmusban

doktori értekezés

Készítette: Illés Gábor István

Témavezetők:

Prof. Dr. Szabó Márton

Dr. Szűcs Zoltán Gábor

Budapest, 2019

Tartalom

I. Bevezetés	7
1. Realizmus versus moralizmus: három realista toposz	8
2. Politika és kontingencia	12
3. A realistákat érdeklő cselekvési problémák: fenntartás, védelmezés, felforgatás	15
4. A dolgozat céljai	22
5. A dolgozat felépítése	26
II. Kontingencia a kortárs realizmus irodalmában: a realistákat érdeklő cselekvési problémák közelebről	32
1. Williamsi alapok: cselekvés, elmélet, gyakorlatok	32
2. Gyakorlatok és elméletalkotás: történeti kontingencia	34
3. Gyakorlatok és cselekvés: háttér- és operatív kontingencia	41
4. Elmélet és cselekvés: a politikaelmélet kontingens formái	48
III. A fenntartás problémája: kontingencia és karakter Bernard Williams realizmusában	54
1. Kontingencia és etika: a moralitás-rendszer kritikája	56
<i>1.1. Kontingencia és etika</i>	59
<i>1.2. A karakter mint a cselekvés kontingenciáját mérséklő tényező</i>	64
2. Williams és Max Weber felelősségetikája	72
<i>2.1. Felelősségetika és érzületi etika Webernél</i>	73
<i>2.2. Williams weberi öröksége</i>	77
<i>2.3. Weber továbbgondolása: a karakter jelentősége a demokráciákban</i>	83
3. Piszkos kezek és karakter	86
<i>3.1. Walzer „katolikus” koncepciója</i>	86
<i>3.2. Tillyris neomachiavelliánus alternatívája</i>	90
<i>3.3. Egy neoweberiánus-williamsiánus alternatíva</i>	92
4. Konklúzió	101
IV. A fenntartás és a védelmezés cselekvési problémájának határán: állhatatosság és ítélőképesség szélsőségesen kontingens helyzetekben	106
1. A probléma megjelenése Thuküdidész Peloponnészoszi háborújában	108
<i>1.1. Ítéloképességgel párosult állhatatosság: Periklész</i>	109
<i>1.2. Az ítélőképesség hiánya által kompromittált állhatatosság: a méloszi oligarchák</i>	113
2. Állhatatosság és ítélőképesség: egy elméleti és fogalmi keret	117
<i>2.1. Radikális szituacionizmus: Geuss</i>	117
<i>2.2. Mérsékelt szituacionizmus: az arisztotelészi praktikus mérlegelés</i>	122

3. Empirikus példák	130
3.1. Módszertan és elemzési szempontok.....	130
3.2. Churchill: ítélőképesség és a vállalkozás melletti kitartás.....	132
3.3. Blair: az ítélőképesség hiánya és a vállalkozás melletti kitartás.....	138
3.4. Mitterrand: ítélőképesség és a vállalkozás feladása.....	143
4. Konklúzió	149
V. A felforgatás cselekvési problémája: operatív kontingencia Max Weber és Raymond Geuss „klausztrófóbiás” realizmusában	156
1. A felforgató cselekvés Webernél	158
1.1. A cselekvés háttere: a kapitalizmus és a bürokrácia „acélkemény burka”.....	158
1.2. A felforgatás mikéntje – a próféta tiszta karizmája.....	163
1.3. A felforgatás korlátai – a próféta és követőinek felelőssége.....	166
2. A felforgató cselekvés Geussnál	173
2.1. A cselekvés háttere: a liberalizmus és a kapitalizmus „börtöne”.....	173
2.2. A felforgatás mikéntje – az elméletalkotó képzelőereje.....	179
2.3. Felforgatás korlátok nélkül – az elméleti képzelőerő korlátai.....	184
3. Rend és felforgató cselekvés alternatív képe: egy empirikus elemzés	187
4. Konklúzió	197
VI. Konklúzió	201
1. A realizmus sokfélesége	201
2. A realista toposzok jelentése	207
2.1. „Kezdetben volt a tett.”.....	207
2.2. „A politika a lehetséges művészete.”.....	209
2.3. „A politika az emberi tevékenység autonóm szférája.”.....	210
3. Egy „hibrid” realizmus	212
3.1. A „rókák” valóságérzéke Berlinnél.....	213
3.2. A valóságérzék dimenziói a kortárs realizmusban.....	219
3.3. Valóságérzék és aspektuslátás.....	222
Felhasznált irodalom	230
A szerzőnek a dolgozat témájához kapcsolódó publikációi	257

Köszönetnyilvánítás

Jelen dolgozat megszületéséhez a szerző pusztá erőfeszítése nem lett volna elegendő, így ehelyütt szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik segítettek munkámat. Mindenekelőtt családomnak (Édesanyámnak, Édesapámnak, Fruzsinnak és Eszternek) akik – nem kis türelemről téve tanúbizonyságot, és nem kis áldozatot vállalva – elviseltek a munkafolyamat alatt, és végig támogattak.

Hálával tartozom témavezetőimnek, Szabó Mártonnak, aki érdeklődésemet a dolgozatban többhelyütt felbukkanó politikai episztemológiai problémák felé terelte, a dolgozat írása alatt végig bátorított, és nagylelkűen vette tudomásul, hogy érdeklődésem a diszkurzív politikatudománytól a politikai realizmus felé fordult a doktori képzésem éve alatt. Illetve Szűcs Zoltán Gábornak, akinek köszönhető, hogy a politikai realizmus megjelent a magyar politikaelmélet térképén, és aki rengeteget szánt idejéből szövegeim kritikájára, a realizmus problémáiról való beszélgetésre, és tartotta bennem a lelket az írás nehéz pillanataiban. Ki kell továbbá emelnem Körösnéyi András, akinek kutatócsoportjában dolgozva rengeteget tanultam, és akitől a dolgozat politikai vezetők iránti érdeklődése származik; illetve Schlett Istvánt, akinek a politikai gondolkodással kapcsolatos kutatásai szintén komoly hatást gyakoroltak gondolkodásomra.

Köszönettel tartozom dolgozatom elő-opponenseinek, Balázs Zoltánnak, Horváth Szilviának és Hörcher Ferencnek azért, hogy empatikusan olvasták a dolgozatot, és számtalan értékes, építő jellegű kritikát fogalmaztak meg azzal kapcsolatban. Továbbá köszönet illeti mindazokat, akik vagy a dolgozat munkahelyi vitáján, vagy az évek során, konferenciákon, kutatócsoport-vitákon vagy egyéb alkalmakon kritikára méltatták a dolgozat egyes részeit. A fent nevezettekén túl: Ambrus Lorándot, Csornay Annamáriát, Darabos Ádámot, Derekas Győzőt, Gyulai Attilát, Koroncai András, Lipcsei Lászlót, Málík József Zoltánt, Mándi Tibort, Metz Rudolfot, Nagy Balázs Ágostont és Pap Milánt. A dolgozat jelenlegi formájának hibái természetesen kizárólag a szerzőt terhelik.

Szintén köszönettel tartozom az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete és az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézete korábbi és jelenlegi vezetőinek, Arató Krisztinának, Boda Zsoltnak, Körösnéyi Andrásnak, Pesti Sándornak, Sebők Miklósnak és Szabó Andreának, akik olyan munkakörnyezetet biztosítottak számomra, amelyben a dolgozat megszülethetett. Végezetül

doktori ügyvivőnket, Sturm Henriettát kell kiemelnem, aki hozzáértésével mindig segített eligazodnom a komplex doktori követelményrendszerben.

Budapest, 2019.08.13.

Illés Gábor

I. Bevezetés

Dolgozatom fő állítása, hogy a politikai realizmus szerzőit sajátos érzékenység jellemzi a kontingencia, és konkrétan a cselekvés kontingenciája iránt. A kontingencia formális jelentése, hogy a dolgok lehetnének másképpen is: cselekvésünk esetleges történeti körülmények által határolt és formált, ezek a körülmények pedig ki vannak téve az akár radikális külső változásoknak. Továbbá, a kontingencia – ahogy Kari Palonen írja (Palonen 1998) – nem pusztán határolja a cselekvést, de át is hatja azt: rendszeresen kerülünk olyan döntési helyzetekbe, ahol nem egyértelmű számunkra, mi is a helyes döntés; az alternatívák közötti választás, sőt, alternatívák kreálása is megjelenik a cselekvők mérlegelésében. Azonban talán még többet mond el a kontingenciáról, hogy az azzal való foglalkozás bizonyos filozófiai ambíciókkal *szemben* fogalmazódik meg. A kontingencia fontosságát hangsúlyozó szerzők a szükségszerűség helyett az esetlegességre, az univerzális helyett a partikulárisra, a racionalizmus helyett az emberi ész hatókörének korlátaira helyeznek hangsúlyt. Ha elfogadjuk a kontingencia ezen, Palonen által inspirált felfogását, a cselekvés kontingenciája a piszkos kezek problémájától a politikai ítélőképességen át a politikai képzelőerőig számtalan „klasszikus” realista téma közös nevezőjeként jelenik meg. Éppen ebben rejlik érdekessége a realizmus-kutatás számára: míg a kortárs angolszász politikaelméleti diskurzust a realizmus elsődlegesen mint politika és erkölcs viszonyának sajátos felfogása érdekli, a cselekvés kontingenciájának előtérbe állításával a realizmus méltánytalanul elhanyagolt vonásai válhatnak jobban láthatóvá, anélkül, hogy politika és erkölcs viszonya kívül kerülne látókörünkön.

A dolgozat azt szeretné vizsgálni, hogyan jelenik meg a kontingencia a politikában, és hogy a politikai realisták hogyan kísérelik meg konceptualizálni annak különböző formáit. Reményeim szerint sikerül majd megmutatnom, hogy ez az első látásra nagyon absztrakt probléma politikaelméleti elemzésekkel „lehozható a földre”. Ezeknek a politikaelméleti elemzéseknek két „főhőse” lesz: a politikai vezető és az elméletalkotó, ezen szerepek episztemológiai és etikai vonatkozásaival fogok elsődlegesen foglalkozni. Mindemellett a dolgozatnak analitikus és kritikai ambíciói is vannak. Az elsőt illetően: a kontingencia különböző formáinak szétszálazása segíthet a realistákat foglalkoztató cselekvési problémák egymástól való elkülönítésében, a realista tematika gazdagságának és a realista pozíciók sokféleségének feltérképezésében. A realista szerzőket ugyanis a kontingencia más és más megjelenési formái érdeklik, illetve máshogy is viszonyulnak a kontingenciához. A kritikai

ambíciót illetően: a dolgozat egyes pontokon szeretné tágítani a kortárs realizmus horizontját azáltal, hogy realista „klasszikusokkal” hozza dialógusba a kortárs szövegeket. Olyanokkal, akikre a kortárs realisták inspirációs forrásként, elődként tekintenek, azonban nézeteik nem egyszer kritizálhatóak is ezen klasszikusok felől olvasva.

Jelen bevezető fejezet célja nagy vonalakban vázolni, miben is állna pontosan ez a vállalkozás. Ezt az alábbi lépésekben végzi el: elsőként azt kísérel meg bemutatni három realista toposz segítségével, hogy miként határozzák meg magukat a realisták az általuk „moralistáknak” nevezett csoporttal szemben (1.); ezután tér vissza kontingenciára, kiemelve néhány fontosabb szerzőt az ezt övező diskurzusból, és megokolva, miért lehet hasznos innen „kölcönözni” a kortárs realizmus elemzéséhez (2.). Ezután a kontingencia egyik dimenziójának, a cselekvés politikai rendhez való viszonyának mentén különít el három, a realistákat foglalkoztató cselekvési problémát, példákkal illusztrálva pontos tartalmukat (3.). Ezután kerülnek megfogalmazásra a dolgozat céljai (4.), végül pedig a dolgozat szerkezetét mutatom be, összefoglalva, milyen problémák szervezik későbbi fejezeteit, és hogy a fejezeteknek milyen hozadékaik lesznek a vizsgált problémák szempontjából (5.).

1. Realizmus versus moralizmus: három realista toposz

Mi a politikai realizmus? Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a realista szerzőket nem azonos politikai pozícióik kapcsolják össze, következésképpen a realizmus politikailag indeterminált. Alison McQueen jól ragadja ezt meg, amikor úgy fogalmaz: „Bár a realizmus megközelítések sajátos családja, azonban nem szubsztantív *politikai pozíció*: a realisták nincsenek egy véleményen a helyes szabályokról és intézményekről, amelyeknek közös életünket kellene strukturálniuk. Ilyen elkötelezettségek csakis szubsztantív politikai pozíciókból (mint a liberalizmus, a szocializmus vagy a republikanizmus) eredhetnek, amelyekre a realista elkötelezettségek praktikus, módszertani és értékelési korlátokat helyeznek” (McQueen 2017, 3.). Míg Matt Sleat a liberalizmust szeretné realistábbá tenni (Sleat 2013), addig olyan realisták, mint Raymond Geuss (lásd az 5. fejezetet) vagy Chantal Mouffe (Mouffe 2005; 2011) a liberalizmus baloldali kritikáját fogalmazzák meg realista módon. De természetesen más politikai pozíciókkal való társítás sincsen kizárva: például, a realizmus kontingencia felőli leírása, amelyet a dolgozatban megkísérek, olyan sajátosságokat tol előtérbe, amelyek a szkeptikus konzervativizmus és a kommunitarizmus egyes nézeteivel rezonálnak. A realizmus tehát mindenekelőtt szemléletmód és érzékenység, amely nem egy

síkon helyezkedik el a politikai ideológiákkal, azonban kapcsolatba kerülhet velük, ha sajátos szemléletmódjával vizsgál számukra kedves témákat.

Szintén nehéz lenne egy kritériumot megállapítani, amely alapján eldönthető lenne, hogy valaki realista-e. Sokkal inkább bizonyos, wittgensteini értelemben vett családi hasonlóságok által összefűzött mozgalomról van szó (vö. McQueen 2017, 3.). Vagy, ahogy Szűcs Zoltán Gábor fogalmaz: bizonyos toposzok kötik össze a realista szerzőket (Szűcs 2018, 34-43.; vö. Szűcs 2014). Szűcs szerint egy-egy ilyen toposznak nem kell szükségképpen minden realista szerzőnél megjelennie – tehát a toposzok nem kritériumként funkcionálnak – azonban minél több jelenik meg egy-egy realista szerzőnél, annál inkább realista műről van szó. A leggyakrabban előkerülő toposzok talán a politika autonómiája, a konfliktus szerepe, a realizmus anti-utópizmusa, és a rend felértékelése az igazságossággal szemben (a hivatkozott szövegeken túl lásd még: Galston 2010).

Én a dolgozatban ebben a szellemben – bár nem pontosan a Szűcs általi felsorolás kategóriáit használva – három toposzt fogok közelebbről megvizsgálni. Kettő szűkebb értelemben tekinthető episztemológiainak, egy pedig ontológiainak, amely elsődlegesen politika és etika viszonyát hivatott tudatosítani. Mindhárom a realisták által moralistának nevezett pozíció ellen irányul. Mivel itt a realisták önképe érdekel minket, nem vizsgálom a realisták moralizmus-konstrukciójának helytállóságát.

A kortárs realizmus egyik alapító atyja, Bernard Williams szerint az az egyik fő probléma a moralizmussal, hogy a nem veszi figyelembe sem a cselekvés és az elméletalkotás körülményeit; a másik, hogy szintén nem vesz tudomást a politika sajátos céljairól, ehelyett alárendeli azt az etikának, akár úgy, hogy utóbbi célokat rögzít számára, akár úgy, hogy korlátokat állít elé (Williams 2005a; 2005c). Williams kritikájának első elemét kettébontva, a politikai cselekvésre vonatkozó részét a „politika a lehetséges művészete” toposzának fogom nevezni; az elméletalkotásra vonatkozót pedig – Williams és Goethe nyomán – a „Kezdetben volt a tett” toposzának. A második williamsi kritikát nevezhetjük a politika autonómiája toposzának.

Hogy miként is kell ezt a három toposzt érteni, azt talán egy klasszikus példa, Periklész tevékenységének moralista és realista megítélése segíthet megvilágítani. Moralista nézőpontból Periklész nem kiemelkedő politikus. Hogy miért, arra Platónról azt a választ kapjuk a *Gorgiaszban*:¹ mert nem volt képes jobbá tenni az athéniakat (Platón 1998, 503c, 516c-d). Egy

¹ A céloom itt egy jól azonosítható moralista pozíció körvonalazása, semmiféle általános állítást nem fogalmazok meg azzal kapcsolatban, hogy Platón munkássága egésze alapján mennyiben is tekinthető

másik, platonista szellemű dialógusból, az *Első Alkibiadészból* azt is megtudhatjuk, mi lenne az alternatíva: itt Szókratész azért korholja a politikai pályája kezdetén járó Alkibiadészt (Periklész gyámfiát), mert az tudatlanul rohan a politikába. Tudatlanságát pedig abból vezeti le, hogy kérdéseire egymásnak ellentmondó válaszokat adott (Platón 2005, 118b). A fenti szöveghelyekből kirajzolódó szókratészi pozíció tekinthető a moralizmus esetének, amely a számunkra érdekes három ponton szembemegy a williamsi felfogással. A politika cselekvés mércéje „kívülről” adott a politika számára (az erkölcsi nevelés), Periklész tevékenysége pedig ez alapján a külső mérce alapján, tevékenysége körülményeinek számbavétele nélkül kerül megítélésre.

Ezzel szemben a realista pozíció szerint a politikai cselekvésnek megvannak a maga sajátos céljai (például a politikai rend fenntartása, vagy – a kortárs viszonyokból hozva példát – a politikus választóinak képvisellete), arról pedig, hogy mi a teendő adott helyzetben, nem sokat lehet mondani elméleti szinten (Williams 2005b, 73.). A platonista Periklész-képpel ilyen nézőpontból ugyanazok a gondok, mint a kortárs moralista pozíciókkal, amelyekkel Williams vitatkozik, és amelyeket fentebb már említettem. Egyfelől, a moralizmus nem fogadja el azt a realista tételt, amely szerint a politika mint tevékenységforma sajátos „szabályokkal” rendelkezik (a politika autonómiájának toposza). Másfelől, azt sem, hogy a helyes politikai cselekvés mindig figyelembe veszi a konkrét körülményeket (a „lehetséges művészete” toposza). Végül, ha elfogadjuk a második toposzt, abból következik egy harmadik is: bármiféle, a rendszerezett tudás értelmében vett elmélet csak rendkívül korlátozottan lehet képes akár irányítani vagy előre jelezni, akár utólag méltányosan megítélni a politikai cselekvést (a „Kezdetben volt a tett” toposza, vö. Williams 2005c).

Folytassuk az előbbi példát. Platónnal és követőivel szemben két másik klasszikus, Thuküdidész és Arisztotelész nagyon is nagyra látszik értékelni Periklészt. Ha a fentebbi platonista szöveghelyekből rekonstruált pozíciót moralizmusnak neveztem, akkor Thuküdidész nyugodt szívvel nevezhető az első realista klasszikusnak, aki mindhárom, fentebb említett realista toposznak megfelel. Thuküdidész egyfelől azért tartja nagyra Periklészt, mert képes volt megfelelni bizonyos, sajátosan politikai kívánalmaknak: felismerte például, hogy az athéni belső békére és politikai stabilitásra a *démosz* és a politikai elit közötti potenciális konfliktus jelenti a legnagyobb veszélyt. Éppen ezért túlozta el beszédeiben az athéni polgárok közötti egyenlőséget, ezzel a demokratikus „ideológiával” véve elejét a belső konfliktusoknak. Ha a

moralistának. Éppen ezért lehet legitim eljárás egy apokrif dialógust is felhasználni – amelyet egyébként Platón filozófiájába való bevezetésként használtak a késői antikvitásban (Brunner – Mészáros 2005, 244–245).

polgárok erkölcsi nevelésében nem is jeleskedett, Athén stabilitását képes volt garantálni. Minderre egyik utódja, Alkibiadész már nem volt képes: nyíltan hirdette, hogy kiválóbb polgártársainál. Ez vezetett a vele szembeni ellenérzések növekedéséhez, amely pedig döntő szerepet játszott az athéni belső harcok kirobbanásában egy demokratikus és egy oligarchikus faksió között.² Másfelől, Thuküdidész azért is dicséri Periklészt, mert képes volt megfelelő képet alkotni az athéniak helyzetéről a peloponnészoszi háború kezdetén, helyesen mérve fel gazdasági, katonai, kulturális erőforrásaikat. Cselekvésének, háborús stratégiájának helyessége a körülményektől függött; Thuküdidész ezen körülmények „ellenőrzése” után alkot tevékenységéről kedvező ítéletet (Thuküdidész 2006, 2.65.). Harmadszor, Thuküdidész írása általában is figyelembe látszik venni a „Kezdetben volt a tett” toposzát: nagy ívű történeti narratívája olvasható úgy, mint konkrét esetekből levont általános tanulságok folyamatos megkérdőjelezése azáltal, hogy ezeket a tanulságokat új esetekre alkalmazza: a körülmények függvényében az erősebbel szembeni ellenállás vagy kárhoztató, vagy dicséretes; a nagyszabású terveket gyártó racionális politika hol üdvösként jelenik meg, hol kárt okoz (vö. Ober 2001).

Ha Thuküdidész realista klasszikus, Arisztotelész legalábbis hasznos inspirációs forrás lehet a realizmus számára, többek között³ a politikai cselekvés problémáját illetően. Periklésszel kapcsolatos értékelése hasonló irányba mutat, mint Thuküdidészé. Periklész nála a cselekvést konkrét helyzetekben orientáló, a rendszerezett és univerzális érvényű tudományos tudással (*szophia*) szembeállított gyakorlati okosság (*phronészisz*) példaként jelenik meg a *Nikomakhoszi etikában* (Arisztotelész 1987, 1140b–1141a). A gyakorlati okosságot és a hozzá kapcsolódó mérlegelést az állítja szembe a tudományos tudással, hogy olyan dolgokra irányulnak, amelyek lehetnének másként is – azaz kontingensek.

A fentebbi példának, Periklész eltérő megítélésének remélhetőleg sikerült adnia egy elsődleges képet arról, mi is a realisták problémája a moralizmussal. Az alábbiakban a kontingencia fogalmát kísérem meg összekapcsolni az itt bevezetett három realista toposszal, Thuküdidész és Arisztotelész után más realista szellemű gondolkodók nézeteit vonva be az érvelésbe.

² Periklész és Alkibiadész ilyen szembeállításához lásd például Orwin 1994, 123-126.; Lebow 2003, 146.; Illés 2016.

³ Egy másik pont, ahol a kortárs realizmus inspirációt találhat Arisztotelészben, az realista rezsimmelélete. Ehhez lásd Szücs 2017a, 208–230.

2. Politika és kontingencia

Úgy vélem, a realista mozgalom episztemológiai aggályai (amelyek az első két fenti toposzban megjelentek) a kontingenciával kapcsolatosak: a realisták szerint a moralista pozíciók racionalizmusa és univerzalizmusa, a partikuláris iránti érdektelensége és a logikailag koherens rendszer utáni vágya marginalizálja a kontingenciát. Továbbá, azt is állítom, hogy új belátásokhoz juthatunk, ha efelől a jelenséghalmaz felől vesszük szemügyre a kortárs realista mozgalmat. Többek között a harmadik említett realista toposzra, a politika autonómiájára vonatkozóan is. De mit is jelent pontosabban a kontingencia, és szűkebb értelemben a cselekvés kontingenciája?

Bár a kortárs realizmusban a fogalom nem játszik központi szerepet, a kontingenciának létezik egy neves szerzők által fémjelzett hagyománya az elmúlt évtizedek angolszász és német nyelvű politikaelméletében és eszmetörténetében. Ehelyütt csak két művet emelek ki ebből a tradícióból. Az első J.G.A. Pocock *The Machiavellian Moment*-je (Pocock 1975). Ebben Pocock bizonyos, a politika kora-újkori republikánus nyelvezetét foglalkoztató problémákat foglalt össze a kontingencia fogalmával. Az elsődleges probléma a középkor és a reneszánsz közötti törés, és ennek ismeretelméleti következményei. Némileg leegyszerűsítve Pocock érvelését (Pocock 1975, 3-8.): a középkor episztemológiájának fókuszában az időtlen és körülményektől független univerzálékhoz való felemelkedés állt. A skolasztika azt vallotta, hogy a partikularitást tárgyává tévő tudás – mindenekelőtt a történetírás – alsóbbrendű a filozófiánál, mivel nem derül ki belőle a dolgok univerzális jelentősége. A partikularitások legfeljebb az örökhöz és univerzálisához való viszonyukban érdekesek, a cél pedig ebből adódóan azok fölé emelkedni univerzális kategóriákkal. Mindezzel szemben a reneszánsz republikánus önreflexiójának középpontjában éppen a köztársaság történeti partikularizmusával, és ebből következően törékenységével és időbeli végességével, a külső szerencsének való kiszolgáltatottságával való szembesülés áll. Az univerzálisához való felemelkedéssel szemben felértékelődik a partikuláris ismerete, a racionális spekulációval szemben az érzéki tapasztalat. A reneszánsz republikanizmus ilyen értelemben a historizmus korai formája, amelynek célja a partikuláris érthetővé tétele. Pocock szerint a partikulárisához való viszony felértékelésében döntő szerepet játszottak a politikai megfontolások, a történetileg szituált politikai rend stabilitásának problémája. Ahogy Machiavelli kapcsán írja: „a politika a kontingens eseményekkel való foglalkozás művészete” (Pocock 1975, 156.), ami Machiavellinél a *fortuna* kezeléseként ölt testet.

Pocock eszmetörténeti fejtegetéseire kapcsolódott mintegy két és fél évtized múltán Kari Palonen, aki a kontingencia egy másik realista klasszikusnál, Max Webernél való megjelenését vizsgálta (Palonen 2002). Palonen két dologban járul hozzá a Pocock-féle képhez: egyfelől, magasabb absztrakciós szinten beszél a problémáról, az eszmetörténettől téve egy nagy lépést a politikaelmélet felé. Másfelől, a kontingencia olyan aspektusait helyezi vizsgálódása középpontjába, amelyek a reneszánsz itáliai szerzőknél és Pococknál marginálisak maradtak: a kontingencia nem pusztán kívülről határolja a cselekvést, hanem át is hatja azt, a cselekvő mérlegelésében is megjelenve. A cselekvésben rejlő kontingencia alternatívák feltárásában vagy akár kreálásában ölt testet, ebből következően pedig a (gyakran nem racionális mérlegelés eredményeként előálló) döntés, a kreativitás, az alkotás és az innováció is része. A kontingencia eredeti, arisztotelészi értelme („lehetne másként is”⁴) köszön itt vissza, azonban nem formálisan, hanem egzisztenciális és politikai tétellel átítatva. Ezek a kontingencia azon aspektusai, amelyek Palonen szerint Webernél jelennek meg a legátfogóbban, és amelyek Pocock „machiavelliánus pillanatának” érdemi továbbgondolását jelentik.

Mit jelent tehát a cselekvés kontingenciája, és miért fontos a dolgozat számára? Palonen a kontingencia két formája között tesz különbséget (Palonen 1998, 9-25.; 209-216.). Az első – Pocock által leírt variáns – a cselekvés *hátterének* esetlegességét, filozófiai nézőpontból való „megalapozhatatlanságát” (*Grundlosigkeit*), és ebből adódóan a változásnak való kiszolgáltatottságát (*Vergänglichkeit*) írja le. Érdemes megjegyezni, hogy ez a meghatározás meglehetősen heterogén dolgokat foglal magában: egyfelől, a cselekvést határoló, azt korlátozó partikuláris tényezőket (lokális gyakorlatokat, a cselekvés történetileg kialakult intellektuális háttérfeltételeit, a cselekvés intézményi környezetét, stb.), illetve a cselekvéssel szembeni potenciális külső kihívást (a cselekvőn kívülről érkező bizonytalanságként értett *fortunát*). Ezek egy kalap alá vétele „történetfilozófiai” távlatban érthető: Pocock érvelése szerint a köztársaság történeti partikularitásából, esetlegességéből a republikánus gondolkodók számára logikusan következett annak mulandósága, és a külső szerencsének való kiszolgáltatottsága. Mivel azonban dolgozatom nem történetfilozófiai távlatokban gondolkodik, hanem a politikai cselekvést szeretné elemezni, célszerű szétválasztanunk ezeket a tényezőket. Ennek oka, hogy

⁴ Vagy: nem teljességgel meghatározott, ugyanakkor nem is tiszta meghatározatlanság (Makropoulos 1998, 23.). Fogalomtörténeti szempontból a *contingens* az *endekhomenon* Arisztotelész által használt (Arisztotelész 1979, 32a, 18–20) kategóriájának latinizált formája. A fogalom történetéhez vö. Graevenitz – Marquard 1998; Huber – Stoellger 2008; Vogt 2011. Analitikus tárgyalásához: Schedler 2007. A kontingenciáról a magyar politikatudományban lásd Szabó 2011, 185–205.; 2016, 74–78.; 132–149.

alapvetően máshogy kapcsolódnak a cselekvéshez: míg az előbbiek korlátozzák a másként-cselekvés lehetőségét, a cselekvés kontingenciáját (ami történetfilozófiai perspektívából kontingens, „lehetett volna másként is”, az egy konkrét cselekvési szituációban jó eséllyel már rögzült korlát – vö. Vogt 2011, 64-66.), addig az utóbbi éppen, hogy új tereket nyit a cselekvésnek, azáltal, hogy a fennálló kereteket elbizonytalanítja (ennyiben a „lehetne másként is” egyik esete). Az előbbit történeti kontingenciának fogom nevezni, az utóbbit pedig, megtartva a paloneni fogalmat, háttérkontingenciának. Míg előbbi a cselekvés korlátja, addig utóbbi a cselekvés kontingenciájának egyik formája értelmezésben.

A kontingencia azonban nem csak a cselekvés háttérében jelenik meg, hanem áthatja a cselekvést is: a politikai alternatívák kidolgozása, az alternatívák közötti nem rutinszerű döntés (például egy erkölcsi dilemma esetében) mind az operatív kontingencia formái. Míg a háttérkontingencia elsődlegesen a cselekvés környezetében jelenlévő bizonytalanság, addig az operatív kontingencia a cselekvő belső mérlegelésében jelenlévő bizonytalanságra vonatkozik. Háttér- és operatív kontingencia természetesen összekapcsolódhat: a fennálló elbizonytalanodása vezethet az alternatívák létének, az újítás lehetőségének tudatosulásához; ugyanígy egy radikális újítás is felbomlaszthatja az addigi cselekvési kereteket.

Hogyan kapcsolhatóak a fentebbi megfontolások a kortárs politikai realizmushoz? Kétféleképpen. Először, a kontingenciához kapcsolódó episztemológiai problémák (Milyen jellegű tudásformákat igényel a partikuláris helyzetekkel, egyedi problémákkal való szembenézés? Milyen adottságok tesznek erre alkalmassá egy politikust? A vizsgálódás milyen módját követeli meg mindez a politikaelmélettől?), ahogyan már utaltam rá, kapcsolatba hozhatóak a korábban említett két toposszal (a politika a lehetséges művészete, „Kezdetben volt a tett”). Félretéve a komplex eszmetörténeti háttérrel, annyit biztosan állíthatunk, hogy a realistákat a kora újkori republikanizmushoz sok tekintetben hasonló episztemológiai problémák foglalkoztatják. Elég azokra a williamsi szöveghelyekre gondolnunk, ahol a rendszeres filozófia határainak kijelöléséről van szó (Williams 2006c, 74.), ahol az elméletalkotás „tisztátalanságokkal” (*impurities*), azaz történeti tudatossággal és empiriával való beoltását javasolja (Williams 2006f, 159.); vagy éppen arra, hogy a másik kortárs realista „alapító atya”, Raymond Geuss azt állítja, hogy a realista vizsgálódás számára az empirikus részletek „nem pusztán a részleteket szolgáltatják a képhez; ők maguk alkotják a képet” (Geuss 2005a, 232). A partikuláris univerzális szempontokkal szembeni felértékelése, az elméletalkotás túlzottnak vélt ambícióinak letörése nevezhető a realizmus egyik fő episztemológiai elkötelezettségének. Ez a hasonlóság megítélésem szerint elegendő egy olyan kísérlet legitimálásához, amely egy új, a kortárs realista szövegekben csak marginálisan

jelenlévő szótárral írja le a politikai realizmust. Van azonban egy még erősebb érv, még közelebbi kapcsolódási pont, amelyet a „lehetséges művészete” toposz implikál, ez pedig a kortárs realizmus érdeklődése a politikai alternatívaképzés, a szükségszerűségekkel szembeállított politikai lehetőségek iránt. Ez a kapcsolat végső soron genealógiai: Palonen és a kortárs realisták számára közös hivatkozási alap Max Weber, még ha utóbbiak nem is mindig fejtik ki pontosan, miért is tekintenek rá elődként.

Másodszor, az egész kontingenciaprobléma szorosan összefügg a harmadik általam megjelölt realista toposszal, a politika autonómiájának kérdéskörével. Pocock visszafogottan még csak annyit állít, hogy a politikának fontos szerepe volt a partikuláris foglalkozó tudásformák felértékelésében és a külső bizonytalanság kezelésében (Pocock 1975, 8.); Palonen azonban tovább látszik menni, és a politikai cselekvés sajátos természetének leírásához használja az operatív kontingenciát (Palonen 1998, 23.). Utóbbi állásponttal szemben én a dolgozatban amellet fogok érvelni, hogy ha Bernard Williams munkásságát a kontingenciaprobléma felől vesszük szemügyre, a szembetűnő éppen az, hogy Williams szerint erkölcsi életünket ugyanúgy áthatja a történeti kontingencia és a cselekvés kontingenciája, mint a politikát. Williams etikai víziójához éppen ezért sokkal inkább a szituációs etikák és az erényetikák állnak közel, szemben a maguknak abszolút érvényt követelő, szabály- vagy törvényalapú, deontologikus etikákkal. Ha viszont a realizmus etikával és politikával kapcsolatos aggodalmait a kontingenciaprobléma felől nézve hasonlatosak egymáshoz, akkor ilyen nézőpontból legfeljebb a politika korlátozott autonómiája alapozható meg.

Összegezve: azt állítom, hogy a kontingencia szótára alkalmas lehet a kortárs realistákat érdeklő politikaelméleti problémák át- és továbbgondolására. Palonen az egész kontingenciaprobléma kapcsán már megtette az első lépést az eszmetörténettől a politikaelmélet felé. A dolgozat arra vállalkozik, hogy a realizmus vonatkozásában megtegye a másodikat.

3. A realistákat érdeklő cselekvési problémák: fenntartás, védelmezés, felforgatás

Érdeemes felfigyelnünk egy, a paloneni megkülönböztetésből (háttér- és operatív kontingencia) eredő további distinkcióra. Ahogy fentebb láthattuk, a háttérkontingencia elsődlegesen a cselekvés környezetére, az operatív kontingencia a cselekvő belső mérlegelésére vonatkozik. Azonban a kontingencia egy adott formájával való foglalkozás általában a politikai rendhez való eltérő viszonyulással kapcsolódik össze; egy adott kontingenciaforma tematizálása

általában eltérő cselekvési „forgatókönyvek”, vagy – ahogy a dolgozatban nevezni fogom őket – eltérő cselekvési problémák előtérbe kerülésével jár együtt.

A háttérkontingencia tudatosulása általában a politikai stabilitás ideáljához közelíti az elméletalkotókat (és Palonen szerint ezt az ideált Machiavelli is csak relativizálja, de teljesen elszakadni nem tud tőle – Palonen 1998, 44.). Ezzel szemben a politikai alternatívákat alkotó operatív kontingenciát tematizáló Weber már egyáltalán nem kötődik ehhez az ideálhoz. Míg Machiavellit – és republikánus kortársait – az a kérdés foglalkoztatta, hogyan garantálható a köztársaság rendjének stabilitása a cselekvés háttérében jelenlévő kontingenciával, *fortunával* szemben (vö. Pocock 1975, kül. 183–199.); addig Palonen szerint Max Webernél a politika a *kontingencia elleni játékból a kontingencia általi játékká válik* (Palonen 1998; 2001). Azaz: a politikát Weber idejére már nem a rend hiánya, sokkal inkább maga a rend kezdi fenyegetni, a stabilitás helyett a politikai kreativitás és az alternatívaállítás kerül előtérbe. Elég Webernek a bürokratizációval kapcsolatos, az 5. fejezetben bővebben elemzendő elképzeléseire gondolnunk.⁵

Azaz: háttér-és operatív kontingencia (pontosabban ezek bizonyos formáinak) paloneni megkülönböztetésében benne rejlik a cselekvés és a cselekvési környezet viszonyának különbözősége is. A „machiavelliánus pillanatban” a *fortunát* próbálja megzabolázni a cselekvő, célja a külső bizonytalanság csökkentése; míg a „weberi pillanatban” maga a cselekvő teremt bizonytalanságot a rend bejáratott eljárásaitól, megszokott alternatíváitól való eltéréssel, új politikai lehetőségek felmutatásával.⁶ Ezekben a különböző cselekvési helyzetekben pedig értelemszerűen más és más politikusi kvalitások kerülnek előtérbe.

⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy ez a különbség pedig túlmutat Machiavellin és Weberen. Például, a realista klasszikus Hobbes cselekvőjét a természeti állapotban éppen a túlzott bizonytalanság és kockázatok, az erőszakos haláltól való félelem, röviden a rend hiánya vezeti az abszolút uralom elfogadása felé. A szélsőséges kontingencia csökkentése érdekében még egy ilyen rezsím is elfogadható számára. Ezzel szemben az olyan realistáknak, mint Weber vagy Geuss, közös inspiráció Nietzsche utolsó emberről adott leírása. Az utolsó ember biztonságot, kiszámíthatóságot és a kényelmes életet mindenképp fölé helyező, kockázatkerülő létmódja egyben maga a sterilitás, mindenféle kreativitás halála. A renchez való ragaszkodás ezen víziója ugyanúgy riasztó számukra, mint Hobbes számára a természeti állapot, és úgy látják, a bürokrácia és a modern tömegkultúra éppen ilyen ilyen embereket termel ki, akik csak arra vágnak, hogy minél nagyobb fogaskerekek legyenek egy gépezetben (vö. Weber 1924; Scaff 1987).

⁶ Vagy, ahogy más, a kontingenciával foglalkozó irodalmak rögzítik: a kontingencia vagy cselekvésem környezetéből ered, vagy magából cselekedetemből (vö. Marquard 1986; Shapiro – Bedi 2007; Toens – Willems 2012). A megkülönböztetés bizonyos mértékig perspektivikus: az a lehetőség, amit az én cselekvésem megnyit,

A kontingencia fogalmán belüli elhatárolásokat alább az 1. táblázat kíséri meg összefoglalni.

1. táblázat: a kontingencia fogalmának dimenziói

		cselekvéshez való viszony	rendhez való viszony
Történeti kontingencia („lehetett volna másként is”)		cselekvés (és elméletalkotás) külső korlátja	a fennálló partikuláris rend történetileg formált elemei
Cselekvés kontingenciája („lehetne másként is”)	Háttérkontingencia	a cselekvő szempontjából külső eredetű bizonytalanság	rend elleni külső kihívás
	Operatív kontingencia	belső, a cselekvést átható bizonytalanság	rend elleni kihívás a cselekvő részéről

Az alábbi kérdések merülnek fel tehát: Hogyan gondolkodnak a realisták politikai rend és a cselekvés viszonyáról? A cselekvés milyen formái foglalkoztatják őket, és hogyan konceptualizálják a politikai rendet? Ezekre a kérdésekre a realista szerzők írásaiból karakteresen különböző válaszok rajzolódnak ki, *érdeklődésük homlokterében más és más cselekvési problémák állnak*. Ezeknek a válaszoknak a pontos bemutatása túlmutatna egy bevezető fejezet keretein, így azokra a második fejezetben fog sor kerülni, a kortárs realista irodalmakkal való behatóbb foglalkozás után. Itt csak néhány illusztratív példával kísérem meg bemutatni a realizmus rendhez való sokszínű viszonyát. Az egyik illusztráció az korábban felidézett Periklész-példa folytatása. A többi a kortárs populáris kultúrából származik.

Elsőként tehát térjünk vissza néhány rövid gondolat erejéig Periklészhez. Említettem, hogy a moralista felfogással szemben a realisták általában kiemelkedő politikust látnak benne. Az esetleges látszat ellenére azonban korántsem biztos, hogy a realista szerzők egyetértének abban, pontosan miben is áll kivételessége, miért is volt olyan jelentős tevékenysége.

mások cselekvésének hátterében jelenhet meg; ennyiben nem csak a világ sajátosságai, hanem mások cselekvése is tartozhat a háttérkontingencia körébe.

Az első válaszlehetőségre már utaltam: Periklész képes volt stabilitást és kiszámíthatóságot vinni az athéni politikába. Stabilitást azért, hogy retorikájával tudatosan igyekezett mérsékelni a belső konfliktusokat. Kiszámíthatóságot azzal, hogy kiegyensúlyozta a *démosz* gyakori hangulatváltozásait: akkor is kitartott elképzelései és politikai irányvonala mellett, amikor a népgyűlést elragadták indulatai, és el akart térni a hosszútávon leginkább kedvező politikai irányvonaltól. Erre pedig karaktere és állhatatossága tette alkalmassá. Amennyiben egy politikai közösségben nincsenek ilyen politikai vezetők, joggal vethető fel, hogy nem csak a közösség jóléte, hanem akár fennmaradása is veszélybe kerülhet. Thuküdidész narratívája, Periklész és utódai (főképp a demagóg Kleón és a már említett Alkibiadész) karakterének éles szembeállítása afelé mutat, hogy Periklész állhatatossága elengedhetetlen volt Athén jólétéhez és stabilitásához.⁷ A fennálló athéni demokratikus rendszer működtetéséhez Periklész volt az ideális politikuskarakter (Lebow 2003, 131.).

Egy másik értelmezés, bár szigorúan véve nem zárja ki az elsőt, mégis másra helyezi a hangsúlyt. Eszerint Periklész legfőbb erénye abban rejlett, hogy kiemelkedően tudott kalkulálni a háborúban álló felek erőforrásaival, helyesen ítélve meg Athén és Spárta gazdasági és katonai erőforrásaiból, politikai kultúrájából adódó lehetőségeit. Ezek alapján megfelelő háborús stratégiát dolgozott ki és fogadtatott el a népgyűléssel, amelynek végrehajtását csak korai halála akadályozta meg (vö. Ober 1998). Periklész kiválósága tehát elsődlegesen nem abban rejlett, hogy garantálni tudta a fennálló intézményrendszer stabilitását és működését, hanem rendkívüli ítélőképességében, amellyel – Thuküdidész utólagos értékelése szerint – képes volt helyesen kalkulálni egy szélsőségesen bizonytalan, háborús helyzetben.

De akár – Max Weberből és kortárs Thuküdidész-értelmezőkből kiindulva (Weber 1992a, 191.; illetve Taylor 2009)⁸ – abban is láthatnánk Periklész kivételességét, hogy retorikai karizmájával alapvetően alakította át az athéni politikai berendezkedést és politikai kultúrát. Voltaképpen ő volt az, aki felforgatta az athéni birodalmi nagyság útjában álló korlátokat, új horizontokat nyitva az athéniak politikai gondolkodása előtt, amikor arra biztatta őket: szakítsák el a földjükhöz fűződő kötelékeket, és képzeljék el városukat szigetként. „Gondoljátok csak meg: ha szigetlakók volnánk, ki volna nálunk megközelíthetlenebb?” (Thuküdidész 2006, 1.143.). Ez alapján az olvasat alapján Periklészt elsődlegesen nem karaktere vagy állhatatossága, nem is ítélőképessége, hanem politikai képzelőereje tette kiemelkedő politikussá.

⁷ Erről bővebben lásd a 4. fejezetet, illetve Illés 2016-ot.

⁸ Megjegyzendő, Taylor erős egyúttal erős kritikával is illeti ezt a rendkívüli politikai teljesítményt.

Mindhárom értelmezés támogatására lehetséges szemléletes thuküidészi szöveghelyeket felhozni. És ha az értelmezések nem is zárják ki szükségképpen egymást, alapvetően eltérő irányokba mutatnak. Mindháromban központi jelentőséget kap a cselekvés és a politikai rend viszonya, de más és más értelemben. Az első felfogás mindenekelőtt a politikai rend működtetésében, *fenntartásában*; a második a rend válsághelyzetben való *védelmesítésében*; a harmadik pedig a rend átformálásában, *felforgatásában* tulajdonít fontosságot a cselekvésnek. Az elsőt az érdekli, miképpen tartható a cselekvés kontingenciája keretek között; a második a rendkívüli külső bizonytalanság (háttérkontingencia) leküzdésében szán szerepet a cselekvésnek; a harmadikban pedig az operatív kontingencia egyik formája, a fennálló kereteket szétfeszítő politikai alternatívák kidolgozása jelenik meg hangsúlyosan. Bár politikaelméleti közhelynek számít, hogy a realista politikakép elsődleges jellemzője a rend mint minimális és elsődleges politikai érték felértékelése más értékekkel (például az igazságossággal) szemben, *éppen a cselekvés problémája felől nézve válik egyértelművé, mennyire különböznek is egymástól a renddel kapcsolatos realista attitűdök.*

Periklész tevékenységének három különböző realista értelmezése remélhetőleg nagyjából érthetővé tette, miben is állnak a realistákat érdeklő különböző cselekvési problémák. Amit viszont a példa önmagában nem tud bizonyítani, az az, hogy ezek a problémák mennyire relevánsak azok számára, akik sem antikvárius érdeklődéssel nem rendelkeznek, sem a kortárs realista diskurzusban nincsenek otthon. Éppen ezért érdemes megmutatni, hogy a három Periklész-értelmezésben felmerülő cselekvési problémák számunkra is aktuálisak, és nem is csak azon a politikaelméleti szinten, amelyet a következő fejezetben fogok elemezni. Ennek illusztrálására talán a legjobb stratégia az, amit Szűcs Zoltán Gábor követ könyvében (Szűcs 2017a): ha megmutatjuk a minket érdeklő problémák megjelenését a kortárs populáris kultúra darabjaiban. Állításom az, hogy görög klasszikusok helyett népszerű kortárs televíziós sorozatokkal is illusztrálhatóak a dolgozatot érdeklő problémák. A *Game of Thrones*, a *The Terror* és a *The Man in the High Castle* egyaránt középpontba állítja a politikai cselekvést, ám míg az első a fenntartás problémáját láttatja mintegy a visszajáról, addig a második a védelmezés, a harmadik pedig a felforgatás problémáját illusztrálja szemléletesen.

A politikai rend stabilitása a George R. R. Martin-féle *The Song of Ice and Fire* ciklus, és a belőle készült *Game of Thrones* című televíziós sorozat egyik központi kérdése.⁹ Pontosabban fogalmazva: a politikai rend hiánya az, ami az első évad végétől polgárháborúba süllyedő Westerosról festett képet meghatározza: az egymás ellen forduló nemesi családok

⁹ A ciklus realista olvasatához bővebben lásd: Szűcs 2017b.

végeláthatatlannak tűnő harcában nem látszik, hogyan tudna új politikai rend létrejönni. Amint valamelyik szövetségi konstelláció megszilárdulni látszana, valamilyen váratlan esemény folytán mindig meghiúsul a politikai rend helyreállítása, és folytatódik a polgárháború. A fenntartás cselekvési problémájának szempontjából azonban nem ez a polgárháborús helyzet az érdekes, hanem az ezt megelőző időszak, egészen pontosan az időszak uralkodóinak karaktere. Mind a könyvek, mind a sorozat narratívájában fontos szerepet kap a rend felbomlásában – egyes intrikusok háttértevékenysége mellett – az egymás után következő két uralkodó alkalmatlanságának hangsúlyozása. A korábbi híres lovag, az előző király elleni felkeléssel hatalomra került Robert Baratheon uralkodása alatt alkoholistává válik, és nagyobb figyelmet fordít a vadászatokra és a mulatozásokra, mint a királyság nemesi családjai közötti érzékeny egyensúly fenntartására. Szintén a politikai rend felbomlásának egyik oka lesz, hogy megromlik, sőt, elmérgesedik viszonya feleségével, aki a legnagyobb hatalmú westerosi családból származik, és házasságuk lett volna hivatott garantálni a királyság hosszú távú békéjét. Robert utódja, a gyermekként trónra kerülő Joffrey Baratheon pedig a sorozat ábrázolásában szadisztikusan kegyetlen karakter. A polgárháború kirobbanásához végül az vezet, hogy – teljesen értelmetlenül – kivégezteti egy másik nagyhatalmú család fejét, ahelyett, hogy belső száműzetésbe küldené. Ezután pedig kísérletet sem tesz a sértett család kiengesztelésére, sőt, megmaradt szövetségeseit is elbizonytalanítja hamar hírhedtté váló kegyetlenségével. Értelemszerűen ebben a középkorról mintázott fantáziavilágban egészen mások a rend, béke és stabilitás fenntartásához szükséges politikusi karakterjegyek, mint korábbi példában, az antik Athénban: nem a népgyűlés szenvedélyei és a személyes kiválósággal szembeni ellenérzései jelentik a legfőbb kihívást a politikai vezető számára, hanem a nemesi családok közötti kényes egyensúly fenntartása. A kontextuális különbségek ellenére azonban a probléma lényege ugyanaz: a politikai rend fennállása és prosperálása nagyban függ attól, hogy az adott berendezkedésnek megfelelő politikuskarakter van-e vezető pozícióban. Míg Athénban Periklész kvalitásai éppen azok voltak, amelyek a stabilitáshoz kellettek, addig a két említett westerosi uralkodóból pont az adott környezetben stabilitást teremteni képes karakterjegyek hiányoztak. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a sorozat elemzett része visszajáról mutatja be a rend fenntartásának problémáját.

Míg a *Game of Thrones* műfaját tekintve klasszikus politikai dráma, addig a *The Terror* a kalandfilm és „túlélési horror” műfajának határmezsgyéjén helyezhető el, és az 1848-as, az Északnyugati-átjáró keresésére indított expedíció tragédiája alkotja a nyersanyagát. Az expedíció hajói évekre a jég fogságába esnek, meg kell küzdeniük az elemekkel, készleteik lassú kimerülésével, és a rájuk vadászó, a sorozat által misztikusnak ábrázolt szörnyeteggel.

Számunkra itt nyilván nem ez az elem az érdekes, sokkal inkább az, hogy a végveszélyben lévő legénység sorsa jelentős mértékben az egyik hajó kapitányából lett expedícióvezető, Francis Crozier ítélőképességén múlik, akinek a különleges helyzetből adódó, szélsőségesen egyedi kihívásokkal kell megküzdenie. Küldjenek-e embereket egy veszélyes expedícióra a több száz kilométerre lévő lakott területekre, hogy mentőcsapatot kérjenek? Meddig érdemes várakozni a jég fogságából való szabadulásra, és mikor kell a teljes legénységnek elhagyni a hajókat, megkezdve a kevés reménnyel kecsegtető menetelést? Eltitkolja-e a legénység elől, hogy kiderült: szűkös ellátmányuk jelentős része mérgező? Mit tegyenek a készletek szűkössége fényében legénység azon beteg tagjaival, akiknek nincs érdemi esélyük a gyógyulásra? Ezek a kérdések jól kirajzolják a rend védelmezésének problémáját, amelyben a felelős pozícióban lévő cselekvőnek szélsőséges külső bizonytalanságokkal kell megküzdeni, amelyek akár a közösség (jelen esetben: az expedíció hajóinak legénysége) létét is fenyegethetik. Az ilyen bizonytalanságok között a vezetők ítélőképessége az egész közösség életére döntő hatást gyakorolhat.

Végül, a *The Man in the High Castle* a felforgatás problémájának alighanem legjobb illusztrációja napjaink televíziós sorozataiban. Műfaját tekintve a *science fiction*höz áll legközelebb. Egy disztópikus alternatív világban játszódik, ahol a tengelyhatalmak nyerték meg a második világháborút, felosztva egymás között a világot és az Amerikai Egyesült Államokat is. A sorozat az elnyomás, rendőrségi erőszak, az önkényes és kegyetlen kivégzések bemutatásával éppen olyan klausztrófóbiás légkört teremt, mint amilyen a felforgatás később bemutatandó realista teoretikusainál megfigyelhető. Az egyénre rátelepedő, mindent ellenőrzés alatt tartó, fojtogató rend benyomását nyilván könnyebb úgy felkelteni, hogy az ábrázolt politikai rendek totalitárius természetűek, és ezt a sorozat maximálisan ki is használja. A tudományos-fantasztikus csavar ott jön be a képbe, hogy hirtelen teljesen hitelesnek tűnő filmek bukkannak fel az általunk ismert történelemtől, ahol a szövetségesek nyerték meg a második világháborút. Az amerikai ellenállás egyes tagjai (például az egyik főszereplő, Juliana Crain) éppen ezek vetítésével és terjesztésével akarja tudatosítani a lakosságban, hogy a dolgok *lehetnének másként is*. Másképpen megfogalmazva: a jelenlegi berendezkedés esetlegességének tudatosításával, a fennálló rendet megkérdőjelező politikai alternatívák felmutatásával, az emberek képzelőerejének élénkítésével akar teret nyitni a felforgató cselekvésnek, a totalitárius berendezkedésekkel szembeni ellenállásnak, és végső soron azok megdöntésének.

Előttünk áll annak a három cselekvési problémának az első vázlata, amelyek a dolgozat fő témáját alkotják. Az első, a fenntartás problémája, arról szól, hogyan tartható fenn a politika

normál állapota, egy partikuláris politikai rend stabilitása. Ennek a kérdésnek a megválaszolásában fontos tényező, hogy milyen politikuskarakterekre is van szükségünk az áhított stabilitáshoz adott helyen, adott időben. A második probléma arról szól, hogy milyen kvalitások teszik alkalmassá a politikai cselekvőket arra, hogy szélsőséges külső bizonytalanságok esetén (például a politikai közösség jólétét, vagy akár létét veszélyeztető) helyzetekben helytálljanak. Bár a politikai ítélőképesség jelentősége aligha korlátozódik ilyen helyzetekre, különlegesen fontos szerepet és különleges tartalmat kaphat ilyenkor. A harmadik probléma, a felforgatásé, pedig arról szól, hogy miként lehet tágítani cselekvési lehetőségeinket, a fennálló rendet megkérdőjelező politikai alternatívákat képezni, és milyen szerepet játszhatnak abban olyan intellektuális kvalitások, mint a politikai képzelőerő, vagy éppen olyan, nem-rationális tényezők, mint a karizma. Bár ezen a ponton fikciós művekben való megjelenésüket mutattam be, a dolgozat későbbi fejezeteiben történeti példák elemzését is fel fogom használni a három cselekvési probléma pontosabb körvonalazásához.

4. A dolgozat céljai

A fentebbi, bevezető jellegűnek szánt gondolatok után rátérhetünk a dolgozat céljainak, tétjének, műfajának, módszerének, relevanciájának, és a vizsgálódás korlátainak ismertetésére.

A dolgozat *első célja*, hogy a cselekvés kontingenciája felől írja le a politikai realizmust, abban a reményben, hogy a realizmus tartalma és a realisták moralizmus elleni polémiája is némileg más megvilágításba kerülhet egy ilyen leírással. *Második célja*, hogy a kontingencia különböző megjelenési formái alapján tegyen különbséget különféle, a realistákat érdeklő cselekvési problémák között. Ezt az analitikus célt fogja szolgálni egy tipológia kidolgozása, illetve a cselekvési problémákhoz kapcsolódó kulcsfogalmak, problémák, elméleti és politikai implikációk kibontása, illetve a cselekvési problémák találkozási pontjainak vizsgálata. Mondhatjuk úgy is: egyfajta „rendrakási kísérletről” van szó a kortárs realista elméletek között, újszerű szempontok alapján. A három cselekvési probléma, ahogy a második fejezetben részletesebben kifejtem, *ideáltipikus konstrukció* lesz, azonban ezek az ideáltípusok a realista elméletek érveiből fognak építkezni, különbségeik kihangsúlyozásával lehetővé téve, hogy új nézőpontból lássuk azok hasonlóságait és különbségeit. A rendrakás alapjául az fog szolgálni, hogyan és milyen értelemben jelenik meg a cselekvés kontingenciája a különböző cselekvési problémákban. Végezetül, meg fogom vizsgálni, hogy az említett három realista toposz („Kezdetben volt a tett”; „a politika a lehetséges művészete”; „a politika autonóm

tevékenységforma”) hogyan, milyen módokon is konkretizálható eltérő szerzőknél, eltérő cselekvési problémákban. Végül, a dolgozat *harmadik célja* a kortárs realista diskurzus horizontjának tágítása azzal, hogy két realista klasszikus, Max Weber és Thuküdidész, a realizmus számára hasznos inspirációs forrásnak tekinthető Arisztotelész, illetve a „proto-realistának” tekinthető Isaiah Berlin szövegeit hívja segítségül a realistákat jellemző sajátos érzékenység leírásához, az őket érdeklő cselekvési problémák újragondolásához, egyes pontokon a kortárs realista pozíciók kritikájához, és gyengeségeik orvoslásához. Mindez tekinthető a realista „kánon” alakítására tett kísérletnek is.

A *dolgozat közvetlen tétje* politikaelméleti: a realisták önképének részleges újrainírása. Azzal, hogy a kortárs realista diskurzusban visszatérően tárgyalt problémákat és toposzokat tárgyalnak új perspektívából, vizsgálódásaim érdemben szeretnék hozzászólni ahhoz a kérdéshez, hogy pontosan mit is jelent realistának lenni, pontosabban, hogy milyen módokon lehetséges is ez. Emellett azonban van *közvetett tétje* is: a problémák, amelyekkel a politikai realisták nyomán tárgyalok, mindennapi politikai tapasztalatunk fontos elemeit, sőt, húsbavágó kérdéseit érintik. Többek között az alábbi kérdésekre gondolok: milyen fogalmi készlettel írjuk le a demokratikusan megválasztott vezetőink viselkedését? Hogyan viselkedjenek politikusaink, ha erkölcsi dilemmákkal kerülnek szembe? Milyen politikusi kvalitások fontosak egy válsághelyzet kezeléséhez? Miként kell elképzelnünk a stabilitás és az egyéni kezdeményezőkézség viszonyát, a politikusi képzelőerő szerepét? Milyen normatív elvárásokat fogalmazhatunk meg a rendet felforgatni akaró cselekvőkkel szemben egy liberális demokráciában?

A *dolgozat műfaját* nevezhetjük politikaelméleti önreflexiónak, vagy „másodrendű” realista vizsgálódásnak. Ez alatt azt értem, hogy a dolgozat elsődlegesen nem a politika empirikus valóságának realista szemléletmódú leírása kíván lenni (ez lenne az „elsőrendű” realizmus), hanem a realista elméletekből indul ki, azok finomításához, problémáinak és előfeltevéseinek tudatosításához kíván fogalmi eszközökkel hozzájárulni. Nem az empirikus valóságtól tart az elméletalkotás felé, hanem az elméletalkotást szeretné segíteni – ott, ahol ez szükséges – empirikus esetek elemzésével. Mindazonáltal – a fentebb leírtakból adódóan – tévednénk, ha elméleti „köldöknézésnek”, elefántcsonttoronyba zárkózásnak tartanánk ezt a műfajt.

A fentebbiekből egyenesen következően a dolgozat *módszere* az analitikus fogalmi elemzés, amelynek elsődleges tárgyai a kortárs politikai realista szerzők elméleti szövegei. Azoknál a részeknél, ahol a dolgozat célja a realista klasszikusok és a kortárs realisták „beszélgetésbe” hozása egymással, értelemszerűen fontos szerepet kap a rekonstrukció (a

klasszikus szerző eredeti fogalmi készletének felvázolása) és integráció (a rekonstruált fogalmi készlet kortárs politikaelméleti problémába illesztése) egymást követő munkája, amelynek remélhető végeredménye a realista klasszikusok és a mai realizmus horizontjainak „összeolvasztása” lesz.¹⁰ Azokon a helyeken, ahol, az elméleti érvelés illusztrálására empirikus eseteket hozok, a dolgozat a tágon értelmezett analitikus narratíva módszerét használja, azaz előre kijelölt elméleti szempontok mentén ír le, elemez, és hasonlít össze konkrét történeti eseteket.¹¹

A *dolgozat relevanciáját* illetően: a szöveg elsősorban a kortárs angolszász politikai realizmus szövegeire reflektál, és az ennek nyomán kibontakozó magyarországi realizmus-kutatást szeretné gazdagítani.¹² Azonban a dolgozat által tárgyalt problémák a magyar politikaelmélet elmúlt három évtizedének eredményei szempontjából sem közömbösek. Az elmúlt évtizedek magyar politikaelméletében is megtalálhatóak a politikai cselekvés kontingenciájának problémáját impliciten vagy expliciten tárgyaló, nem egy szerző esetében erős realista affinitásokat mutató művek, szóljanak akár – a teljesség igénye nélkül – a cselekvés kontingenciájáról hermeneutikai nézőpontból (Szabó 2011; 2016), a politikai cselekvéshez kapcsolódó sajátos gondolkodásmódról (Schlett 2018a; Schlett 2018b), a karizmatikus politikai vezetők cselekvéséről és a kortárs demokráciákban betöltött szerepükről (Körösényi 2005; 2009a; 2009b), a politikai ítélőképesség mibenlétéről (Horkay Hörcher 2000; 2008), vagy éppen a politikai cselekvés és a filozófia viszonyáról (Lánczi 2015). A disszertációt érdeklő probléma tehát korántsem előzmény nélküli a magyarországi politikaelméletben. Bár dolgozatomban elsődlegesen angolszász realisták írásaival foglalkozom, a vizsgálódások háttérében több, itt hivatkozott szerző gondolataival való párbeszéd is felfedezhető. Végül, a dolgozatnak tágabb, praktikus relevanciája is van, amennyiben a politikai cselekvés általa felvetett problémái mindennapi gondolkodásunk részét is képezik – a kortárs populáris kultúrából vett, korábban idézett példák ezt szerették volna alátámasztani.

A *vizsgálódás korlátait* illetően egy dolgot már érintettem: mivel a dolgozat önmagában is érdekes, pozitív politikaelméletként szeretné bemutatni a politikai realizmust, nem

¹⁰ A fogalomhasználat Gadamer-től származik (Gadamer 1984; vö. Szabó 2003).

¹¹ Az analitikus narratíva elnevezés egy szűkebb kutatási program köré szerveződő vállalkozáshoz köthető (Bates et al. 1998; 2000), azonban eljárásuk nagyban hasonlít az enyémhez: meghatározott kutatási problémák szemszögéből mondani el történeteket.

¹² Ennek a kutatásnak a darabjai a *Hatalom kódében* című, a realizmus eszmetörténetével foglalkozó szerkesztett kötet (Szűcs – Gyulai 2016), Szűcs Zoltán Gábor realizmusról szóló monográfiája (Szűcs 2017a), illetve a *Politikatudományi Szemle* 2016/4. számában megjelent írások.

foglalkozom behatóan azzal, hogy a realisták moralizmus-kritikája mennyiben megalapozott. Ahol a kritika jogossága nyilvánvalóan felmerül, ott ezt esetenként lábjegyzetekkel jelzem, a problémával részletesebben foglalkozó irodalmakhoz utalva az olvasót.

Emellett a korlát mellett még a legfontosabb és az egész dolgozatot érintő fogalmi lehatárolásokról érdemes szót ejteni ehelyütt. Először, ahogy talán már az eddigiekből is egyértelmű volt, a kortárs politikai realizmus alatt nem a nemzetközi kapcsolatok elméletének realista iskoláját, hanem az angolszász politikaelméletben az ezredforduló után kibontakozó elméleti iskolát fogom érteni. Másodsor, bár a cselekvés fogalma meglehetősen tág, és számtalan szereplőhöz kapcsolódhatna, én a dolgozatban személyes érdeklődésemből kifolyólag két karakterre fogok fókuszálni: a politikai vezető és az elméletalkotó figurájára, szerepére. Előbbi nyilván azért fontos, mert tekinthető a *par excellence* politikai cselekvőnek, abban az értelemben, hogy neki van lehetősége a legnagyobb mértékben hatást gyakorolnia az eseményekre és formálnia környezetét.¹³ A második pedig azért, mert elméletalkotás és cselekvés viszonya az ő alakján keresztül szemléltethető a legtisztábban. Azt, hogy „politikai vezetés” helyett „politikai cselekvésről” beszélek, elsődlegesen az indokolja, hogy a kortárs realista diskurzusban, amelybe írásom illeszkedni kíván, sokkal inkább a cselekvés, semmint a vezetés fogalmát használják. Williams nyomán pedig – a cselekvés részhalmozaként – helyenként „rendkívüli cselekvésről” is fogok beszélni, az olyan, nem-hétköznapi cselekvésformákat értve ez alatt, amikor a cselekvő vagy szokatlan mértékű külső kontingenciával szembesül, vagy maga teremt ilyen helyzetet.

Végezetül pedig a realizmus és liberális demokrácia viszonyára érdemes utalni. Realista szellemű vizsgálódást értelemszerűen nem csak a liberális demokráciára vonatkozóan lehet folytatni: ezt a dolgozat előfeltételezi azzal, hogy más kontextusban tevékenykedő realista klasszikusokat is elemez. Mindazonáltal a dolgozatban különleges hangsúlyt kap a liberális demokráciák keretei közötti politikai cselekvés, részben a kortárs realista szerzők, részben jelen sorok szerzőjének érdeklődését és értékpreferenciáit tükrözve. A harmadik fejezetben látni fogjuk, helyenként a realisták is viaskodnak azzal a problémával, hogy egyes megállapításaik

¹³ Mindez természetesen nem jelenti, hogy ne lehetne realista szellemű elemzések középpontjába állítani más politikai szereplőket: talán Mark Philp *Political Conduct* című könyve (Philp 2007) a legjobb példa arra, hogy a realizmusnak a vezetőkről, közvetlen követőikről és az állampolgári cselekvésről általában is lehet mondanivalója. Ennyiben a vezetők kiemelése elsősorban a dolgozat szerzőjének érdeklődését tükröző témaszűkítés, bár megjegyzendő – és a későbbi fejezetekben látni is fogjuk – hogy sok elemzett kortárs realista illetve realista klasszikus szövegeit is áthatja egyfajta szépségszisztem az effektív állampolgári cselekvés lehetőségével kapcsolatban.

vajon csak egy adott kontextusban igazak, vagy a politika viszonylag kevés, kontextusokon túlmutató működési sajátosságát írják le. Amennyiben elfogadjuk a dolgozat által kínált, kontingenciaközpontú realizmus-olvasatot, a realista megállapítások döntő többségének érvényessége kontextuálisan lehatárolt.

5. A dolgozat felépítése

A dolgozat jelen bevezető résszel együtt hat fejezetre tagolódik.

A *második fejezet* feladata kettős: egyfelől, szakirodalom-áttekintésként szolgál, képet kívánva adni a kortárs angolszász realista diskurzusról. Másfelől, a dolgozat elméleti keretként is funkcionál. Ebben a fejezetben tárgyalom bővebben a kontingencia fogalmát, azt állítva, hogy az angolszász realista diskurzus, bár érzékeny a cselekvés kontingenciájának *problémájára*, fogalomhasználatában a kontingencia *fogalmának* leszűkítő, azt történeti esetlegességgként értelmező használata vált dominánssá, háttérbe szorítva a fogalom eredeti, arisztotelészi értelmét, amely sokkal inkább a cselekvés lehetőségeire utalt. Bernard Williams egy szövegéből kiindulva amellet fogok érvelni, hogy a kontingencia realista diskurzusban meghonosodott fogalma ugyan alkalmas lehet a fennálló politikai gyakorlatok (a politikai rend) és a filozófiai-reflektív elmélkedésként értett elméletalkotás viszonyának tisztázására, azonban rend és cselekvés, illetve cselekvés és elméletalkotás kapcsolatának vizsgálatára nem. Ezután a kontingencia eredeti értelmére („lehetne másként is”) építve megalkotom a realizmust érdeklő cselekvési problémák tipológiáját, a fenntartást, a védelmezést és a felforgatást azonosítva ilyen problémákként. A három cselekvési probléma rekonstrukciója során a kortárs realizmus szövegeiből fogok építkezni, azonban az elsődleges célom ebben a fejezetben nem egyes szerzők gondolatainak teljes körű rekonstrukciója lesz, sokkal inkább az analitikus hasznosságot fogom szem előtt tartani. Ennyiben a három cselekvési probléma *ideáltípusnak* tekinthető, azaz olyan megismerési eszköznek, amely szelektív a figyelembe vett szempontokat illetően, és az elkülönítést segítő felnagyít bizonyos, az elméletek közötti különbségeket. A három ideáltípus segíthet a cselekvési problémák felől áttekinteni a politikai realizmust, továbbá ezek mentén fognak szerveződni a dolgozat további fejezetei is, amelyekben egyes szerzők gondolatainak teljesebb körű rekonstrukcióját el fogom végezni. Végül, szemügyre veszem, hogy a különböző cselekvési problémákhoz a politikaelmélet milyen felfogása kapcsolódik, feltételezve, hogy előbbi nagyban meghatározza utóbbit.

A *harmadik fejezet* a fenntartás realista problémájával foglalkozik, megkísérelve Bernard Williams írásaiból rekonstruálni annak egy változatát. A fenntartás a politika normál működésére fókuszál, azt vizsgálva, hogy milyen szerepe van a politikai cselekvésnek egy politikai közösség hétköznapi működtetésében. Williams koncepciójának alapja, hogy döntő fontosságú, politikusaink milyen karakterrel rendelkeznek. A politikusok ebben a felfogásban nem személyes történet nélküli „tehermentes ének” (Sandel), hanem cselekvésük kontingenciáját mérséklő, viselkedésüket bizonyos mértékig kiszámíthatóvá tevő karakterrel, integritással és vállalkozásokkal rendelkező ágensek. A fejezet három lépésben vizsgálja ezt a williamsi felfogást.

Első lépésben, azt feltételezve, hogy Williams politikaelmélete tágabb etikai vizsgálódásainak fényében érthető meg, a „moralizmus-rendszer” williamsi kritikáját veszi szemügyre, bemutatva azt az etikai felfogást és szótárat, amelyet Williams javasolt a kantiánus és utilitarista megközelítések helyett. Williams gondolkodása különösen érdekes a politika autonómiája szempontjából, mivel úgy harcolt a politikaelméletet „alkalmazott moralitássá” változtatni akaró koncepciók ellen, hogy ő maga előbb és inkább foglalkozott etikával, mint politikaelmélettel. A williamsi etika azonban korántsem olyan etika, amilyentől a politika autonómiáját védők tartanak. Politika és etika viszonyának williamsi felfogása éppen ezért jelentheti a radikálisan autonóm, egymástól hermetikusan elkülönülő politikai és etikai szférákat feltételező gondolkodás alternatíváját, egyúttal kellő helyet hagyva a politikai cselekvés sajátosságainak.

Második lépésben a fejezet azt vizsgálja, mennyit köszönhet Williams felfogása az általa az utalás szintjén több helyütt is hivatkozott weberi felelősségetikának, és mennyiben tekinthető a weberi nézetek továbbgondolásának. Amellett fogok érvelni, hogy mindketten érzékenyek azoknak a normatív szempontoknak a komplexitására, amelyekkel a cselekvő szembesül (azaz tudatosan értékpluralisták); az etikai elméletalkotás korlátaira; a politikát pedig korlátozott autonómiával rendelkező tevékenységformaként képzelik el. Williams felfogásának azonban vannak olyan sajátosságai, amelyek megítélésem szerint erénynek tekinthetők elméleti szempontból: ilyennek tekintem tartózkodóbb pozícióját a decizionizmussal kapcsolatban; azt, hogy az általa alkalmazott fogalomkészlettel képesek vagyunk árnyaltabban leírni a politikai etikai dilemmák bizonyos, Webert is foglalkoztató eseteit; végül, hogy az általa használt etikai szótár alkalmasabbnak tűnik a politikai cselekvők tetteinek külső értékelésére, ezáltal hidat képezhet a politikai etikai és a demokráciaelméleti megfontolások között.

Végül, a fejezet harmadik része a politika erkölcsi dilemmáinak gyakori modelljeként használt piszkos kezek dilemmájában kísérel meg elhelyezni Williamset, szembeállítva egy Williams és Weber írásaiból általam konstruált neoweberiánus-williamsiánus modellt Michael Walzer „katolikus” ihletettséggű felfogásával és Demetris Tillyris elmúlt években megfogalmazott neomachiavelliánus alternatívájával. A williamsi-weberi felfogás a liberális demokráciák fenntartásához kívánatos politikuskaraktert az olyan „tragikus hősökben” látja, akik végső esetben hajlandóak kezük „bepiszkolására”, ugyanakkor erre nem könnyen szánják rá magukat, és átérzik az ilyen cselekedetekkel járó erkölcsi veszteséget is. A „piszkos kezek” ilyen konceptualizálása egyszerre realistább Walzer nyilvános gyónást javasoló koncepciójánál, és képes többet elmondani a cselekvők karakteréről; másfelől, szemben Tillyris neomachiavellizmusával, az állampolgárok (és nem a vezetők) perspektívájából fogalmazódik meg (ezáltal nagyobb teret hagyva az ő szempontjaik figyelembevételének), továbbá nem redukálja egydimenziósra a cselekvő karakterét, helyet hagyva politikusi szerepeiken túlmutató szempontoknak mérlegelésükben.

A *negyedik fejezet* témája a védelmezés cselekvési problémája, azonban nem magában tárgyalja ezt, hanem olyan helyzeteket állít középpontba, amelyek a fenntartás és a védelmezés határán állnak. Olyan helyzeteket, amelyekben liberális demokráciák politikusai, akik a választók számára is ismert, nem egy esetben választásokon jóváhagyott hosszú távú politikai vállalkozásokkal rendelkeznek, szélsőséges külső bizonytalanság által jellemzett válsághelyzetekkel kerülnek szembe, és komoly nyomás nehezedik rájuk, hogy feladják vállalkozásaikat. Míg egyes kortárs realisták szerint a liberális demokráciák fenntartásához elengedhetetlen a politikuskarakterek állhatatossága (azaz ragaszkodása bizonyos vállalkozásaikhoz), addig egy válsághelyzet adott esetben megkívánhatja az ilyen vállalkozásoktól való rugalmas elszakadást, azaz, hogy az ítélőképességük felülírja ezt a ragaszkodást. A fejezetet érdeklő kérdés tehát: hol ér véget az elkötelezettséghez való dicséretes ragaszkodás, és hol kezdődik a politikai közösség számára káros önfejtés? Egyáltalán, lehet-e mondani bármit is általánosságban az ilyen helyzetekről, figyelembe véve a „kezdetben volt a tett” realista tételét? A fejezet egy meglehetősen tágra szabott általános értékelési keretet kísérel meg felállítani, majd konkrét esetekben végezni el politikusok cselekvésének *ex post* értékelését. Mindezt állhatatosság és ítélőképesség kortárs realista fogalmainak elemzésével és kritikájával, illetve a praktikus mérlegelés arisztotelészi sémájához való kapcsolásukkal teszi.

A fejezet első része egy realista klasszikusnál, Thuküdidésznél vizsgálja állhatatosság és ítélőképesség problémájának megjelenését. A *peloponnészoszi háború* egyes epizódjai,

például Periklész és Alkibiadész, a méloszi oligarchák és Phrünikhosz tevékenységének szembeállításával kiválóan exponálják az állhatatosság (itt értelemszerűen nem liberális) demokráciákban betöltött szerepét, illetve az ítélőképesség szélsőségesen kontingens körülmények között való működését, egyes pontokon muníciót szolgáltatva a kortárs realista nézetek kritikájához.

A fejezet második részében amellel kísérlek meg érvelni, hogy az engem érdeklő probléma elemzéséhez egyetlen, kortárs realista által szolgáltatott elméleti keret sem megfelelő, egyik sem képes ugyanis egyszerre számot adni a politikusok vállalkozásaikhoz való ragaszkodásáról és az esetenként szélsőségesen kontingens külső körülményekről, amelyek szükségessé tehetik akár a vállalkozás feladását is. A kortárs realista felfogások kritikája után megkíséreltem bemutatni, hogy a praktikus mérlegelés (*bouleuszis*) működésének arisztotelészi leírása alkalmas lehet ennek a feladatnak az elvégzésére.

A fejezet harmadik része ezt az elméleti keretet kísérel meg történeti példákra alkalmazni, analitikus narratívák keretében vizsgálva Winston Churchill, Tony Blair és François Mitterrand válsághelyzetekben való cselekvését. A példák állhatatosság és ítélőképesség viszonyát hivatottak jobban megvilágítani, bemutatva, hogy hogyan járhat együtt a kettő szélsőséges külső bizonytalanság közepette (Churchill); hogy hogyan változtathatja az ítélőképesség hiánya vétekké a vállalkozásokhoz való ragaszkodást (Blair); illetve, hogy a vállalkozások feladása nem jelenti szükségképpen az állhatatosság hiányát (Mitterrand). Továbbá, az empirikus elemzések alapján amellel érvelek, hogy célszerűbb a válsághelyzetekben gyakorolt ítélőképesség fogalmát a tapogatózás, semmint az angolszász irodalmak által általában használt látás metaforájával leírunk. Ez a metafora ugyanis képes jobban megragadni a lehetséges és a lehetetlen határainak bizonytalanságát, azaz a „háború ködét” (amellyel Thuküdidész szerint még a kiemelkedő ítélőképességgel rendelkező Periklész sem számolt kellőképpen). Összességében az elemzett helyzetekben való helyes cselekvés minimális kritériuma abban áll, hogy a politikai cselekvő konfliktusok árán is ragaszkodjon alapvető vállalkozásaihoz, de a körülmények és az eltérő perspektívák figyelembevétele, a lehetséges fokozatos kitapogatózása nyomán legyen képes vállalkozásai átértelmezésére, végső esetben pedig feladására is.

Az *ötödik fejezet* a felforgatás cselekvési problémáját tárgyalja, egy kortárs szerző és egy realista klasszikus, Raymond Geuss és Max Weber felfogását vetve össze, három szempont mentén. A fejezet érvelése szerint Weber és Geuss „klausztofóbiás” realizmusának hátterében ugyanaz a disztópikus vízió áll: az attól való félelem, hogy a megszilárduló és az emberek életét megszervező struktúrák (például a kapitalizmus vagy a bürokrácia struktúrái) uralma a

nietzschei „utolsó ember” eljövételéhez fog vezetni, felszámolva mindenféle individualizmus alapját, és – Weber metaforájával – egy gép fogaskerekeivé degradálva az embereket. Ilyen körülmények között a politika mint tevékenységforma, és egyáltalán mindenféle emberi kreativitás lehetetlenné válik. Emiatt a félelem miatt kerül mindkettejük érdeklődésének homlokterébe a felforgató cselekvés, a fennálló rendet megkérdőjelező alternatívák kidolgozása.

Erről a közös alapról azonban alapvetően más irányba indul el a két elméletalkotó. Míg Weber a próféták mintájára elképzelt karizmatikus politikai vezérekben látja a kívánatos felforgatás aktorait, addig Geuss a politikaelmélet művelőinek szerepét hangsúlyozza, akik képzelőerejükkel teremtenek fogalmi eszközöket a radikális társadalmi reform erőinek. Az eltérő aktorokra irányított figyelem mellett az is elválasztja Webert és Geussot, hogy míg előbbi elméletébe beépít egy, a felforgató cselekvést korlátozó elemet (ez lenne a következmények előzetes mérlegelése, a felelősségetika konzekvencionalista eleme), addig utóbbinál ilyenrel nem találkozhatunk. A fejezet amellet érvel, hogy ezt a különbséget az eltérő politikai preferenciák (Weber liberális, Geuss a liberalizmus és a kapitalizmus kritikusa) és az eltérő politikai kontextus (Weber egy háborús összeomlást követő forradalmi helyzetben fogalmazza meg a fejezet által elemzett nézeteit, Geuss esetében viszont ilyenről nem beszélhetünk) mellett elméleteik politikai cselekvéstől, tényleges politikai hatástól való eltérő távolsága is magyarázza (Weber mind elméletalkotása formája, mind befolyása révén közelebb állt a tényleges politikai hatáshoz, mint Geuss).

Geuss és Weber összevetése több szempontból is érdekes lehet a kortárs realizmus számára. Egyfelől, különbségeik segíthetnek fókuszba állítani elméletalkotás és cselekvés problémáját, megmutatva, milyen széles és tagolt a tér az intellektuális tevékenység és a gyakorlati politika között, egyúttal felvetve annak problémáját, hogy az elméletalkotás tényleges politikai hatásának növekedésével hogyan változnak meg az elméletalkotó által figyelembeveendő etikai szempontok. Másfelől, a felforgatás weberi tárgyalása segíthet megmutatni, hogy a radikális társadalmi reformot akaró és *status quo* őrző realizmus kettősségéről néhány kortárs radikális realista által festett kép túlzottan leegyszerűsítő. Elképzelhető olyan vízió, amelyben kiemelt helyet foglal el a politikai cselekvés rendet felforgató, alternatívákat alkotó, kreatív mozzanata, azonban nem kapcsolódik össze a radikális társadalmi reform igényével. Harmadszor, elméleti szempontból az is érdekes lehet, ami összeköti Geussot és Webert. A fojtogató rend disztópikus ábrázolása és a semmiből, *deus ex machina*ként érkező és a rendet felforgató cselekvés képe, bár polemikus eszközként alighanem hatásos, elméleti szempontból van egy komoly hiányossága. Nem képes ugyanis számot adni

arról, hogy az érdemi változás, a felforgatás sok esetben a rend gondolati erőforrásaiból nő ki. Éppen emiatt a vakfolt miatt lenne érdemes a felforgató realizmus teoretikusainak adoptálnia egy párhuzamos agendát, amely ennek a jelenségnek a leírását tűzné ki célul. A fejezet harmadik részében egy ilyen esetleírásra teszek kísérletet, Weber és Geuss kategóriáinak alkalmazásával mutatva meg felforgatás és rend bensőségesebb kapcsolatát, egészen konkrétan azt, hogyan támaszkodott Charles de Gaulle karizmája és képzelőereje a fennálló rend gondolati és kulturális erőforrásaira.

A dolgozat *hatodik fejezete* a konklúzió, ahol megkíséreltem összefoglalni, milyen eredményeket ért el a dolgozat a bevezetőben kijelölt célokban, azaz, hogy mit tudunk meg a realistákat foglalkoztató cselekvési problémákról és a hozzájuk kapcsolódó fogalmakról, és hogyan értelmezhető a három érintett realista toposz a különböző cselekvési problémák felől nézve. Végezetül, egy proto-realista, Isaiah Berlin valóságérzék-fogalmának módosított változatával kísérlek meg leírni egy olyan realista tulajdonságot, amely mind a lehetőségeket feltáró és kreáló, a cselekvés kreatív mozzanatát középpontba állító, mind a felelőtlen felforgatástól tartó, a cselekvés korlátai iránti érzékenységet hangsúlyozó realisták számára elfogadható lehet. Ez tekinthető egy „hibrid” realizmus irányába tett első lépésnek is.

II. Kontingencia a kortárs realizmus irodalmában: a realistákat érdeklő cselekvési problémák közelebbről

A dolgozatot érdeklő probléma széles ecsetvonásokkal való felfestése után ebben a fejezetben a kép részleteinek kidolgozását fogom megkezdeni, áttekintve a cselekvés kontingenciájának szerepét a kortárs realista irodalmakban. A 2. pontban a politikai realizmus problémafelvetését és a politikai cselekvés abban elfoglalt helyét Bernard Williams egyik esszéjéből merítve egy hármass viszonyrendszerrel (rendkívüli cselekvés, elmélet, gyakorlatok) kísérelem meg leírni. A 3-5. pontokban azt vizsgálom, mit mond a kortárs realista diskurzus ezek egymáshoz való viszonyáról, és ahogy a kontingencia hogyan jelenik meg ezekben a viszonyrendszerekben. Ez a vizsgálat, túl azon, hogy áttekintést ad a kortárs realizmusról, alá akarja támasztani azt a korábbi állítást, hogy bár a kortárs realista irodalmak visszatérően tárgyalják a cselekvés kontingenciájának *jelenségeit*, ám döntően csak a történeti esetlegességre használják a kontingencia *fogalmát* (3.). Ezután, a 4. pontban, a realista szerzők munkáiból kiindulva fogom megkonstruálni azt a három cselekvési problémát, amelyeket az első fejezetben vázlatosan már bemutatam. A három cselekvési probléma másképpen ábrázolja rend és politikai cselekvés viszonyát, azaz a cselekvés kontingenciája másféleképpen jelenik meg bennük. Érdekes még egyszer rögzíteni, hogy ezek a cselekvési problémák *ideáltípusként* értelmezendők, amelyek segíthetnek eligazodni a kortárs realizmus cselekvéssel kapcsolatos nézetei között. Egy-egy probléma leírásának több variációja is lehet (a fenntartásnak például egy williamsiánus, karakterre fókuszáló, és egy hume-iánus, konvenciók szerepét előtérbe helyező); egy-egy cselekvési problémával kapcsolatban több realista szerző gondolatai is relevánsak lehetnek (például a védelmezéssel kapcsolatban Philp és Geuss gondolatai); végül, az áttekinthetőség és összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében néhány ponton leegyszerűsítettem egyes szerzők nézeteit (a politikai rendet például mindhárom ideáltípus esetén gyakorlatokként konceptualizáltam, ami nem pontos leírása Geuss és Weber felfogásának). Végül, az ötödik pontban azt mutatom be, hogy az eltérő cselekvési problémákhoz a politikaelmélet milyen víziója társul a kortárs realistáknál.

1. Williamsi alapok: cselekvés, elmélet, gyakorlatok

A kortárs realista diskurzus legtöbbet idézett szövege alighanem Bernard Williams első esszéje 2005-ös, posztumusz megjelent kötetéből (Williams 2005a). Ennek oka minden bizonnyal a realizmus ellenmozgalom-jellegében rejlik: Williams ebben az esszében helyezkedik szembe a Rawls által képviselt politikaelmélettel. Ez azonban sok esetben a kötet második esszéjének (Williams 2005c) méltatlan mellőzéséhez vezet. Williams ebben bontja ki ténylegesen a posztumusz kötet címét adó, Goethétől kölcsönzött mottót: „Kezdetben volt a tett”. Ha a politikai realizmust nem kizárólag ellenmozgalomként, hanem saját jogán is érdekes politikaelméletként akarjuk megérteni, és meg akarjuk találni benne a cselekvés kontingenciáinak helyét, akkor célszerű ebből az esszéből kiindulnunk.¹⁴

Williams kiinduló kérdése ebben az esszében az, hogy egy kantianus liberális érvelés, miközben jogokról, elvekről, morális diskurzusról és személyes autonómiáról beszél, hol érintkezik a valósággal? A kantianus válasz erre az lenne: a morális diskurzus társadalmi gyakorlatában (*practice*). Csakhogy Williams szerint aligha állja meg a helyét az az állítás, hogy csak a békés együttélést garantáló társadalmak mindegyikében lenne ilyen társadalmi gyakorlat. Amennyiben pedig ez a helyzet, úgy a politikaelméletnek szembe kell néznie azzal a feladattal, hogy csak abból indulhat ki, ami kéznél van. Ezen a ponton kerül elő a Goethe-idézet, amelyet Williams szerint leginkább Wittgenstein *A bizonyosságról* című művéből ismerhetnek a filozófusok: „Kezdetben volt a tett”. Úgy tűnik, mindez azt jelenti: a politikaelméletnek az adott környezet már meglévő társadalmi gyakorlataiból kell kiindulnia. Adódik azonban egy probléma: a „tett” (*Tat, deed*) idézetben szereplő fogalmának csak egyik lehetséges értelmezése a társadalmi gyakorlat (*practice*). Ez Wittgenstein Goethéje, aki kétségtelenül érdekes mind Williams, mind a kortárs realizmus számára. Csakhogy a „tett” egyaránt vonatkozhat az (adott esetben formabontó) egyéni cselekvésre is, nem csak a társadalmi gyakorlatokra. És – ahogy Williams is tudja – alighanem ez áll közelebb az eredeti fausti jelentéshez: az elméletalkotással, a tudománnyal való foglalkozás, az „elátkozott odúban kuksolás”, ahová „az ég szent fénye is festett üvegen át esik” ellenpontja az egyéni cselekvés, a „világba lépni”, „magam viharokkal veretni” (Goethe 2006, 104, 106.). Williamset tehát nem egy kettes, hanem egy hármas viszonyrendszer foglalkoztatja. Ahogy írja:

„A kivételes cselekvés [*exceptional action*] az elmélet [*theory*] előtt jár, az elmélet, vagy a politikai beszéd és meggyőzés más, kevésbé formálisan szervezett módjai pedig elébe kerülhetnek a

¹⁴ Mindennek rögtön ellene lehetne vetni, hogy a második esszé is vitacikk, célpontja Carlos Nino kantianus, emberi jogokra fókuszáló felfogása. Nino azonban „tisztább” és kevésbé prominens célpont, mint Rawls, ezért jobban megmutatkozhatnak a realista felfogás sajátosságai a vele való polémiában.

szokásszerűen elfogadott gyakorlatnak [*practice*]. Azonban semmiképpen sem lehetséges, hogy az elmélet véges-végig a gyakorlat [*practice*] előtt járjon, és végül ő döntsön arról, mi értelmes a politikai gondolkodásban; soha nem lesz képes biztonsággal meghatározni előre, melyik irányra mondható, hogy »előtt, elébe«.» (Williams 2005b, 25–26.)

A Williamset érdeklő probléma tehát elmélet (értve ez alatt a filozófiai-reflektív elmélkedést), gyakorlatok és rendkívüli cselekvés egymáshoz való viszonya. Az idézett részlet pedig két dolgot is implikál viszonyukkal kapcsolatban: egyfelől, hogy az elmélet csak esetenként kerülhet a gyakorlat elébe; másfelől, hogy a rendkívüli cselekvésnek elsőbbsége van az elméletalkotással szemben. Bár nem tisztázza rendkívüli cselekvés és gyakorlatok viszonyát, a fentebbiekből logikusan az látszik következni, hogy a rendkívüli cselekvés legalább időnként szintén képes a gyakorlatok elébe kerülni. Ez a hármas viszonyrendszer, bár Williams – mint oly sokszor esszéiben – adós marad a fogalmak pontos meghatározásával, központi fontosságú az engem érdeklő probléma szempontjából. Az alábbiakban, páronként vizsgálva a három tényező közötti viszonyt, megkíséreltem tartalommal megtölteni a Williams által használt fogalmakat.

2. Gyakorlatok és elméletalkotás: történeti kontingencia

Kezdjük a gyakorlatok és az elméletalkotás viszonyával. Itt célszerű adni egy meghatározást a gyakorlatokról, amely – figyelembe véve a wittgensteini gyakorlatfogalom körül dúló vitákat (vö. Stern 2004, 152–170.) – szükségképpen elnagyolt, és Williams politikaelméleti kérdésfeltevéséhez igazodó lesz. Gyakorlat alatt olyan kooperatív tevékenységformákat fogok érteni, amelyeket ismétlődések, azaz szabályszerűségek jellemeznek (bár ezek a szabályszerűségek nem feltétlenül tudatosulnak a cselekvőkben, továbbá a szabályok nem fednek le mindent, végül, nem is merevek és megváltoztathatatlanok). Ezen, történetileg kontingens gyakorlatok együttese alkotja a társadalmi és a politikai rendet, mérsékelve, de nem kiiktatva a cselekvés kontingenciáját, a másként-cselekvés lehetőségét.

Williams politikaelméleti esszéiben visszatérően beszél a „társadalmi gyakorlatokról”, a „politika gyakorlatáról”, vagy éppen a „kritika gyakorlatáról”, tehát alapvetően nagyobb cselekvési mintázatokat ért „gyakorlat” alatt (nem például egy ebéd megfőzését). A fentebbi williamsi leírás alapján az alábbi kérdéseket tehetjük fel: milyen a politikaelmélet kívánatos formája? Milyen problémákat rejthet magában a politikaelmélet ilyen felfogása? Végül: a kontingencia milyen formájáról beszélhetünk elmélet és gyakorlatok viszonyában?

Milyen a politikaelmélet kívánatos formája? Erre azonnal adható egy negatív válasz: nem-moralista. Mivel „semmiképpen sem lehetséges, hogy az elmélet véges-végig a gyakorlat előtt járjon”, a (liberális) politikaelmélet szerepet téveszt, amikor a társadalmi gyakorlatok előzetes feltérképezése előtt állapít meg morális kritériumokat. Az ebbe a hibába eső elméletek a „politikai moralizmus” esetei. Williams a politikai moralizmus két fajtáját különíti el: az „elrendelő” és a „strukturális” modellt. Előbbi elveket, ideálokat fogalmaz meg, amelyeket a politika gyakorlatának ki kell fejeznie; utóbbi pedig morális korlátokat állít fel, amelyeket a politika gyakorlatának tiszteletben kell tartania. Az előbbire példaként az utilitarizmust, az utóbbira Rawls munkásságát hozza fel.¹⁵ Williamset elsősorban az érdekli, ami közös a két modellben: „mindkettő a moralitás elsődlegességét hirdeti a politikával szemben. [...] A politikaelmélet mindkét esetben valamiféle alkalmazott moralitás” (Williams 2005a, 2.). Hasonlóképpen, Geuss számára is az a felfogás problémás, amely szerint a politika tanulmányozását egy, az emberi élet más dimenzióitól elszigetelt etikai elmélet felől kell elkezdenünk (Geuss 2008, 6–7.).

A pozitív válasz már nem feltétlenül magától értetődő. Ezt jól mutatja a politikai realizmus egy kortárs félreértése. Ez a tökéletesen igazságos társadalmakat modellező ideális elméleteket (*ideal theories*) kiegészíteni hivatott nem-ideális elméletek (*non-ideal theory*) csoportjaként értelmezi a realizmust (Stemplowska – Swift 2012; Valentini 2012). Azaz: olyan elméletként, amely az ideális elméletek által meghatározott normatív sztemderdeket hivatott hozzáigazítani az aktuális körülmények által diktált megvalósítási korlátokhoz. A nem-ideális elméletek az ideális elméletek kiegészítői, és az különbözteti meg őket az ideálisaktól, hogy figyelembe veszik az igazságtalanság előfordulását a társadalomban, illetve az esetlegesen kedvezőtlen társadalmi-gazdasági környezetet (Stemplowska – Swift 2012). Ha így értelmezzük a politikai realizmust, az voltaképpen nem több, mint az ideális elméletek korrekciója.¹⁶

¹⁵ Mivel a dolgozat elsődleges fókuszja a realizmus mint sajátos politikaképpel rendelkező politikaelmélet, nem realista a Rawls-kritika jogosultsága, utóbbi problémát nem tárgyalom részletesen. A realista Rawls-kritika kritikájához lásd például: Jubb 2015, Thomas 2015. Rawls elméletének realista elemeiről magyarul lásd: Ujlaki 2016.

¹⁶ Ezen a ponton ismét vitát lehetne nyitni arról, hogy vajon ez az állítás mennyiben feleltethető meg Rawls nézeteinek, figyelembe véve azon kikötéseit, hogy az ideális elméleteknek a „realisztikusan gyakorolható” és a „realisztikus utópia” keretei között kell maradniuk (Stemplowska – Swift 2012). Vannak realisták, akik amellet érvelnek, hogy ezek a kikötések még nem mentik meg teljességgel Rawls-t a realista kritikától. Sabl például azért kritizálja őt és követőit, mert csak a csak a „morálpszichológia általános tényeit” hajlandóak

A realista kritika azonban radikálisabb ennél (vö. Sleat 2014b; Hall 2015). A fenti álláspont ugyanis ragaszkodik hozzá, hogy az ideális elméleteknek meg kell előzniük a nem-ideálisokat, mivel ezek adják meg a végső célt a nem-ideális elméletek számára, illetve segítenek azonosítani a legsürgősebben orvosolandó igazságtalanságokat (Stemplowska – Swift 2012; vö. Jubb 2012). Ezzel szemben Williams és Geuss kontextualizmusa szemben áll azzal a tétellel, amely szerint a politikai elvek és értékek *a priori* (azaz társadalmi gyakorlatoktól független) igazolása lehetséges lenne (Nye 2015; vö. Hall 2014). Azaz: *a realizmus nem a normativitás egy bizonyos logikájának kiegészítő eleme, sokkal inkább a normatív szempontok kidolgozásának alternatív logikáját képviseli. Nem pusztán arról van szó, hogy a politikaelmélet figyelembe veszi-e (megvalósíthatósági korlátokként) az adott kontextusban meglévő gyakorlatokat, hanem hogy ezekből indul-e ki. Amennyiben fordítva járna el, „alkalmazott etikává”, azaz politikai moralizmussá változna* (Geuss 2008, 6.; Williams 2005a, 2.).

Mindez a gyakorlatfüggőség (*practice-dependence*) téziséhez vezet: gyakorlataink konstitutívak az igazolásaink szempontjából, ahogy Williams írja, azok „intellektuális háttérfeltételét” (Williams 2005c, 25.) adják, amelyek garantálják, hogy bármiféle politikaelmélet egyáltalán értelmes lehessen egy adott embercsoport számára. A „valódi politikáról” és a „politika elsőbbségéről” szóló realista érvek voltaképpen a politika adott helyen, adott időben jelenlévő gyakorlatának (tágabb értelemben az adott kontextus társadalmi gyakorlatainak) valóságát és elsőbbségét jelölik.¹⁷

A gyakorlatfüggőség legtisztábban kulturalista formában fogalmazható meg.¹⁸ Legjobb példák alighanem a Wittgenstein munkássága által befolyásolt elméletek, például Williamsé és Fossené. A „Kezdetben volt a tett” wittgensteini értelmezésének a lényege, hogy a bizonyos alapvető meggyőződéseinkkel (*belief*) kapcsolatban a racionális reflexió lehetőségei korlátozottak: a gyakorlataink és meggyőződéseink közötti viszony nem képezhető le a gyakorlataink *leírása* és meggyőződéseink közötti viszonyként (Williams 2005c, 24.).

empirikus tényekként figyelembe venni az ideális elméletek alkotásakor, a társadalmi és politikai intézményeket nem (vö. Sabl 2011, 171–173.).

¹⁷ A „politika elsőbbsége” realista tételének másféle értelmezéséhez lásd: Gyulai 2016; 2018.

¹⁸ Igaz, van másik variációja is, amely az intézményi környezetre összpontosít: minden intézményi konstelláció speciális kapcsolatokat hoz létre az egyének között, ebből adódóan a politikaelméletnek ezen intézményi konstelláció vizsgálatával kellene kezdenie a normatív standardok kidolgozását (Sangiovanni 2008; Rossi 2012).

Bizonyos elsődleges megfontolásaink esetében tehát az igazolás határaiba ütközünk: egy ilyen megfontolás *unhintergebar*, azaz nem tudunk mögé kérdezni (Williams 2006b, 195-196.). Wittgensteinnel fogalmazva: a szabálykövetés *végső soron* nem értelmezés, hanem gyakorlati tevékenység. „Ha kimerítettem az igazolásokat, akkor kemény sziklához érek, s ásóm visszahajlik. Ekkor hajlamos vagyok azt mondani: »Így teszek, és kész«” (Wittgenstein 1998, 217. §).¹⁹ Edward Hall joggal kapcsolja össze a wittgensteiniánus szemléletmóddal Williams azon érvét, hogy igazolást keresni arra, miért a feleségemet mentettem ki egy ismeretlen helyett a süllyedő hajóból, „egy gondolattal több a kelleténél” (Williams 1981b, 18.; Hall 2014, 553.).²⁰

Egy ilyen, a gyakorlatok elsődlegességét állító realizmus számára a legitimitás kívánatos elméletének sem egy definícióból (például: a legitimitás az uralomra való erkölcsi jog) kéne kiindulnia, sokkal inkább annak felvázolásából, mit jelent az legitimnek tekinteni a politikai autoritást az alattvalók vagy állampolgárok szemszögéből egy adott politikai gyakorlatban, milyen praktikus elköteleződésekkel jár mindez (vö. Fossen 2013; Fossen 2017).

Milyen problémákat rejthet magában a politikaelmélet ilyen felfogása? Az eddig leírtak egy *mérsékelt szkeptikus, pragmatista realizmus* irányába mutatnak, amely tagadja, hogy léteznének episztemológiailag kitüntetett pontok, amelyekből bizonyos első meggyőződéseink mögé tudnánk kérdezni, gyakorlataink helyett további igazolásokat találva mögöttük. Ez a meggyőződés valóban közel hozza a politikai realizmust a pragmatista filozófiához (Festenstein 2016), illetve bizonyos mértékig a szkeptikus konzervativizmus episztemológiai nézeteihez. A realizmus ilyen leírásával kapcsolatban azonban felmerülhet két ellenvetés. Egyfelől, hogy félreérti a „valódi politikáról” és a politika elsődlegességéről vallott realista nézeteket. Másfelől, hogy a gyakorlatfüggőség tézisének következtében a realizmus belecsúszik valamiféle kulturális relativizmusba.

Az elsővel kezdve: fentebb leírtaknak ellene lehetne vetni, hogy a „valódi politika” és a politika elsődlegessége sok realistánál sokkal inkább a politika szükségképpen konfliktusos természetére utal (vö. pl. Sleat 2013; 2014b; Philp 2007, 62–68.), semmint a gyakorlatok elsődlegességére. Kétségkívül igaz, hogy az ideális elméletek primátusával szembeni talán legerősebb érv a politika konfliktusosságából adódik: ha egy csoporton belül alapvető nézetkülönbségek vannak elvi kérdésekben, hogyan is kezdődhetne a politikaelmélet munkája

¹⁹ Neumer Katalin fordítását két helyen módosítottam.

²⁰ Érdemes megjegyezni: ez a williamsi érv számtalan kritikát vont magára, például azt, hogy összemossa a cselekvést megelőző motivációt és a cselekvést követő igazolást (vö. Jenkins 2006, 65-67.). Ezekkel a problémákkal ehelyütt nem foglalkozom bővebben.

ideális elméletek megalkotásával? Nem gondolom azonban, hogy a konfliktusosság mentén való érvelés kizárná a realizmus itt adott szkeptikus-pragmatista olvasatát (bizonyos típusú gyakorlatok célja éppenséggel lehet a meg nem szüntethető társadalmi konfliktusok állandó kezelése). Azt pedig megítélésem szerint nehéz vitatni, hogy Williams idézett szövegeire hatott Wittgenstein mérsékelt szkepticizmusa. Más kérdés, hogy ezt a kortárs realista diskurzus Edward Hall kivételével nem igazán szokta hangsúlyozni.

De nem vezet-e ez a mérsékelt szkepticizmus kulturális relativizmushoz? A másik lehetséges ellenvetés szerint az itt leírt gyakorlatfüggő politikaelmélet bezár minket gyakorlatainkba, az elméletet pedig ezen gyakorlatok állandó igazolására kárhóztatja. Erre a problémára azonban adható válasz Williams és Wittgenstein nyomán. Ezen a ponton érdemes visszautalni a fejezetet szervező Williams-idézetre: ha csak esetenként is, de „az elmélet elébe kerülhet a szokásszerűen elfogadott gyakorlatoknak”. A williamsi válasz abból indul ki, hogy a kitüntetett, gyakorlatoktól független episztemológiai pozíció, arkhimédészi pont hiánya nem jelent a gyakorlatokba való bezártságot. Williams visszatérően hangsúlyozza (Williams 1981c, 147., 160.; 2005c, 24.; 2006b, 196.) hogy a Wittgenstein által gyakran emlegetett „mi” különböző kontextusokban különböző csoportokat jelölhet. Másképpen megfogalmazva: különböző gyakorlatainkban különböző emberekkel osztozunk. Wittgenstein például egyes pontokon beszél „közös emberi cselekvésmód”-ról (vö. pl. Wittgenstein 1998, 206. §.), ahol a „mi” az adott kulturális közegen túlmutató csoportot jelöl. De még ha szűk lokális csoportként is értelmezzük is a „mi”-t, jó eséllyel létezik az adott társadalomban a kritika valamilyen praxisa is (Williams 2005c, 24-25.; 2005d, 36.). Mindez, ahogy Edward Hall rámutatott (Hall 2015) helyet hagy egy „híg” (*thin*) univerzalizmusnak a gyakorlatfüggő realizmusban: az egyes gyakorlatok mögött lehet valamiféle általános emberi tapasztalat, amely univerzális korlátokat állít a cselekvésnek, ez azonban önmagában túlságosan meghatározatlan ahhoz, hogy az esetek többségében normaként funkcionálhasson. Ahogy Williams írja: „az univerzális paradigma sok rossz dolgot kizár, de meghatározatlan azt illetően, hogy mit vár el: nem mond sokkal többet, mint hogy a kényszerítés legitimációt igényel, és hogy az erősebb akarata önmagában nem jelent legitimációt” (Williams 2005, 23.). A konkrét, történetileg formált gyakorlatok teszik kellően „sűrűvé” (*thick*), avagy konkrétta legtöbb értékünket (vö. Williams 2001b). Hall példaként a Williams által leírt kapcsolatot hozza fel a primitív szabadság (*primitive freedom*) nem-politikai értéke és a szabadság (*liberty*) mint a modernitás politikai értéke között (vö.

Williams 2005e).²¹ Mivel azonban létezik „közös emberi cselekvésmód” és „híg univerzalizmus”, Williams érvelhet úgy, hogy az emberi jogok legalapvetőbb megsértései szinte mindenki számára nyilvánvalóak – és egyúttal deklarálnak, hogy az elméletalkotás szempontjából az ilyen esetek a legkevésbé problémásak (Williams 2005c, 26.).

Williams Wittgenstein-olvasata tehát élesen különbözik a relativizmust végső soron felvállaló Richard Rortyétól, és utóbbi problémáját éppen abban látja, amelyben a kortárs Wittgenstein-irodalom egyes darabjai is: nevezetesen, hogy Rorty Wittgenstein-olvasata önellentmondásos. Ugyanis először értelmetlennek nyilvánítja ideáljaink „szótárainkon” kívüli igazolásának lehetőségét egy arkhimédészi pontból. Az általa javasolt irónia (azaz, hogy politikai cselekvőkként fogadjuk el az említett ideálokat, reflektív egyénekként viszont tartunk távolságot tőlük, mivel tudjuk, hogy más szótárakkal rendelkezőknek nem tudjuk igazolni őket) azonban végső soron maga is az értelmetlennek nyilvánított arkhimédészi pontból adott tanács, hiszen a konkrét gyakorlatok, a konkrét helyzet ismerete nélkül tesz általános érvényűnek szánt megállapításokat. Másképp megfogalmazva: Williams szerint a történeti esetlegesség kiiktathatatlansága igazolásainkból még nem kell, hogy az igazolási próbálkozások feladásához vezessen: „amint valaki *elég messzire* jut a kontingencia felismerésében, a probléma, amelyre az irónia állítólag választ ad, egyáltalán fel sem merül” (Williams 2006b, 193.; vö. Hall 2014, 557., 559.; Crary 2000a, 3.; Crary 2000b, 126–127).

A kontingencia milyen formájáról beszélhetünk elmélet és gyakorlatok viszonyában? A gyakorlatfüggőséggel kapcsolatos realista diskurzusban a kontingencia egy, az eredeti arisztotelészi jelentéstől eltérő értelme jelenik meg: a történeti esetlegességé. Kontingens az, ami, bár egy bizonyos időpillanatban valósággá vált, lehetett volna másként is; létrejötte nem alapozható meg elméletileg (ilyen értelemben kapcsolódik össze a kontingencia az antifundacionalizmussal), sokkal inkább bizonytalan történeti körülmények, az adott helyen és időben éppen jelenlévő gyakorlatok következménye. Amikor a kortárs realista irodalmak használják a fogalmat, általában ilyen értelemben teszik: mindenekelőtt az elméletalkotás

²¹ Williams ugyan nem él vele, de a családi hasonlóságok wittgensteini érve ugyanúgy használható lenne a kulturális relativizmus ellen. Bár Wittgenstein híres példájában azt állítja: „Ha egy oroszlan beszélni tudna, mi nem lennénk képesek őt megérteni.” (Wittgenstein 1998, 323.), ez aligha a kulturális relativizmus melletti állásfoglalás: a különböző emberi életformák sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint az emberé és az oroszlané, sokkal nagyobb eséllyel állhatnak fenn közöttük olyan családi hasonlóságok, amelyek alapján a másik gyakorlat megértése és a sajátunk esetleges kritikája megkezdődhet (vö. Schneider 2002, 119.). – Bruce Haddock más wittgensteini fogalmak alapján ugyanerre a következtetésre jut, a gyakorlatok kritikájának lehetőségét a „felszíni grammatika” és a „mélygrammatika” megkülönböztetéséből vezetve le (Haddock 2011).

dilemmái kapcsán,²² a politikai rend, vagy erkölcsi ideáljaink történeti esetlegességére utalva (lásd pl. Geuss 2001; Williams 2002; 2006b; Cottingham 2009; Haddock 2011; Sabl 2011; Hall 2014; 2015). Mindez legalább részben Wittgenstein filozófiai hatásával magyarázható. A realisták szellemi inspirációi vagy vitapartnerei közül is több felfogást Wittgenstein hatása jellemez. Például a cambridge-i iskola kontextualizmusát,²³ vagy éppen a kontingenciával kapcsolatban alighanem legtöbbet idézett angolszász szerzőt, a fent már érintett Rortyt.²⁴ A kontingencia tartalma tehát a létező gyakorlatok elsődlegessége az elméletalkotással szemben, a jelentés gyakorlatokban való használatától való függése, és mindebből adódóan elképzeléseink történeti esetlegessége.

A probléma mindezzel az, hogy bár a kontingencia ilyen felfogása alkalmas lehet elmélet és gyakorlatok viszonyának tárgyalására (esetleg a cselekvés egyes korlátainak leírására), mindazonáltal a (rendkívüli) politikai cselekvés konceptualizálására kevésbé. Ugyanis itt a kontingencia valamilyen, bár esetleges történeti folyamatok révén létrejött, de már *létező* adottság megnevezésére szolgál, szemben az eredeti arisztotelészi problémafelvetéssel, ahol valamilyen még létre nem jött *lehetségesre* vonatkozott (vö. Vogt 2011, 64-66.). *A kortárs realista diskurzus által kontingensként leírt gyakorlatok éppen, hogy az elméletalkotás és a politikai cselekvés létező korlátai, míg a cselekvés kontingenciájának fogalma a cselekvés*

²² Azt, hogy az angolszász szerzők mindenekelőtt az elméletalkotással kapcsolatban alkalmazzák a kontingencia fogalmát, jól illusztrálja, hogy Rorty hírhedten provokatív állításához, amely szerint „bármilyen megteszi”, hozzáteszi korlátozó szempontként, hogy „ami a szavakat illeti, szemben a tettekkel (*deeds*), a meggyőzést, szemben a kényszerítéssel” (52.). A kontingencia azon típusát, amely a rendkívüli, „a konvenciók héját feltörő” tevékenység (167. – vö. Vogt 2011, 670.) lehetőségével kapcsolatos, expliciten is a privát szférába utalja, távol tartva a politikától (Rorty 1989, 120–121.).

²³ Vö. pl. Quentin Skinner leírásával saját programjáról: „Lovejoy amellett érvelt, hogy az ideologikus vita felszíne alatt mindig ott lesz az örök és változatlan »eszmei egységek« [*unit ideas*] tartománya, az eszmetörténésznek [*intellectual historian*] pedig ezeket kell felfednie és követnie. Ezzel az állásponttal szemben ismét a *gondolkodástörténet radikálisabb kontingenciája* mellett emeltem szót. [...] A késői Wittgenstein egyik javaslata nyomán amellett érveltem, hogy az »eszmei egységek« története, mint olyan, nem lehetséges, csakis annak története, hogy különböző cselekvők különböző időkben mire használták azokat. Megkockáztattam azt az állítást, hogy semmi sincsen az ilyen használatok alatt vagy mögött; ezek története az egyetlen megírandó eszmetörténet.” (Skinner 2002, 176. – kiemelés: I.G.)

²⁴ Vö. Rorty leírásával a „közösség kontingenciájáról”: „a »morális elvek« (a kategorikus imperatívusz, az utilitarista elv, stb.) csak annyiban érvényesek, amennyiben magukban foglalnak egy hallgatólagos utalást intézmények sorára, gyakorlatokra [*practices*], illetve a morális és politikai deliberáció szótáira. A gyakorlatok [*practices*] emlékeztetői, rövidítései, nem pedig azok igazolásai. Legjobb esetben pedagógiai segédeszközök az említett gyakorlatok elsajátításához.” (Rorty 1989, 59.)

lehetőségeire vonatkozik (vö. az 1. táblázattal az 1. fejezetben). Bár egyes realisták érdeklődnek az új horizontokat, lehetőségeket nyitó cselekvés iránt (vö. pl. Philp 2007, Geuss 2010a, Sabl 2012, Williams 1981d), a leszűkítő fogalomhasználat lehetetlenné teszi, hogy bizonyos jelenségeket egymással összefüggőekként láthassunk. Ennek az akadálnak az elhárítása szükséges ahhoz, hogy a cselekvés kontingenciája felől írassuk le a politikai realizmust.

Persze lehet úgy érvelni, hogy történeti kontingencia összefügg a cselekvési lehetőségekkel: ha valami nem szükségszerű, az változandó (ezért kapcsolódott össze Pococknál a köztársasági rend partikularitásának és végességének tudata), illetve változtatható. Megjegyzendő azonban, hogy a történeti kontingencia és a cselekvési lehetőségek közötti összefüggés korántsem olyan egyértelmű, mint amilyennek elsőre tűnik (vö. Lane 2011). Egy példa: míg Geuss a genealógiának (azaz a meggyőződéseink történeti kontingenciáját feltáró vizsgálódásnak) kritikai, cselekvési horizontokat nyitó (vö. pl. Geuss 1999, 20-21.), addig Williams a fennállót igazoló, fenntartó, azaz a cselekvést korlátozó feladatot szán (Williams 2002; vö. Hall 2015). Ahhoz, hogy kontingencia és cselekvés viszonyát érdemben tárgyalhassuk, túl kell lépünk a történeti kontingencia problematikáján (ahogy Williams a kiindulópontul választott szöveghelyen túllépett Wittgenstein Goethéjén), és más szerzők felé fordulunk.

3. Gyakorlatok és cselekvés: háttér- és operatív kontingencia

Az 1. pontban idézett williamsi leírás, bár a „szokásszerűen elfogadott gyakorlat” és a „rendkívüli cselekvés” viszonyát nem tisztázza, a két fogalom elmélethez való viszonya azt látszik implikálni, hogy az utóbbi elsődleges az előbbivel szemben. Mindazonáltal Williams azt sem fejt ki igazán – sem az idézett helyen, sem más, általam ismert írásaiban – mit is értünk „rendkívüli politikai cselekvésen”. Cselekvés és gyakorlatok viszonyát illetően tehát az alábbi kérdéseket érdemes feltennünk: milyen relatív súlyt képvisel a két tényező egymáshoz képest? Pontosan hogyan konceptualizálható a „rendkívüli politikai cselekvés”? Végül: a kontingencia milyen formája fedezhető fel cselekvés és gyakorlatok viszonyában?

Milyen relatív súlyt képvisel a két tényező egymáshoz képest? Ezt illetően többféle elképzelés is létezik a kortárs politikai realisták között. Az előző pontban láthattuk, hogy a realista alapvetés szerint a gyakorlatok elsődlegesek az elmélettel szemben, és ez a felfogás alátámasztható wittgensteini ihletésű episztemológiai érvekkel. Gyakorlatok és cselekvés viszonyában pedig a gyakorlatok (és az azok összességéeként felfogott politikai rend) stabilitása

lesz a kiinduló probléma, amely mentén a realista pozíciók elkülönülnek. Andrew Sabl humanus realizmusában a gyakorlatok stabilak: a társadalmi kooperáció elsődlegesen időben tartós *viselkedési szabályszerűségeken*, konvenciókon alapul (Sabl 2012, 17.). A konvenciók ilyen fogalmát tekinthetjük a gyakorlatok szinonimájának. Ebből következően Sabl számára a politikai cselekvés elsődleges feladata a konvenciók fenntartása. A konvenciókhoz képest Sabl szerint a „rendkívüli cselekvés” egy formája, a karizmatikus vezetés csak másodlagos szerepet kaphat. Ez ugyanis – játékelméleti terminológiával – a koordinációs probléma primitív, átmeneti megoldása, amelyet legfeljebb a kommunikációs lehetőségek hiánya indokolhat.²⁵ A rendkívüli cselekvés nem képes a polgárháború elkerülésének hosszú távú garantálására. Ez az oka annak, hogy bár karizmatikus vezetők esetenként alkotmányos rezsimekben is előfordulnak, a radikális mozgalmakban kifejezetten gyakoriak. Sabl provokatív állítása szerint: „a karizmatikus vezetés képes alkotmányos konvenciók lerombolására, azonban azok teremtésére nem” (38.).

Ezzel szemben Mark Philp egy másik realista klasszikusból, Machiavelliből merít, és éppen ellenkezőképpen gondolkodik gyakorlatok és rendkívüli politikai cselekvés viszonyát illetően (Philp 2007). A politikai közösségekben, ahogy Machiavelli leírja, valamiféle entrópikus elv működik: a politikai rend a rendezetlenség felé tendál, magukra hagyva még a jól működő társadalmi gyakorlatok is lassú szétesésre vannak ítélve (Philp 2007, 38.). Mindez rezonál Pocock leírásával a republikánus gondolkodóknak a köztársaság mulandóságával kapcsolatos félelméről. A szétesést Philp szerint az általa innovatívnak nevezett rendkívüli politikai cselekvés lehet képes megakadályozni. Hiába tehát a gyakorlatok elméletalkotással szembeni elsőbbsége, azok a rendkívüli politikai cselekvés nélkül nem képesek fennmaradni. Bár Philp elismeri, hogy Machiavelli korának városállamai és a kortárs liberális demokráciák alighanem különböznek stabilitásukat illetően, érveléséből mégis úgy tűnik, ebben az eltérő kontextusban is szán szerepet az innovációnak a politikai rend stabilitásának fenntartásában (vö. Philp 2007, 5-6., 76-77.).

Gyakorlatok és cselekvés egy harmadik felfogását találhatjuk meg Raymond Geussnál (lásd például Geuss 2009; 2010a; 2016a). Geuss szerint a gyakorlatok alapvetően stabilak – ez azonban inkább nem kívánatos állapot számára. Megközelítése egyediségét éppen az adja, hogy – szemben a megszokott realista alapállással – számára nem a rend fenntartása a központi

²⁵ Sabl szerint a csatában zászlót tartó lovas és a karizmatikus Jeanne d’Arc végső soron nem különböznek (Sabl 2012, 29., 64.): mind a ketten pusztán fokális pontok, a koordinációs probléma átmeneti, primitív megoldásai.

kérdés.²⁶ Megközelítése ideológiakritikai, azaz feltételezi, hogy egyes társadalmi csoportokat a fennálló gyakorlatok által kitermelt ideológia félrevezethet saját érdekeiket illetően (vö. Geuss 2001a, 160.; Geuss 1981). A rend tehát nem elsődlegesen a konfliktus üdvös szabályozójaként, sokkal inkább annak elleplezőjeként jelenik meg, amely illúziókat hitet el a benne élőkkel. Ilyen illúzióknak tartja például Geuss azt, hogy a politikáról való gondolkodás természetes kerete a liberalizmus, demokrácia, állam, kapitalista gazdaság és az emberi jogok fogalmi ötszöge (Geuss 2001a, 3.), vagy éppen azt a liberális előfeltevést, hogy a békés konszenzus mindig elérhető (Geuss 2005b, 17–20.). A rendkívüli cselekvés éppen a gyakorlatok kritikájában és megváltoztatásában kell, hogy döntő szerepet játsszon.

Míg tehát Sabl stabil politikai gyakorlatokkal számol, és kis helyet hagy a rendkívüli politikai cselekvésnek, addig Philp az instabilitást és a rendkívüli cselekvés szerepét hangsúlyozza, még ha ezek szerepe csökkent is Machiavelli korához képest. Geuss az, aki a „stabilak-e a gyakorlatok?” kérdése mellé behozza a „kívánatos-e a stabilitás?” kérdését. Geuss válasza az utóbbi kérdésre „nem”, és éppen a gyakorlatok megváltoztatásában szán szerepet a rendkívüli cselekvésnek. Míg Sabl Hume-ból, Philp pedig Machiavelliből merít, addig a Geuss által leírt cselekvési probléma, ahogy arra a harmadik kérdés kapcsán ki fogok térni, leginkább egy harmadik realista klasszikuséval, Max Weberével rokonítható.

Hogyan konceptualizálható a „rendkívüli politikai cselekvés”? Sabl az általa leértékelt rendkívüli cselekvést, ahogy fentebb láthattuk, leginkább a karizma weberi fogalmával látszik összefüggésbe hozni, azonban éppen feltételezett csekély szerepe miatt nem szentel komolyabb figyelmet a fogalomnak. Valamivel több figyelmet kap a cselekvés ezen formája Philpnél, aki gyakran az „innováció” fogalmát használja, amely alatt azt érti, hogy a rendkívüli cselekvés képes megváltoztatni a fennálló szabályokat (vö. Philp 2007, 1–13., 58–59.). Philp számol azzal is, hogy a rend stabilizálására irányuló cselekvés nem minden esetben éri el célját, sőt, adott esetben alá is áshatja a fennálló rendet (mint Julius Caesar esetében, vö. Philp 2007, 19–36). Mindezek ellenére az innováció kidolgozott koncepciójával Philp sem szolgál, és az ítélőképesség fogalma legalább hasonló súlyt látszik betölteni koncepciójában, mint az innovációé. A védelmezés cselekvési problémájához a dolgozatban én is elsődlegesen az ítélőképesség, nem az innováció fogalmát fogom kapcsolni.

²⁶ Mindez persze nem jelent sem bellicizmust (Geuss elismeri a konfliktus időnként pusztító mivoltát – 2001a, 4–5.), sem pedig annak a nietzschei belátásnak a tagadását, hogy egyes illúziók szükségesek lehetnek az élethez (mint a partikuláris kultúrák mesterséges horizontjai – Geuss 2010b, 92–95.).

A rendkívüli cselekvés legkidolgozottabb tárgyalásával Geuss írásaiban találkozunk (lásd például Geuss 2009; 2010c; 2016b). Szerinte a politikai cselekvés három szintjével számolhatunk (vö. Geuss 2010c). Az első szint valamilyen fennálló szabályrendszer követése – ezen a szinten a cselekvés a társadalmi gyakorlatokban való pusztá részvétel. A második szint olyan cselekvéseket takar, amelyek nem vezethetők le valamilyen szabály követéséből, hanem szélsőségesen egyedi helyzetekre adnak egyedi válaszokat (mint a kádi bíraskodása, aki nem előzetesen létező jogszabályokat alkalmaz konkrét esetekre, hanem az eset sajátosságainak figyelembevételével dolgoz ki egyedi megoldásokat gyakorlati tapasztalata alapján). Mennyiben rendkívüli ez a cselekvésforma? A konkrét, egyedi helyzetekben döntést hozó ítélőképesség legfeljebb annyiban „kerül a gyakorlatok elébe”, hogy kitölti az általuk nem szabályozott „hézagokat”; semmiképpen sem úgy, hogy alapvetően átírja a gyakorlatokat. Végül, a harmadik szint az, amely Geuss szerint ténylegesen rendkívülinek nevezhető:

„A valóban kiemelkedő politikai cselekvés azonban olyan cselekvés, amely – szerencsére vagy sajnos – nem pusztán alkalmazkodik a fennálló szabályokhoz, és nem is kádi-mintájú közbelépés, amely mesterember módjára oldana meg konkrét problémákat; hanem olyan cselekvés, amely úgy változtatja meg a helyzetet, hogy az nem tekinthető egy előzetesen létező szabályrendszer megtestesülésének. Új tényeket kreál, megsérti, figyelmen kívül hagyja, vagy akár meg is változtatja a szabályokat. Az ilyen cselekvés, mint a kiemelkedő, eredeti művészet, talán szélsőségesen ritka, de a tény, hogy a létező cselekvési rendszerek ilyen felbomlasztása mindig legalább *lehetőség*, nos, ez egy azon dolgok közül, amelyek különleges jelleget adnak a politikának.” (Geuss 2010c, 41. – az eredeti kiemelés)

Ezt a rendkívüli cselekvést Geuss a képzelőerővel, találékonysággal, és kreativitással hozza összefüggésbe: ennek az esztétikában a műveket megítélő, ízlése és ítélőképessége által kitüntetett kritikussal szemben a szabályokat eredeti módon áthágó zseni figurája felel meg (Geuss 2009, 45.). Az, hogy a rendkívüli cselekvés legkidolgozottabb felfogásával Geussnál találkozunk, minden bizonnyal összefüggésben van azzal, hogy a három tárgyalt realista közül ő szakad el leginkább a stabilitás ideáljától: kritikai beállítódása a hajtóerő a képzelőerő konceptualizálásába fektetett energia mögött.

A kontingencia milyen formája fedezhető fel a rendkívüli cselekvés és gyakorlatok viszonyában? A gyakorlatok elméletalkotással szembeni elsőbbsége, ahogy láttuk, a történeti kontingencia tudatosításához vezet. A rendkívüli cselekvés gyakorlatokkal szembeni elsőbbségében viszont a kontingencia egy másik, jelen idejű formája jelenik meg: kontingens itt nem az, ami bár lehetett volna másként is, de már létrejött; hanem valami, ami még a

potencialitás, nem az aktualitás világába tartozik, azaz „lehetne másként is”. Ennek a problémának a jobb megvilágítása érdekében célszerű visszatérnünk az első fejezetben már megismert Kari Palonenhez. Egy másik diskurzusból való kölcsönzés segíthet jobban megérteni, mit is jelenthet a kiindulópontul választott williamsi szövegben tett különbség Goethe és Wittgenstein Goethéje között: míg utóbbi a gyakorlatok elsődlegességét állítja az elméletalkotással szemben, addig utóbbi a rendkívüli cselekvés elsődlegességét minden mással szemben. A „kezdetben volt a tett” realista toposzának tehát legalább két értelmezése lehetséges.

Ahogy az első fejezetben már bemutattam, Palonen szerint a „machiavelliánus pillanatban” a külső eredetű bizonytalanságot próbálja megzabolázni a cselekvő; míg a „weberi pillanatban” ő maga teremt bizonytalanságot a rend bejáratott eljárásaitól, megszokott alternatíváitól való eltéréssel, új politikai alternatívák felmutatásával. Azaz, a cselekvés kontingenciája kettős értelmet hordoz: lehet külső, *a cselekvés háttéréből jövő, exogén kihívás vele szemben*, illetve lehet *a cselekvésben rejlő, endogén (avagy operatív), kontingencia* is. Ez a két kontingenciaforma különbözik a cselekvés háttérét alkotó partikuláris adottságoktól, a történeti kontingenciától. A történeti kontingencia „lehetett volna másként is” formulájával szemben a kérdés itt jelen időben, a potencialitásokra vonatkozóan merül fel: a politikai cselekvő nézőpontjából a dolgok „lehetnének másként is”.

Szintén utaltam már rá, hogy a paloneni megkülönböztetés, bár fogalomtörténeti alapozású, politikaelméleti relevanciával is bír, így hasznát vehetjük a kortárs realista pozíciók közötti különbségtételben.²⁷ Palonen Pocock „machiavelliánus pillanatának” ellenpontjaként írja le a „weberiánus pillanatot”. A kontingencia előbbiben mindenekelőtt külső kihívásra vonatkozik, állítja Palonen. Machiavellinek, csakúgy, mint kora más szerzőinek, talán legfontosabb problémája a politikai közösség mulandóságának felismerése, ezáltal pedig a stabilitás megteremtésének kérdése. A kontingencia szimbóluma elméletében *fortuna*, amely a cselekvés bizonytalan és fenyegető háttérét alkotja. Machiavelli elméletének újdonsága, hogy kortársainál nagyobb lehetőséget tulajdonított a cselekvésnek *fortuna* kontrollálására. Mindazonáltal, állítja Palonen, elméletében még így is *fortuna* az elsődleges szereplő, és bár a politikai cselekvőnek bizonyos mértékig lehetősége nyílik fortuna korlátozása mellett kihasználására is *virtúja* segítségével (tehát nem az alkalmazkodás az egyetlen lehetséges stratégia), szerepe mégis alapvetően reaktív. *A politika végső soron még nála is a kontingencia*

²⁷ Ahogy Palonen írja: „Szemben korábbi vizsgálódásaimmal [...] itt a fogalomtörténetet szelektívebben és magasabb absztrakciós szinten művelem” (Palonen 1998, 11.)

elleni játék marad, amelynek központi kérdése a meglévő gyakorlatok, a rend megvédelmezése a külső bizonytalanságtól, a háttérkontingenciától (Palonen 1998, 44-46.).²⁸ Ezzel szemben a „weberi pillanatban” a politika a kontingencia általi játékká, operatív kontingenciává válik. A bürokratizálódás stabilizálja a cselekvés háttérét, a gyakorlatokat, így Machiavelli kérdésfeltevése végső soron értelmetlenné válik. Ami elválasztja a két pillanatot, az a rendhez és a stabilitáshoz való viszony: az esély (*Chance*) weberi fogalma eloldja a politikai cselekvést a stabilitás kérdéskörétől, és a fennálló keretek, gyakorlatok megkérdőjelezéséhez kapcsolja azt.

Ha a kortárs realizmust a paloneni megkülönböztetés felől szemléljük, felfedezhetünk a machiavelliánus és a weberiánus kérdésfeltevéssel rokonítható cselekvési problémákat, ugyanakkor olyat is, amely egyik sémába sem illeszkedik. Philp koncepciója és Geuss egyes, a politikai ítélőképességről szóló írásai az első, Geuss munkásságának nagy része a második, Sabl-é a harmadik eset. Az utóbbi által tárgyalt cselekvési probléma nevezhető lenne – egy harmadik realista klasszikus nyomán – a „hume-iánus” pillanat által inspiráltnak. Hume Machiavelli-kritikájának lényege a mi szempontunkból az, hogy utóbbinak az ókorból és a reneszánsz Itáliájából hozott példái olyan mértékű háttérkontingenciával számolnak, amely már Hume idejében is túlzásnak tűnt (Hume 1992, 93., idézi: Sabl 2012, 86.). Ebben a harmadik cselekvési problémában sem a háttér- sem az operatív kontingencia nem drámai mértékű; a cselekvési háttér is stabil (szemben a machiavelliánus elképzeléssel), és a kiemelkedő, a stabilitást megkérdőjelező politikai cselekvés sem kap döntő szerepet (szemben a weberi felfogással).²⁹ Mindez nem jelenti a cselekvés kontingenciájának teljes kiiktatását, mindössze annak korlátozott mértékét.

A három megközelítés közötti különbség a kulcsmetaforáik összehasonlítása révén szemléltethető a legjobban.³⁰ Ahogy Palonen rámutat (Palonen 1998, 43.): míg Machiavellinél a gátépítés a cselekvési háttér bizonytalanságainak kezelésére (*fortuna* megzabolázására), addig Webernél a „kemény deszkák átfúrása” új cselekvési horizontok nyitására vonatkozik (például a bürokratikus struktúrák megtörése révén). Sabl pedig, Hume-ot értelmezve, egy harmadik metaforát használ: a politikai cselekvés feladata egyfajta „kőművesség”, a létező épület

²⁸ Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni – ahogy Palonen is említi (1998, 11.) – hogy vizsgálódása a weberi ideáltípushoz hasonlóan kiemeli és felnagyítja az egyes munkák jellegzetességeit; Pocock Machiavelli-olvasata számtalan ponton utal az innovatív *virtú* potenciális feszültségére a stabilitás ideáljával, mind *A fejedelem*, mind a *Beszélgetések* vonatkozásában (lásd pl. Pocock 1975, 160., 163., 197–198.).

²⁹ Hume realizmusáról magyarul lásd: Szűcs 2016a.

³⁰ A metaforák filozófiai (és politikaelméleti) hasznához vö. Blumenberg 2006.

karbantartása, ritka esetben meglazult tégláinak újraraharcsolása (Sabl 2012, 161., 178.). A metafora alapján a cselekvési háttér alapvetően stabil, a politikus feladata pedig a stabilitás megőrzése, a konvenciók működése feletti őrökös, illetve – ritkább esetekben – a konvenciók megszilárdítása. Sabl felfogásában történetileg kontingens gyakorlatok korlátozzák a cselekvés kontingenciáját.

Mindezek alapján megkonstruálhatjuk a realistákat foglalkoztató cselekvési problémák három ideáltípusát, amelyekről az első fejezetben futólag már esett szó. Ezek az ideáltípusok a politikai rend és a politikai cselekvés viszonyának eltérő módozatait ábrázolják. Mindhárom alapvetően más választ ad arra, hogy miért is fontos a (rendkívüli) politikai cselekvés, és eltérő fogalmakat állít előtérbe. Az első a fenntartás problémája, a második a védelmezés, a harmadik pedig a felforgatásé. A dolgozat további fejezetei azt kísérelik majd meg bemutatni, hogy ehhez a három cselekvési problémához további, sajátos részproblémák kapcsolódnak.

2. táblázat: három cselekvési probléma a politikai realizmusban

cselekvési probléma	fenntartás	védelmezés	felforgatás
a cselekvés kontingenciájának helye és mértéke	kontingencia mérsékelt jelenléte	magas kontingencia a cselekvés háttérében	magas kontingencia a cselekvésben
gyakorlatok jellege	stabilak és orientálnak	instabilak vagy nem orientálnak	stabilak és orientálnak
rendkívüli cselekvés szerepe	nem jelentős	reaktív szerep (stabilizál)	proaktív szerep (destabilizál)
metafora	kőművesség	gátépítés	kemény deszkák átfúrása
kortárs realista példa	Sabl	Philp, Geuss	Geuss
inspirációs forrás	hume-iánus pillanat	machiavelliánus pillanat	weberiánus pillanat

Annak érdekében, hogy a három ideáltípus szerepe érthető legyen, célszerű itt néhány megjegyzést tenni. Először, ezek az ideáltípusok konstruáltak, azaz nem állítom, hogy egy-egy kortárs realista szerző munkássága egy az egyben megfeleltethető lenne ezeknek. Az ideáltípusok funkciója éppen az, hogy *kiemeljenek, felnagyítsanak bizonyos sajátosságokat*, ezáltal téve érthetővé a politikai cselekvéssel kapcsolatos alapvető problémákat. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a három elemzett realistának számos közös témája van (Sabl-nak és

Philpnek például a politikai erények, Philpnek és Geussnak az ítélőképesség és a szabályok átírása). Ezért is kerülhetett Philp és Geuss együtt a második oszlopba. Másodszer, a három ideáltípus nincs szükségképpen összekötve konkrét történeti megjelenési formáikkal. Konkrétabban: *elképezhető a fenntartás nem hume-iánus, a védelmezés nem machiavelliánus, és a felforgatás nem weberiánus fenntartó variációja is*. Csak egy példa: a második fejezetben elemzett Bernard Williams-féle elképezések nem a konvenciók, sokkal inkább a karakter kontingenciát csökkentő szerepére fókuszál a politikai rend fenntartásában. Egy ilyen felfogás aligha találkozott volna Hume tetszésével (vö. Sabl 2002, 26–27.). Harmadszer, ismét csak az ideáltípusok természetéből adódóan, *bizonyos konkrét helyzetek elemzésében keveredhetnek sajátosságaik*. A harmadik fejezet eseteiben például politikai vezetők olyan válsághelyzetekkel szembesülnek, amelyek politikájuk, sőt akár karakterük szempontjából is konstitutív vállalkozásaikat kérdőjelezzik meg. Ilyen helyzetek elemzésénél értelemszerűen mind a fenntartás, mind a védelmezés problémája releváns. Negyedszer, az áttekinthetőség és az összehasonlíthatóság kedvéért a politikai rendet mindegyik ideáltípus esetében gyakorlatok összességéként konceptualizáltam, *nem térve ki arra, mennyiben is különbözik a felforgató realisták rend-fogalma ettől*. Erről a problémával az 5. fejezet fog foglalkozni.

4. Elmélet és cselekvés: a politikaelmélet kontingens formái

Ahogy Williams írja, a „Kezdetben volt a tett” nem csak a politikaelmélet intellektuális háttérfeltételeire (azaz a gyakorlatokra), hanem a történeti körülményekre is vonatkozik: elméletünk hatása, sőt, érthetősége is elsősorban mások – ehelyütt nem szükségképpen rendkívüli – cselekvésén múlik (Williams 2005c, 25.). Az előző pontban leírtak alapján azonban ennél többet is mondhatunk elmélet és cselekvés viszonyáról. Williams kijelentését, amely szerint „a kivételes cselekvés az elmélet előtt jár”, három szempontból érdemes pontosítanunk. Először: a cselekvés – elmélet viszonyrendszerből kiküszöbölhetetlenek a gyakorlatok. Érdemes tehát hármas viszonyrendszerben gondolkodnunk: minél stabilabbnak tételezzük a fennálló rendet alkotó gyakorlatokat, annál nagyobb tér nyílik a (gyakorlatfüggő) elméletalkotásnak. A stabil gyakorlatok ismétlődő cselekvési mintázatokat mutatnak, azaz

elsődlegesen szabályok szerint működnek.³¹ Mindez egy nagymértékben kiszámítható világ képét festi elénk: egy elmélet az említett szabályszerűségeket ismerve képessé válhat bizonyos fokú előrejelzésre, illetve azon normák meghatározására, amelyek betartása az adott gyakorlat fenntartásához szükséges. Az elméletalkotás termékei itt kerülnek leginkább közel a zárt, prediktív modellekhez. Másodszor: minél nagyobb szerepet tulajdonítunk a „rendkívüli politikai cselekvésnek”, annál inkább csökken az (előrejelzésként vagy előzetes normatív korlátok felállításaként felfogott) elméletalkotás tere. *Ebből következően „politikaelmélet kontingenciája” azt jelenti, hogy az elméletalkotás célja, formája és ambíciói végső soron attól függenek, hogy milyen cselekvési probléma áll érdeklődésünk homlokterében.* A rendkívüli cselekvés ugyanis definíció szerint szemben áll a cselekvési szabályszerűségekkal, ebből adódóan elvész az elmélet azon státusza, amely stabil gyakorlatok esetén fennállt. A gyakorlatok fennállását garantáló normák felállítása helyett az elmélet leginkább a cselekvések utólagos értékelésére lesz képes. Harmadszor: Williams az idézett helyen nem határozza meg pontosabban, mit is ért elmélet alatt. Állítását pontosíthatjuk akképpen: a három felvázolt cselekvési probléma tárgyalása más és más szerepet oszt a politikaelméletre, azaz az elméletalkotás más és más formája jelenik meg bennük (ami természetesen nem jelenti azt, hogy egy-egy cselekvési problémához szükségképpen csak az elméletalkotás egy felfogása kapcsolódhat). *Az alábbiakban azt a kérdést fogom feltenni, hogy a fentebb ismertetett három cselekvési problémához a politikaelmélet milyen felfogásai illeszkednek.*

Előtte azonban még egy lehetséges kérdést fontos tisztázni: a politikaelméletnek mindhárom felvázolt formában van normatív motivációja, tehát nem kizárólag a politikai cselekvés megértése és leírása a célja. Másképpen fogalmazva: a realizmus alább ismertetendő három képe mind a „preskriptív realizmus” körébe tartozik, szemben az elsődlegesen a megértésre törekvő „interpretatív realizmussal” (utóbbihoz vö. Freedon 2012; Horton 2017).

A fenntartás problémájához például kiválóan illeszkedik a politikaelmélet egy olyan verziója, amely a politika egy adott (helyhez és időhöz kötött) gyakorlatának fennállásához vagy jó működéséhez³² szükséges instrumentális erényeket vizsgál. Instrumentálisak abból a szempontból, hogy nem a jó élet egyén általi megéléséhez kapcsolódnak, sokkal inkább az adott

³¹ Hangsúlyozottan elsődlegesen: a szabályok sem minden cselekvési helyzetet lefedni nem képesek, változtathatóak a cselekvők által, illetve lehet mellett érvelni – például a késői Wittgenstein nyomán – hogy egy szabályt többféleképpen is lehet követni (Wittgenstein 1998, 201. §. skk.; vö. Geuss 2010d, 46., 54.).

³² Andrew Sabl egyik írásában különbséget tesz „mag-erénynek” (*core virtues*) és „ideális erények” (*ideal virtues*) között. Előbbiek a liberális demokrácia fennmaradásához, utóbbiak további, az elméletalkotó által fontosnak tartott célok eléréséhez szükségesek (Sabl 2005).

gyakorlatban való kiválóságot jelentik, a politikai rend fenntartásának és működésének eszközeként funkcionálva.³³ Az ilyen jellegű politikaelmélet tevékenysége az alábbi lépéseken halad keresztül: konkrét gyakorlatok (politikai rezsimek) leírása, majd az azok működéséhez szükséges politikusi tulajdonságok meghatározása, majd a politikuskarakterek vizsgálata, például egy érényetikai szótárra támaszkodva. Ez az értékelés történhet történeti példákon, de elvben akár a jelen politikai szereplőin is. Ennek a legtisztább formája a kortárs politikai realizmusban Andrew Sabl munkássága, aki az egyes hivatalok betöltéséhez szükséges különböző érényeket elemzi az amerikai demokráciában, kiegészítve a „demokratikus állhatatosság” minden szereplőtől elvárható érényével (Sabl 2002; vö. Szűcs 2016b). Én a 3. fejezetben Bernard Williamsnek a liberális demokráciák kívánatos politikuskarakterével kapcsolatos gondolatait fogom áttekinteni.

A *védelmes problémájának* tárgyalásakor a politikai gyakorlat instabilitása vagy sebezhetősége más jellegű politikaelmélet felé mutat. Ezen a ponton érdemes különbséget tennünk két lehetőség között, amelyek egyaránt beleférhetnek a cselekvő szempontjából exogén kihívás fogalmába. Az egyik esetben a gyakorlatok, mivel egyes szereplők nem igazodnak hozzájuk, fokozatosan mindenki számára elveszítik orientáló erejüket, és a gyakorlatok összességéként értett politikai rend felbomlik. Egy polgárháborús helyzet alighanem jól leírható így. Egy másik helyzetben azonban a rend nem bomlik fel, hanem kívülről fenyegeti olyan veszély, amelynek kezelésére a fennálló gyakorlatok nem adnak iránymutatást (ahogy Geuss mondaná: szélsőségesen egyedi esetekkel kerülnek szembe a politikusok) és a politikusok ítélőképessége a hétköznapiánál is sokkal nagyobb szerepet kap. Ha az első eset a polgárháborút írja le, akkor ez a foratókönyv vonatkozhat például egy külső háborús fenyegetésre.³⁴ Előbbire az 2. táblázatban a „instabilitás” kifejezéssel, utóbbira a „nem orientálnak” megfogalmazással utaltam.

Milyen szerepet kaphat a politikaelmélet a cselekvés ilyen felfogásában? Erre Philp szolgáltatja a legkiforrottabb választ: az elméletalkotás szerepe *ex post* jellegű, és voltaképpen hasonló a történelmi ítélethez (vö. Philp 2010, 466–467.; 2012, 642.). Az elmélet nem vághat a cselekvés elé, mivel a környezet kiszámíthatatlan, az elméletalkotónak sem ideje, sem

³³ Az érények és gyakorlatok itt leírt viszonyához vö. MacIntyre 1981, 181–203.; Philp 2007, 37–54.; Galston 2005.

³⁴ Én ehelyütt a probléma megjelenését egy meglehetősen szűk területen vizsgálom, azonban, ahogy Quentin Skinner a locke-i prerogátiva kapcsán rámutat, ugyancsak fontos kérdés, hogy mekkora a lehetséges *kiterjedése* az ilyen jellegű, szabályok által kevésbé irányított cselekvésformáknak. Skinner szerint kívánatos, hogy minél szűkebb legyen (Skinner 2009).

erőforrásai nincsenek a helyzet gyors átlátására, az a politikus feladata. Utólag, a körülmények rekonstruálásával és a megfelelő normatív szempontok azonosításával az elméletalkotó elmondhat valami korlátozott érvényűt arról, hogy helyes volt-e a vizsgált cselekvés. A megítélés *ex post* jellegének, ahogy Philp ugyanott hangsúlyozza, nem szabad belecsúsznia egy pusztán a cselekvés következményei alapján ítélő konzekvencionalizmusba. Ha ugyanis csak a végeredmény alapján ítélnénk, sok esetben a pusztán szerencsés politikai kalandorok cselekvését is helyesnek kellene minősítenünk (vö. Kutz 2009). Valamilyen módon tehát rekonstruálnunk kell a cselekvési szituációt, és az alapján, nem pedig pusztán a következményekre építve hozni ítéletet. A politikai ítélőképesség vizsgálata esetében – amennyiben azt a helyzet körülményei, tényei iránti figyelemként határozzuk meg (vö. Philp 2010, 3.; 2012, 638.)³⁵ – komoly szerepet kellene kapnia a döntési helyzet rekonstruálásának (például, hogy a politikus számára milyen információk voltak hozzáférhetőek, és hogy ezeket tényleg figyelembe vette-e; meghallgatta-e a környezetében jelenlévő véleményeket, stb.). Elméleti szempontból érdekes kérdés, hogy képesek vagyunk-e legalább néhány tág és általános szempontot megfogalmazni, amelyek keretként szolgálhatnak eseti ítéleteink számára. A 4. fejezetben fogok részletesebben foglalkozni ezzel a problémával, megkísérelve a kontextuális elemzéseket egy általánosabb elméleti kerettel kombinálni.

A *felforgatás* cselekvési problémája sokkal alapvetőbben teszi kérdésessé a politikaelmélet státuszát és feladatát, mint a védelmező cselekvés. Míg a védelmezés problémájában a rendkívüli politikai cselekvés (amennyiben a szabályok által nem irányított politikai ítélőképesség gyakorlását annak tekintjük), ahogy szó volt róla, végső soron stabilizáló erő, amely a politikai rend megóvására irányul. A hume-iánus és a machiavelliánus pillanatban közös, hogy ugyanaz az „első politikai kérdés” áll mögöttük: a rend megőrzése (vö. Williams 2005a). Ezzel szemben a felforgató cselekvés a politikát éppen a *rend ellenében* definiálja, a kontingenciát a politikai cselekvés eszközévé téve (vö. Palonen 2001). Ezáltal a politikaelmélet státuszával kapcsolatos kérdést is tovább radikalizálja: a politikaelméletnek valahogyan ki kell töltenie azt a normatív űrt, amelyet a rend értékének relativizálása hagy benne. Ez az űr kitölthető például valamiféle kritikai baloldali vízióval, mint Raymond Geuss munkásságában; egy hasonló vízió és a rend részleges rehabilitálásának kombinációjával, mint például Chantal Mouffe-nál (Mouffe 1999; 2005; 2011 – vö. Horváth 2016); vagy a kreativitás mint

³⁵ Az ítélőképesség fogalmához a kortárs realista diskurzusban vö. még: Dunn 2000; Geuss 2009; 2010c; 2016b; és a Bourke – Geuss 2009 kötet tanulmányait.

legmagasabb rendű emberi tevékenység és a kreatív felforgatás korlátainak együttes hangsúlyozásával, mint Tilo Schabertnél (Schabert 2013).

Mi lehet az elmélet szerepe a felforgatás cselekvési problémájában? Geuss szolgált egy lehetséges választ, amely az elmélet fogalmának átértelmezésével, politikaelmélet és politikai cselekvés közötti határvonal bizonyos fokú elmosásával talál szerepet az elméletalkotóknak. *A politikaelmélet feladata ebben a felfogásban nem a politikusok karakterének vizsgálata egy konkrét rezsim stabilitásának szempontjából (vö. fenntartás), nem is politikusi cselekedetek utólagos értékelése (vö. védelmezés), sokkal inkább a politikai cselekvők segítése.* A politikaelmélet ilyen felfogása első látásra megkérdőjelezni látszik Williams azon állítását, hogy „a kivételes cselekvés az elmélet előtt jár”. Az elméletalkotók ugyanis járhatnak a politikai cselekvők előtt, fogalmi eszközöket alkotva politikai használatra, és ezáltal részeseivé válva a felforgatásnak. Geuss realizmusa éppen abban különleges más kortárs realista szerzőkhöz képest, hogy egymás mellé rendeli a praktikus cselekvési tanácsok megfogalmazását és a radikális társadalomkritikát mint az elmélet feladatait (Prinz 2015).³⁶ Érdeemes azonban rámutatni a politikaelmélet jelentőségeinek korlátaira ebben a felfogásban. Ha elfogadjuk Geuss azon állítását, hogy a politikai cselekvés mindenekelőtt *bricolage*, azaz a kéznél levő eszközök (részben az elméletalkotó által kreált fogalmi eszközök) pillanatnyi helyzetnek megfelelő kreatív összekombinálása politikusok által (Geuss 2001a, 160-161.), akkor el kell fogadnunk, hogy a politikus az elméletalkotó fogalmi eszközeit a *saját* elképzeléseihez és cselekvése pillanatnyi körülményeihez igazítva fogja felhasználni. Ha a politikaelmélet potenciálisan politikai cselekvés is, nagy annak az esélye, hogy mindenekelőtt – Weberrel szólva – a nem szándékolt következmények révén képes hatást gyakorolni. Azaz – *pace* Prinz – talán pontosabb azt állítani, hogy a politikaelmélet inspirálhatja, semmint hogy ténylegesen orientálhatja a politikai cselekvést. Az 5. fejezetben megkíséreltem majd bemutatni, hogy Geuss maga is tudatában van tevékenysége ezen korlátjának.

³⁶ Prinz értelmezése kétségkívül pontosabb, mint Baderiné, aki szembeállítja egymással a politikaelméletben az „eltávolodás kritikussait” és a „kiszorítás kritikussait”, Geussot az utóbbi csoportba sorolva. Míg az előbbieket az hiányolja, hogy a politikaelmélet nem orientálja eléggé a politikai cselekvést (azaz túlságosan kevés nem-ideális elméletet termel), utóbbiak éppen a túlzott politikai szerepvállalás miatt marasztalják el a politikaelméletet; tehát amiatt, hogy a politikától való főbiája okán az elméletalkotással akarja korlátozni annak mozgásterét (Baderin 2014; vö. még Floyd 2011, 220–222.). Geussnál azonban – szemben Baderin kategorizálásával – a két elem egyszerre van jelen. Az „eltávolodást” azonban nem nem-ideális elméletek gyártásával, sokkal inkább a kontextuális utópiák megfogalmazásával látja elkerülhetőnek; a kiszorítást pedig azzal, hogy fogalmi innovációival tágítja a cselekvés lehetőségeit.

Geussnak az elmélet felforgatás kapcsán leírt szerepére vonatkozó válasza azonban nem az egyetlen lehetséges válasz. Miért ne lehetne a politikaelméletet ezen a cselekvési probléma kapcsán is történeti irányultságúként elképzelni, amelynek feladata a praktikus politikai képzelőerő, a politikusok által végzett felforgatások elemzése, illetve annak megmutatása, hogyan használja fel ez a képzelőerő a politikai rend meglévő gondolati erőforrásait innovációiban? Mindez persze együtt jár a Geuss-féle normatív vízió elhagyásával, és a preskriptív realizmustól az interpretatív realizmus irányába való elmozdulással. Az 5. fejezetben egy elemzéssel kísérelem majd meg bemutatni, hogyan is nézne ki egy ilyen alternatíva.

III. A fenntartás problémája: kontingencia és karakter Bernard Williams realizmusában

Az előző fejezetben láthattuk, hogy Williams munkásságában a kontingencia *fogalma* elsődlegesen a történeti esetlegesség („lehetett volna másként is”) értelmében jelenik meg. Ebben a fejezetben azt kísérem meg bemutatni, hogy ennek ellenére a cselekvés kontingenciájának („lehetne másként is”) *problémája* központi helyet foglal el Williams gondolkodásában, mind etikai, mind politikaelméleti írásaiban. A fejezet ezt három részben mutatja be.

Az elsőben (1) megkísérem Williams politikai realizmusának tágabb, etikai kontextusát feltárni, bemutatva, hogy Williams a cselekvés kontingenciájának figyelmen kívül hagyása miatt kritizálja a „moralitás-rendszert” (*morality system*).³⁷ A fejezet első része az első két fejezetben megadott fogalmak segítségével kísérel meg rekonstruálni cselekvés és kontingencia kapcsolatát Williams etikai munkásságában, Williams szövegeire és másodlagos szakirodalmakra támaszkodva. Az összegzés lényege, hogy Williams a háttérkontingencia egy formájának, a külső szerencsének a szerepét hangsúlyozza erkölcsi életünkben. Míg az erkölcsi érték szerencsének való kiszolgáltatottságával kapcsolatban az elfogadást javasolja, erkölcsi dilemmáinkkal (az operatív kontingencia egy fajtájával) kapcsolatban megkísérel olyan fogalmak megalkotását és pszichológiai mechanizmusok leírását, amelyek ezt a fajta kontingenciát mérséklék (karakter, integritás, a társadalmi elvárások internalizálása). Azaz, értelmezésem szerint azt kísérel meg bemutatni, hogy ha bizonyos erkölcsi döntéseink nem is alapozhatóak meg racionálisan, mégsem teljességgel „alaptalanok”, nem a semmiből születnek, mivel a döntés pillanatában már vagyunk valakik. Mindez, ha nem is iktatja ki a kontingenciát erkölcsi életünkből, legalábbis elviselhetőbbé hivatott tenni azt.

A második rész (2) némileg szűkíti a fókuszot, a *politikai* cselekvés kontingenciájára kísérelve meg fókuszálni. Raymond Geuss azon állításából indulok ki, amely szerint Williams a filozófiai etikát (amelyet az *Ethics and the Limits of Philosophy* című művében hasztalannak nyilvánított) a politikával akarta felváltani (Geuss 2014b, 177.). Ezt az állítást Williams és Max Weber politikai etikai nézeteinek összevetésével kísérem meg pontosítani, három

³⁷ Arra, hogy a történeti kontingencia mint a filozófia ambícióit korlátozni hivatott tényező kiemelkedően fontos Williams gondolkodásában, több szakirodalom is rámutat (Jenkins 2006; Cottingham 2009; Flathman 2010; Hall 2014).

hasonlóságot (a kívánatos etikai perspektíva komplexitása, az elméletalkotás korlátai, a politika korlátozott autonómiája), és három olyan szempontot (a decizionizmust mérséklő tényezők előtérbe kerülése, személyes és személytelen etikai szempontok szétválasztása, egyes szám harmadik személyű perspektíva) elemezve, ahol Williams nézetei a weberi nézetek finomításának vagy továbbgondolásának tekinthetők. A Williams és Weber közötti hasonlóságra maga Williams (Williams 2005a, 12.; 2005b, 72.), illetve az egyik művének bevezetőjét jegyző Geoffrey Hawthorn is utalnak (Hawthorn 2005, xi.), azonban ismereteim szerint arra való kísérlet, hogy a két megközelítés egymáshoz való viszonyát alaposabban elemezzék, mindeztidáig nem történt.³⁸

Azt kísérem majd meg bemutatni, hogy Geuss állítása *bizonyos értelemben* igaz, amennyiben „politikával való felváltás” alatt a politika azon, tágabb képét értjük, amelybe Williams az elvi és praktikus szempontokat (például a politikai túlélést) is beleértette (Williams 2005a, 12.). *Ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor a politika nem mint más értékszférától hermetikusan elzárt (teljességgel autonóm) terület jelenik meg, hanem mint Williams tágabb etikai programjának egy lehetséges terepe. A Williams által továbbgondolt weberi felelősségetika pedig nem a politikai szféra sajátos etikája, sokkal inkább egy olyan általános etika, amely a moralitás-rendszer alternatívája lehet. Ennyiben a rész elején eszközölt szűkítés önmagát forgatja fel: Williams etikai és politikaelméleti munkássága nem választható el egymástól, és mindkettőben központi szerepet játszik a cselekvés kontingenciája.*

A fejezet harmadik része (3) az előző két rész egyes elemeire építve azt a kérdést feszegeti, hogy vajon milyen is a kívánatos politikustípus egy liberális demokráciában. Ennek megválaszolásához a „piszkos kezek dilemmája” különböző variációinak összevetését fogom elvégezni. *A piszkos kezek dilemmája mint elméleti keret annyiban szűkebb a felelősségetikánál, hogy kifejezetten erkölcsi konfliktusokra helyezi a hangsúlyt, ennyiben erkölcsi és nem-erkölcsi értékek konfliktusai kívül esnek látókörén.* Michael Walzer eredeti, nagyhatású tanulmányában (Walzer 1973) három variációról beszélt: egy machiavelliánus, egy weberiánus, és az általa preferált „katolikus” formáról. Az elmúlt években Demetris Tillyris Walzert kritizálva kidolgozott egy neomachiavelliánus konceptualizációt (Tillyris 2015; 2016a; 2016b). Amellett fogok érvelni, hogy Williams munkássága alapján kidolgozható egy neoweberiánus alternatíva, amely a Weber által leírt „tragikus hős” karakterére épít, azonban több ponton érdemben finomítja is a weberi képet. A piszkos kezek ezen variációjában kulcsszerepet kap Williams

³⁸ Joshua Cherniss egyik írása (Cherniss 2016) bizonyos értelemben kivétel ez alól, azonban ez sokkal inkább egy impliciten williamsiánus Weber-olvasat, semmint Weber és Williams nézeteinek explicit összevetése.

azon állítása, hogy egy politikaelméleti szöveg egyik legfontosabb sajátossága, hogy milyen közönségnek is írják (Williams 2005f). A piszkos kezek neoweberiánus-williamsiánus verziója a hatalommal nem rendelkezők perspektívájából (a „félelem liberalizmusa”) keresi a kívánatos politikuskaraktert; és érdemi alternatívát tud kínálni a másik két variáció elméletileg kifogásolható pontjain (a karakter egydimenzióssága Tillyris, a nyilvános elszámoltatás irrealitása Walzer esetében), mindazonáltal megvannak a maga problémái (a politikuskarakterek megismerhetőségének nehézsége).

1. Kontingencia és etika: a moralitás-rendszer kritikája

„Minden rendszerező iránt bizalmatlan vagyok, s kitérek az útjukból. A rendszer akarása a becsületesség hiánya” – írja Nietzsche, Williams egyik kedvenc gondolkodója, a *Bálványok alkonyában* (Nietzsche 2018, 12.). Hasonlóképpen, Williams fő célpontja etikai munkásságában a „moralitás-rendszer” (*morality system*) volt. Az alábbiakban rekonstrukció arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, Williams a cselekvés kontingenciáira fordított figyelmet hiányolta a moralitás-rendszerből. Míg a kontingencia egyes formáival (az erkölcsi érték szerencsének való kiszolgáltatottsága) kapcsolatban a legtöbb, amit ajánlott etikai munkásságában, az a szembenézés és elfogadás, addig más területeken (például a decizionizmus kérdésében) a kontingenciát mérséklő tényezők munkásságának fókuszában állnak. Williams számára az erkölcs kívánalmainak egyik fontos sajátossága, hogy a cselekvésünkben rejlő kontingenciát korlátozóként éljük meg őket. Megjegyzendő, hogy eljárásom annyiban „önkényes”, amennyiben nem belülről, hanem egy külső fogalmiság segítségével rekonstruálja Williams nézeteit. Ezt a problémát azonban megítélésem szerint jelentős mértékben enyhíti, hogy az alkalmazott fogalmiság nem teljességgel idegen a williamsi problémafelvetéstől.

A fentiek pontosabb megértéséhez először azt kell tisztáznunk, mit is ért Williams „moralitás-rendszeren”. Ahogy Mark P. Jenkins rámutat (Jenkins 2006, 53–86.), ebben a témában voltaképpen két releváns szembeállításról beszélhetünk Williamsnél (bár ezek bizonyos mértékig egymásba fonódnak): az egyik elmélet és elméletellenesség az etikában; a második etika (pontosabban: „az etikai”) és moralitás szembeállítása.

Az előbbi szembeállításhoz fontos megérteni, mit is ért Williams etikai elmélet alatt. Megfogalmazása szerint az etikai elméletek „általános tesztet kínál[nak] alapvető etikai elképzeléseink és elveink helytállalóságának megállapításához”, avagy „döntési eljárást

erkölcsi gondolkodásunk számára” (Williams 2006c, 72.; 1981e, ix–x. – a szöveghelyeket idézi: Jenkins 2006, 54.). Williams alapvetően szkeptikus az ilyen „tesztekkel”, avagy „döntési eljárásokkal” szemben, ebben az értelemben elméletellenes.³⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy értelmetlennek tartotta volna az etikai reflexiót. Ebből a szempontból sokatmondó, hogy etikai főművének címében (*Ethics and the Limits of Philosophy* – Williams 2006c) nem az etika, hanem az elméletalkotásként értett filozófia határaitól beszél. Az említett mű Camus-tól kölcsönzött mottója („Ha valakinek nincsen karaktere, szükségképpen magáévá kell tennie egy módszert”) szintén jól érzékelteti, hogy Williams kritikája nem az etikai vizsgálódások, hanem annak meghatározott típusai ellen irányul.

A második szembeállítást illetően: Williams úgy gondolja, hogy az elmúlt évszázadok során a „moralitás” szűkebb fogalma vált uralkodóvá az erkölcsfilozófiában. Williams szerint a „moralitás” speciális előfeltevésekkel dolgozó, leszűkített változata az etikának, amely főként Kant munkássága nyomán vált uralkodóvá. Ilyen speciális előfeltevés például a „racionalitás racionalista felfogása”, amely az egyén erkölcsi deliberációját a nyilvános deliberáció mintájára konstruálja meg, azt állítva, hogy „minden döntés diszkurzívan indokolható alapokon kell, hogy nyugodjon” (Williams 2006c, 18.).⁴⁰ Emellett a moralitás leszűkíti az alkalmazható etikai megfontolások körét, a kantianizmus esetében főként a kötelezettségre (*obligation*) fókuszálva; az erkölcsös cselekvést pedig az autonómia fogalmával kapcsolja össze, ezáltal kizárva például a különböző társadalmi normákat a lehetséges megfontolások köréből. Továbbá, leértékeli az erkölcsi konfliktusokat, mivel ezek léte ellentétben áll a kantianizmus azon feltételezésével, amely szerint kötelezettségeink nem ütközhetnek egymással (Williams 2006c, 175–176.; Loudon 2007, 106.). Végül, világos határvonalat követel az erkölcsi megfontolások és más praktikus megfontolások között (Williams 2006c, 7–9.).

Az így felfogott moralitással szemben Williams az etika tágabb felfogása mellett tesz hitet, amely nem él ezekkel a leszűkítő előfeltevésekkel. Az *Ethics and the Limits of Philosophy*

³⁹ A fejezetnek nem célja belemenni az etikai elméletalkotás hasznossága körüli vitákba, megelégszik Williams politikai realizmusa szempontjából fontos nézeteinek rekonstrukciójával. Williams etikai elméletellenességének kritikájához lásd pl.: Hooker 2012.

⁴⁰ Nietzsche itt is releváns viszonyítási pont, még ha ő Szókratészt is látszik azzal vádolni, amivel Williams Kantot és a kantianusokat. Lásd a *Tragédia születése* alábbi szöveghelyét: „Gondoljuk csak végig a sókratészi tanok következményeit: »Az erény tudás; bűnhöz csak a tudatlanság vezethet; boldog, aki erényes«; az optimizmus e három alaptétele a tragédia halála. Mert az erényes hősnek immár dialektikussá kell lennie, mert erény és tudás, hit és morál közt immár elkerülhetetlenül meg kell fogni a jól látható köteléket [...]” (Nietzsche 1986, 117.)

kiinduló állítása (Williams 2006c, 1–21.) az, hogy a „hogyan éljünk?” szókratészi kérdése – amely a legmegfelelőbb kezdőpont a morálfilozófia számára, még akkor is, ha a filozófia egymagában nem képes megválaszolni ezt a kérdést – egy általános, praktikus kérdés, amelyre lehetséges nem leszűkítő választ adni. A szókratészi kérdés megválaszolásához számtalan, más jellegű megfontolás is hozzájárulhat – nem a kötelezettség körébe tartozó, etikai (pl. erények, a cselekvés következményei) és nem-etikai jellegűek (pl. önérdék, esztétikai megfontolások) egyaránt. Mindez értelemszerűen elmosza a világos határvonalat erkölcsi és nem-erkölcsi megfontolások között. A cselekvő autonómiáját Williams szerint számtalan dolog aláássa, például karaktere, érzelmei, vágyai (vö. Krause 2009); utóbbiakal összefüggésben a moralitás racionalisztikus racionalitásképe is megkérdőjeleződik. Végül, Williams etikai nézeteiben, ahogy látni fogjuk, kulcsszerepet játszanak az értékpluralizmusból adódó erkölcsi konfliktusok (azaz különböző erkölcsi szempontok ütközése), illetve – éppen, mivel az etikai kérdések nem különülnek el radikálisan más praktikus szempontoktól – a tágabb értelemben vett értékkonfliktusok (azaz erkölcsi és nem-erkölcsi értékek konfliktusai).

Megjegyzendő, hogy míg az etikai elmélet – elméletellenesség dimenzióban, ahogy Jenkins megjegyzi, inkább az utilitarizmus kínálkozik meggyőző ellenfélnek (legalábbis kérdéses, hogy Kant és a kantianusok mennyiben akarnak egy, a fenti értelemben vett „döntési eljárást” adni a cselekvők számára – Jenkins 2006, 54. skk.),⁴¹ addig a moralitás-rendszer leírását elsősorban a kantianizmus alapján végzi el Williams.⁴²

⁴¹ Vö. Rawls egy, Williams-szel kapcsolatos előadásjegyzetével: „Williamsnek igaza van abban, hogy nem lehetséges olyan etikai elmélet, ahogy ő leírja, azaz olyan filozófiai rendszer, amely, együtt empirikus tények bizonyos mértékével, *döntési eljárást* ad az erkölcsi gondolkodásnak. Valóban, amit Williams mond, nagyon gyakran helyállónak tűnik; a probléma az, hogy állításai bizonyos mértékig eltúlzottak. Így például, *ki* állítja, hogy az etikai elmélet képes *döntési eljárást* nyújtani? Miben áll egy ilyen eljárás? Talán, noha nem képes döntési eljárást nyújtani, nyújthat valami mást.” (Rawlsot idézi: Forrester 2012, 264. – az eredeti kiemelések).

⁴² A pontosság kedvéért érdemes lehet áttekinteni, hogyan is határozza meg Williams főbb műveiben az utilitarizmust és a kantianizmust. Ez, ha nem is oldja meg azt a Williams-szel kapcsolatban gyakran felmerülő problémát, hogy az általa támadott álláspontokat meglehetősen lazán definiálja (esetlegesen szalmabábut kreál belőlük) talán némileg enyhíti azt. Viszonylag korai művében (Williams 1973a, 77–82.) az utilitarizmust a konzekvencionalizmus eudaimonista változataként határozza meg. Azaz olyan erkölcsi rendszerként, amely konzekvencionalista, amennyiben kizárólag az egyes cselekedetek következményeihez, azaz állapotokhoz (*states of affairs*) rendel belsőleg, azaz nem-instrumentális értéket (*intrinsic value*). És eudaimonista, amennyiben az állapotok kívánatosságát az emberi boldogság mértékén méri le. Talán legfontosabb etikai művében, az *Ethics and the Limits of Philosophy*ban némileg módosul az utilitarizmus megnevezése, itt már „jóléti konzekvencionalizmusról” (*welfarist consequentialism*) beszél (Williams 2006c, 75–77.). A *Moral Luck* kötetben (Williams 1981b, 2.) az utilitarizmussal név szerint a kantianizmust állítja szembe, annak jellemzőiként

1.1. Kontingencia és etika

Williams egyik problémája a modern morálfilozófiákkal, hogy mindenáron jó híreket akarnak elmondani, a világot biztonságos és végső soron igazságos helyként tüntetni fel. Azaz: megkísérelnek kiiktatni a cselekvés hátterének kontingenciáját. Mivel a világ rendezett, biztonságos és igazságos hely, az egyén felelőssége csak az általa szándékosan elkövetett tettekre terjed ki. Williams etikai munkásságából azonban egy egészen más világ képe rajzolódik ki. A helyes kérdésfeltevés nem az, hogy miként igazolhatjuk azt, hogy a világ igazságos, hanem – nietzschei ihletésre – sokkal inkább az: hogyan nézhetünk szembe a világgal úgy, ahogy van, anélkül, hogy belerokkannánk (Williams 2006a). Mivel a jó hír közlésének igénye Williams olvasatában jelentős részben keresztény eredetű (lásd a teodícea problémáját), a kereszténység előttre, a görögökhöz nyúl vissza – azonban nem a görög filozófiához. Elfogadja ugyanis Nietzsche tételét, amely szerint „A hellének legnagyobb tulajdonságai közé tartozik arra való képtelenségük, hogy a legjobbat reflexióvá változtassák” (idézi: Williams 2006d, 46.).

Williams számára Thuküdidész és Szophoklész – szemben ilyen vonatkozásban például Platónnal, Arisztotelésszel, Leibnizcel, Kanttal és Hegellel – azért fontos inspirációs források, mert egy olyan világot ábrázolnak, amely közömbös a cselekvők etikai aspirációival, a kiváló cselekedetekkel és karakterekkel szemben, azaz tagadják a „biztonságban leszünk” ígérteit (Williams 1993, 163–165.). Thuküdidésznél a legnagyobb athénit, Periklészt *tükhé* egy pestisjárvány formájában ragadja el. De talán még szemléletesebb a békepárti athéni politikus, Nikiasz példája, akinek méltatlan halálához (hadifogságba esik, és a néhány évvel korábbi békét éppen vele megkötő spártaiak kivégzik) Thuküdidész az alábbi kommentárt fűzi: „Ilyen vagy hasonló okokból kellett meghalnia annak az embernek, aki az én időmben élő hellének közül a legkevésbé érdemelt ilyen szerencsétlen sorsot, hiszen egész életében az erény parancsai szerint

a morális és nem-morális (például önérdéket néző) nézőpontok szigorú elkülönítését, a „pártatlanságot” (*impartiality* – némileg elnagyoltan: a cselekvésünk által érintett felek közötti különbségtevés hiánya) és a partikuláris viszonyok és kötések iránti közönyt, illetve a „pártatlan” elvek racionális alkalmazását nevezi meg. Ezzel a fogalomhasználattal szemben az *Ethics and the Limits of Philosophy*ban le sem írja a kantianizmus kifejezést. Itt két modern redukcionizmusról beszél, amelyek az etikai megfontolásokat indokolatlanul egy mintázatra akarják leszűkíteni: a teleologikusról és a deontologikusról. Előbbi megfeleltethető a konzekvencionalizmusnak, utóbbi pedig nagy vonalakban a kantianizmusnak, mivel kötelezettség (*obligation*, *duty*) fogalmát állítja a középpontba. A kanti megközelítések közeli rokonaként tárgyalja a Scanlon és Rawls által képviselt kontraktualizmusokat.

cselekedett” (Thuküdidész 2006, 7.86.). Még erőteljesebbek Hüllosz szavai Szophoklész *Trakhiszi nőiben*: „csak égi szeszély e csapások oka, / vád s panasz érje az isteneket, / kik nemzenek és kik atyáink, / s elnézik a kínokat itt lent. / A jövőbe az emberi szem sose lát, / ami itt megesett, minekünk csak gyász, / az Égre gyalázat” (1246-1252 – Kardos László fordítása – idézi: Williams 2006a, 49.).

Williams szerint azáltal, hogy a morálfilozófia éles határt von a morális és nem-morális szférái közé, hogy kizárólag a világot megváltoztatni szándékozó racionális cselekvőre fókuszál, kizárja a leírandó jelenségek közül a világ cselekvők céljai iránti közömbös voltát, azt, hogy a világ nem az emberek etikai aspirációira lett szabva (Williams 2006a, 54.). Ez a cselekvés háttérkontingenciájának egyik értelme az etikai szinten. Williams Nietzsche által ihletett felfogásában a legtöbb, amit tehetünk, a háttérkontingencia ilyen formájával való szembenézés a különböző fikciós formákban, amelyek lehetővé teszik, hogy a szembenézés belerokkanás nélkül menjen végbe. Hogyan lehetséges mindez? Úgy, hogy a fikció távolságot, reflexiós teret teremt a szemlélő emberek és az ábrázolt emberi sorsok között. A valódi borzalmakhoz általában praktikus viszonyulunk, ezáltal önmagukból való megértésük nem lehetséges. A fikciós borzalmak azonban mások, nem fűz minket hozzájuk praktikus viszony, ezáltal utóbbiak hozzásegíthetnek a valódi borzalmak jobb megértéséhez (Williams 2006a, 58–59.).

Ez a Nietzsche által ihletett elképzelés kétségkívül pesszimista, hiszen a *Tragédia születése* egész művészetkonceptiója (az akarat borzalmait színes képzetekké formáló művészet) is Schopenhauer pesszimizmusában gyökerezik.⁴³ Ezért aligha meglepő, hogy a williamsi pesszimizmus magára vonta a kvietizmus vádját, azaz, hogy a világ irántunk való közönyébe való belenyugvás, az „*amor fati*” megfosztja a cselekvőket a háttérkontingencia mértékének helyes felmérésétől, tehát attól a felismeréstől, hogy a világban történő borzalmak jelentős része nem a világ megváltoztathatatlan adottsága, hanem emberi tettek megváltoztatható eredménye (Nussbaum 2009; vö. Krause 2009).

⁴³ Vö. *A tragédia születése* alábbi helyeivel, amelyekben expliciten is megjelenik a *Világ mint akarat és képzet* terminológiája: „Most, mikor az akaratot a legnagyobb veszedelmek fenyegetik, mentő, gyógyírt tudó varázslónőként most jelenik meg a *művészet*: a lét borzalmának vagy abszurdításának undorát egyedül ő formálhatja át olyan képzetekké, amelyek élhetővé teszik az életet. [...] a szophoklészi hősök ragyogó képeit, röviden a maszk apollóni mivoltát a természet mélyébe és iszonyatába bepillantó tekintet teremtette, hogy mintegy fénylő foltok balzsamával gyógyítsa a borzalmak éjétől felsebzett szemet” (Nietzsche 1986, 67., 77. – az eredeti kiemelés).

A kontingencia Williams szerint jelen van erkölcsi mérlegelésünkben is, már csak ezért is illúzió szuverén cselekvésről beszélni (Krause 2009, 270–276.). Ennek egyik eleme a külső, nem tőlünk függő események szerepe erkölcsi mérlegelésünkben. Williams híres, erkölcsi szerencséről (*moral luck*) írt tanulmánya foglalkozik ezzel a témával (Williams 1981a). Ahogy visszatekintve írja, az erkölcsi szerencse koncepciójával az erkölcsfilozófia azon tendenciájának problematikusságára akarta felhívni a figyelmet, hogy az „menedéket [akar] nyújtani a szerencse ellen, az érték (sőt, a legfelsőbb érték) egy olyan tartományát, amely védve van a kontingenciától.” (Williams 1995a, 241.). Az erkölcsi szerencse problémája voltaképpen azt írja le, hogyan szivárog be a cselekvés háttérének kontingenciája erkölcsi életünkbe és erkölcsi mérlegelésünkbe, miként válik operatívvá. Az erkölcsi szerencse mindenekelőtt a cselekvők önmagukról alkotott képére vonatkozik (Williams 1981a, 27.). Megjelenhet egyfelől a megbánás egy sajátos fajtájában (*agent-regret*),⁴⁴ amelyet a gyermeket halálra gázoló, de vétlen sofőr érez. Másfelől, egyes cselekedetek retrospektív igazolásában: az, hogy Gauguin erkölcsileg kifogásolható módon elhagyja családját, hogy Tahitire utazzon, és nagy festő legyen, kizárólag utólag lehet esélye igazolni,⁴⁵ ha eljut Tahitire, és valóban nagy festő lesz. Egyiket sem veheti azonban biztosra családja elhagyásának pillanatában.⁴⁶ Erkölcsi ítéleteink és erkölcsi érzelmeink tehát nem függetleníthetők teljességgel a befolyásunkon kívül álló külső behatásoktól; így szivárog be cselekvésünk kontingens háttére erkölcsi életünkbe.

Míg Williams a háttérkontingencia fenti formáival kapcsolatban a művészetek általi szembenezés „terapeutikus” módszerét javasolja, nem táplálva reményeket a bizonytalan és közömbös háttér megnyugtatóbbá varázsolhatóságával kapcsolatban, addig a kontingencia más, operatív formáit korlátozó tényezők leírására komoly erőfeszítéseket tesz.

⁴⁴ Joseph Raz rámutat, hogy Williams, bár utal rá, hogy a megbánás ezen formája csak egy a lehetséges formák közül, nem adott kielégítő szempontokat a különböző formák elkülönítéséhez. Raz williamsi szellemben kísérel meg megtenni ezt: szerinte az *agent regret* specifikuma azzal kapcsolatos, hogy cselekedetem folytán milyen személlyé váltam. (Raz 2012, 139–142.)

⁴⁵ Érdemes utalni a williamsi felfogás egy kritikájára: Thomas Nagel ellentéte a williamsi példával szemben, hogy nem ad számot arról, hogy Gauguin retrospektív attitűdjeit miért kéne morálisnak tekintenünk. Ha helyesen értem, Nagel szerint akkor beszélhetnénk morális megfontolásokról, ha Gauguin előzetesen egy hipotetikus ítéletben lerögzítené a lehetséges következmények viszonyát tette megítéléséhez: „ha elhagyom a családomat, és nagy festő leszek, a siker igazolni fog; ha nem válok nagy festővé, tettem [mármint családom elhagyása – I. G.] megbocsáthatatlan lesz”. Ebből adódóan szerinte a williamsi érvelés nem bizonyítja a moralitás szerencsének való alávetettségét (Nagel 1993, 70.).

⁴⁶ A williamsi példát itt egyszerűsítve ismertettem, Williams további fogalmi elhatárolásokat fűz a példához, elkülönítve a szerencse különböző formáit, és azok hatását az igazolásra (Williams 1981a, 25–27.).

A „biztonságban leszünk” ígéretének, a kontingencia kiiktatásának egy másik eleme a moralizmus erkölcsi konfliktusokról, dilemmákról festett képe.⁴⁷ Az erkölcsi dilemmák tapasztalata Williams és a hozzá hasonlóan gondolkodó értékpluralisták számára annak a bizonyítéka, hogy nem egy, hanem több végső érték van, és ezek konfliktusba kerülhetnek egymással (még a szűkebb értelemben vett erkölcsi értékek is). Erkölcsi életünk ilyen tapasztalatait pedig ismét a kantianus és az utilitarista etikákkal szemben játssza ki. Az erkölcsi dilemmák léte ugyanis ellentétben áll a például kantianizmus azon feltételezésével, amely szerint kötelezettségeink nem ütközhetnek egymással (Williams 2006c, 175–176.; Loudon 2007, 106.). A kantianizmus Williams szerint nem képes számot adni az erkölcsi veszteségekről; Williams egész etikai koncepciójában (és politikaelméletében) viszont – ahogy látni fogjuk – éppen az ilyen költségek felismerése játszik kulcsszerepet. Az utilitarizmus, szemben a kantianizmussal, képes felismerni az erkölcsi veszteséget, azonban Williams szerint nem megfelelően viszonyul ahhoz, túlságosan könnyen napirendre tér fölötte: ha feltételezzük, hogy a cselekvés minden szempontja összegezhető egy boldogságkalkulusban, továbbá, hogy helyesen kalkulálunk, akkor nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy cselekedetünk a nagyobb jó érdekében történt, következésképpen miért kéne rosszul éreznünk magunkat cselekvésünk esetleges költségei, az erkölcsi veszteség miatt (vö. Williams 1981f, 58-59.)?

A világ Williams értékpluralista felfogása szerint erkölcsi szempontból nem harmonikus hely. Az értékpluralizmus számára nem csak az értékek sokféleségét jelenti, hanem azt is, hogy a cselekvőknek időről időre választaniuk kell eltérő erkölcsi (vagy nem erkölcsi, de ezt most tegyük zárójelbe) értékek között, és sok helyzetben nem egyértelmű, miben is áll a helyes választás. (Sőt, léteznek tragikus helyzetek is, amikor a „helyes választás” fogalma is értelmét veszítheti.) Ez a kontingencia „belső” megnyilvánulása a cselekvők erkölcsi életében. Bármit is választanak, valamiféle erkölcsi veszteség vagy „erkölcsi maradék” (*moral loss, moral remainder*) keletkezni fog. De mit is jelent ez pontosan? Williams egyik viszonylag korai írása szerint (1973b, 166. skk.) a moralitás-rendszer felfogásával a probléma az, hogy az erkölcsi konfliktust a vélekedések (*belief*) konfliktusainak mintájára képzelem el, amelyben ha két, konfliktusban álló vélekedés közül választunk (feltételezve, hogy csak az egyik lehet igaz), a választás után az elutasított vélekedés nem „éli túl” a választást. Ezzel szemben a szenvedélyek

⁴⁷ Az erkölcsi dilemmát itt kiterjesztő értelemben használom, nem kizárólag olyan helyzeteket érve alatta, amelyekben értelmét veszti helyes választásról beszélni (az utóbbiakra Williams a „tragikus helyzet” kifejezést alkalmazza), hanem az olyan helyzeteket is, ahol a cselekvő döntése számottevő erkölcsi veszteséget von maga után.

ütközésében (ha csak az egyiknek tehetek eleget), a másik megmaradhat, megbánás (*regret*) formájában („miért nem cselekedtem másként? miért nem a másik szenvedélyemnek engedtem?“). Williams álláspontjának lényege, hogy az erkölcsi konfliktusok nem a vélekedések, hanem a szenvedélyek konfliktusaihoz hasonlítanak: a nem-választott erkölcsi szempont valamilyen formában (például megbánásként) megmarad. Williams tehát azzal vádolja a moralitás-rendszert, hogy – a világ biztonságosságának illúzióját táplálандó – igyekszik eltüntetni az erkölcsi veszteséget (*moral cost*), tagadva annak lehetőségét, hogy egy tudatosan erkölcsi rosszat elkövető cselekvő tette lehet jobb erkölcsi szempontból, mint ha egyáltalán nem cselekedett, vagy mást cselekedett volna (Williams 1995a, 246.).⁴⁸

A világ sajátosságaiból adódóan egyes erkölcsi ideálok nem kibékíthetőek egymással, a cselekvőnek pedig választania kell közöttük, a racionalitás szerepe pedig *korlátozott* az ilyen jellegű konfliktusok feloldásában, kontingenciacsökkentő mechanizmusként. Egyfelől, egyes radikálisabb esetekben a racionális döntés fogalma értelmét veszítheti. Bizonyos tragikus helyzetekben a „legjobbért cselekedni” (*acting for the best*) nehezen értelmezhető, mint például Agamemnón auliszi dilemmájában (feláldozzam-e a saját lányomat annak a seregnek a sikere érdekében, amelynek én vagyok a parancsnoka?). Bármit is tesz Agamemnón, tette valamilyen értelemben helytelen lesz. Williams szerint nincs szükség a görög mitológia irracionális isteneire ahhoz, hogy ilyen tragikus dilemmák elé kerüljünk életünk során (Williams 1973b, 173.).

Másfelől, magában a racionális mérlegelés folyamatában is van egy nagy adag meghatározatlanság. Míg a moralitás-rendszer, ahogy már szó esett róla, a „rationalitás racionalisztikus felfogásával” dolgozik, a nyilvános deliberáció mintájára minden döntés diszkurzív megokolásának képességét állítva mérceként a cselekvő elé, addig Williams szerint ez a mérce egy irreális morálpszichológia része. Ahogy utilitarizmus-kritikájában írja: „Ha nem

⁴⁸ Bár itt általánosan moralitás-rendszerről van szó, megjegyzendő, hogy az erkölcsi veszteség eltüntetésének williamsi vádja máshogy merül fel a kantianizmussal és az utilitarizmussal kapcsolatban. Míg előbbi számára az erkölcsi veszteség voltaképpen felfoghatatlan (hiszen kötelezettségeink nem ütközhetnek egymással), addig utóbbi elvben éppen az erkölcsi veszteséggel járó helyzetekben lenne erős azáltal, hogy létrehoz egy „közös valutát”, amelyre minden érték átváltható, és így mindig lehetséges a „nagyobb jó” érdekében cselekedni. *Az utilitarizmus tehát nem kizárja a konfliktusok létét, hanem feloldja azokat.* Talán fogalmazhatunk úgy, hogy Williams problémája itt sokkal inkább a „közös valuta” feltételezett léte (kollégája és barátja, Isaiah Berlin értékpluralista nézetei nagyban hatottak rá), illetve – az előbbiből következően – az, hogy az utilitarizmus túlságosan könnyen veszi az erkölcsi veszteséget, nem tekint arra valódi maradékként, amelyre erkölcsi érzelmekkel kellene reagálnunk (vö. Jenkins 2006, 43-48.).

vagyunk az univerzális elégedettség-rendszer cselekvői, elsődlegesen egyetlen értékrendszer cselekvői sem vagyunk, még a sajátunké sem: nagyon gyakran csak cselekszünk, annak a helyzetnek esetlegesen zavaros eredményeként, amelyben éppen vagyunk” (Williams 1973a, 118.). Vagy, ahogy később fogalmaz: „Van egy lényegi meghatározatlanság abban, amit a racionális mérlegelés folyamatának nevezhetünk. A gyakorlati gondolkodás heurisztikus és kreatív folyamat, a racionális gondolkodás, az inspiráció és a megtérés kontinuumán pedig nincsenek rögzített határok” (Williams 1981g, 110. – idézi: Flathman 2010, 79.).

Fontos azonban megjegyezni, hogy Williams nem radikális decizionista, az erkölcsi konfliktusokkal, illetve tágabb értelemben az értékkonfliktusokkal kapcsolatban nem helyezkedik radikális álláspontra, azaz nem állítja, hogy egyetlen értékkonfliktus sem lenne racionálisan feloldható, hogy az értékek minden konkrét esetben összemérhetetlenek lennének, és csak a közöttük való radikális (semmilyen módon meg nem alapozható) döntés segíthetne a cselekvőn (Williams 1981d, 77.). Az, hogy a racionalitás szerepe korlátozott, még nem jelenti azt, hogy semmiféle szerepe sem lehet az értékkonfliktusok feloldásában. Williamstól távol áll ez a fajta radikális szkepszis: egy Isaiah Berlinnel közös cikkében megkülönbözteti azt az állítást, amely szerint „nem lehet az értelem követelménye, hogy legyen egy érték, amely minden esetben felülírja a többit”, attól, amely szerint „az értelem egyetlen egyedi esetben sem tud mondani semmit [...] arról, melyiknek [ti. melyik értéknek – I.G.] kéne érvényesülnie a másikkal szemben” (Berlin – Williams 1994, 307.). Mondhatjuk: maga az inkommenzurabilitás is kontingens, nem lehet róla teljességgel általános, csak eseti kijelentéseket tenni. Williams ezért sem ad általános receptet azt illetően, mikor helyes egy értékkonfliktust egy adott módon feloldani. Itt az elméletalkotás korlátaiba ütközünk. Az értékek kontingens összemérhetetlenségéből adódóan egyes esetekben megalapozottan lehet érvelni amellest, hogy a cselekvő racionálisan mérlegelt, helyesen oldotta fel a dilemmát. Igaz azonban, hogy Williams általam ismert írásaiban nem sok konkrétumot mond az ilyen helyzetekről.

A kérdés az, hogy ha mindez így van, és a racionalitásnak meglehetősen korlátozott a szerepe a cselekvés kontingenciájának csökkentésében, ráadásul Williams írásaiból keveset is tudunk meg erről a szerepről, mi tölt be hasonló a szerepet nála?

1.2. A karakter mint a cselekvés kontingenciáját mérséklő tényező

A fentebbiekben azt mutattam be, hogy Williams etikai munkásságának egyik központi eleme a kontingencia szerepének hangsúlyozása erkölcsi életünkben, mind a cselekvés hátterében, mind magában a cselekvésben. Ebben az alfejezetben azt kíséreltem meg szemléltetni, hogy az

utóbbi szerepét több megfontolással is enyhíti műveiben. Williams kifejezetten problémásnak tartja azokat a decizionista és voluntarista etikai elképzeléseket, amelyek a moralitás-rendszerek autonómiát hangsúlyozó racionalizmusa helyébe az akaratot és a döntést helyezik az egyén erkölcsi életében.⁴⁹ Ezek az elképzelések ugyanis figyelmen kívül hagyják erkölcsi életünk egy alapvető tapasztalatát, amelyet Williams visszatérően hangsúlyoz műveiben: nevezetesen azt, hogy az erkölcsi követelményeket alapvetően döntési szabadságunkat korlátozóként, nem szabad kreativitásunk termékeiként tapasztaljuk meg, az etikai meggyőződésekhez mindig a passzivitás bizonyos érzése járul (Williams 1972, 35–36.; Williams 2006c, 169.). Még ha a racionalitás szerepe korlátozott is, a kontingencia szerepe erkölcsi életünkben nem olyan mértékű, hogy radikális (semmilyen alappal nem rendelkező) döntések soraként kellene azt leírunk. Még ha a döntések szerepe nem is iktatható ki erkölcsi életünkéből, ezek nem a semmiből születnek: a cselekvőnek van előtörténete és hat rá környezete is, amikor ezeket meghozza. Mind a rendelkezésre álló kulturális minták, mind saját korábbi választásaink korlátoznak minket; nem választhatunk tehát akármit.

Williams a cselekvésünk kontingenciáját legalább kétféle módon próbálja meg korlátozni: egyfelől, az integritás és az „alapvető vállalkozások” fogalmaival, amelyek, bár a cselekvő választásán nyugodnak, bizonyos mértékű konzekvensséget kényszerítenek egymást követő cselekedeteire. Másfelől, a társadalmi normák, szerepkonstrukciók internalizálásának hangsúlyozásával, amely az adott politikai-kulturális kontextus normáival korlátozza a cselekvés kontingenciáját. Ezek az elképzelések nem csak a decizionista és voluntarista etikáktól határolják el Williamset, hanem értelemszerűen a moralizmus-rendszerektől is. Williams szerint ugyanis sem a kantiánus, sem az utilitarista etikák nem képesek számot adni a cselekvők karakteréről és integritásáról. Az alábbiakban azt kísérem meg bemutatni, miért.

Kezdjük a Williams számára központi fogalmakkal: az integritással, alapvető vállalkozásokkal és a karakterrel. Williams az integritás fogalmát bizonyos „alapvető vállalkozásokhoz” (*ground projects*) köti (Williams 1981b, 5–14.). Ezek konstitutívak az erkölcsi karakter számára, ezek adnak értelmet létezésének, ebből adódóan a hozzájuk való ragaszkodás még „pártatlan” szempontok (utilitárius boldogságkalkulus vagy kantiánus kötelezettségek) ellenében is igazolható lehet.⁵⁰ Az ilyen alapvető vállalkozások végigkísérhetik az egyént élete nagyobbik részén, vagy éppen csak bizonyos szakaszain;

⁴⁹ Williams erre példaként Sartre második világháborút közvetlenül követő etikai munkásságát, és John Mackie egyes nézeteit hozza fel példaként (Williams 2006c, 243.),

⁵⁰ Williams ezen a ponton közel kerül Nietzsche perspektivizmusához (Flathman 2010, 82.)

értelemszerűen több is lehet belőlük; és még csak nem is kell teljességgel tudatosodniuk. Végül, egyaránt lehetnek egoisták vagy altruisták: Williams szerint nem önellentmondás életünket adni egy alapvető vállalkozásért. Az alapvető vállalkozások, és az általuk meghatározott karakter, bár részben a cselekvő döntéseinek következménye (bizonyos mértékig nem szándékolt következménye), befolyásolja a cselekvő későbbi döntéseit.

Mi a probléma az utilitarizmussal⁵¹ és a kantianizmussal ebből a nézőpontból? Williams elsődleges vádja az utilitarizmussal szemben, hogy nem csak az egyének identitását, de még különállóságukat (*separateness of persons*) sem veszi komolyan. Ennek két megnyilvánulási formáját különbözteti meg (Williams 1981b, 3-4.). Egyfelől, az utilitarista boldogságkalkulus – számoljon akár összesített, akár átlagos boldogsággal – elvonatkoztat a boldogságot megélők különállóságától. Másfelől, a vádat a cselekvés vonatkozásában is igaznak tartja: Williams értelmezésében az utilitarizmus állapotokhoz (*states of affairs*) rendel értékeket: „Az számít, hogy a világ milyen állapotokat tartalmaz, egy adott cselekvésre vonatkozóan pedig az, hogy mi jön létre, ha megteszik. Ezek pedig olyan kérdések, amelyeket lényegükben nem befolyásol az oksági viszony természete, különösképpen az, hogy a kimenetel részben más egyének által jön létre.” (Williams 1973a, 95.; idézi: Jenkins 2006, 30-31.). Az utilitarista egyén mindössze az „elégedettségi rendszer reprezentánsa” (Williams 1981b, 3-4.). Ez vezet ahhoz, amit Williams „negatív felelősségnek” nevez (1973a, 95. skk.). Ez alatt azt érti, hogy mivel a lényeg a minél jobb végkimenetel, az utilitarizmus nem tud különbséget tenni azon esetek között, ahol én teszek valamit, illetve ahol elmulasztok megakadályozni valamit. Ez azonban Williams szerint ellenkezik azzal a mély meggyőződésünkkel, hogy nagyon is számít, hogy ki tesz meg valamit, példának okáért – előreutalva a 2.2.-es pontban elemzendő híres példájára – hogy ki húzza meg a ravaszt.

Emellett az utilitarizmus igényt formál az „elgondolhatatlan elgondolására” is, holott éppen karakterünkben adódóan nem mérlegelünk bizonyos lehetőségeket. Williams szerint (1973a, 92. skk.) vannak morálisan felfoghatatlan helyzetek, pontosabban olyan lehetséges megoldások, amelyek a cselekvőknek optimális esetben eszükbe sem jutnak. Egy egészséges erkölcsi karakterrel rendelkező ember legalábbis kellemetlenül érzi magát, ha egy beszélgetés során valaki azt mondja politikai vagy üzleti vetélytársairól, hogy „Persze, megölethetnénk őket, de ezt a gondolatot most tegyük félre” (Williams 2006c, 185.; Williams 1981f, 58.). Hasonló dolgok mérlegelése a cselekvő erkölcsi karakterét kérdőjelezné meg. Williams egy helyütt – más összefüggésben – megjegyzi, hogy különböző erényeket azoknak tulajdonítunk,

⁵¹ Tett-utilitarizmusról, és nem szabály-utilitarizmusról ír az idézett helyeken.

akiknek a tények bizonyos köre erkölcsi megfontolások tárgyává válik (Williams 2006c, 10.). Ezt a megjegyzését értelmezve mondhatjuk: szintén bizonyos erények, illetve elvárt karakterbeli sajátosságok jele lehet, hogy egyes dolgokat az illetőnek eszébe sem jut mérlegelnie. Ezzel szemben az utilitarista boldogságkalkulus szempontjából annak is van jelentősége, hogy hétmillió vagy hétmillió-egy ember halálát okozza cselekedetünk (1973a, 93.).

Összességében tehát Williams szerint az utilitarizmus, azáltal, hogy nem veszi komolyan a személyek különállóságát, nem képes helyet biztosítani a cselekvők integritásának, karakterének és vállalkozásainak sem. Mi Williams kritikájának a különlegessége? Míg például Rawls és Ross az összesített jólét elosztása miatt bírálja az utilitarizmust (az utilitarizmus érzéketlen arra, hogy az összesített jólét hogyan oszlik meg a csoport tagjai között), addig Williams a jóléti összeg „előállításának” utilitarista képét veszi célkeresztbe (Jenkins 2006, 30.).

Míg az utilitarizmus a személyek különállóságától vonatkoztat el, addig a kantianizmus identitásuktól (Williams 1981b, 3.). Williams fő problémája ezekkel az elméletekkel az egyéneken számon kért „pártatlan” nézőpont (*impartial view*). A „pártatlan” szempontokon alapuló cselekvéskép Williams szerint semmiféle igényt nem támaszt az *én* (azaz a konkrét személyiség) jelenlétére, azaz nem szolgáltat semmiféle támpontot arra vonatkozóan, miért is kéne *bármit is* tennem. Azáltal, hogy megfosztja a cselekvőket személyes, „pártos” motivációiktól, identitásuktól és partikuláris nézőpontjuktól, létezésük alapfeltételétől fosztja meg őket. Ugyanez igaz a partikuláris kötődésekre, amelyek – amennyiben elismerjük fontosságukat – konfliktusba kerülhetnek a „pártatlan” szempontokkal (Williams 1981b, 15–19.). Ezek a Williams-féle *Moral Luck*-kötet nyitó – és programadó – tanulmányának központi gondolatai. Ebből adódik Williams fő ellenvetése az általa a kantianizmus egy speciális verziójaként azonosított rawlsi kontraktualizmussal is.⁵² A mű megjelenése utáni évben írt – egyébként meglehetősen elismerő hangú – recenziójában (Williams 2014 [1972]) a maximál-elv racionalitásával kapcsolatban ad hangot kételyeinek. Nem lehetséges-e, teszi fel a kérdést, hogy az Attlee-szerű berendezkedéssel szemben egy olyan választása, ahol van minimális esély a rabszolgaságra, ugyanakkor komoly hatalomra és presztízsrre is, csak más habitusról, temperamentumról árulkodik, nem pedig irracionalitásról? Rawls ezen ellenvetés kivédése érdekében vágja el a cselekvőt sok olyan információtól, amelyek alapján megbecsülhetné

⁵² Bár Rawls a társadalom egészének életét irányítani képes, nem pedig az egyéni cselekvést irányító elveket keres, Williams szerint az etikai elméletek számára sem érdektelen vizsgálata (Williams 2006c, 78.).

esélyeit a jobb vagy rosszabb helyzetre. Csakhogy Williams szerint legalábbis felvetődik a kérdés: nem vágta-e el ezáltal annyi mindentől, hogy az egész modell értelmetlenné váljon? A Rawls-recenzió kritikája a szintén említett, néhány évvel későbbi esszé tükrében válik teljesen érthetővé: a kantianus felfogások absztrakt cselekvőképe Williams számára egészen egyszerűen nem meggyőző – ugyanígy a rawlsi védekezés sem, amely szerint a „pártatlanság” (*impartiality*) nem jelenti a cselekvők elszemélytelenítését (*impersonality*)(Williams 1981b, 5.). Rawls praktikus racionalitásról alkotott képe Williams szerint annak az életre való külsődleges nézőpontnak a reprezentánsa (Williams 1981b, 12–13.), amely ellen a *Moral Luck* esszéinek jelentős része íródott.⁵³ Az utilitaristákhoz hasonlóan a kantianus perspektíva sem számol az egyes cselekvők személyiségével, alapvető vállalkozásaival, és williamsi értelemben vett integritásával.

Williams érveinek rekonstruálása után lépünk egyel hátrébb, visszatérve a dolgozat fogalmi keretéhez. Az integritás és a karakter a fentiek alapján a cselekvés kontingenciáját mérséklő tényezők, amelyek időbeli folytonosságot, konzekvensséget biztosítanak a cselekvő tetteinek. Ennek lehetnek praktikus előnyei mind a cselekvő, mind környezete számára. A cselekvő számára azért, hogy korlátozott motivációs erőforrásai jobb kihasználását teszi lehetővé: a kitűzött ambíciók, célok gyakori váltogatása fogyasztja a motivációs tartalékokat, ezáltal paralízishez vezethet. A vállalkozásokhoz való ragaszkodásként értett integritás hozzájárulhat a cselekvő motivációs ökonómiájának fenntartásához, cselekvőképességének megőrzéséhez (Markovits 2009). *Azonban a karakter és az integritás mint kontingenciacsökkentő tényezők nem csak etikai, hanem politikai szinten is fontosak lehetnek, és ez teszi Williams etikai munkásságát érdekessé demokraciáelméleti szempontból. Míg az etikai szinten Williams a cselekvőre nehezedő operatív kontingenciát (az erkölcsi döntés terhét) akarja csökkenteni, addig a politikai szinten az általa leírt tényezők (karakter, alapvető vállalkozások, integritás) nem a politikai cselekvő, hanem az állampolgárok szempontjából lehetnek hasznosak, ugyanis a politikusok cselekvésében rejlő operatív kontingencia egy másik formáját, a potenciálisan a politikai rendet fenyegető alternatívaalkotást korlátozzák.*⁵⁴ Másképpen fogalmazva: a karakter az integritás és az alapvető vállalkozások egyfajta minimális

⁵³ A rawlsi személyiségkép williamsianus kritikájának kritikájához vö. Thomas 2017.

⁵⁴ Azt, hogy ezek szerepe ténylegesen mekkora a politikusi cselekvésben, nyilván empirikus vizsgálódásoknak kellene eldönteniük. Williams a moralitás-rendszerrel szembeni érvelése során inkább erkölcsi tapasztalatunk valóságára, semmint empirikus elemzések eredményeire hivatkozik. A karakterrel és az erényekkel szembeni szituacionista szociálpszichológiai kételyekhez és azok lehetséges megválaszolásához lásd: Russell 2009.

kiszámíthatóságot kölcsönözhetnek a politikusok cselekvésének, és ez egy liberális demokrácia politikai rendjének fennállásához kulcsfontosságú. Ha a választóknak sikerül megismerniük a politikus karakterét, cselekvése minimális értelemben kiszámíthatóvá válik számukra, azaz elvben képesek lehetnek majd előre tudni, milyen dolgokat nem lesz hajlandó megtenni a jövőben. Ez voltaképpen az egyik kortárs realista, Andrew Sabl érvelése, aki, bár filozófiai síkon kritizálja a williamsi integritáskonceptiót, egy liberális demokrácia működéséhez elengedhetetlen normatív kritériumként elmélete középpontjába állít egy nagyon hasonló fogalmat, amelyet „demokratikus állhatatosságnak” nevez (Sabl 2002). A demokratikus állhatatosság, hasonlóan a karakter, az integritás és az alapvető vállalkozások williamsi fogalmaihoz, a cselekvés kontingenciáját mérséklő tényező, amely lehetővé teszi az állampolgárok számára, hogy számítsanak politikusaikra.⁵⁵

A williamsi karakter- és integritáskritériummal kapcsolatban azonban egy kantianus rögtön felvetné, hogy erkölcsi szempontból „üres”: ugyanúgy értelmezhető alapvető vállalkozásként Churchill náciizmussal szembeni ellenszenvé és harca, mint Hitler elképzelése a keleti „életér” megteremtéséről, vagy akár a zsidósággal szembeni gyűlölete, az ezekhez való ragaszkodás egyaránt tekinthető lenne pedig a karakter és az integritás tanúbizonyságának. Maga Rawls ír így az integritással kapcsolatban: „Azonban, bár szükségesek [ti. az integritáshoz kapcsolódó erények – I.G.], korántsem elégségesek, mivel meghatározásuk szinte bármilyen tartalmat megenged” (Rawls-t idézi: Jenkins 2006, 59.). Erre az ellenvetésre adott williamsi válasznak is tekinthető a közösségi normák internalizálásáról alkotott elképzelése, amely a cselekvés kontingenciáját korlátozó másik (ám a karakterrel összefonódó) elem Williams etikai írásaiban. Cselekedeteinket nem csak korábbi választásaink korlátozzák, hanem a társadalmi normák és szerepek palettája is. Karakterünk nem tehát nem voluntarista választás következménye, hanem közösségi normák bizonyos körének sajátunkká tétele.

A normák internalizálásának legkidolgozottabb leírása Williams szégyennel kapcsolatos elemzésében található meg. Példája Szophoklész Aiasza, akinek Athéné elhomályosítja érzékelését, így amikor az őt megsértő görög vezérekre akar támadni, helyettük a görögök által zsákmányolt nyáját mérsárolja le őrjöngve, jóvátételtenül nevetségessé téve magát. Emiatt később öngyilkosságba menekül. Aiasz a szégyen (*aidosz*) miatt érzi szükségyszerűnek az öngyilkosságát, azaz azért, mert olyan dolgot tett, amely nem egyeztethető össze azokkal a kiválósági mintákkal, amelyeket környezete elvár egy nagy harcostól, többé ő sem tarthatott igényt rá, hogy környezete így kezelje. Ezek a társadalmi elvárások a cselekvő

⁵⁵ A demokratikus állhatatosság Sabl-féle felfogásáról a következő fejezetben lesz szó bővebben.

karakterének részét képezik, pontosabban, a cselekvő egy társadalmilag adott palettáról választja ki alapvető vállalkozásait. Mivel pedig nem cserélgetheti szabadon karakterét, nem marad más kiút számára, mint az öngyilkosság (Williams 1993, 75–102., kül. 84–85.; vö. Krause 2009, 265–266.). Williams leírásában a szégyen pszichológiai mechanizmusa egy „belsővé tett másik” (*internalized other*) révén működik. Aiasz szavai öngyilkossága színhelyére indultában („megyek most arra, merre menni kell” – Szophoklész 1979, 691. sor – idézi: Williams 1993, 75.) jól fejezik ki azt a williamsi igényt, hogy az erkölcsi megfontolások korlátozó jellegűek, amelyeknek a cselekvő alapvetően passzív elszenvedője, ugyanakkor ezek a megfontolások bizonyos partikuláris társadalmi elvárásokból fakadnak. Aiasz így aggódik: „Milyen szemmel jelenhetek meg ősz atyám / Telamón előtt? Hogy is viselné el, ha így, / győzelmi díjak nélkül állanék elé, / míg ő a legdicsőbb koszorút szerezte meg? / Nem, ezt nem bírnám tenni.” (Szophoklész 1979, 462–466. sor – idézi: Williams 1993, 85.). Ahogy azonban Williams ugyanott jelzi, itt nem pusztán egy konkrét személynek való megfelelés igényéről van szó: Aiasz azonosul apja becsületről alkotott elképzelésével. A belsővé tett másik nem pusztán egy konkrét külső személy vagy csoport hangja, és nem is pusztán „magányos erkölcsi hangom visszhangszobája”, hanem egyszerre külső és belső, „absztrahált, általánosított és idealizált, de potenciálisan inkább valaki, mint senki; és inkább valaki, semmint pusztán én” (Williams 1993, 85.).

Williams célja a szégyen pszichológiai mechanizmusának a büntudatétól való elkülönítésével és a közösségi normák internalizálásának leírásával elkerülni az etikai megfontolások kényszerítő szerepéről számot adni nem képes voluntarista-decisionista elképzeléseket, illetve a moralitás-rendszerek túlzottan absztrakt, a konkrét kontextus normáit figyelmen kívül hagyó, elszegényített etikai szótárral dolgozó felfogását.⁵⁶ A *Shame and Necessity* jól példázza, hogy etika és moralitás williamsi elkülönítése sok tekintetben analóg Hegel *Sittlichkeit – Moralität* szembeállításával: előbbi partikuláris kötődéseket, társadalmi szerepeket is magában foglal, utóbbi absztrakt és univerzalitásra törekvő (Louden 2007, 104.).⁵⁷

⁵⁶ Bár Williams *Shame and Necessity*-ben kifejtett koncepcióját érte olyan kritika, hogy voltaképpen ő hagyja figyelmen kívül a görög kontextust az Aiasz-példában, mivel az autenticitás modern értékét vetíti vissza a görög etikai gondolkodásba (Kraut 1994), ezáltal egyfajta „romantikus ízt” (Jenkins 2006, 176.) kölcsönözve annak.

⁵⁷ Williams műveiben több helyen (2005g, 48.; 2006c, 104.) is elfogadja a Hegel Kant-kritikájának alap gondolatát. – Szokás a kortárs realizmus moralizmus-kritikáját Hegel Kant-kritikájának egyfajta folytatásaként látni. Ennek problémáihoz vö. Thomas 2017.

A társadalmi normák internalizálásával mint a cselekvés kontingenciáját csökkentő tényezővel kapcsolatban azonban egy moralista érvelés felvetheti, hogy Williams ezzel csak áthelyezi a morális motivációk potenciális hiányának problémáját az egyéni erkölcsi deliberáció szintjéről a társadaloméra (Jenkins 2006, 176–177.). Ha az akarat és a döntés értékteremtő szerepében rejlő radikális kontingenciát ez a stratégia ki is küszöböli, még mindig ott a társadalmi normák történeti kontingenciája (egy szélsőséges példával élve: egy kannibál társadalomban az emberevés is lehetne internalizált norma). A történeti kontextusok, közösségi normák kontingenciája végső soron a kulturális relativizmus problémájához vezet.⁵⁸ Williams azonban erőteljes kontextualizmusa, etikai fogalmaink konkrét gyakorlatokba ágyazottságának hangsúlyozása ellenére élesen elutasítja a „kommunitárius relativizmust”. Az etikai megfontolások gyakorlatba ágyazottsága és a fennálló viszonyok kritikája, más viszonyokkal való összehasonlítása nem zárja ki egymást, mivel „A gyakorlat [*practice*] nem csak úgymond a gyakorlat gyakorlata, hanem a kritikáé is” (Williams 2005d, 36.). Ennek a kritikának egy lehetséges módja az első fejezetben említett, Williams késői munkáinak érvelésén alapuló stratégia, amely „vékony”, jelentős mértékben meghatározatlan univerzális elvek (egyfajta közös emberi horizont) konkrét történeti „sűrűsödéseiként” kezeli a konkrét társadalmak értékrendszereit (Hall 2014). A „vékony” univerzális értékek nagyfokú meghatározatlanságuk ellenére ahhoz éppen eléggé meghatározottak lehetnek, hogy bizonyos radikális gyakorlatokat (például az emberkínzást) kizárjanak.⁵⁹

⁵⁸ Williams relativizmust illető nézeteinek részletes áttekintése elvezetne tárgyamtól, így itt csak Edward Hallnak a késői Williams munkáinak alapuló, megítélésem szerint meggyőző érvelését említem erre a lehetséges problémára adható válaszként. Megjegyzendő, hogy Williams korábbi munkáiban elutasítja a relativizmus vulgáris verzióját, amely a társadalmi értékrendszerek egymással való teljes összemérhetetlenségét állítaná (lásd pl. 1972, 20–25.), azonban bizonyos esetekben, ahol az életformák közötti távolság túl nagy, helyet hagy a „távolság relativizmusának” (Williams 1981g), ugyanakkor – még egy csavarral – az igazságosság fogalmát például kivonja ez alól. A „távolság relativizmusának” fogalmához és annak problémáihoz lásd: Jenkins 2006, 140–146.; Rovane 2009.

⁵⁹ A „híg” és „sűrű” etikai fogalmakhoz lásd: Williams 2006c, 129–131., 140–145. Bár Williams támadja a modern moralizmus azon törekvését, hogy minél kevesebb és „híg” (konkrét gyakorlatokhoz kevésbé kötődő) terminusokat akar alkalmazni, nem akarja azokat száműzni etikai szótárunkból. Elismeri például szerepüket a pluralista társadalmakban, ahol egy-egy döntést jóval szélesebb körnek és heterogénebb csoportoknak kell igazolni. Azonban a moralizmus-rendszer azon törekvéseivel szemben, hogy egyes cselekedeteknek mindenki számára igazolhatónak kell lenniük, Williams a „híg” fogalmak szerepét hangsúlyosan *konkrét* kihívásokhoz (a már említett pluralista társadalmakhoz) köti. Felveti az erkölcsi föderáció (*ethical federation*) képét, ahol a kisebb, homogénebb csoportok számára az igazolásokban nagyobb szerepet kapnak a sűrű fogalmak, míg magasabb szinteken a „híg” fogalmak (Williams 2005g, 47–51.). – Bár ehelyütt nem témám, Williams fentebbi nézeteit

2. Williams és Max Weber felelősségetikája⁶⁰

Az előző részben azt kíséreltem meg bemutatni, hogy Williams moralitás-rendszert illető kritikájában központi szerepet játszik a cselekvés kontingenciája (amelyet a moralitás-rendszer Williams szerint figyelmen kívül hagy); illetve, hogy Williams etikai elképzeléseiben fontosak azok a tényezők, amelyek a cselekvés kontingenciájának mértékét csökkentik (például a cselekvő tetteinek valamiféle időbeli állandóságot és kiszámíthatóságot kölcsönző integritás és karakter; illetve a társadalmi normák internalizálása). Ebben a részben azt kíséreltem meg bemutatni, milyen, kifejezetten a politikával kapcsolatos vonatkozásai vannak Williams etikai nézeteinek.⁶¹

Raymond Geuss egyik esszéjében (Geuss 2014b) azt a kérdést teszi, fel, vajon Williams munkássága az etika körébe sorolható-e? Válasza a fentebb leírtak fényében aligha meglepő: igen és nem. Nem, amennyiben etika alatt egy rendszerezett tant (*Lehre*), avagy szűkebb értelemben vett filozófiai etikát értünk; igen, amennyiben egy tágabb értékelő diskurzust. Ami

érdemes lenne összehasonlítani például Michael Oakeshott *Bábeli torony* című esszéjével, ahol a gyakorlatok és az erkölcsi reflexió közötti hasonló munkamegosztást látszik propagálni, szkeptikus konzervatív pozícióból (Oakeshott 2001a, vö. Molnár 2001; Mándi 2012). Egy ilyen összehasonlítás talán fényt vethetne arra, hogy a Williams nézetei *egyes pontokon* nem állnak messze a szkeptikus konzervatívok felfogásától. – Szintén érdemes megemlíteni, hogy a híg és sűrű etikai fogalmak elsődleges filozófiai jelentősége a tények és értékek elválaszthatóságának tagadásában rejlik. Erre a metaetikai aspektusra ehelyütt nem tértem ki.

⁶⁰ Érdemes megjegyezni: az alábbi olvasat nem elemzi azt a fontos hatástörténeti szálát, amely Webert a neokantianizmus révén Kanthoz kapcsolja, és teljesebb képet adna a weberi nézetekről. Ehelyett pusztán Weber és Williams nézeteinek összehasonlítására fókuszálok. Ez az eljárás megítélésem szerint azért lehet legitim, mert Williams és a realizmus szempontjából éppen az a legizgalmasabb Weberben, ami elválasztja őt Kanttól és a neokantianizmus számos alakjától: a tragédia szerepére fektetett hangsúlya. Ahogy Paul Honigsheim írja: „a tragikum nem talál helyet sem Kant személyes életútjában, sem a világról alkotott felfogásában. Itt, inkább, mint bármiféle episztemológiai részletben, rejlik az alapvető különbség Kant és Weber között”; illetve: „marad egy alapvető különbség [ti. Weber és a délnémet neokantiánusok között – I.G.]: az önmagában tragikus világ, élet, etika és tudomány fogalmának hiánya. Következésképpen mind Rickert, mind Troeltsch »elborzadtak«, attól, hogy a létezés tragikus aspektusának fogalma megjelent Weber hatyúdalában és amögött – elborzadtak az igazi Webertől” (Honigsheim 2000, 114-115.).

⁶¹ Az, hogy Williams etikai és politikaelméleti munkássága között szoros összefüggés áll fent, természetesen nem új állítás. Edward Hall és Matt Sleat megfogalmazásában például williamsi perspektívából „annak, hogy a politikai nem lehet alkalmazott etika, egyik oka, hogy az etika sem lehet alkalmazott etika” (Hall – Sleat 2017, 280.).

sokkal érdekesebb az esszében, az az, hogy Geuss állítása szerint „[a]minek fel kellene váltania a filozófiai etikát, az Williams nézetei szerint a politika”, ugyanis „[a] politikának saját méltósága van, saját elvárásokat kényszerít a cselekvésre” (Geuss 2014b, 177.). Ez nem jelenti azt, hogy a politikában ne játszanának szerepet az erkölcsi megfontolások; mindössze annyit, hogy ezeket nem szabad – a moralitás-rendszer igényeivel szemben – szigorúan elkülönítenünk a politikában szerepet játszó többi tényezőtől. Geuss szerint tehát Williams arisztotelészi mintára szerint azt gondolja, hogy az „etika ténylegesen *mindig is* a politika része volt” (Uo., 178.).

Az alábbiakban azt kísérem meg bemutatni, hogy Geuss lényegi pontra tapint rá, azonban félreérthetően fogalmaz. Akár azt is írhatta volna, hogy Williams a moralitást a tágabb értelemben vett etikával akarta felváltani: nem arról van tehát szó, hogy Williams a politika sajátos kívánalmait az etikai szempontok helyére akarta volna állítani, hanem arról, hogy egy, a filozófiai etikánál tágabb horizontot keres, és ennek a keresésnek egyik terepe a politika. Mindebből egy további fontos következtetés is adódik: a „*politika saját méltósága*”, amelyről Geuss beszél, nem egy hermetikusan zárt szférára utal, amelyben csak a szférára jellemző kiválósági sztenderdek érvényesülhetnek, sokkal inkább egy, más értékshférákkal működési hasonlóságokat felmutató, korlátozott autonómiájú tevékenységformára.

2.1. Felelősségetika és érzületi etika Webernél

Geuss fenti állításának alaposabb vizsgálatához Williams nézeteit Max Weberével, pontosabban *A politika mint hivatás* című, előadásból készült esszéjében kifejtett gondolataival fogom összehasonlítani. Maga Williams több ponton is utal rá, hogy politikai realizmusa közel áll ahhoz, amit Weber felelősségetikának (*Verantwortungsethik*) nevezett (Williams 2005a, 12.; 2005b, 72–73.), mindazonáltal – Williamsre jellemzően – ezek csak esszéisztikus utalások, egyetlen általam ismert szövegében sem fejt ki részletesen ennek a hasonlóságnak a tartalmát – talán ennek is köszönhető, hogy a kortárs realizmus irodalma kevés figyelmet szentelt Williams és Weber viszonyának. A két szerző párbeszédbe hozása egymással azonban két szempontból is hasznos lehet: egyfelől, Weber gondolatai felől talán jobban megérthetjük Williams politikai realizmusát; másfelől, talán Williams előző részben tárgyalt elképzelései is segíthetnek a felelősségetika helyenként homályos weberi koncepciójának pontosításában.⁶² Ez

⁶² Geoffrey Hawthorn az *In the Beginning was the Deed* kötet előszavában, csak mintegy utalásszerűen, megemlíti, hogy Williams nyugodtabb időkben gondolkodhatott ugyanazokról a problémákról, mint Weber, és

különösen fontos lehet a magyar politikatudományi diskurzus számára, amelyben Weber kitüntetett helyet foglalt el az elmúlt három évtizedben.

Webert és Williamset összekapcsolja a cselekvés kontingenciájának juttatott kitüntetett szerep. Láthattuk, hogyan jelenik meg Williamsnél – főleg a görögök kapcsán – a világ irracionalitása, valamiféle megnyugtató metafizikai struktúra hiánya, ezáltal a „biztonságban leszünk” ígéretének elutasítása. Weber hasonló úton jár, amikor úgy fogalmaz: „a világot démonok kormányozzák”, ebből adódóan pedig nem garantált, hogy „a jóból csak jó, a rosszból csak rossz következhet” (Weber 1992a, 240–241.). Williamshez hasonlóan Weber is illúzióknak tartotta az intellektuális rendszerekben való jelentés keresést (Cherniss 2016, 707.), ez egybevág Williams moralitás-rendszerrel kapcsolatos elutasító véleményével. Hasonló az ezzel kapcsolatban elvárt attitűd is. Láthattuk, Williamsnél ezt a nietzschei ihletésű szembenézést jelenti a „rossz hírekkel”, az igazsághoz való hűség (*truthfulness*) követelményének jegyében (Williams 2002; vö. Hall – Sleat 2017). Weber pedig az „érett ember” kritériumának tartja, hogy az képes „a tekintet gyakorlott kíméletlenségével szembenézni az élet realitásaival” (Weber 1992a, 249.). A háttérkontingencia Webernél elsősorban az etikai dimenzióban jelenik meg, amely nem jelenti a politika kiszámíthatatlanságát *tout court* (Weber gondolkodásában kiemelt helyet tölt be a bürokratizáció háttérkontingenciát csökkentő hatása – Palonen 1998), sokkal inkább azt, hogy az érett politikai cselekvőnek tisztában kell lennie vele, politikai cselekvésének háttere pontosan milyen téren kiszámítható, és milyen téren kiszámíthatatlan (Satkunanandan 2014, 174.). Mindezen megszorítások ellenére a háttérkontingencia felismerése így is szemben áll az érületi etika (*Gesinnungsethik*) „kozmosz etikai racionalizmusával” (Weber 1992a, 240.).

Ami az erkölcsi mérlegelésünkben megjelenő kontingenciát illeti, Weber írásait egy sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől, az etikai szempontokra a cselekvést korlátozóként tekint. Egy példa: *A politika mint hivatás* című esszéjében az elhivatott politikus három minőségét sorolja fel: a szenvedélyt (*Leidenschaft*), a felelősségérzetet (*Verantwortungsgefühl*) és a szemmértéket (*Augenmass*). Azonban, ahogy Kari Palonen rámutat (Palonen 2002, 117–119.), egy csendes retorikai művelettel a három tulajdonságból csak kétféle etikát dolgoz ki: bár a szemmértékre építhető lenne egy, a jelenre fókuszáló, és a lehetőségekkel (*Chancen*) „játszó” etika, ezt a lehetséges alternatívát Weber nem dolgozza ki. Palonen szerint ennek oka, hogy

alaposabban is gondolkodott (Hawthorn 2005, xi.). Azonban nem részletezi, hogy miben is állt ez az alaposabb gondolkodás. Én az alábbiakban – elfogadva Hawthorn állítását – megkísérek majd utalni néhány lehetséges szempontra.

Weber az etikát alapvetően a cselekvés kontingenciáját korlátozóként képzele el, ennek a kritériumnak pedig egy, a játékosságot és a kreativitást középpontba helyező „etika” nem tudna megfelelni. Weber tehát, hasonlóan Williamshez, úgy tekint az etikára, mint aminek a cselekvő bizonyos mértékig passzív elszennvedője, mert az etikai követelményekhez a szükségszerűség érzete társul. Ennyiben Weber és Williams egy oldalon áll a cselekvés kontingenciájának egyidejű felismerésével, és az azt korlátozó tényezők iránti érzékenységgel.

Ugyanakkor aligha tagadható, hogy Weber nagymértékben dramatizálta is az erkölcsi mérlegelésünkben rejlő kontingenciát egyes írásaiban. Weber az antik politeizmus metaforáját hívja segítségül, hangsúlyozva, hogy ezek között az „istenségek” (azaz végső értékek) között örök harc áll fenn, nekünk pedig választanunk kell közülük, ez a választás pedig radikális, amennyiben racionálisan megalapozhatatlan; a cselekvés kontingenciája nem iktatható ki a racionalitás segítségével (vö. Palonen 1998, 147–149.). Sőt, nem csak a végső értékek, hanem végső soron az etikai felfogások között is választani kell (Kis 2017, 175–183.). *Aligha vitatható tehát, hogy Weber sokkal kevésbé gyanakvó a decizionizmussal szemben, mint Williams.* Ez a kettősség (az etikai megfontolások kontingenciacsökkentő jellege és a kontingencia egyidejű dramatizálása a radikális döntés hangsúlyozásával) áthatja Weber egyik leghíresebb előadását és az abból készült esszét, a *Politika mint hivatást* is.⁶³

A *Politika mint hivatás*ban a szenvedély és a felelősségérzet politikusi minőségéből kinövő két etika az érületi etika illetve a felelősségetika (*Verantwortungsethik*). Weber politikai etikával kapcsolatos gondolatainak központi, sokat vitatott kategóriáiról van szó. A vitatottság oka, hogy az említett Weber-szöveg nem egy feloldatlan belső feszültséget tartalmaz, elhatárolásai, bár kivételesen szemléletesek, nem mindig pontosak és egyértelműek. Különösen igaz ez a két említett etika meghatározására, következésképpen pedig egymáshoz való viszonyukra. Amikor Weber az esszében bevezeti a fogalmakat, így ír: „[...] mélységes ellentét van aközött, hogy az ember az érületetikai maxima szerint cselekszik – a vallás kifejezéseivel –: „a keresztény helyesen cselekszik, a sikert pedig Istenre bízva”, vagy a felelősségetikai maximát követi, amely szerint az embernek felelősséget kell vállalnia cselekvése (előrelátható) *következményeiért*” (Weber 1992, 237. – az eredeti kiemelés). Ez mai etikai terminusokkal élve deontologikus és konzekvencialista perspektívák szembeállításának tűnhetne, azonban a probléma komplexebb ennél. Egyfelől, a kortárs

⁶³ Az előadásból itt érületi etika és felelősségetika egymáshoz való viszonyát emelem ki; a következményekért viselt felelősség és a karizma viszonyáról az 5. fejezetben lesz szó, a felforgatás cselekvési problémája kapcsán. Ebből adódóan a politikai kontextus több eleme is ott kerül majd tisztázásra.

szakirodalmak döntő része egyetért abban, hogy a felelősségetika nem pusztán konzekvencionális Webernél (lásd pl. Kim 2004, 114.; Philp 2007, 80–91.; Satkunanandan 2014, 169.; Cherniss 2016, 705.; Kis 2017, 377–378.; *pace* Owen–Strong 2004, xli.). A cselekvő Weber szerint nem csak cselekvése következményeiért kell, hogy felelősséget vállaljon, hanem céljaiért, az általa felvállalt ügyekért is (Bruun 2007, 259–264.), illetve ezek mellett beszélhetünk a felelősség „szubjektív” dimenziójáról is Webernél, amelyet a cselekvő saját személyisége iránt visel (Weber 1992a, 247.; Cherniss 2016, 710.).

Másfelől, az „érzületi etika” körvonalai sem egészen tiszták a szövegben: annyi világos, hogy az érzületi etika valamiképpen a szándékok tisztaságára épül, azonban az idézett szövegben kezdetben „abszolút etikaként” jellemzi az érzületi etikát, amely feltétlen követelményeket támaszt a cselekvővel szemben, és vallási színezetet ad neki (a hegyi beszéd etikáját hozva fel példaként). Weber érzületi etikája ez alapján valóban „semmilyen erkölcsön túli érdekekkel nem köt kompromisszumot”, és „megalkuvás nélküli imperatívuszokat állít az egyén elé” (Kis 2017, 375.). Később pedig a konzisztencia és az integritás fogalmához látszik kapcsolni azt (Kim 2014, 113.). Ez, illetve a *Gesinnung* többjelentősége (az érzületen túl jelenthet szemléletmódot, de akár karaktert is – Satkunanandan 2014, 171.) mintha kinyitná a személyes vállalkozások felé az érzületi etikát.

A két etika elmosódó körvonalai miatt azok egymáshoz való viszonya sem egyértelmű. Ennek a bizonytalanságnak központi eleme Weber híres példája Lutherről a wormszi birodalmi gyűlésen, amikor utóbbi azt mondja: „nem tehetek másként, így itt állok” (Weber 1992a, 250.). A példa mondanivalója: a következmények figyelembevételének egy bizonyos ponton határt szabhatnak az elvek, az érzület (*Gesinnung*). A kérdés már csak az, hogy ez a határszabás vajon a felelősségetikán belül megy végbe (ez esetben Weber elvetné az érzületi etikát), vagy a felelősségetika és az érzületi etika között. Utóbbit látszik alátámasztani a közvetlen szöveggörnyezet: „Az érzületetika és a felelősségetika ennyiben nem egymás abszolút ellentéte, hanem egymás kiegészítője, s csak együtt alkotják azt a valódi embert, aki »politikára hivatott« lehet.” (208.) Néhány oldallal korábban azonban „összebékíthetetlenül ellentétes maximáknak” nevezte őket (201.), illetve azt állította, hogy nem lehet őket egy fedél alá hozni (202.).

A Weber-irodalmak eltérő módon oldják fel ezt a feszültséget. Itt csak négy illusztratív példát hozok. A legegyszerűbb megoldás az, hogy bár Weber szembeállítja a két etikát elméleti-fogalmi szinten, ez nem zárja ki feltétlenül kettő egzisztenciális szinten való összekapcsolódását (pl. Owen – Strong 2004, xlii–xlv.). Van, aki amellet érvel, hogy a következmények kívánatosságának megítéléséhez szükséges mércét a felelősségetika magában nem tudja garantálni. Ezen a ponton az utilitarizmus a boldogságkalkulussal oldja meg a problémát,

Weber azonban elutasítja az utilitarizmust, így az egyetlen lehetséges út számára a meggyőződések mérceként való adaptálása. Emiatt Weber impliciten megkülönbözteti az abszolút (az egyénen kívüli igazolási forrást feltételező) és a nem-abszolút (semmilyen, az egyénen kívüli igazolási forrást nem feltételező) meggyőződések egymástól: míg az elsőt elutasítja, a másodikra szüksége van, hogy elkerülhesse a felelősségetika utilitarizmussá torzulását (Kim 2004, 114–117.). Egy harmadik megoldás szerint míg Weber a „kalkulatív felelősség” elve alapján utasítja el az érület etikáját a szöveg korábbi pontján (az érületetika „kozmosz etikai racionalista”, kalkulálható morális univerzumból indul ki, ebből adódóan felelőssége is kalkulálható), addig a Luther-féle pillanatban a meggyőződés melletti kiállásával lemond erről az etikai racionalizmusról, és felvállalja a felelősséget cselekedete előre látható és előre nem látható következményeiért is; ez teszi kompatibilissé a két etikát a „lutheri pillanatban” (Satkunandan 2014). Végül, lehetséges megoldás amellett érvelni, hogy ez a határszabás a tágon értelmezett felelősségetikán belül megy végbe: a felelősségetika eszerint egyfajta egyensúlyi elvre épülne következmények és meggyőződések között (Schluchter 1980).

2.2. Williams weberi öröksége

A fenti olvasatok, ha nem is mindenben egyeztethetőek össze, abban többnyire megegyeznek, hogy Weber felelősségetikája olyan perspektíva, amely egyidejűleg képes többféle, egymással adott esetben ütköző értékszempontot (amelyek közül nem mindegyik etikai szempont) figyelembe venni. Ennek a komplexitásnak két további következménye van: az etikai elméletalkotás korlátai, illetve a politika korlátozott autonómiája. Az alábbiakban azt kísérem meg bemutatni, hogy Williams és Weber hasonló úton jár ebben a három kérdésben (a figyelembe veendő értékszempontok komplexitása, az etikai elméletalkotás korlátai, a politika korlátozott autonómiája).

Williams, amikor a weberi felelősségetikára utal szövegeiben, hasonlóképpen olyan nézőpontot keres, amely a politikai cselekvő mérlegelésében szerepet játszó szempontok minél szélesebb körét veszi figyelembe, például az eszményeket és a politikai túlélést is (tehát erkölcsi és nem erkölcsi szempontokat egyaránt). Ennek a szélesebb motivációs horizontnak a példája a felelősségetika (Williams 2005a, 12.), amely illeszkedik a politikai tevékenység természetéhez: „a politikai [*the political*] nem zárja ki az elvi szempontokat; magában foglalja

azokat, de sok minden mást is (2005b, 73.).⁶⁴ Kérdés, mit jelenthet a „sok minden más”? Rooseveltt Somoza nicaraguai diktátorról elmondott híres szavairól („Gazember, de a mi gazemberünk.”) annyit mond: esetenként az ilyen attitűd helytálló lehet, csakúgy, mint az egyes lépés népszerűségi hatásainak figyelembevétele demokratikus környezetben. Normatív töltettel rendelkezhet továbbá a politikus viszonya saját támogatóihoz, avagy országa állampolgáraihoz való viszonya (Williams 1981h, 41.). Ez a „sok minden más” williamsi nézőpontból nem alá- vagy fölérendelt a tiszta lelkiismereti szempontoknak, hanem egy szinten helyezkedik el velük: egy humanitárius beavatkozásra való döntésben ugyanúgy figyelembeveendő az áldozatok szenvedése, mint a beavatkozás potenciális pozitív és negatív hatásai, és a lépések igazolásának kényszere az állampolgárok felé (Williams 2005h, 151., 153.).

A kívánatos etikai perspektíva komplexitásából, konkrét szituáció iránti érzékenységből adódnak az etikai elméletalkotás korlátai. Mivel a fejezet előző részében Williams kapcsán erről általános etikai kontextusban már hosszabban írtam, ezen a ponton csak röviden vetem össze Weber és Williams nézeteit. Williams a felelősségetika kapcsán írja a fentebb részben már idézett sorait: „a politikai [*the political*] nem zárja ki az elvi szempontokat; magában foglalja azokat, de sok minden mást is. Mivel a »Mi a teendő?« kérdése csak politikai kérdés lehet [...] nem sokat lehet róla mondani általánosságban, filozófiai vagy etikai szinten” (Williams 2005b, 73.).⁶⁵ Ebből adódóan a felelősségnek sincsen egyetlen korrekt fogalma: a felelősség sok tényezőjének egymáshoz képest való súlyozásáról nem adható általános recept: a megfelelő súlyozást a körülmények (és a cselekvő karakterének) figyelembevételével kell megtalálni (Williams 1993, 55.). A weberi és a Williamsi perspektíva alapvetően hasonlóak abban, hogy korlátozott szerepet tulajdonítanak az etikai vizsgálódásoknak: egyikük sem ad receptet vagy valamiféle „etikai tesztet” a cselekvőknek. Weber elutasítja a „kalkulálható felelősség” kizárólagosságát, illetve az érületi etika azon változatait, amelyekben a végső értéktől lerögzített lépések vezetnek a konkrét helyzetekben követendő cselekvéshez; ezekkel szemben sokkal amorfabb tevékenységnek tartja annak kigondolását, hogy egyes értékeket az adott helyzetekben hogyan aktualizáljunk, illetve hogy bizonyos értékkonfliktusokat hogyan oldjunk fel (Satkunanandan 2014). Láthattuk, hogy Williams hasonlóképpen ellenséges a

⁶⁴ Amennyire ez egy ilyen rövid idézet alapján megítélhető, Williams számára a felelősségetika fontossága az általa figyelembevett szempontok komplexitásában rejlik (ennyiben leginkább a fenti, Schluchter-féle Weber-értelmezéshez áll a legközelebb).

⁶⁵ Ezeket a „mi a teendővel?” kapcsolatos praktikus szempontokat kísérelni meg összegezni Mark Philp a külső szemlélő nézőpontjából (Philp 2010). Ennyiben tanulmánya a fenti williamsi problémafelvetés továbbgondolásának tekinthető.

„döntési procedúrát” kínáló etikai elméletekkel szemben, és a moralitás-rendszerek szeméretette az erkölcsi veszteség eltüntetésének igényét. Williams és Weber esetében a közös nevező a cselekvés háttérében és a cselekvő döntéseiben rejlő kontingencia felismerése, és az az igény, hogy az elmélet erről a kontingenciáról tudomást vegyen. Kérdés, hogy mindezek alapján az etikai reflexiónak mekkora tér marad, avagy: mi lesz a haszna az elméletalkotásnak a gyakorló politikusok és az állampolgárok ítéletalkotása számára?

Az előbbivel kezdve: Williams és Weber felfogása egyaránt pedagógiainak, vagy „terapeutikusnak” mondható, értve ez alatt azt, hogy elsődleges céljuk a dilemmák tudatosítása, nem pedig előre kidolgozott receptek kínálása konkrét helyzetekre. Weber ezeket eredetileg előadása hallgatóságában akarta tudatosítani. Itt érdemes figyelembe venni előadása elhangzásának kontextusát: azt 1919 januárjában, bizonytalan politikai környezetben tartotta egy diákszövetség felkérésére, a hallgatóságban (a Weber-szöveg alapján) számos, forradalmi hajlamú politikusjelölt volt, akiket a tiszta érzület etikája fűtött (vö. pl. Cherniss 2016, 708.; Mommsen – Schluchter 1992, 122.). Weber célja az ő lelkesedésük lehűtése volt a politika erkölcsi dilemmáinak tudatosítása révén. Egy másik előadásából kölcsönözve: az, hogy hozzásegítse a hallgatókat a „tisztázottsághoz”, szembesítve őket a politikusi lét paradoxonjaival, dilemmáival, de nem próbálva megmondani, hogyan kell feloldani azokat (Weber 1992b).

Azt, hogy Williams hasonló úton jár, jól szemlélteti két, az utilitarizmussal szembeni érvelése során felhozott példája, amelyekben a vállalkozásokhoz való ragaszkodásként értett integritás szerepét vizsgálja, és amelyeket érdemes ehelyütt részletesebben bemutatni (1973a, 98. skk.). Az első: egy Jim nevű turista Dél-Amerikában egy csapat indiánnal együtt helyi katonák fogságába esik. Mivel – ahogy a kikérdezése során kiderül – Jim az ország megbecsült külföldi vendége, a katonák vezetője felajánlja neki, hogy amennyiben saját kezűleg megöli egyet az indián foglyok közül, az alkalomra való tekintettel a többi tizenkilencet szabadon engedi. Ellenkező esetben egyik embere megöli mind a húsz indiánt. Az utilitarista szerint, mondja Williams, a helyes választás egyértelmű: Jim megmenthet tizenkilenc életet, így magától értetődő, hogy vállalnia kell a gyilkosságot. Williams nem tagadja, hogy ebben az esetben a következmények (tizenkilenc ember halála) súlya és elkerülhetetlensége alighanem döntő érv, így Jim számára helyes belemenni az alkuba. Azt azonban erősen vitatja, hogy – amint az utilitaristák állítják – a döntés *egyértelmű* lenne. Igenis szólnak komoly érvek az ellen, hogy Jim ne menjen bele az alkuba. Míg az egy indiánt nekem kell megölnöm, a többi tizenkilenc megöléséért a teljes felelősséget nekem tulajdonítani a katonák felelősségének zárójelbe tételét jelentené (azaz a „negatív felelősség” tételének elfogadását, amit Williams

ellenez). Ebből adódóan viszont egy enyhébb esetben – ahol a következmények kevésbé kiszámíthatóak, súlyosak és közvetlenek – másféle szempontok egy hasonló alku elutasítása felé mutathatnak.

Erre lehet példa Williams másik esete (Williams 1973a, 97. skk.). George, a kutató vegyész nehezen talál munkát, minek következtében feleségének egyedül kell eltartania családjukat. Ez az állapot mind a családi életére, mind gyermekeire negatív hatással van. Egy kollégája tudna szerezni neki egy állást egy vegyi és biológiai fegyvereket gyártó laboratóriumban. George azonban elvből ellenzi az ilyen jellegű fejlesztéseket. Mit kell tennie? Az utilitarista válasz ismét egyértelmű: el kell vállalnia az állást, mivel, ahogy az idősebb kolléga érvel – és ez az utilitarista érvelés döntő pontja – ha George nem vállalja el az állást, majd elvállalja más, akinek esetleg nincsenek hasonló skrupulusai, ezáltal elkötelezettebben dolgozna, és többet is használna a kutatásnak, mint George. Mindkét esetben kulcsszerepet kap tehát a negatív felelősség. Williams szerint míg Jim esetében az volt a kérdéses, hogy a választás *egyértelmű-e*, itt már nemcsak a válasz erőssége, hanem maga a helyes válasz is kérdéses.

Mit mondanak számunkra a példák ezen a ponton? Weberhez hasonlóan egyik sem abszolút mérceként állítja elének az integritást. Pontosabban szólva: nem állítanak elének abszolút mérceket, nem adnak semmiféle tesztet, amely alapján Jim és George tettének helyessége megítélhető lenne. Csak annyit jeleznek, hogy Jimnek és George-nak cselekedete következményeit és személyes integritását egyaránt figyelembe kell vennie. Azt, hogy melyik etikai szempont mellett döntenek, nagyban függ a konkrét helyzettől (Jim lő, George nem vállalja el az állást). Williams mindezek szellemében megkülönbözteti azt az állítást, amely szerint „minden a következményeken múlik”, attól, amely azt állítja, „nincs semmi, ami teljesen függetlenül a következményektől helyes lenne” – az előbbit elutasítja, az utóbbit védhetőnek tartja (Williams 1973a, 90. skk.). Ez útmutatóként persze eléggé elnagyolt, de williamsi nézőpontból éppen itt vannak a „filozófia határai”. *A példák elsődleges célja, hasonlóan Weber felfogásához, sokkal inkább „pedagógiai”*. Ahogy Williams írja két évtized távlatából: „nem az én válaszom a Jimmel kapcsolatos kérdésre – alkalmasint bármely válasz a kérdésre – volt a lényeg. A lényeg az arra való invitálásban rejlett, hogy gondolkozzunk azokon az elképzeléseken és gondolkodási stílusokon, amelyek hatással lehetnek a kérdés megválaszolására” (Williams 1995b, 213.). Azaz etikai reflexióra késztetés, etikai elméletalkotás nélkül.

Az eddig elmondottaknak fontos következményei vannak a politika autonómiájára vonatkozóan is. Williams egész politikai moralizmussal szembeni állásfoglalása, a rend első politikai kérdéssé nyilvánítása a bizonyos mértékig autonóm politikai szféra tételezésén alapul.

Egyfelől, a politika sajátos érték (a rend) létrehozására irányul (vö. Williams 2005a). Továbbá, a politikai cselekvőnek speciális kapcsolata lehet másokhoz (szavazóihoz, támogatóihoz, az állampolgárokhoz), amely viszonyrendszerben feladata lehet erkölcsileg problémás tettek végrehajtása, emellett az említett speciális kapcsolatnak lehet etikai dimenziója: például, a támogatók bíznak a politikusban (1981h, 41.). Ha a cselekvő megtagad minden, a fentebbi speciális kapcsolatból eredő, ám más erkölcsi kódok szempontjából problémás cselekedetet, megfosztja magát annak lehetőségétől, hogy a politika erkölcsi céljait követhesse (utóbbiak alatt Williams alighanem az állampolgárok védelmét, vagy választói megfelelő képviselőjét érti)(Williams 1981f, 60.). Emellett – ahogy fentebb láthattuk – a politikában olyan sajátos, szorosan véve nem-erkölcsi szempontok figyelembe vétele is legitim, mint például az egyes lépések népszerűségéé. Ahhoz, hogy a politikai tevékenység egyáltalán létezhesen, más erkölcsi szférák bizonyos megfontolásait időnként zárójelbe kell tenni. Ennyiben a politika valóban „saját méltósággal” rendelkezik.

Azonban Williams gondolkodásának egészét figyelembe véve, ez az autonómia csakis korlátozott lehet. Érdeemes összevetni a Williams azon igényét, hogy a politikai cselekvésre ható minél több szempontot vegyünk figyelembe, az *Ethics and the Limits of Philosophy* kiinduló tézisével, amely szerint a szókratészi „hogyan éljünk?” egy tág, praktikus kérdés, amelyre a modern morálfilozófiák, hibásan, leszűkítő választ adnak (Williams 2006c, 1–21.). Mindkét esetben a reflexió más erkölcsi szempontok, továbbá praktikus (azaz szűkebb értelemben nem erkölcsi, de valamilyen érték megvalósítására törekvő) szempontok tágabb köre felé való „kinyitása” a cél. Azaz: *a felelősségetika williamsi adaptálása a politikára vonatkoztatva a moralitással szembeállított, tágabb értelmű „etikai” pandománia a politikai cselekvés területén. Williams politikaelméletéhez a kulcsot etikai munkássága kínálja. Politikai és mindennapi etikai életünk között pedig, a politikai szféra kétségtelenül meglévő sajátosságai ellenére, alapvetően inkább hasonlóság, semmint radikális különbözőség áll fenn Williams szerint. A politikai szférája bizonyos mértékig autonóm, de semmiképpen sem hermetikusan elzárt az etika többi szférájától. A felelősségetika voltaképpen nem csak Williams politikaelméletéhez, hanem egész etikai munkásságához jól illeszkedik, ennyiben célszerű nem csak politikai etikaként tekinteni rá.*⁶⁶

⁶⁶ Hasonló következtetésre jut Weber vonatkozásában Palonen és Kis is: vö. Palonen 2002, 122.; Kis 2017, 181. Balázs Zoltán ezt annyival toldja meg: legfeljebb annyit állíthatunk, hogy a politikában gyakrabban fordulnak elő a Weber által leírt dilemmák (Balázs 2007, 195–196.).

A humanitárius beavatkozás esete (Williams 2005h) jól megvilágítja a williamsi gondolkodásmódot. Williams itt abból indul ki, hogy a politikai eset modellezhető egy hétköznapi, erkölcsi vonatkozásokkal rendelkező döntési szituáció, az utcai segítségnyújtás mintájára. Például: mindkettő magában foglalja az „ésszerű kockázat” követelményét; amennyiben ennél nagyobb kockázat áll fenn (mondjuk, az utca túloldalán rablás történik, a felfegyverzett támadókkal való konfrontáció azonban nyilvánvalóan az életemet veszélyeztetné), a kívülállótól nem várható el segítségnyújtás. Ezután veszi számba a különbségeket, amelyek a politikai esetet elválasztják a mindennapitól (előbbiben nem a döntést meghozó vállalja a kockázatot, így a döntéshozónak képesnek kell lennie igazolni a nyilvánosság előtt, hogy a kockázat ésszerű volt). Politikai és mindennapi erkölcsi problémák tehát, bár bizonyos paraméterekben különbözőek, alapvetően hasonló szerkezetűek.

Összességében Williams szerint a tisztességes politikusi lét valahol a cinizmus és a politikai idiotizmus között fekszik, tehát aközött az álláspont között, ahol a nem politikai erkölcsi elképzelések már csak olümposzi magasságokban lebegnek, és nem befolyásolják a politikai cselekvést; és aközött, ahol az erkölcsi tisztaságra való hivatkozás ellehetetleníti a politikai tevékenységet (1981f, 62., 66.). Ez az álláspont karakterisztikusan weberi: bár Luther Wormsban akaratlanul is politikai szereplővé válik, a következmények mérlegelését felülíró és az integritását megalapozó ügy (vagy, williamsi kategóriával: alapvető vállalkozás) szorosan véve nem politikai: vallási tanai visszavonásáról van szó. Ilyen értelemben a lutheri döntés tulajdonképpen egy értékszférából egy másikba való „ugrásként” is értelmezhető (Bruun 2007, 52–55.). Azaz: a politikus integritását és karakterét megalapozó alapvető vállalkozások nem feltétlenül kell, hogy politikaiak legyenek (Cherniss 2016, 707.). A politika tehát, bár logikailag elkülönülő értékszféra, „egzisztenciálisan” aligha: a politikusok ugyanis csak elsődlegesen, nem kizárólagosan politikusok. Mindez a politika mérsékelt autonómiája felé mutat: a politikai tevékenység nem ítéhető meg kizárólag más szférák (például a magánélet) kritériumai alapján, azonban nem zárhatóak ki belőle hermetikusan az eltérő erkölcsi kódok sem.

Hogyan értelmezhető mindezek fényében Geuss állítása, amely szerint Williams a politikával akarta felváltani a filozófiai etikát? Semmiképpen sem úgy, hogy Williams a moralizmus helyébe a tiszta „reálpolitikai” szempontokat akarta volna állítani. Williams ellenfele éppen az az amerikai típusú munkamegosztás, az a „manicheus dualizmus”, amelyben a politikatudomány az érdekharcokkal, a politikaelmélet pedig a tisztán morális szempontokkal foglalkozik; a gyakorlati politikában pedig a Kongresszusé az előbbi, a Legfelsőbb Bíróságé az utóbbi szerep (Williams 2005a, 12.). Williams, ugyanúgy, ahogy etikai műveiben, minél több szempontot szeretett volna felhasználni a cselekvés leírásánál és értékelésénél. Bár a politika –

ahogy Geuss írja – kétségtelenül „saját elvárásokat kényszeríti a cselekvésre”, a williamsi felfogásban nem a politika szférájának különbözőségén, hanem a mindennapi erkölcsi problémákhoz való *hasonlóságán* van a hangsúly. Ilyen értelemben érzem helytállónak Geuss azon állítását, hogy Williams a filozófiai etikát a politikával akarta felváltani.

2.3. Weber továbbgondolása: a karakter jelentősége a demokráciákban

Azután, hogy áttekintettük, mennyiben segíthet Williams realizmusának megértésében, ha Weber felől olvassuk, érdemes feltenni azt a kérdést, hogy milyen pontokon értelmezhető a williamsi koncepció a weberi felelősségetika továbbgondolásaként. Alább három lehetséges pontot emelek ki: a weberi decizionizmus tompítását, a következményeket esetenként felülíró erkölcsi szempontok leírását, illetve a politikai etikai vizsgálatok célközönségét. Az első kettő elsősorban etikai, a harmadik mindenekelőtt politikaelméleti jelentőségű.

Az elsőt Weber maga talán inkább tekintené visszalépésnek, hiszen az értékkonfliktusok élének elvételét a sekélyesség diadalának tekintette az elméleti igényesség felett (Kis 2017, 176.).⁶⁷ Azonban lehetséges amellet érvelni, hogy a williamsi elmozdulásnak vannak erényei. Az érv az etikai vizsgálódások céljával kapcsolatos. Williams, ha el is ítélte a morálfilozófiák azon törekvését, hogy a kontingencia szerepének tagadásával próbáljanak megnyugtatni minket, ez megítélésem szerint nem jelenti azt, hogy az etikai vizsgálódásoknak ne lehetne célja valamiféle pozitív pszichológiai hatás kiváltása. Érdekes itt analógiaként szóba hozni egy sajátos Wittgenstein-értelmezést: Hannah Pitkin szerint Wittgenstein munkásságának jelentősége abban áll, hogy segít enyhíteni az egzisztencialisták által vállunkra rakott terhet, mivel megmutatja, hogy az általunk vallott értékek és a szavaknak tulajdonított jelentések interszubjektív beágyazottsága révén már vagyunk valakik a döntések pillanataiban (Pitkin 1972, 332–340.). *Mondhatjuk, hogy Williamsnek a karakterről és az értékek internalizációjáról leírt gondolatai hasonlóképpen árnyalják a decizionista etikák által erkölcsi életünkről festett képet. Ha a döntések fontos elemét is képezik erkölcsi életünknek, ezek talán kevesebbszer radikálisak (azaz megalapozhatatlanok), mint Weber gondolja. Más kérdés, hogy egészen más értelemben „megalapozottak”, mint azt a Williams által bírált morálfilozófiák feltételeznék: nem a világban megtalálható racionális rend megismerése, hanem saját partikuláris kontextusunk és előtörténetünk révén segítik döntéseinket, ezáltal enyhítve a döntések pszichológiai terhét.* Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetnének saját vállalkozásaink

⁶⁷ Weber decizionizmusának kritikájához lásd Kis 2017, 389–392.

között is konfliktusok, ami jól mutatja, hogy Williams nem esik abba a hibába, hogy kizárólag „jó híreket” akarna elmondani.⁶⁸ Williams tehát, bár nagyobb hangsúlyt fektet az erkölcsi mérlegelésünkben jelenlévő kontingenciát korlátozó tényezőkre, mint Weber, nem akarja azt teljességgel eltüntetni.

A másodikat illetően: ahogy fentebb láthattuk, Weber koncepciójának egyik homályos pontja az érület (*Gesinnung*) mibenléte. Pontosan milyen meggyőződések is azok, amelyek esetenként felülírhatják a következmények mérlegelését? Erre Williamsnek világosabb válasza van, mint Webernek. Ez a világosság abból adódik, hogy Williams határozottan elkülöníti a személytelen, abszolút erkölcsi parancsolatokat a személyes, integritást megalapozó meggyőződésektől – szemben a Weber-szövegtől, ahol ez a megkülönböztetés nem jelenik meg egyértelműen. A Luther-eset jelentése williamsi perspektívából nézve egyértelműbb: abszolút perspektíva, „arkhimédészi pont” híján egy személyes alapvető vállalkozás (és nem valamiféle abszolút erkölcsi meggyőződés, megalkuvást nem ismerő imperatívusz) az, ami felülírhatja a következmények mérlegelését.⁶⁹ Williams azért is lehet megvilágító ezen a ponton, mivel a személyes meggyőződések munkássága ki is játssza a személytelenek ellen: például, egy barátomnak tett látogatási ígéretet (az ígéretek betartása, függetlenül attól, ki kinek tette, erkölcsi kötelesség) williamsi nézőpontból felülírhat egy, az ígéret megtétele után adódó lehetőség kihasználása, hogy valamilyen, számomra fontos ügyet előmozdítsak. Ilyeténképpen ígéretem megszegése, az, hogy látogatás helyett végül egy számomra fontos ügyben szervezett tüntetésen veszek részt, williamsi nézőpontból igazolható lehet (Williams 2006c, 180.; vö. Loudon 2007, 109–110.).

A harmadikat illetően: Weber és Williams elméletei egyaránt olvashatóak a politikai cselekvőknek szánt „terápiának”, az eltérő erkölcsi szempontok figyelembevételének fontosságára hívva fel figyelmüket. Williams elképzeléseiben azonban határozottabban jelenik az egyes szám első személy perspektívája mellett az egyes szám harmadik személyé, azaz az állampolgároké is.⁷⁰ Az, hogy a személyes vállalkozásokhoz való ragaszkodásként értett

⁶⁸ Erről bővebben lásd Honig és Krause vitáját a fejezet 3.3. pontjában.

⁶⁹ A fentebb idézett, Kim-féle olvasat abszolút és nem-abszolút meggyőződések megkülönböztetésével tulajdonképpen „williamsesíti” Webert. Hasonló irányba mutat Satkunandan elemzése, amely a „végső értékek” személyes vállalkozásokká váló „lefordításának” szükségességéről ír a weberi „érett személyiség” kapcsán (Satkunandan 2014, 273.).

⁷⁰ Ennek egyik oka, hogy Williams magáévá tette a Judith Shklar-féle „félelem liberalizmusát”, amelynek elsődleges célközönségét a hatalommal nem rendelkező állampolgárok alkotják. Ehhez bővebben lásd a fejezet következő, 4. pontját.

integritás csökkenti a cselekvés kontingenciáját, nem csak a cselekvő számára fontos, hanem az állampolgárok szempontjából is, ugyanis valamivel kiszámíthatóbbá teszi a politikusok cselekvését. Ez nem jelenti azt, hogy konkrét kihívásokra mechanikusan válaszokat lehet levezetni a karakterből vagy a cselekvő alapvető vállalkozásaiból (ez zárójelbe tenné a realisták számára központi ítélőképesség fogalmát, amelyről a következő fejezetben lesz szó), azt azonban igen, hogy ezek bizonyos mértékig lehatárolják a cselekvő számára adott helyzetben rendelkezésre álló cselekvési opciókat, legalábbis negatív értelemben korlátozva a cselekvést (alapvető vállalkozásaimmal élesen szembemenő cselekvési utat nem választok, legalábbis normál körülmények között nem).

Williams számára „egy etikai fogalom fontosságát nem feltétlenül az adja, hogy az az első szám első személyű mérlegelés eleme” (Williams 2006c, 11.). Az erényetikai fogalmak javarésze, és az integritás fogalma sem egyes szám első személyű értékelő kategóriák. Az etikában bevett megkülönböztetéssel élve: nem a cselekvés orientálására (*action guidance*), hanem annak külső szereplők általi értékelésére (*action evaluation*) szolgálnak.⁷¹ Az ilyen etikai kategóriák előtérbe helyezése a demokráciaelmélet felé is kinyitja, pontosabban bizonyos mértékig az előbbi szolgálatába állítja az etikát, utóbbi feladatává téve, hogy segítséget nyújtson az állampolgárok számára a politikai cselekvők megítélésében. Bár Geuss kizárja, hogy a williamsi projektnek bármiféle köze lehetett volna a demokráciaelméletekhez (Geuss 2014b, 179.), mindazonáltal csak a „demokrácia ideáljaiból” kiinduló (tehát nem empirikus-realista) demokráciaelméletekről beszél. Andrew Sabl és Mark Philp elemzése (Sabl 2002; Philp 2007; 2010) éppen a williamsi etikai projekt demokráciaelméleti vonatkozásait kísérelik meg kiaknázni, változatos etikai szótárral elemezve a politikai cselekvőket, központi céljuknak tekintve az állampolgárok segítségét a megfelelő politikuskarakter kiválasztásában.

⁷¹ Míg az igazságos embert általában az igazságosság motiválja, a bátor és a mértékletes ember – amennyiben valódi erkölcsi motivációról, és nem öntetszelgésről beszélünk – aligha a bátorság és a mértékletesség eszméje vezérli (Williams 2006c, 10.). Vannak olyan erények, amelyek csak a reflektív cselekvők számára hozzáférhetőek, azonban olyanok is, amelyek éppen számukra csak korlátozottan elérhetőek (Williams 1981h, 46.). Egy politikai cselekvő cselekvése tehát lehet erényes, anélkül, hogy ő maga birtokában lenne az erény adott fogalmának, amelyet mi cselekvésére alkalmazunk (Williams 2006c, 8–11.). Nietzsche korábban idézett sorait parafrázálva: „az erényes cselekvőnek nem kell dialektikussá válnia”.

3. Piszkos kezek és karakter⁷²

Míg a fejezet első része Williams általános etikai projektjét vizsgálta, a karaktert mint a cselekvés kontingenciáját mérséklő tényezőt határozva meg, a második pedig Weber felelősségetikájához való viszonyát kísérelte meg tisztázni, addig jelen rész azt a kérdést teszi fel, milyen is a kívánatos politikuskarakter williamsianus nézőpontból? Ennek érdekében Williams felelősségetikai nézőpontját a piszkos kezek modern irodalmaival kíséreltem meg összehasonlítani. A kérdés megválaszolásához a politikai cselekvésben rejlő erkölcsi konfliktusok egy speciális esetének, a piszkos kezek dilemmájának tágabb irodalmában kíséreltem meg elhelyezni Williamset, egy régebbi (Michael Walzer) és egy viszonylag új (Demetris Tillyris) konceptualizációjával ütköztetve nézeteit. Állításom, hogy a piszkos kezek williamsianus felfogása jól megkülönböztethető mind Walzernak a „politikai moralizmus” szótárával operáló elképzelésétől, mind Tillyris neomachiavellizmusától, miközben képes elkerülni ezek bizonyos problémáit, a statikusságot és a személyiség egydimenziósra redukálását. A szakirodalom által leírt két variációt, és az általam Weber is Williams nézeteiből összeállítottat hat analitikus szempont mentén elemzem, hogy hasonlóságaik és különbségeik jól kiütközzenek.

3.1. Walzer „katolikus” koncepciója

A piszkos kezek politikai dilemmája első látásra a *par excellence* realista probléma: a „valódi politika” kegyetlenségéről, tragikus voltáról szól.⁷³ A dilemmának számtalan konceptualizációja létezik.⁷⁴ Ezek többnyire megegyeznek abban, hogy az erkölcsi élet általuk

⁷² Megjegyzendő: a karakter fogalma meglehetősen tág, és nem redukálható kizárólag erkölcsi kategóriákra, ebben az alfejezetben azonban kifejezetten az erkölcsi veszteséghez való viszony, az erkölcsi karakter kerül fókuszba.

⁷³ Érdemes megjegyezni, hogy itt nem feltétlenül szigorú értelemben vett dilemmáról van szó, azaz nem csak olyan szélsőségesen tragikus helyzetekről, amikor a „helyes” választás fogalma nem értelmezhető; sokkal inkább olyan döntésekről, ahol a választás erkölcsi veszteséget foglal magában (ehhez vö. Williams 1981f).

⁷⁴ Stephen de Wijze például három konceptualizációs lehetőséget különít el (de Wijze 2012, 881.): egyfelől, lehetséges a problémát célok és eszközök vonatkozásában szemlélni; másfelől, deontologikus és konzekvencialista erkölcsi gondolkodás ütközéseként tekinteni rá; harmadrészt, a köz- és a magánerkölcs (*public morality, private morality*) ütközéseként konkretizálni. Ezen felosztás alapján Walzer a második, Tillyris a harmadik konceptualizációhoz állna közel. Szintén érdemes rámutatni, hogy a dilemma nem kizárólag a politika

leírni kívánt jelenségének a lényege egy paradoxon: a piszkos kezek esetei valami olyan megtételéhez kapcsolódnak, amelyet a cselekvőnek egyidejűleg kellene és nem szabadna megtennie. Kérdésként megfogalmazva: lehetséges-e erkölcsi célok érdekében erkölcstelenül cselekedni?⁷⁵ Kifejezetten *erkölcsi* konfliktusokról van tehát szó, ennyiben a piszkos kezek értelmezési kerete szűkebb, mint a williamsi politikai realizmusé, vagy a weberi felelősségetikáé. Itt a dilemma különböző leírásai közül Michael Walzerét veszem alapul, mivel a második világháború utáni leírások közül alighanem ez váltotta ki a legnagyobb hatást (és alighanem a legélesebb kritikákat is).

Walzer a probléma három eltérő történeti típusáról beszél: a reneszánsz verzióról, amelyet Machiavellihez köt; a protestáns variációról, amelyet Max Weber neve fémjelez; illetve az általa megfogalmazott katolikus verzióról. A tagolás számára az egyén belső életéről adott kép elsődleges fontosságú. Machiavelli problémája közismert: „úgy szokott történni, hogy az olyan embernek, aki mindenkire jó akar lenni, gonoszok okozzák a vesztét. Ezért szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja.” (Machiavelli 2006, 76.). A piszkos kezek helyzeteinek létét itt tehát a politikai cselekvő „erkölcsi elszigeteltsége” (*moral isolation* – Coady 2007, 535.) okozza. Walzer szerint a Machiavelli-féle felfogással az a fő probléma, hogy ebben a politikai cselekvőnek nincsen belső élete: nem mond semmit sem arról, hogyan kell a politikai cselekvőnek megélnie az ilyen helyzeteket. A protestáns verzió megfogalmazójával, Max Weberrel már foglalkoztam az előző részben, itt csak annyit fontos említeni, hogy Walzer szerint a fő probléma a weberi koncepcióval, hogy túl nagy terhet rak a politikai cselekvő vállára, pontosabban lelkiismeretére: a weberi politikai cselekvőnek egyedül kell megküzdenie kezei bepizkolásának tudatával. Emellett, véli Walzer, Machiavellihez hasonlóan Weber sem kínálja a politikai cselekvés effektív korlátját: Machiavelli fejedelmét legfeljebb csak célszerűségi szempontok tartják vissza az immorális cselekedetektől; Weber politikai vezetőjének bűneit pedig „csak az ő szenvedésre való képessége korlátozza, nem pedig, ahogy lennie kéne, a *mi* szenvedésre való képességünk” (Walzer 1973, 179.). Lássuk Walzer alternatíváját pontról pontra.

területén fordulhat elő (Coady 2008, 85–86.; Yemini 2014, 169.). Williams korábban idézett példái Jimről és George-ról tekinthetőek a piszkos kezek-dilemma nem-politikai eseteinek.

⁷⁵ Van szerző (Nielsen 1996), aki – voltaképpen szabály-utilitarista nézőpontból (Yemini 2014, 167.) – tagadja, hogy a piszkos kezek jellegű tettek immorálisak lennének, mivel a cselekvő a kisebbik rosszra törekedett. Ezen elképzelés kritikájához lásd: de Wijze 1996.

(1) *A probléma leírása.* Walzer eredeti tanulmányában két példát hoz fel a piszkos kezek-jellegű szituációra: az egyiket a szakirodalom csak a „politikai alku”, a másikat a „ketyegő bomba” eseteként tartja számon. Az első voltaképpen a politikai korrupció esete: egy jelöltnek egy tisztességtelen választókerületi főnökkel (*ward boss*) kell alkut kötnie a választás megnyerése érdekében, a következő négy év iskolaépítési szerződéseivel kapcsolatban. A jelölt tisztán szeretné tartani kezeit, és választásra kényszerül: ha elutasítja az ajánlatot, kérdéses, hogy nem árulja-e el saját elkötelezettségét, amelyet a jelöltség elfogadásával vállalt támogatói felé.

A másik, híresebb példájában egy elhúzódozó koloniális háború sújtotta országban dekolonizációs tervekkel hatalomra kerülő politikusról van szó. Megválasztása után első útja a gyarmati fővárosba vezet, hogy tárgyalásokat kezdje, a fővárosban azonban egy lázadó terroristacsoport robbantásokra készül. A politikusnak egy elfogott lázadó megkínzásáról kell döntenie, aki valószínűleg tudja az elhelyezett robbanószerkezetek mennyiségét és helyét.

(2) *Az alkalmazott etikai fogalmak.* Walzer szerint a piszkos kezek paradoxonának lényege, hogy immorális cselekedetek bizonyos esetekben morálisan védhetőek (Walzer 2004, 34–35). A paradoxon feloldása abban áll, hogy a „morális” két eltérő értelemben szerepel az állításban: a cselekedet immorális egy abszolutista (avagy deontologikus) perspektívából, azonban morálisan védhető utilitarista nézőpontból (1973, 161–162.; 2004, 35–36.). Adódik a kérdés, hogy milyen esetekben megengedhető az abszolút szabályok áthágása. Ahogy több irodalom is rámutat (Coady 2008, Yemini 2014), Walzer elképzelései változáson estek át az évek során. Az eredeti cikkben a korrupció és a kínzás között inkább fokozati, semmint kategoriális különbséget tesz Walzer, míg későbbi munkáiban (Walzer 2004, 33–50.; Walzer 2006, 251–268.) kizárólag extrém esetekre, a „végső vészhelyzet” (*supreme emergency*) eseteire fókuszál, amikor a politikai közösség léte kerül veszélybe. Az említett irodalmak rámutatnak, hogy a fókusz ilyen radikális leszűkítésével koncepciója plauzibilisebbé válik.

(3) *Értékpluralizmus és erkölcsi veszteség.*⁷⁶ Walzer leírásából úgy tűnik, hogy elfogadja az értékpluralizmus egy erősebb formáját, azaz több, egymásra nem redukálható, és

⁷⁶ Fontos megjegyezni, hogy az értékek pluralitásának tételezése nem azonos az erkölcsi veszteséggel járó erkölcsi konfliktusok létének tételezésével, sem pedig a tragikus konfliktusok (ahol a „helyes cselekvés” fogalma is értelmét veszti) előfordulásának feltételezésével. Mindazonáltal én az alábbiakban – Williams, Berlin és Tillyris szellemében – feltételezem, hogy az értékek pluralitása magában foglalja az erkölcsi veszteségnek és a tragikus konfliktusoknak legalább a *lehetőségét*. Ahogy Williams írja: „Természetesen mindebből [ti. abból, hogy értékfogalmaink különféle, alapvető emberi aggodalmak konkrét történeti kidogozásai – I.G.] nem következik, hogy mindig konfliktusba kell kerülniük egymással [ti. az értékeknek – I.G.], a konfliktus állandó lehetősége

egymással konfliktusos viszonyban álló végső érték létét. Nem lehetséges ártatlanul kormányozni, lehetséges azonban helyesen cselekedni kormányzás közben; a piszkos kezek paradoxona csak ilyen, „kemény” értékpluralista nézőpontból nyer értelmet, monista nézőpontból értelmetlen. Emellett Walzer egyik céltáblája éppen az utilitarizmus, mivel Williamshez hasonlóan (vö. 1.2. pont) úgy véli, hogy az nem veszi kellőképpen komolyan az erkölcsi veszteséget. Az utilitaristákkal szemben Walzer ragaszkodik ahhoz, hogy a keze bepizkolását vállaló politikus, bár helyesen cselekedett, de mégis bűnös.

(4) *Erkölcsi érzelmek.* Túl bűnössége megállapításán, a cselekvés szubjektív oldala, a politikus lelki folyamatai is fontosak: az erkölcsös politikusnak (*moral politician*) át kell éreznie a cselekedetei által magára vett erkölcsi terhet, fel kell ismernie bűnösségét. Ahogy Walzer írja:

„Hajlandósága arra, hogy elismerje és elviselje bűnét (és esetleg megbánja és vezekeljen érte) annak bizonyítéka, sőt, az egyetlen bizonyíték, amelyet ajánlhat nekünk arra nézve, hogy egyszerre nem túl jó politikusnak, és hogy elég jó. Íme, az erkölcsös politikus: piszkos kezeiről ismerjük fel őt. Ha csak erkölcsös ember lenne, és semmi más, kezei nem lennének piszkosak; ha csak politikus lenne, és semmi más, úgy tenne, mintha kezei tiszták lennének” (Walzer 1973, 167–168.).

Tehát helyes, ha az első politikus megköti az alkut, a második pedig elrendeli a kínzást, azonban csak akkor, ha átérzik tettük súlyát, megfelelő erkölcsi érzelmekkel reagálva a helyzetekre.

(5) *A kívánatos politikuskarakter.* A kívánatos politikusszemélyiség képe, amely Walzer koncepciójából kirajzolódik, a belső gyötrődéseket csak korlátozottan elviselő, erkölcsös politikusé. Annál többet, hogy „erkölcsös” (értsd: érzékeny az erkölcsi veszteségek iránt), nem tudunk meg róla; hívei emiatt a tulajdonsága miatt támogatják. Továbbá, Walzer koncepciójában a politikusnak nemcsak át kell éreznie tette súlyát (mint például Webernél), hanem nyilvánosan ki is kell fejeznie büntudatát. Walzer a katolikus gyónás mintájára egyfajta nyilvános bűnbánatot javasol a politikus számára. A gyónás végén a politikus feloldozást kapna a nyilvánosságtól, és kezei újra tiszták lennének. Ez egyszerre enyhítené a rá nehezedő lelkiismereti terhet, és szolgálna cselekvése megfelelőbb korlátjaként, mint a weberi koncepció.

(6) *Perspektíva.* Perspektíváját illetően Walzer eredeti tanulmánya elsődlegesen a politikusok cselekvését kívülről szemlélő állampolgár nézőpontját teszi magáévá (amelyet a fejezet előző részében egyes szám harmadik személyű perspektívának neveztem). Bár foglalkoztatja az erkölcsös politikusra nehezedő lelkiismereti teher, fő problémája a politikusok

viszont igen, mindez pedig impliciten benne van ezen értékfogalmak struktúrájában. Ebben az értelemben, ahogy Isaiah [Berlin – I.G.] mondta, fogalmi igazság, hogy az értékek ütközni fognak” (Williams 2001b, 95.).

cselekvésének állampolgári kontrollja, az, hogy „a *mi* szenvedésre való képességünk” korlátozza a politikusok kegyetlen tetteit.

3.2. Tillyris neomachiavelliánus alternatívája

Walzer koncepcióját az elmúlt évtizedekben sok szempontból kritizálták, azonban számunkra a leginkább érdekes Demetris Tillyris kritikája, amely a piszkos kezek neomachiavelliánus változatának tekinthető. Alább megkíséreltem hat pontban összefoglalni Tillyris Walzer-kritikájának lényegét.

(1) *A probléma leírása.* Walzer, mint láthattuk, a piszkos kezek dilemmáját deontologikus (avagy, ahogy helyenként írja: abszolutista) és utilitarista etikai szempontok ütközéseként festi le. Tillyris szerint mindezzel az a probléma, hogy teljességgel valószínűtlen képet fest a politikusok erkölcsi dilemmáiról (Tillyris 2015). Úgy fogalmaz, hogy Walzer elképzelése alapvetően *statikus*: az ártatlan politikus hirtelen egy immorális cselekedetet kényszerül végrehajtani. Ez azonban tulajdonképpen csak anomália, átmeneti epizód tevékenységében: az ártatlanság nem csak megelőzi, hanem követi is a kezek bepiszkolását: a Walzer által javasolt nyilvános gyónással ugyanis helyreáll az ártatlanság állapota. Tillyris szerint a politikai cselekvés walzeri képe nem kielégítő: nem pusztán a cselekvés, sokkal inkább a *karakter paradoxonáról* van szó (Tillyris 2016a). Azaz: politikai és a politikán kívüli erkölcsi követelmények ütközése nem epizódszerűen jelentkezik, sokkal inkább *dinamikus*an, életformák konfliktusaként írható le. Tillyris Henry Shue nyomán azt állítja, hogy a kínzás a ketyegő bomba walzeri esetében nem más, mint „szociológiai fantázia”: ahhoz, hogy az elfogott lázadótól információt nyerhessünk, „profí” vállatókra van szükség, akiket nyilván ki kell képezni – politikusi jóváhagyással (Tillyris 2015, 65–66.). Aligha hiteles tehát az az ábrázolás, hogy az ártatlan politikus váratlanul szembesül a kínzás intézményével.

(2) *Az alkalmazott etikai fogalmak.* A politikust tehát aligha éri váratlanul az olyan esetek, ahol esetlegesen immorálisan kell cselekednie. Tillyris javasolt dinamikus alternatívája az életét minden ponton újrakezdő „felvilágosodás énjével” szemben MacIntyre narratív teleológiája, ahol a választott életforma, a korábbi döntések kihatással vannak a későbbiekre. A piszkos kezek dilemmáját ily módon nem deontológiai és utilitarista etikai szempontok egymásra vonatkoztatásaként, sokkal inkább egy erényetikai szótárral érdemes leírni. Az elsődleges kérdés nem a „mit kell tennem az adott szituációban?” kérdése, sokkal inkább az: „milyen erényeket követel meg az általam választott életforma?”, és ebből következően: „milyen cselekvés lehetséges ezek alapján az adott szituációban?”.

(3) *Értékpluralizmus és erkölcsi veszteség.* Tillyris szerint Walzer koncepciója csak látszólag következetesen értékpluralista, valójában értékpluralizmus és értékmonizmus között oszcillál az ártatlanság gyónás általi helyreállításával (Tillyris 2015), azaz végső soron eltünteti a kezdetben meglévőnek tételezett erkölcsi veszteséget. Tillyris erőteljesen hangsúlyozza utóbbi meglétét: az ember választhatja saját lelke megmentését, vagy az állam szolgálatát, a kettő együtt azonban nem lehetséges. Az erkölcsi veszteség életpályák szintjén, nem egyes cselekedetek kapcsán jelenik meg. Mivel az erkölcsi konfliktusok nem pillanatnyi, hanem dinamikusak, a karakterben jelentkezőek, az eltérő erkölcsi ideálok sokkal inkább inkompatibilisek egymással (vö. Berlin 2012a), mint ahogy Walzer gondolja. Berlin Machiavelli-értelmezése nyomán hangsúlyozza, hogy „egy ideális karakter erényei egy másik bűneit vonják magukkal” (Tillyris 2015, 163.). Ezek alapján nem túlzás a *politika radikális autonómiájának* tézisének tulajdonítani Tillyrisnek: az egyes szférák értékei *szükségképpen* kizárják egymást, emiatt az inkompatibilitás miatt pedig értelmetlen a különböző értékek kombinálására tett bármiféle kísérlet.

(4) *Erkölcsi érzelmek.* Az, hogy a különböző értékszférák, hivatások erkölcsi kódjai szigorú értelemben kizáróak egymásra nézve, az erkölcsi veszteséggel kapcsolatos erkölcsi érzelmek leértékeléséhez vezet Tillyris koncepciójában: a büntudatot és a „tragikus lelkiismeret-furdalást”⁷⁷ egyértelműen a piszkos kezek statikus verziójához köti (Tillyris 2016a, 172.). Az a probléma velük, hogy veszélyeztetik a cselekvő választott hivatásának gyakorlását, választott ügyének szolgálatát. Ezen a ponton Tillyris ismét Berlin Machiavelli-értelmezését idézi: „Meghátrálni, hagyni, hogy úrra legyenek rajtunk kétségeink, választott ügyünk elárulásával egyenlő. Orvosnak lenni hivatás, amelynek gyakorlásához késznek kell lenni [sebeket] kiégetni [...] megállni félúton személyes aggályok, vagy valamiféle, a szakmához nem tartozó szabály miatt [...] a zűrzavar és a gyengeség jele, és mindig a legrosszabbat fogja adni neked mindkét világból” (Berlin 2013a, 74., idézi: Tillyris 2016a, 174.). A politikai cselekvő számára a megfelelő irányelv életformája megválasztása után a „soha ne nézz vissza!” elve (Tillyris 2016a, 172.). Azaz, bár az erkölcsi veszteség szükségszerűen jelentkezik, a politikusnak nem szükséges megélnie azt.

(5) *A kívánatos politikuskarakter.* A fentebbiekből rekonstruálható a cselekvő személyről Tillyris által adott kép. Ez megítélésem szerint a hivatásával teljesen azonosuló, belső dilemmák által nem gyötört politikus képe, Machiavelli fejedelmének modern verziója. Egy ilyen cselekvőkép voltaképpen nevezhető „egydimenziós”-nak: a Tillyris által Machiavelli

⁷⁷ A fogalomhoz lásd: de Wijze 2005.

nyomán lefestett politikus egyedül hivatásának él, és jól illusztrálja Walzer Machiavellivel szemben felhozott érveit, hogy „nincsen belső élete” (Walzer 1973, 176.), abban az értelemben, hogy nem gyötrik erkölcsi érzelmek (sajnálat, megbánás, „tragikus lelkiismeretfurdalás”) tettei miatt. Ezzel összefüggésben a büntudat kezelésének Walzer által felvázolt módja, a nyilvános gyónás Tillyris koncepciója felől nézve egyszerre felesleges és káros. Felesleges, mivel ha a politikus nem gyötrődik tettein, nincs is szüksége lelkiismeretén való könnyítésre gyónás által. Káros, mivel a választott ügyel kapcsolatos politikusi felelősség megtagadása: nyilvánosságra hozni, hogy egy ügyért bemocskoltam a kezemet, óhatatlanul árt magának az ügynek is (Tillyris 2016a, 170–174.).

Ez az értelmezés felveti a kérdést, hogy MacIntyre narratív teleológiája, amelyet Tillyris felidéz, vajon kizárólag csak az egy szerepet játszó személy időben egymástól távol eső cselekedeteit kapcsolja-e össze, nem célja-e az egy egyén által „játszott” eltérő szerepek összehangolásával való állandó próbálkozás?⁷⁸ Másképp megfogalmazva: mennyiben reális a Tillyris által festett egydimenziós kép a politikai cselekvőről, akinél az integritás csak a hivatás integritása (*integrity in one's practice*) lehet (vö. Tillyris 2016a, 174.)? Bernard Williams nézetei alapján többek között éppen ezen szempont mentén problematizálható a pizkos kezek dilemmájának machiavelliánus felfogása.

(6) *Perspektíva*. Tillyris perspektívája, szemben Walzerével, nem az állampolgárok, hanem a politikusok perspektívájából vizsgálja a pizkos kezek problémáját. Mindez a Machiavellire való támaszkodásból ered: Tillyris *A fejedelem* Machiavellijének problémafelvetését látszik magáévá tenni, ahonnan nézve a fő probléma a hatékony politikai cselekvés lehetőségének megteremtése. Ahogy Tillyris Machiavellire hivatkozva írja: a társadalmi konfliktus kiiktathatatlan, ennek egyik fő megjelenési formája pedig a hatalommal rendelkező *kevesek* és a hatalommal nem rendelkező *sokak* küzdelme (Tillyris 2016b, 9. – vö. Machiavelli 2006, IX. fejezet). A két csoport közül *A fejedelem* Machiavellije egyértelműen az előbbieknél akar tanácsot adni.

3.3. Egy neoweberiánus-williamsiánus alternatíva

⁷⁸ Ha helyesen olvasom az *After Virtue*-t, MacIntyre-nél az „egyéni élet narratív egységének” funkciója éppen az eltérő gyakorlatokban (*practice*) betöltött szerepek valamiféle összekapcsolása, az individuum megmentése a szerepekre való posztmodern széteséstől (vö. MacIntyre 1981, 204–220.). Erre Tillyris is utal (Tillyris 2016a, 167.), azonban a fejtegetései végén előálló machiavelliánus cselekvőkép, amely egy szerep konzekvens végigjátszásában látja a narratív egység lényegét, mintha zárójelbe tenné MacIntyre ezen szándékát.

Kezdeként fontos leszögezni, hogy Williams nézetei a piszkos dilemmájának politikában való megjelenésével kapcsolatban – bár írt róla külön tanulmányt 1981-es *Moral Luck* című kötetében – több helyütt aforizmatikusak, kidolgozatlanok. Úgy vélem azonban, hogy írásaiból kirajzolódik egy viszonylag egységes kép a kívánatos politikusszemélyiséggel kapcsolatban, ahol pedig nézetei nem eléggé kidolgozottak, ott segítségül hívhatóak későbbi Williams-értelmezők gondolatai. Ez a kép átveszi a Weber tragikus hősét, mint politikusképet, azonban több ponton finomítja vagy módosítja bizonyos mértékig a weberi koncepciót (ezért neveztem neoweberiánusnak). Alább ezt a képet kísérelem meg rekonstruálni, a már bevezetett hat szempont alapján.

(1) *A probléma leírása.* Williams azon, korábban ismertetett nézetei, amelyek az egyének alapvető vállalkozásait, és integritását hangsúlyozzák, egyértelműen a walzeri konceptualizáció kritikája felé mutatnak, Tillyris felfogásához hasonlóan.⁷⁹ A williamsi nézőpont tehát – Tillyris fogalmaival élve – inkább dinamikus, semmint statikus, figyelembe veszi ugyanis az egyének hosszú távú vállalkozásai által okozott „útfüggőséget”, amelyek a walzeri koncepcióban másodlagosak. Erre jó – bár nem politikai szereplőről szóló – példa George korábban ismertetett hipotetikus esete. A piszkos kezek dilemmájáról szóló esszéjében Williams expliciten is különbséget tesz a „Mik a megfelelő válaszok azon erkölcsi problémákra, amelyek a politikai tevékenységen belül jelentkeznek?”, attól, hogy „Milyen politikusokat szeretnénk, illetve milyenek kellene nekünk?”, figyelmét az utóbbira fordítva (Williams 1981f, 54.).

(2) *Az alkalmazott etikai fogalmak.* A kérdésfeltevés ilyen módja összecseng Williams tágabb etikai munkásságának a karakterre és integritásra helyezett hangsúlyával, illetve az utilitarizmus és a deontológia ezzel kapcsolatos kritikájával. Williams tehát éppen azokat az etikai szótárakat utasítja el, amelyeket Walzer segítségül hív a piszkos kezek dilemmájának konceptualizációjához. A karakter hangsúlyozásához legjobban illeszkedő etikai perspektíva az erényetikáé. Utóbbi Williams számára azért is fontos, mivel képes elkerülni a „racionalitás racionalisztikus koncepcióját”, ahol minden döntésnek „diszkurzíve elmagyarázható alapokon kell nyugodnia” (Williams 2006c, 17–18.), illetve – szemben az utilitarizmussal – az „elgondolhatatlan elgondolásának” igényét. Ezzel szemben az erények bizonyos mértékig lehatárolják a cselekvő erkölcsi mérlegelését, tények meghatározott körét téve annak tárgyává (Williams 2006c, 10.; cf. Williams 2006e, 191–193.). Williams ezen, erényetikai szótár felé

⁷⁹ Ezzel kapcsolatban Tillyris utal is a Williamsszel való hasonlóságra (Tillyris 2016, 165.).

mutató elképzeléseit a későbbiekben majd más realisták dolgozzák ki részletesebben (Galston 2005; Philp 2007; Sabl 2002; Sabl 2005).

(3) *Értékpluralizmus és erkölcsi veszteség.* A politikai tevékenységnek megvannak a maga saját kérdései, amelyekre választ keres (az első fejezetben láthattuk, hogy Williams ezeket hobbesiánus szellemben fogalmazza meg, és a rend és biztonság fogalmaihoz kapcsolja). Másfelől viszont, ahogy korábban megkíséreltem bemutatni, Williams esetében csak a politika mérsékelt autonómiájáról beszélhetünk. A felelősséget követő cselekvő mérlegelésében mind a politikai következmények, mind a saját (nem szükségképpen politikai) alapvető vállalkozásainak követése, az integritás megőrzése is szerephez jut. Ez a felfogás, nem tagadva az ilyen motivációk potenciálisan inkompatibilis jellegét, egymás mellé helyezi őket. *Williamset – szemben Tillyrisszel – nem egy sajátos szférára vagy hivatásra jellemző politikai etika kidolgozása érdekli, sokkal inkább az, hogyan kezelik a cselekvők az erkölcsi konfliktusokat.* Williams, bár központi szerepet játszik etikai nézeteiben az értékpluralizmus és az értékek konfliktusai, nem látszik oly mértékben kiélezni az értékek inkompatibilitását, mint Tillyris (vö. Williams 1981d; Berlin – Williams 1994).

Míg a walzeri felfogás – ahogy Tillyris rámutat – a gyónás és feloldozás révén értékmonizmusba látszik átcsúszni, addig Tillyris koncepciója mintha egymástól hermetikusan elzárt értékszférák és hivatások képét tárná elénk. A következmény mindkét esetben a *cselekvő által érzékelt* erkölcsi veszteség jelentőségének csökkenése. Walzernél az említett, katolikus mintájú eljárás hivatott eltüntetni a tett után érzett büntudatot, Tillyrisnél pedig az a tudat, hogy a különböző hivatások erényei teljességgel kizáróak egymásra nézve, tehát a politikusnak „nem szabad visszatekintenie”. Bár Williams felfogásában, csakúgy, mint Berlinében, központi jelentőséget játszik az értékpluralizmus, nem gondolja, hogy az értékek egyidejű megvalósításának lehetetlensége leértékelné az erkölcsi veszteség szerepét, hogy a politikusnak, miután megválasztotta hivatását, soha „ne kéne visszatekintenie”.⁸⁰

(4) *Erkölcsi érzelmek.* Az erkölcsi élet „dinamikus” szemlélete nem jelenti, hogy a cselekvőnek ne kéne szembenéznie a konkrét tettei által létrehozott erkölcsi veszteséggel.⁸¹ Ez a szembenézés pedig az erkölcsi érzelmek segítségével lehetséges. Williams egy Trumannak tulajdonított, a politikai tevékenységgel kapcsolatos, elhíresült mottót („Ha nem bírod a

⁸⁰ Liberalizmus és pluralizmus feszültsége Berlin gondolkodásában komoly vitákat generált az elmúlt évtizedekben. Ezekről jó áttekintést ad Myers 2010.

⁸¹ Az erkölcsi érzékenység fenntartásának fontosságát, a habozás és tétovázás indokoltságát emeli ki Kis János is a morális dilemmák általa adott, részben Williams által inspirált koncepciójában (Kis 2004, 274–283). Igaz, könyve későbbi kiadásában már problematizálja ezt a koncepciót (Kis 2017, 284. skk.).

meleget, menj ki a konyhából!”) idéz és kritizál: sem a nagyobb jó, amiért a cselekvés végbement, sem a politikai tevékenység természetében benne rejlő „keménység” nem tünteti el azt az erkölcsi veszteséget (*moral remainder*), amelyet a cselekvés létrehozott; a tevékenység áldozatai mindig joggal formálhatnak igényt a panaszra (1981f, 60–61.). Mivel a politikai tevékenység jó eséllyel okozhat kárt másoknak, kiemelten fontos, hogy a politikusok megfelelő személyiséggel rendelkezzenek, amely képes a lehető legnagyobb mértékben ellensúlyozni a tevékenység jellegéből adódó problémákat. Érdekes itt idézni a *Politics and moral character* című esszéjének egy sokat hivatkozott passzusát, ebben ugyanis jól megmutatkozik hozzáállásának alapvető különbsége mind a Walzer-, mind a Tillyris-féle felfogásokhoz képest:

„A mondanivalóm lényege [...] egyáltalán nem az, hogy épületes, ha olyan politikusaink vannak, akik, miközben ugyanolyan könyörtelenek cselekvéseik során, mint mások, boldogtalanok mindtől. A zsákruha nem politikushoz illő öltözet, legkevésbé a sikeres politikusok esetében. A lényeg – és ez alapvető az érvelésem szempontjából – hogy csak azoknak, akik vonakodnak vagy kedvetlenek megtenni az erkölcsileg helyteleníthetőt, amikor az valóban szükséges, van számottevő esélyük nem megtenni azt, amikor nem szükséges” (Williams 1981f, 62.).

Ez az idézet szembeállítja Williamset Walzerrel, két szempontból is. Egyfelől, Williams különbséget tesz az elkövetőt üldöző, nem-kreatív büntudat (*persecutory guilt*) és kreatív, jóvátételre irányuló büntudat (*reparatory guilt*) között: az előbbivel szemben az utóbbit tartja értékesnek (1973c, 222.).⁸² Walzer, bár eredeti cikkében felveti a penitencia lehetőségét, nem világos, hogy ez mennyiben irányul a jóvátételre, és mennyiben a cselekvő politikus szenvedéseinek enyhítésére. A zsákruha említése alighanem Walzerrel szembeni oldalvágás, amely az egész gyónás és vezeklés-párhuzamot hivatott kétségbe vonni. Másfelől, Williams „dinamikus” felfogásából adódóan a piszkos kezek-szituációknak önmagukon túlmutató jelentőségük is lehet. Williams azt állítja (1973c, 223. skk.), hogy az érzelmek nem csak a cselekvés fontos motivációi, hanem bizonyos értelemben passzívak vagyunk velük szemben, „elszenvedjük” őket, az érzelmi alkat a karakter lényegi alkotórésze. Az érzelmek ezen aspektusa a williamsi nem-szuverén cselekvéskép (Krause 2009) egyik fontos eleme. Az érzelmi alkat ezen időbeli állandósága teszi lehetővé, hogy egy politikus adott érzelmi reakciójából jövőbeli reakciójára tudjunk következtetni. Az erkölcsi érzelmek vizsgálatának

⁸² Abba a problémába, hogy milyen esetekben pontosan milyen erkölcsi érzelem (sajnálát, megbánás, „tragikus lelkiismeretfurdalás”) a megfelelő reakció, ehelyütt nem megyek bele. Ehhez az elmúlt évek irodalmaiból lásd pl.: de Wijze 2005, Cullity 2007.

tehát lehet bizonyos fajta „előrejelző” szerepe, amely a walzeri „statikus” konceptualizációból hiányzik. Másfelől, az idézet Tillyrisszel is szembeállítja a williamsi felfogást, felértékelve a vonakodás, a „személyes aggályok” és „kétségek” szerepét, amelyet Tillyris elítélt Berlin Machiavelli-olvasata nyomán.

Ez a feszültség hatékony cselekvés és az erkölcsi veszteség átérzéséből adódó vonakodás között alighanem komoly probléma, amelyre Williams munkáiban nem kísérelt meg választ adni. Egy másik, az értékpluralizmus problémái iránt érdeklődő szerző, Michael Stocker szerint, bár az erkölcsi érzékenység és a hatékony cselekvés szempontjai dolgozhatnak egymás ellen, ennek nem kell szükségképpen így lennie. Vannak emberek, akik „képesek eltökélten, határozottan, és ebben az értelemben teljes szívvel cselekedni, még ott is, ahol látják az erkölcsi keverékeket, és ebben az értelemben nem lelkesek. Képesek egységes képet formálni az egésztől, még akkor is, ha az egész részeit továbbra is részekként látják” (Stocker 1990, 29.). Azzal kapcsolatban azonban Stocker sem mond közelebbit, hogyan is nézne ki mindez konkrétan. Én itt csak egy példát hoznék fel arra, hogyan lehetséges, hogy az erkölcsi veszteség átérzése ne zárja ki a határozott cselekvést. A példa központi eleme megítélésem szerint az, hogy láthatóvá teszi, amit a pusztán az egyéni karakterre való fókuszálás nem tehet: a politikai szituációk komplexitását, interaktív jellegüket. Ez a pont, ahol az elméleti reflexió szintjéről célszerű leereszkednünk konkrét történeti esetekhez. A példám Margaret Thatcherrel és a Falkland-háborúval kapcsolatos. Lehetséges az esetet Thatcher „fekete-fehér gondolkodásának” példájaként olvasni, amelynek során gyorsan és abszolút erkölcsi kategóriák alapján ítélte meg a helyzetet, nem törődve a potenciális veszteségekkel (vö. Dyson 2009; Philp 2010, 480.). Charles Moore közelmúltban megjelent életrajza azonban éppen azt állítja, hogy Thatchernek nagyon is komoly kételyei voltak a vállalkozással kapcsolatban, visszatérően vívódott a problémán, újra és újra keresve a diplomáciai megoldást. Mindezt annak ellenére, hogy alapvetően elvi kérdésként kezelte az ügyet, az argentin megszállást agresszióként könyvelve el, és a „visszafoglaló” flotta megindításáért is kiállt. Amikor a flotta már úton volt a szigetek felé, egyik munkatársa visszaemlékezései szerint így beszélt neki: „Végül könnyen lehet, hogy tényleg be kell mennünk [...] Mélyen átérzem [...] egyfelől, hogy a mi népünk ott az önrendelkezés elve szerint és szabadságban élt, mielőtt ez az egész elkezdődött, és nem szolgáltatathatók ki ennél kevesebbnek. De másfelől azt is, hogy ha tényleg mennünk kell és visszafoglalni azokat a szigeteket, ez a fiatal életek legborzasztóbb pazarlása lesz” (idézi: Moore 2013, 776.). Ez a visszaemlékezés azért illeszkedik jól a piszkos kezek dilemmájához, mert két erkölcsi szempont látszik ütközni benne (nem tagadva, hogy Thatcher számára minden bizonnyal a nemzeti nagyság nem-erkölcsi értéke is szerepet játszott a mérlegelésben, ez

azonban túlmutatna a piszkos kezek dilemmájának elméleti keretén). Thatcher dilemmájának megoldódásához végül nagyban hozzájárult a másik oldallal való interakció: az argentinok nem mutatkoztak nyitottnak a helyzet tárgyalásos rendezésére (pontosabban újra és újra jelezték nyitottságukat, majd visszakoztak), így megindultak a hadműveletek. Természetesen nem mindig van ilyen hosszú idő a dilemmák átgondolására (a brit flottának három hétbe tellett, hogy elérje a Falkland-szigeteket). Mindazonáltal az eset annyit talán jól illusztrál, hogy az erkölcsi veszteség átélése nem kell, hogy *szükségképpen* ellentétes legyen a határozott cselekvéssel. Alternatív megoldások keresése a cselekvő erkölcsi érzékenységének jele lehet, az erkölcsi dilemmák feloldása pedig általában nem a pillanatnyi magányban, hanem önreflexió és más szereplőkkel való interakciók során megy végbe.⁸³

(5) *A kívánatos politikuskarakter.* Kérdés, hogy milyen személyiség képe rejlik mindezen állítások mögött. Williams, szemben Walzer „üres” politikuskarakterével, akiről csak annyit tudunk meg, hogy „erkölcsös ember” (*moral man* – Walzer 1973, 165.), egy saját vállalkozásokkal rendelkező, az azok okozta „útfüggőséget” magával hordozó politikusszemélyiség képét vetíti elének. Emellett – szemben Tillyris felfogásával – ez a személyiség „többdimenziós”, és érzékeny a személyisége eltérő dimenziói közötti konfliktusokra. A Walzerrel szembeni aspektusokról már több szó esett, itt most az utóbbi, Williamet Tillyrisszel szembeállító aspektusokról érdemes szólni.

Míg Tillyris politikusa, ahogy azt megkíséreltem bemutatni, csak és kizárólag politikus, addig Williams inkább amellell áll, hogy az „erkölcsi elszámolás egységei mindig egyének” (Hollis 1982, 391.), egy egyén pedig több szerepet is betölthet életében, amelyek – a végső értékek pluralitásából adódóan – konfliktusba kerülhetnek egymással. Williams az etikáról írt rövid bevezető könyvében hangsúlyozza a szerepek normatív kritériumaihoz való kritikus viszonyulás fontosságát: bár a viselkedési sztenderdek logikailag össze vannak forrva a címmel, szereppel, nincsenek összeforrva magával az emberrel. Ahogy a második világháború „parancsot teljesítő” német tisztjeivel kapcsolatban írja: „amit a tábornokoknak tenniük kellett volna, az a teendőikkel kapcsolatos olyan fogalom megalkotása, amely szemben állt volna a német tisztként fennálló kötelességeikkel – azaz, többé nem a *német tiszt* címe alatt és szerepében kellett volna cselekedniük. És úgy tűnik, néhányuknak egy ilyen fogalom

⁸³ William Galston (Galston 2005) williamsi ihletésű koncepciójában a „keménységet” (*toughness*) arisztotelészi mintára középértékként határozza meg. Az erkölcsi veszteséggel kapcsolatos hármas sémában (finnyasság – keménység – érzéketlenség) Úgy vélem, Thatcher cselekvése a két szélső véték közötti erényként, keménységként írható le legjobban.

megformálása esett roppant neheze.” (Williams 1972, 52. – az eredeti kiemelés) *A tanulság: a személyiség egysége korlátozza a politika – vagy bármilyen hivatás – autonómiáját.*

Érdeemes itt megemlíteni: Bonnie Honig amiatt kritizálta Williamset, hogy utóbbi, bár látszólag nagy szerepet tulajdonít az értékpluralizmusnak és az intraszubjektív morális konfliktusoknak, az integritás hangsúlyozásával a hátsó ajtón át visszacsempészi a „biztonságban leszünk” ígéretét politikaelméletébe, elvéve a konfliktusok valódi élet (Honig 1996). Ezeket az érveket azonban Sharon Krause (2009, 267–269.) meggyőzően cáfolja: az integritás és a belső konfliktus nem zárja ki egymást, ugyanis valakinek lehetnek egymással feszültségben álló alapvető vállalkozásai. A williamsi politikai cselekvő – Camus-tól kölcsönözve – „szédítő hegygerincen egyensúlyozik” (Camus 1990, 239.),⁸⁴ megkísérelve egyik irányban sem lezuhanni, egyik vállalkozását sem véglegesen feladni. *Ezt az egyensúlyozást, a konfliktusos alapvető vállalkozások egyidejű fenntartását az erkölcsi érzelmek teszik lehetővé.* Ahogy Krause hangsúlyozza, ha Williams hipotetikus vegyésze, George el is utasítja az állásajánlatot, az még nem menti meg a figyelmen kívül hagyott szempontokból (a családja jólétéből) adódó morális veszteség tudatától, és az emiatti sajnálattól (*regret*). Míg Tillyris politikusa lemond lelke megóvásáról, személyiségét egy szerepre szűkítve, Williamsé megtartja többi szerepét, többi vállalkozását is. Igaz, ennek az ára valamiféle állandó önmarcangolás. Míg Tillyris Walzer-kritikája tekinthető a piszkos kezek machiavellianus verziója felélesztésének, addig Williamsé Weber elképzelését eleveníti fel, akinek elhivatott politikusa ugyan egységes (és, teszem hozzá, „többdimenziós”), de semmiképpen sem harmonikus személyiség (Kim 2004, 116.).

Úgy vélem, *Tillyris kritikája Walzer nyilvános gyónásával kapcsolatban újra felértékeli a politikai cselekvés belső, a politikus személyiségében rejlő korlátait.* Tillyris maga a hatékonyságra való hivatkozással elvetni látszik ezeket a korlátokat. Bár – megítélésem szerint lényeglátóan – a „karakter paradoxonáról” beszél, írása végén feloldani látszik ezt a paradoxont: a politikus választ, feladja az „egyensúlyozást”, lemond az üdvözülés bármiféle reményéről, a személyiség egysége helyett a szöveg végén csak a politikusi pálya egész voltáról van szó (Tillyris 2016a, 174.). Williamsi nézőpontból ez a felfogás alighanem tekinthető a Truman-féle „konyhai hőség-doktrína” elfogadásának. Ezen a ponton egy williamsiánus elképzelés integritás és konfliktusos alapvető vállalkozások egyidejű hangsúlyozásával

⁸⁴ Megjegyzendő, hogy Camus nem a szerepek közötti egyensúlyozásra használja a metaforát, hanem az egyén vállalkozásaival szemben indifferens világban való cselekvés abszurdításának metaforájaként. Amik között a cselekvő nála egyensúlyoz, az az öngyilkosság és a kierkegaard-i „hitbe ugrás”.

finomabb képet képes nyújtani, mint a Tillyris által alkalmazott, némileg túldramatizált, politikai és nem-politikai értékeket diametriálisan szembeállító koncepció. Mindezt úgy, hogy az erkölcsi veszteség átérzésének hangsúlyozásával a cselekvés egy – általa effektívnek tételezett – korlátját is beépíti a koncepcióba.⁸⁵

(6) *Perspektíva.* A Tillyris és Williams által megrajzolt politikuskarakterek különbözőségében nagy szerepet játszik az, hogy az elméleteknek – legalábbis számomra úgy tűnik – eltérő a célközönsége. Míg Tillyris Machiavelliből – elsődlegesen *A fejedelem* Machiavellijéből – indul ki, addig Williams kiindulópontja a liberalizmus egy pesszimista változata, amelyet Judith Shklar nyomán a „félelem liberalizmusának” nevez. Ez a liberalizmus a politikai élet alapvető szembenállását (Machiavellihez hasonló, realista módon) a hatalommal rendelkezők és nem rendelkezők között látja, és úgy vélekedik, hogy előbbiek egy része minden bizonnyal meg fog próbálni visszaélni hatalmával, ezért a cél a károk, visszaélések korlátozása (Williams 2005f, Shklar 1989). *A „félelem liberalizmusa” úgy találkozhat a piszkos kezek problémájával, ha elfogadjuk: nem csak a hatalmi visszaélések, hanem sokszor azok a terhek is a hatalommal nem rendelkezőket sújtják, amelyek akkor keletkeznek, amikor a politikusok a politika erkölcsi céljait követik.* Thatcher falklandi brit állampolgárokkal szembeni érzett felelősségéért brit katonák vitték harcba életüket; vagy, hogy aktuális problémát említsek: nagyszámú menekült befogadásának terhei (például a velük való mindennapi együttélés) is leginkább a hatalommal nem rendelkezőkre nehezednek. Országom állampolgárainak védelme és az üldözöttek befogadása, bár egyértelműen erkölcsi célok, a politikusoknak képesnek kell lenniük látni a „mixet”, az erkölcsi célok követéséért fizetett áldozatot is. Mindebben segítségükre lehet, ha képesek nem csak politikusként, hanem némi empátiával a harcoló katonák családtagjaiként, vagy éppen hétköznapi állampolgárokként is gondolkodni. Más szerepek átélésének képessége, ez a fajta empátia segítheti a (potenciális) erkölcsi veszteségek tudatosítását. Az állampolgároknak pedig célszerű olyan karakterrel rendelkező politikusokat választaniuk, akiről ezt a fajta empátiát feltételezik is.

Williams szerint a félelem liberalizmusának perspektívája Machiavelli *A fejedelemben* kifejtett nézeteinek „természetes ellenpontja” (Williams 2005f, 59.), amely a hatalommal rendelkezőknél szélesebb közönséghez beszél, és – bár Williams hangsúlyozza, hogy

⁸⁵ Bár Tillyris egy lábjegyzetben – éppen Williamsre és Philpre hivatkozva – utal rá, hogy a politikusi romlottság határaival való foglalkozás kívül esik tanulmánya keretein (Tillyris 2016a, 171.), mindazonáltal a politikai cselekvő egydimenziósra redukálása miatt felvethető a kérdés, hogy nem fosztotta-e meg magát a határvonás legfontosabb eszközétől.

potenciálisan bárkihez szólhat – elsődleges célközönségének az állampolgárok tűnnek. Williams piszkos kezekről alkotott koncepciója, idézett figyelmeztetése, hogy „csak azoknak, akik vonakodnak vagy kedvetlenek megtenni az erkölcsileg helyteleníthetőt, amikor az valóban szükséges, van számottevő esélyük nem megtenni azt, amikor nem szükséges”, előbbieik számára szóló figyelmeztetés, míg Tillyrisnek a választott ügy, célok hatékony megvalósítására való fókusz – *A fejedelem* mintájára – inkább a gyakorló politikusoknak szóló instrukció. A piszkos kezek williamsiánus verziója, ha helyesen értem, az állampolgároknak akar segíteni abban, hogy kevésbé veszélyes politikusokat válasszanak – ennyiben perspektívája egyaránt eltér a hatékony cselekvés lehetőségét kereső machiavelliánus verziótól, illetve talán többet mond a politikusokat az erkölcsi dilemmák felismerésére és megélésére ösztönözni akaró weberi verzióval is (szemben Weberrel, Williamsnál hangsúlyosabb a politikus belső szenvedése mellett a karakter ténylegesen cselekvést korlátozó ereje).

Bár elsőre úgy tűnhet, hogy Williams javaslatai csak liberális kontextusban való érvényességre formálhatnak igényt, ennek ellentmond azon állítása, hogy a félelem liberalizmusának „anyagai a politika egyedüli bizonyosan univerzális anyagai: hatalom, hatalomnélküliség, félelem, kegyetlenség, a negatív képességek univerzalizmusa” (Williams 2005f, 59.). Itt tehát megjelenik Williams „híg” univerzalizmusa (vö. Hall 2015). Az alapos megfontolás (akár hezitálás), a potenciális veszteségek mérlegelése, szemben a Tillyris által szorgalmazott, „hátra nem tekintő”, gyors és határozott cselekvéssel a williamsi politikakép alapján minden kontextusban kívánatos. Ahogy Williams írja: „A liberális államok erényként kezelik – és valóban erény is – addig várni, ameddig csak lehetséges, az ilyen [ti. könyörtelen – I.G.] megoldások alkalmazása előtt, mivel állandó aggodalmuk, hogy hogy ezek a megoldások a [az általuk megoldani hivatott – I.G.] probléma részeivé fognak válni” (Williams 2005b, 70. – az én kiemelésem).⁸⁶ Ennek elkerülésében segíthet, ha az állampolgárok az erkölcsi veszteségeket magukban tudatosítják, magukat nem *kizárólag* politikusi hivatásukkal, szerepükkel azonosítják, némiképp önmarcangoló karakterű politikusokat választanak, még ha utóbbiak hajlamosabbak is a hezitálásra.

3. táblázat: a piszkos kezek dilemmájának háromféle konceptualizálása

	Walzer	Tillyris	Williams
idődimenzió	statikus	dinamikus	dinamikus

⁸⁶ Emögött ismét felsejlik a Sleat által kritizált williamsi politikakép, amely a politikát megkülönbözteti a sikeres uralomtól. Vö. a második fejezetben leírtakkal.

alkalmazott etikai szótár	utilitarista és deontologikus (abszolutista) fogalmak	erényetika (karakter fontossága)	erényetika, bár kevésbé kidolgozottan (karakter fontossága)
az értékszférák egymáshoz való viszonya	-értékpluralizmus és értékmonizmus között (politika időlegesen felbukkanó szempontjai) -erkölcsi veszteség eltüntetése (gyónás → ártatlanság helyreállása)	-értékpluralizmus: a politika radikális autonómiája (inkompatibilis erkölcsi szempontok követésének elutasítása) -maradandó, de a cselekvő által át nem érzett erkölcsi veszteség	-értékpluralizmus: a politika korlátozott autonómiája (inkompatibilis erkölcsi szempontok követésének igénylése) -maradandó, a cselekvő által átértett erkölcsi veszteség
erkölcsi érzelmek szerepe	korlátozottan fontos (a politikai cselekvés korlátjaként a gyónás „tehermentesíti” az erkölcsi érzelmeket)	nem fontos (erkölcsi érzelmek mint a hatékony cselekvés akadályai)	fontos (politikai cselekvés elsődleges korlátai, áldozatok kárpótlása)
a cselekvő egyénről festett kép	-nem harmonikus, de a gyötrődést csak korlátozottan elviselő politikus -„üres” személyiség	-harmonikus, egydimenziós személyiség (Machiavelli fejedelme) -politikai hivatás mint választott <i>telosz</i>	-nem harmonikus, többdimenziós személyiség (weberi „tragikus hős”) -alapvető vállalkozások potenciális konfliktusai
hangsúlyos perspektíva	-állampolgárok (E/3.)	-politikus (E/1.) (<i>A fejedelm Machiavellije</i>)	-állampolgárok (E/3.) (a „félelem liberalizmusa”)

4. Konklúzió

A fejezetben rekonstruált williamsi (illetve az utolsó pont esetében inkább williamsiánus) gondolatok tekinthetők egy liberális demokrácia realista politikai etikájának. Azaz williamsi elképzelés elsődlegesen a megfelelő politikusok kiválasztásához akar segítséget nyújtani; mindezt a „félelem liberalizmusának” perspektívájából teszi; figyelembe véve az emberi cselekvés általános körülményeiből és a politikai cselekvés sajátosságaiból adódó

kontingenciát. Azonban pontosabb, ha inkább úgy fogalmazzunk, hogy egy liberális demokráciában folytatandó realista etikai reflexió kísérletei találhatóak meg Williamsnél; ez a megfogalmazás jobban illeszkedik az etikai elméletalkotással szembeni idegenkedéséhez. Ebből a formai sajátosságból adódik a számtalan kérdés, amelyeket elképzelései megválaszolatlanul hagynak. Összegzőképpen az itt adott meghatározás három elemét (realizmus, liberalizmus, demokrácia) tekintem át, illetve néhány, fennmaradó kérdőjelre utalok röviden.

Realizmus. A fejezetben azt kíséreltem meg bemutatni, hogy a cselekvés kontingenciájának központi szerepe van Bernard Williams realizmusában. Williams – szemben a „moralitás-rendszerekkel” – egy kiszámíthatatlanabb, nem erkölcsi igényeinkre szabott világ képét fogadja el (háttérkontingencia), és a világ ilyen jellegével való szembenézést ajánlja. Ez az attitűd a politikai realizmus leginkább filozofikus motivációja (Hall – Sleat 2017), amely Williamset Thuküdidész és Nietzsche követőjévé avatja (Geuss 2005). A világ kontingens mivolta „beszivárog” a cselekvő ítéletalkotásába is (operatív kontingencia): az erkölcsi dilemmák, a racionális mérlegelés korlátai, és az erkölcsi érzelmek szerepe mind ezzel kapcsolatos williamsi témák.

Williams valóban tekinthető pesszimistának a háttérkontingencia csökkenthetőségét illetően – ahogy írja: sorscsapásokhoz nincs szükség a görögök irracionális isteneire, ezek helyett megteszi korunk társadalmi valósága is (Williams 1993, 164–165.). Mindazonáltal munkássága komoly figyelmet fordít az operatív kontingencia egy formáját, a decizionizmust korlátozó tényezőkre – mind a mindennapi életben, mind a politikában – és gazdag fogalmi eszköztárral próbálja meg leírni őket (karakter, integritás, alapvető vállalkozások, és bizonyos mértékig erények). Williams központi gondolata, hogy erkölcsi életünk lényegi eleme bizonyos etikai szempontok ránk gyakorolt kényszerítő ereje, amely csökkenti döntési szabadságunkat, és ezek a szempontok sokkal inkább személyes vállalkozásokból és internalizált társadalmi normákból erednek, semmint a racionális erkölcsi törvény elvárásainak felismeréséből, vagy valamiféle racionális boldogságkalkulusból. Ezek a nézetek szembeállítják Williamset egyrészt a decizionista etikákkal, másrészt mind a kantianizmussal, mind az utilitarizmussal.

Liberalizmus. Ezeknek az etikai elképzeléseknek számottevő politikai relevanciája van. A konfliktusos, de egységes erkölcsi szubjektumként felfogott cselekvő (weberi) képe a politika korlátozott autonómiájához vezet Williamsnél: bár a politikának kétségtelenül megvannak a maga követelményei, amelyeket „rákényszerít” a cselekvőre, utóbbinak nem kizárólag a politika (erkölcsi) szempontjai iránt kell reszponzívnek maradnia. Ez megnöveli az erkölcsi

konfliktusok esélyét, tépelődő „tragikus hőssé” változtatva a williamsi politikust. Amögött, hogy így képzelet el a kívánatos politikuskaraktert, megítélésem szerint elsősorban a „félelem liberalizmusának” adaptálása áll, amely a hatalommal rendelkezők által a hatalommal nem rendelkezőknek okozott potenciális károkra fókuszál. Egy weberi „tragikus hős” karakterű politikus esetében, aki mélyen átéli a másoknak okozott károkat, kisebb az esély mind a hatalmával való visszaélésre, mind arra, hogy a politika erkölcsi céljait követve okozzon károkat.

Demokrácia. Williams etikai nézetei azonban, túl az általános politikaelméleti következményeken, kifejezetten a demokráciák számára is fontos következményekkel járnak. Mondhatjuk, hogy a williamsi etikai projektnek van egy, részben implicit része, amely a demokráciaelmélet szolgálatába állítható. Míg a williamsi belátások etikai szinten a cselekvőknek, addig politikai szinten a cselekvő politikusokat megválasztó állampolgároknak szólnak. A karakter és az integritás nem csak a cselekvőre nehezedő pszichológiai nyomást oldhatja, hanem kiszámíthatóbbá is teheti a politikusok viselkedését az állampolgárok számára. Ez főleg ott lehet fontos, ahol a politikai vezetők cselekvésének kiszámíthatatlansága problémát jelenthet a demokratikus politika működésében (például a választási ígéreteiket a választások után megváltoztató politikusok, vagy éppen a túl korán kegyetlen eszközökhöz nyúló politikusok esete). A megfelelő politikuskarakterek kiválasztása, ha teljességgel kiszámíthatóvá természetesen nem is teszi a politikai cselekvést, bizonyos minimális kiszámíthatóságot elvben kölcsönözhet neki. A kiválasztással kapcsolatban jelentkezik a williamsi etikai projekt másik jellegzetessége: az, hogy olyan etikai fogalmakra támaszkodik, amelyek döntő része nem jelenik meg a politikai cselekvő egyes szám első személyű mérlegelésében (integritás, az erények döntő többsége). Ez az etikai szótár, mivel egyes szám harmadik személyű, „külső” értékelési kategóriákat tartalmaz, természetéből adódóan illeszkedik a demokratikus politikához, ahol állampolgár értékeli külső nézőpontból a politikusok tetteit. Ezek a szempontok, ha át nem is írják, legalábbis árnyalják azokat a véleményeket, amelyek szerint Williams számára a szabadság kérdései fontosabbak, mint a demokrácia kérdései (Flathman 2010, 92.), vagy, hogy a williamsi realista projektnek nem sok közös vonása van a demokráciaelméletekkel (Geuss 2014b, 179.). Williams munkásságának van egy jelentős, részben implicit szegmense, amelynek lehet mondanivalója bizonyos típusú (empirikus-realista) demokráciaelméletek számára.

Kérdőjelek. Igaz azonban, hogy a williamsi vállalkozás, mivel nem törekszik szisztematikus elméletalkotásra, számtalan kérdést megválaszolatlanul hagy. Williams etikai munkásságával kapcsolatos sokat idézett *bon mot*, hogy olyan, mint a nap: rengeteg fényt ad,

de nagyon kevés meleget (Nussbaum 2003). Ez alighanem áll Williams etikai nézeteinek demokrácielméleti vonatkozásaira is: „több meleget” akkor várhatunk tőlük, ha megfelelő demokrácielméletekkel párosítjuk őket. Zárásképpen, a williamsi koncepció néhány kérdőjelének bemutatása közben megkísérek utalni arra, merre is lenne érdemes keresgelnünk.

(1) Az első kérdőjel a cselekvő karakterének megismerésével kapcsolatos. Az idézett williamsi állítás, amely szerint „jelent némi különbséget, hogy milyen politikusaink vannak”, állampolgári szempontból akkor lehet igazán hasznos, ha az állampolgárok képesek információt szerezni a politikusok karakteréről. Williamsnek azonban csak néhány, inkább szkeptikus megjegyzése van a politikusokra irányuló, állandó és kritikus nyilvános figyelem ideáljával kapcsolatban: az egyúttal a képmutatás jelenlétét is növeli, másfelől a politikusok által a nyilvánosság uralásáért vívott harcot vonja magával (Williams 1981f, 67.). A közelmúltban például Jeffrey Green empirikus-realista demokrácielmélete (Green 2010) próbált válaszolni részletesebben arra a kérdésre, hogyan ismerhetik meg az állampolgárok a politikusok karakterét nyilvános megjelenéseik révén. Green a problémája a politikusok elszámoltatásának ideáljával az, hogy a politikával kapcsolatos részletes ismereteket feltételez, holott ez az elvárás az állampolgárok többségével szemben nem reális. A karakterre irányuló nyilvános figyelem az elszámoltatás kontrollmechanizmusának alternatívája kíván lenni. Green kulcsszava az intézményi értelemben vett „őszinteség” (*candor*), amelynek lényege, hogy a politikusok nyilvános kontrolljára akkor van lehetőség, ha megjelenésük körülményeit, feltételeit nem maguk, hanem az állampolgárok határozhatják meg. Az ilyen keretek között létrejövő spontán interakciók (nem párhuzamos programismertetésekben álló politikusviták, nyilvános vizsgálatok, a politikus által személyesen tartott sajtótájékoztatók) adhatnak valamiféle betekintést abba, milyen karakter is a politikus.

(2) Mindazonáltal Green is elismeri, hogy elmélete leginkább „kritikai ideálként” írható le. A probléma Green és Williams intézményi javaslataival egyaránt az, hogy az intézményi elrendezés politikai tevékenységtől való függetlenítését feltételeznék. Mindez azonban szembemegy azzal a klasszikus – Thuküdidésztől Machiavellin át Max Weberig megtalálható – realista toposszal, hogy a politikai cselekvés nagymértékben képes formálni az intézményi struktúrákat. Mark Philp éppen ezért tartja problémásnak a williamsi program azon részét, amely a megfelelő intézményi elrendezéssel akarná megoldani a karakterszelekciót (vö. Williams 1981f, 66-68.; Philp 2007, 94–96.). Ha intézményekkel önmagában nem oldható meg a probléma, akkor a megfelelő karakter kiválasztása aligha lehet sikeres a megfelelő ítélőképességgel rendelkező állampolgárok jelenléte nélkül. Azonban ez ismét újabb kihívások

problémákat vet fel: a politikai realizmus egy másik toposza ugyanis, hogy csak kevesen akarnak „valóban résztvevő állampolgárok lenni” (Williams 2005i, 162.). Amennyiben ezt elfogadjuk, a realizmus legalábbis adós az állampolgári ítélőképesség egy olyan koncepciójával, amely nem követel meg a politikai ügyekben való érdemi részvételt, legfeljebb a politikusok nyilvános előadásainak értékelését, és a választásokon való részvételt.

(3) A harmadik problémát már röviden érintettem: ez az erkölcsi érzékenység és a hatékony cselekvés közötti *trade-off*. Láthattuk, hogy a „félelem liberalizmusának” nézőpontjából, ahol a hatalommal nem rendelkezők állandóan ki vannak téve a hatalommal rendelkezők tettei következményeinek, előbbi kulcsfontosságú (Green voltaképpen ugyanezt a perspektívát adaptálja, amikor a „demokrácia plebejus elméletéről” beszél – Green 2016). A hatékony cselekvés fontossága azonban mindennek ellenére aligha vitatható. Én fentebb egy példával kíséreltem meg illusztrálni, hogy a kettő nem feltétlenül kizáró egymásra nézve. A probléma jobb megértéséhez azonban több empirikus eset elemzése lenne szükséges – azaz williamsi szellemben figyelembe venni a „filozófia határait”, és leszállni az érvelés absztrakt, logikai lehetőségeket firtató síkjáról egy kevésbé absztrakt szintre (vö. Berlin – Williams 1994, 308–309.).

IV. A fenntartás és a védelmezés cselekvési problémájának határán: állhatatosság és ítélőképesség szélsőségesen kontingens helyzetekben

Hogyan viszonyuljon egy politikus elkötelezettségeihez rendkívüli helyzetekben? Még konkrétabban: milyen szempontok alapján értékelhető egy demokrácia vezetőjének cselekvése ilyen helyzetben? Ez a kérdés a fenntartás és védelmezés cselekvési problémáinak metszetében helyezhető el. A kérdés megválaszolásához közelebb juthatunk állhatatosság és ítélőképesség viszonyának vizsgálatával.⁸⁷

A fenntartás cselekvési problémájával az előző fejezet foglalkozott, a védelmezését érdemes itt néhány mondatban felelevenítenünk. Utóbbiban a politikai helyzet kontingenciája valamilyen, a cselekvőn kívüli tényező (vagy a cselekvő tetteinek nem szándékolt következményei) miatt növekszik meg. A cselekvési szituáció sajátossága a politikai közösséget fenyegető külső veszély megjelenése, a potenciális súlyos veszteségek, vagy akár a közösség lehetséges pusztulása.⁸⁸ Ilyen körülmények között különösen fontos és látványos szerephez juthat a politikai ítélőképesség.

Politikai ítélőképesség alatt – első közelítésben – értsük a konkrét helyzet sajátosságai iránti figyelmet és az ezek figyelembevételével való cselekvést. Minden bizonnyal felelőtlennek értékelnénk egy politikust, ha rendkívüli helyzetben ettől eltérő módon cselekedne: ha például háborús helyzetben nem követné szoros figyelemmel az ellenfél csapatmozgásait, világgazdasági válság idején pedig azon országok gazdaságpolitikai intézkedéseit, amelyektől saját országa kiemelten függ, és nem adaptálná saját elképzeléseit ezekhez a körülményekhez. Ugyanakkor – ha elfogadjuk az előző fejezetben részletezett williamsi érveket – számításba kell vennünk a cselekvő elkötelezettségeihez (williamsi terminológiával: vállalkozásaihoz) való ragaszkodását, azaz állhatatosságát is. Egyfelől azért,

⁸⁷ Ehhez sok tekintetben hasonló cselekvési problémát tárgyal Schlett István, amikor Deák Ferenc Kiegyezéshez vezető taktikázását tárgyalja (Schlett 2018a, II., 232–343.; vö. Schlett 2018b, 371–374.). Schlett intranszigencia és oportunitás kifejezéseit használja, előbbin az elvekhez való feltétlen ragaszkodást, utóbbin az elvek lehetőségekhez igazítását értve. Míg Schlett Deák-elemzésében a probléma két lépésben oldódik meg (egy intranszignens szakaszt egy opportunistista követ), addig az én elemzésemben a hangsúly inkább állhatatosság és ítélőképesség *egyidejű* jelenlétén van.

⁸⁸ Ilyen kérdésekkel sokat foglalkozott Michael Walzer késői munkásságában (Walzer 2004; 2006). Az általam preferált éretnetikai megközelítésmóddal szemben Walzer egy, a „piszkos kezek” koncepciójából eredő fogalmi kerettel (abszolút erkölcsi parancsolatok áthágása a „kivételesség utilitarizmusa” jegyében) közelít a problémához.

mert – az előző fejezet érvei alapján – ezek konstitutívak a cselekvő karaktere szempontjából, a hozzájuk való ragaszkodás pedig a karakter „cementje”. Másfelől azért is, mert – ahogy Andrew Sabl érvel – az állhatatosságnak sajátos politikai, pontosabban „rezsimelméleti” jelentősége is van. A politikusok bizonyos mértékű állhatatossága, cselekvésük legalább részleges kiszámíthatósága egy liberális demokrácia fennállásához is elengedhetetlen (Sabl 2002). Talán hosszas érvelés nélkül is belátható, hogy ha a cselekvők előtörténete *semmit* nem mondana el a jövőbeni politikájukról, azaz ha a politikusoknak nem lenne karaktere, amit a választók értékelhetnek, az aligha szolgálná az említett berendezkedés stabilitását. Mindebből adódóan az elkötelezettségekhez való ragaszkodásként és azok alapján való cselekvésként értett állhatatosság is szerepet kell, hogy kapjon a cselekvés értékelésében. Az elkötelezettségeiket túlzottan könnyedén feladó politikusokat hajlamosak vagyunk opportunistának, vagy akár köpönyegforgatónak nevezni.

Az erényetika idiómájában fogalmazva mondhatjuk: állhatatosság és ítélőképesség tekinthetőek speciális státuszú elő-erényeknek. Az állhatatosság a karakter „cementje”, amely segít konstitutív vállalkozásaink követésében. Az ítélőképesség pedig része minden erénynek, azt a szituációs érzékenységet kölcsönözve nekik, amely megkülönbözteti az erényeket a pusztán személyiségjegyeiktől (vö. pl. Hursthouse 1999; Russell 2009).

Ahhoz, hogy legalább valamit tudjunk mondani arról, vajon a politikai cselekvő megfelelően figyelembe vette-e a körülményeket, és eléggé ragaszkodott-e elkötelezettségeihez; hogy hol húzódik a határ állhatatosság és önfejlés, dicséretes rugalmasság és a könnyelmű önfeladás között, állhatatosság és ítélőképesség alaposabb vizsgálatára van szükség. Ehhez a vizsgálathoz mind a realista tradíció klasszikusait, mind kortárs erényetikai megközelítéseket, mind konkrét esetek elemzését segítségül fogom hívni.

Célom kialakítani egy elméleti keretet, amelyben állhatatosság és ítélőképesség politikai cselekvésben játszott szerepe vizsgálható, majd empirikus eseteket vizsgálni ebben a keretben, és a vizsgálatok alapján továbbgondolni az elméleti megfontolásokat. A fejezetben három kérdést fogok vizsgálni:

- 1.) *Mi az állhatatosság és az ítélőképesség pontos tartalma?*
- 2.) *Milyen a viszonyuk egymáshoz, milyen keretben érdemes elemeznünk az állhatatosan képviselt elkötelezettségek és az ítélőképesség interakcióját?*
- 3.) *Pontosan milyen szerepet játszhat állhatatosság és ítélőképesség a politikai cselekvés megítélésében?*

A három kérdés vizsgálatát négy lépésben fogom elvégezni. Az elsőben (1) egy realista klasszikus nyomán felvázolom, milyen szerepet játszik állhatatosság és ítélőképesség rendkívüli helyzetekben. Thuküdidész *Peloponnészoszi háborúja* ideálisnak tűnik a két realista cselekvési probléma integrálására: a rendkívüli helyzetekben való ítélőképesség és annak patológiái ugyanis csakúgy központi témája, mint a politikai vezetők karaktere és a demokratikus stabilitás (vö. Hawthorn 2014). Mindenekelőtt a mű két eseményére fogok fókuszálni: Periklész tevékenységére, amelyben állhatatosság és ítélőképesség egyszerre jelenik meg, azonban ítélőképességének van egy fontos hiányossága; és a méloszi oligarchák esetére, ahol az ítélőképesség patológiájáról beszélhetünk, ami vétékké változtatja elkötelezettségükhöz való ragaszkodásukat.

A második részben (2) célom egy olyan elméleti keret kidolgozása, amely alkalmas lehet arra, hogy értelmezzük, és legalább nagy vonalakban értékeljük liberális demokráciák politikusainak válsághelyzetben való cselekvését. Mivel ebben az értékelésben mind az elkötelezettségekhez való ragaszkodásnak, mind a körülmények figyelembevételének meg kell jelennie, az elméleti keret csak mérsékelten lehet „szituacionista” (szituacionizmus alatt azt a nézetet fogom érteni, amely szerint a cselekvés helyességét az aktuális helyzet körülményei határozzák meg). A „mérsékelt szituacionizmus” tehát azt jelenti, hogy a cselekvőnek a helyzet sajátosságai mellett más szempontokat is figyelembe kell vennie. Ehhez az állásponthoz Raymond Geuss „radikális szituacionizmusának” kritikájával fogok eljutni, és a praktikus mérlegelés arisztotelészi sémájában fogom megtalálni a problémámhoz a megfelelő elméleti keretet.

A harmadik részben (3) egy ilyen keretben, az analitikus narratíva módszerével kísérek meg röviden elemezni három esetet (Churchill 1940-es, Blair 2002-2003-as és Mitterrand 1981-1983-as cselekvését): egy olyat, ahol a vállalkozás melletti kitartás és az ítélőképesség együttes jelenléte miatt állhatatos cselekvésről beszélhetünk (Churchill); egy olyat, ahol a vállalkozás melletti kitartás nem párosult megfelelő ítélőképességgel, ezért a cselekvőnek az önfejűség vétkét tulajdoníthatjuk (Blair); és egy olyat, ahol a vállalkozás feladása ellenére beszélhetünk állhatatos cselekvésről (Mitterrand). A konklúzióban (4) megkíséreltem összefoglalni, hogy az elméleti és az empirikus elemzések alapján milyen válasz adható a feltett kérdésekre, és mi lehet a válaszok hozadéka a kortárs realista diskurzus számára.

1. A probléma megjelenése Thuküdidész *Peloponnészoszi háborújában*

Egy, a témában kevésbé járatos olvasó számára talán meglepő állítással kell kezdenem: Thuküdidész *Peloponnészoszi háborúja* nem történeti mű. Vagy legalábbis a szerző ambíciói jóval túlmutatnak az események pusztá feljegyzésén.⁸⁹ Thuküdidész célja, hogy olvasója képes legyen a „megtörtént események lényegét látni” (*to szaphesz szkopein* – 1.22.). Számomra azok az olvasatok a meggyőzőek, amelyek a „lényeg” alatt új és új összefüggések meglátását értik: bár Thuküdidész nem fejt ki explicit, összefüggő politikaelméletet, fogalmak ismétlődéseivel, új és új szituációkba való helyezésével próbálja az olvasót a különböző esetek és cselekvők összehasonlítására készíteni, új és új aspektusokat láttatva egy problémával kapcsolatban.⁹⁰ Ez a fajta szituacionizmus Thuküdidész gondolkodásmódjának talán legszembetűnőbb sajátossága. Az alábbiakban két esetet és „hasonlítási objektumaikat” emelem ki a nagy ívű műből, amelyek relevánsak lehetnek állhatatosság és ítélőképesség elemzése szempontjából.

1.1. *Ítélőképességgel párosult állhatatosság: Periklész*

A peloponnészoszi háború kitörésében döntő szerepet játszott Periklész athéni népgyűlés számára adott tanácsa. A spártaiak háborúval fenyegettek, amennyiben az athéniak nem teljesítik követeléseiket. Ebbe a helyzetbe komponálja⁹¹ Thuküdidész Periklész („Athén legkiválóbb embere, aki szavai és tettei révén a legnagyobb befolyással bír” – 1.139.) első beszédét. A beszéd így kezdődik: „Változatlanul kitartok, athéniak, eddigi véleményem mellett, hogy nem szabad engednünk a lakedaimóniaknak, noha jól tudom, hogy az emberek később, küzdelem közben nem szoktak olyan lelkesek lenni, mint amikor rábeszélték őket a háborúra”

⁸⁹ Éppen emiatt volt olyan inspiráló számtalan jelentős gondolkodó számára az elmúlt évszázadokban. Csak néhány példa: Hobbes szerint Thuküdidész narratívája érezhetően túlmutat önmagán, mintegy „titokban instruálja az olvasót” (Hobbes-ot idézi: Evrigenis 2006, 311.); Nietzsche megfogalmazásában: „kevés gondolkodó van, ki oly gazdag hátsó gondolatokban [mint Thuküdidész – I.G.]” (Nietzsche 2018, 98.). Leo Strauss pedig jó okkal határolja el Thuküdidészt mind az antik politikai filozófusoktól, mind a modern történetíróktól (Strauss 1978, 139–145.).

⁹⁰ Egy ilyen olvasathoz lásd különösen Farrar 1988, 131., 135–137., 139.; Shanske 2007, 31–37.; 138–142.; Ober 2001. Ahogy arra Shanske rámutat, *A peloponnészoszi háborúból* megszerezhető tudás az aspektusok meglátásának Wittgenstein által leírt képességével rokon (vö. Wittgenstein 1998, II. rész, XI.).

⁹¹ Ahogy Thuküdidész finoman jelzi is, a beszédek nem tekinthetők *teljességgel* hiteles történeti rekonstrukcióknak: „ezeket úgy adtam elő, ahogy véleményem szerint az adott helyzetben kinek-kinek a legvalószínűbben beszélnie kellett” (1.22.). Amellett, hogy mi is hangzott el valójában, a beszédek tartalmazzák Thuküdidész ítéletét a beszélő karakteréről.

(1.140.).⁹² A háború tétjéről így vélekedik: „senki se higgye közületek, hogy valami csekélység miatt keveredünk háborúba [...] Mert ez a csekélység teljes mértékben érinti állhatatosságotokat [gnómé]. Ha most teljesítitek kívánságukat, tüstént más, újabb követeléssel állnak elő.” (Uo.) Ezek után pedig a két fél gazdasági erőforrásainak, katonai lehetőségeinek, politikai szervezetének részletes elemzése alapján mutatja ki, hogy az athéniak az erősebbek, ezért ésszerű vállalniuk a háborút.⁹³ A periklészi stratégia lényege: kerülni a nyílt szárazföldi csatát a spártaiakkal, és a falak mögé húzódva megvárni, hogy a flotta biztosítsa győzelmüket. Az athéniak, „abban a meggyőződésben, hogy ő adta a legjobb tanácsot, javaslatait szavazással határozattá emelték” (1.145.).

Idővel azonban változott az athéniak hangulata: a periklészi stratégia, a városfalakon belülre zárkózás, a nyílt szárazföldi csata kerülése a spártaiakkal egyre feszültebbé tette őket. Miután a spártaiak másodszor dúlják végig földjeiket (amit ők a periklészi stratégia miatt kénytelenek tétlenül nézni), és járvány tör ki a városban, követeket menesztenek a spártaiakhoz. Ebben a helyzetben mondja el Periklész utolsó, Thuküdidész által feljegyzett beszédét, amellyel célja a polgárok „háborgó lelkének” (*orgizomenon tész gnómész* – Edmunds 1975, 13.) lecsillapítása volt. Láthattuk, hogy Periklész már első beszédében számított az athéniak majdani hangulatingadozásaira, utolsó beszédében is ennek szellemében beszél: „nem ér váratlanul ellenem fellángoló haragotok, mert az okát ismerem” (2.60.). Azonban rögtön meg is védi magát: „Az én személyemben azonban olyan emberre haragusztok [*orgizeszthe*], aki, úgy hiszem, senki mögött nem marad el a teendővel kapcsolatos ítélőképességben [gnómé] és azok előterjesztésében; aki szereti hazáját, és felette áll a korrupciónak. [...] Ami engem illet, én ugyanaz maradtam, és nem változtattam meg elveimet, ti azonban állandóan változtatjátok véleményeteket.”* (Uo.) Ez pedig hiba, mivel a háborús erőviszonyok a jelenlegi, a polgárok által érezhető nehézségek ellenére nem változtak meg; Periklész megismétli ezekkel kapcsolatos korábbi ítéletét (2.62.). Ugyanakkor úgy tűnik, a háború tétjét itt még nagyobbként festi le: az athéniakat fenyegető veszély immár nem csak birodalmuk felbomlása önmagában, hanem korábbi alattvalóik haragja: „hatalmatok [ti. szövetségeseik felett – I. G.] immár zsarnoki uralommá vált, s lehet, hogy ennek kialakítása helytelennek látszik, de lemondani róla veszélyes” (2.63). Periklész helyzetértékelését, stratégiáját Thuküdidész a későbbiekben

⁹² Az idézeteket Muraközy Gyula fordításában (Thuküdidész 2006) közlöm, csillaggal jelölve azokat a helyeket, ahol fordítását módosítottam.

⁹³ Éppen emiatt lehet Periklész Michael Oakeshott példája, amikor a kontingens helyzethez kapcsolódó mérlegelésről, és az ahhoz kapcsolódó érvelő diskurzusról beszél (Oakeshott 2001b).

validálni látszik: „Annyi – még Periklész számítását is meghaladó – segélyforrás állt az állam rendelkezésére, amelyeknek birtokában, mint ő előre megmondta, nagyon könnyen legyőzhetők volna a peloponnészosziakat ebben a háborúban.” (2.65.)

Mi a jelentősége Periklész példájának problémánk szempontjából? Thuküdidész Periklészben egy, állhatatos, és – egy hibáját leszámítva – kiemelkedő politikai ítélőképességgel rendelkező politikust akart ábrázolni (vö. pl. Edmunds 1975; Ober 1998; 2001; Farrar 1988; *pace* Hawthorn 2009). A kulcskategória, amelyet Thuküdidész Periklészszel kapcsolatban visszatérően használ, a *gnómé*, amely *A peloponnészoszi háború* két központi antitézisében is szerepel: egyfelől, szemben áll a mérlegelést nélkülöző szenvedélyként, vágyként vagy indulatként értett *orgéval*; másfelől pedig a változasként, meghatározatlanságként értett *tükhével* (Edmunds 1975; Connor 1984, 55.) A *gnómé* a külső kontingencia megzabolázását hivatott elvégezni: akarateréje, kitartása által uralkodik a népgyűlés szenvedélyein; stratégiájával, tervezésével pedig a háborús szerencsén. Másképp megfogalmazva: egyszerre van akarati dimenziója, amely az elkötelezettségekhez való ragaszkodásban áll; és intellektuális oldala, amely elsősorban kalkulációs képességét jelent. A *gnómé* egyaránt magában foglalja a demokratikus stabilitást biztosító állhatatosságot, és a rendkívüli helyzetekben különösen fontos ítélőképességet. Thuküdidész Periklész-jellemzéséből még több, az ítélőképességgel kapcsolatba hozható elem emelhető ki: a körülmények alapos felmérése és gondos mérlegelése (ahogy első beszédénél láthattuk); a stratégiaalkotással szorosan összekapcsolódó *előrelátás* (*pronoia* – Ober 1998; *xüneszisz* – Edmunds 1975) képessége, amely az erőforrásokkal való kalkuláció mellett az ellenség terveinek előre látását, és az azokkal kapcsolatos ellenintézkedések megtételét is magában foglalja. Például: Periklész előre látja Arkhidamosz spártai király tervét, aki Periklész földjét nem dúlja fel, ezáltal akarva gyanúba keverni őt az athéniak körében; ezt Periklész sikeresen előzi meg azzal, hogy a városnak adja földjét (Connor 1984, 54. skk.).

Állhatatosság és ítélőképesség tehát egymás mellé kerül Periklész gnóméjában, amellyel egyszerre kísérel meg uralni a helyzetek bizonytalanságait és az athéni népgyűlés ingadozó hangulatait. Mindazonáltal, ahogy említettem, Thuküdidész egyvalamiben elmarasztalni látszik Periklészt. Mégpedig abban, hogy túlbecsülte saját ítélőképességének és cselekvésének hatalmát a meghatározatlanság, a véletlen, nem kiszámítható események felett. Túl optimista volt, amikor azt gondolta, a *gnómé* képes teljességgel uralni a *tükhét* (Edmunds 1975, 17., 208–214.; Williams 1993, 150.; Orwin 1994, 205.), és túl kevés teret hagyott stratégiájában a bizonytalansági tényezőknek. Így például nem kalkulált azzal, hogy a

pestisjárvány őt is elragadhatja, nélküle pedig – méltó utód híján – stratégiája könnyen összeomolhat (vö. Ober 2001, 291–292.). Pedig az események éppen így alakultak.

Bár Periklész ítélőképessége nem volt tökéletes, így is éles kontrasztba állítható több athéni utódjával, akik alatt mind a demokratikus Athén politikai stabilitása, mind a rendkívüli helyzetekben való körültekintő döntéshozatal veszélybe került. Állhatatosság és ítélőképesség összhangja, amely Periklészt jellemezte, egyik utódjában sem volt meg. Alább az ítélőképesség hiányát kísérelem meg szemléltetni két szereplő esetében.

Kleón, a demagóg, a „legerőszakosabb polgár” (3.36.), a fellázadt szövetséges polisz, Mütiléné sorsáról döntő vitában egyenesen a jogos haragot (*orgé*) jelöli meg a helyes politikai döntéshozatal iránytűjeként (3.38), leértékelve az ítélőképességet és a népgyűlési vitákat: „Az egyszerű emberek rendszerint jobban kormányozzák az államot, mint az okosak. Mert ez utóbbiak bölcsebbnek akarnak látszani, mint a törvény, minden tanácskozáson többet akarnak tudni, mint ami már elhangzott, mintha nem találnának fontosabb alkalmat ítélőképességük [*gnómé*] bizonyítására, s így aztán általában csak kárt okoznak az államnak.” (3.37.). Az időhúzás, a hosszas népgyűlési vita éppen azért káros, mert „így a sértettnek a vétkes iránt érzett jogos haragja lecsillapodik” (Uo.). Ezek után erőteljes thuküdidészi iróniának tűnik, hogy Kleón periklészi pózba vágja magát, hangoztatva állhatatosságát (*gnómé*), mondván, hogy voltaképpen ő az, aki kitart korábbi véleménye mellett (3.38.).⁹⁴ Az irónia abból adódik, hogy a periklészi *gnómé*nak szerves része lenne az állhatatosság mellett az ítélőképesség is – utóbbi szerepét Kleón viszont éppen leértékelni igyekszik.

Az ítélőképesség hiánya a szicíliai hadjáratokkal kapcsolatos vitában válik katasztrofálissá. Már maga a nagyszabású támadó hadjárat is szembement az eredeti, inkább defenzív periklészi stratégiával (1.144.). A hadjáratról döntő népgyűlésen Alkibiadész, aki „nagyon vágyott a vezérségre azt remélve [...] maga is jelentős kincsre és hírnévre tesz szert” (6.15.), annyit mond a meghódítandó Szicíliáról, hogy „ott gyűlevész népkeverék tölti meg a városokat [...] senki se visel hazája védelmére fegyvert, és az állam sincs hagyományosan megszervezve [...] Nem valószínű, hogy ez a tömeg valakinek a javaslatát elfogadja, vagy valamilyen közös vállalkozásba kezd” (6.17.). A szicíliaiak tehát nem képesek összefogásra, emellett pedig – véli – attól sem kell tartani, hogy a spártaiak a segítségükre sietnének. Alkibiadész minden jóslata hamisnak bizonyul: a szicíliaiak Hermokratész vezetésével összefognak; komoly ellenállást

⁹⁴ Connor is rámutat (1984, 86.), hogy egy másik helyen (3.50.1.) a „*Kleónosz gnómé*” szóhasználat alighanem ironikus: a sokértelmű *gnómé* jelenthet népgyűlési javaslatot is, mindazonáltal Thuküdidész rájátszik a fentebb vázolt jelentésével (*gnómé* mint állhatatosság és ítélőképesség) való feszültségre.

tanúsítanak, sőt, le is győzik Athént a tengeren, a spártaiak pedig segítségükre sietnek. Mindez pedig nem pusztán a körülmények szerencsétlen összejátzásának következménye: Thuküdidész – újból ironikusan – a népgyűlési vita előtt oldalakon át sorolja a Szicíliát alkotó poliszokat és az azokat lakó népeket, éreztetve a meghódítandó sziget méretét, előre aláásva Alkibiadész felületes helyzetértékelését (Connor 1984, 159–160., 165–166.), amely éles kontrasztba állítható Periklész gondos mérlegelésével. A politikai vezetők ítélőképességének hiánya vezet majd Athén katasztrofális szicíliai vereségéhez, és döntő szerepe lesz az athéni polgárháború kirobbanásában is.

1.2. Az ítélőképesség hiánya által kompromittált állhatatosság: a méloszi oligarchák

Míg Periklész karakterében állhatatosság és ítélőképesség egyesült, addig a híres méloszi dialógus olvasható a két karakterjegy egymás elleni drámai kijátszásaként. A dialógus kerettörténete közismert: a peloponnészoszi háború első szakaszát követő spártai-athéni fegyvernagyvadás idején a Spárta által alapított, a háború kezdetén semleges, majd a földjeiket dúló athéni portyák hatására Athén ellen forduló szigethez az athéniak komoly hajóhadat küldtek. Követek útján, zárt ajtók mögötti tárgyaláson – mivel a méloszi oligarchák nem engedték őket a nép elé járulni – választást ajánlottak a mélosziaknak: vagy önkéntesen alávetik magukat Athénnek, vagy elpusztítják a várost. A méloszi oligarchák az athéni rábeszélés ellenére kitartanak álláspontjuk mellett, hogy *szégyen* (*aiszkhüné* – vö. 5.100–101.) és hitványság lenne elfogadniuk az athéni ajánlatot: „nem vagyunk hajlandóak hétszáz év óta fennálló városunk függetlenségéről egy pillanat alatt lemondani” (5.112.). Mindez elsőre, ha nem is demokratikus állhatatosság (hiszen egy oligarchikus rezsimről van szó), de a tágabb értelemben vett állhatatosság (bizonyos személyes elkötelezettségekhez való ragaszkodás) megnyilatkozásának tűnik. A dialógus drámai ereje azonban jelentős részben abból ered, hogy a hiába mutatnak rá az athéniak újra és újra *meggyőzően* a méloszi ellenállás esztelenségére, nem tudják meggyőzni a másik oldalt. A méloszi epizód azért megkerülhetetlen témánk szempontjából, mert Thuküdidész itt állítja pellengérré a legtisztábban és a legdrámaiabban az ítélőképesség patológiáit.

A mélosziak merevségére az athéniak így reagálnak: „Döntésekből úgy látjuk, hogy ti vagytok a világon az egyetlenek, akik világosabban ítéletek meg a jövőt, mint azt, ami a szemetek előtt van, bizonytalan vágyaitokat máris valóságzámba veszitek” (5.113.). Az olvasó szemszögéből nézve a dialógus menete nem más, mint „a méloszi ellenállás intellektuális alapjainak fokról fokra való lerombolása” (Connor 1984, 149.; vö. Strauss 1978, 188–189.).

Hiába figyelmeztetik az athéniak többször is a mélosziakat arra, hogy a legrosszabb elkerülése, megmaradásuk garantálása forog kockán, és hiába hívják fel a figyelmüket arra, hogy a spártaiakat nem érdekli sorsuk (külpolitikában a *philia* kötelekei nem jelentenek semmit a spártaiaknak, csak a haszon – 5.105.), ha érdekelné, akkor sem nyújtanának segítséget (az athéni tengeri fölénytől való félelmük miatt – 5.107., 5.109.), illetve arra, hogy az athéniak nem szokták feladni a megkezdett ostromokat (5.111.). Az athéni érvek erőssége abban rejlik, hogy mindegyiket korábbi háborús események példái támasztják alá (vö. Connor 1984, 149.): a spártaiak a hozzájuk *philia* révén kötődő plataiaiakat lemészárolták az erősebb Théba megnyerése érdekében (3.52–68.); az Athén ellen fellázadt Mütilénének nem nyújtottak effektív segítséget (a küldött haderő előbb késlekedett, majd nem mert ütközetet vállalni a megszállt város felszabadítására – 3.26-31.); az athéniak pedig a korábban elpártolt Szkiónét körülfalazás és ostrom után elfoglalták, a férfiakat lemészárolták, a nőket és a gyermekeket rabszolgának adták el (5.32.).

Bár Thuküdidész nem mond *explicit* ítéletet a méloszi oligarchák magatartásáról, a mű más helyeivel való összehasonlításból kiolvasható, hogy nem tragikus hősöket, sokkal inkább az ítélőképesség hiánya miatt elmarasztalendő politikusokat kell látnunk bennük, akik helytelenül cselekedtek az athéni ajánlat elutasításával. Hogyan kellett volna tehát cselekedniük a méloszi oligarcháknak? Thuküdidész a nyolcadik könyvben egyértelmű dicsérettel illet egy Phrünikhosz nevű athéni vezetőt, aki képes a mélosziak által is elkerülni kívánt szégyen fogalmát a körülmények fényében átértelmezni. Az athéniak katonai helyzete ekkortájt már sokkal rosszabb: a szicíliai vereség következtében a spártaiak nagyjából egyenlő erőt képviselnek velük a tengeren; a perzsa uralkodó pedig pénzzel támogatja Spártát. Ebben a helyzetben a maradék athéni flotta vezérei, félve a szégyentől és az ellenük való vádemeléstől, csatát akarnak vállalni egy – pontosan nem ismert erejű – peloponnészoszi flottával. Phrünikhosz azonban ellenáll:

„amíg nem bizonyosodnak meg arról, hogy hány ellenséges hajóval szemben hány hiánytalanul és pontosan felszerelt athéni hajó fog döntő ütközetbe bocsátkozni, addig ő nem vállalja, a gyávaság megszégyenítő vádjától [*tó aiskhró*] félve, ezt az esztelen kockázatot. Hiszen nem szégyen [*aizskhron*], ha az athéni hajóhad egy megfelelő pillanatban [*meta kairou*] visszavonul, az szégyenteljesebb volna [*aizkhion*], ha – mindegy, hogy milyen körülmények között – vereséget szenvedne. Mert akkor városukat már nem a szégyen [*tó aiskhró*], hanem a saját fejére idézett veszedelem fenyegetné. S az elszenvedett vereség után aligha lenne képes rá, hogy saját elhatározásából megbízható haderőt szervezzen [...]”* (8.27)

A mélosziak helyzetét tisztán látó athéni követek ugyanúgy azt bizonygatják, hogy bizonyos helyzetekben nem szégyen nem vállalni a harcot: „Mert nem hősiességetek bizonyításáról van szó, s arról, hogy az egyenlő erők küzdelmében meg ne szégyenüljete [aiszkhünén oflein]; itt megmaradásotokról kell döntenetek [...]” (5.101.). Mindez élesen szembeállítja Phrünikhoszt a méloszi oligarchákkal: míg ők nem képesek a helyzet megfelelő értékelése alapján átértelmezni elkötelezettségeiket (részben ugyanarról az elkötelezettségről van szó: a szégyen elkerüléséről), addig Phrünikhosz igen.

Mindazonáltal, ahogy Periklész ítélőképessége sem volt mentes egy vakfolttól, úgy egy dologban a méloszi oligarcháknak is igazuk van a vitában: a periklészi racionalizmust radikalizáló athéni követekkel szemben ők ugyanis elismerik a *tükhé* szerepét a háború alakulásában (Edmunds 1975, 180–182; 186–187.). Ebből adódóan elutasítják az athéni követek helyes cselekvés számára felállított szabályát: „Nem meghátrálni az egyenlő előtt, okosan szót érteni az erősebbel, s mértékletesen bánni a gyengébbel, íme, a boldogulás legbiztosabb útjai” (5.111.). A *tükhé* szerepe miatt nem jelenthető ki biztosan, hogy a gyengébb erősebb előtti meghajlása *mindig* a jó ítélőképesség bizonyítéka, sok múlik a körülményeken. Az „athéni tézis”, bár beválik Méloszon, nyilvánvaló kudarcot vall például az athéniak szicíliai vállalkozása során, amikor egyenként gyengébb poliszok összefognak az athéniak ellen, és a *tükhé* központi szerepet kap a vállalkozás kudarcában (Edmunds 1975, 186–187.); de ugyanígy Khiosz fellázadása a szicíliai vereség következtében meggyengült, de még mindig jóval erősebb Athén ellen sem tekinthető reménytelen vállalkozásnak (Strauss 1978, 189.). Sötét thuküdidészi ironia, hogy az athéniak helyzetét csak a mélosziak, a mélosziakét viszont csak az athéniak látják tisztán.

Foglaljuk össze, milyen kiindulópontokat szolgáltat *A peloponnészoszi háború* kérdéseink megválaszolásához:

1.) *Mi állhatatosság és ítélőképesség karakterjegyeinek tartalma?* Állhatatosság és ítélőképesség összefonódnak Periklész *gnóméjában*, aki a körülmények alapos mérlegelése alapján alkotja meg háborús stratégiáját, és a népgyűléssel konfrontálódva ki is tart amellet. A méloszi esetben pedig Thuküdidész megmutatja, hogy az elkötelezettségekhez való ragaszkodás élesen szembe is kerülhet az ítélőképességgel; a kettő között tehát potenciális feszültségről beszélhetünk. Emellett állhatatosság és ítélőképesség tartalmát illetően is számtalan fontos adalékot szolgáltat (állhatatosság: elkötelezettség mellett kitartás, a szenvedélyek uralása, adott esetben az állampolgárokkal való konfrontáció; ítélőképesség: körülmények figyelembevétele, azokkal való kalkuláció, az ellenség cselekvésének anticipálása).

Azonban további reflexiót igényelne állhatatosság és ítélőképesség tartalmának meghatározása. Egyfelől, a fentiekből nem világos, mi is az állhatatosság voltaképpeni tartalma. Periklész háborús stratégiájához ragaszkodik; a méloszi oligarchák tisztán elveikhez. Másfelől, a fentebbi leírásban Periklész egyedül áll szemben a rendkívüli helyzetekkel, egyedül kell kalkulálnia a helyzet „nyers tényeivel” (Ober 1998), a két fél erőforrásaival.⁹⁵ Ez közel hozza cselekvésének leírását ahhoz, amit John Dunn egy helyütt (Dunn 2000, 183–184.) az ítélőképesség „episztemológiai perspektívájának” nevez: az ítélet egyéni, közvetlen és sebezhető. Az antiknál jóval institucionalizáltabb modern politikában azonban ez a felfogás aligha kielégítő: a magas pozíciót betöltő politikusok tanácsadók és szakértők sokaságára számíthatnak. Az ítélőképesség kielégítő leírásának valahogyan ezt a dimenziót is magában kell foglalnia.

Másfelől, míg az *orgé* kordában tartása egyértelmű dicséretben részesül, a *tükhé* uralására tett kísérlet részleges bírálatot kap Thuküdidész részéről (bár kétségkívül jobb, mint a tervezés teljes leértékelése a háború bizonytalanságainak fényében). Kérdés, kiegészíthető-e a *gnómé* intellektuális ideálja úgy, hogy nagyobb tér maradjon a helyzet bizonytalanságainak?

2.) *Milyen a viszonyuk egymáshoz, milyen keretben érdemes elemeznünk az állhatatosan képviselt elkötelezettségek és az ítélőképesség interakcióját?* Azt, hogy az ítélőképesség hogyan lép interakcióba az elkötelezettségekkel, a fentiek közül talán Phrünikhosz példája szemlélteti a legtisztábban. Phrünikhosz, megtartva a szégyen elkerülésének elkötelezettségét, arról az adott szituáció fényében eltérő értelmezést ad, mint a vezértársai által képviselt, megszokott értelmezés (szégyen elkerülése=nem megfutamodni a csata elől, *versus* szégyen elkerülése=nem sodorni veszélybe a polisz létét). Kérdés, hogyan foglalható mindez egy elméletileg valamivel kicsiszoltabb keretbe, amely arról a radikális eshetőségről is képes lenne számot adni, amikor egy elkötelezettségnek nem találunk a helyzetnek megfelelő konkretizációt?

3.) *Pontosan milyen szerepet játszhat állhatatosság és ítélőképesség a politikai cselekvés megítélésében?* A két karakterjegy jelentősége is egyértelmű: Periklész *gnóméja* kulcsfontosságú az athéni politikai stabilitás és a háborús sikerek szempontjából egyaránt. Ennyiben Periklész ténykedése dicséretes. Másfelől, a méloszi oligarchák cselekvése az

⁹⁵ Igaz, az athéni népgyűléssel el kell fogadtatnia tervét, ez azonban Thuküdidész leírása alapján inkább ügyes manipulációt, esetleg benevolens népnevelést jelent, semmint a népgyűlés tudásának hasznosítását valamiféle kollektív deliberáció révén. Thuküdidészhez mint az athéni demokrácia kritikushoz lásd elsősorban Ober 1998.

ítélőképesség hiánya miatt marasztalható el. Az izgalmasabb kérdések a köztes eseteket érintik: hogyan is nézne ki pontosabban az erősebbel szembeni dicséretes ellenállás, ahol az elkötelezettségekhez való ragaszkodás együtt jár az ítélőképességgel? Illetve: hogyan értékelhető, amikor ítélőképességünkre hagyatkozva nem csak átértékeljük, hanem feladjuk elkötelezettségeinket?

2. Állhatatosság és ítélőképesség: egy elméleti és fogalmi keret

Az alábbiakban az imént megfogalmazott kérdések mentén kísérek meg továbbhaladni, és kidolgozni egy olyan fogalmi-elméleti keretet, amely alkalmas lehet azok megválaszolására. Mindehhez segítségül fogom hívni kortárs realista szerzők munkáit, és támaszkodni eredményeikre, azonban mellett fogok érvelni, hogy önmagában egyikük elmélete sem kielégítő az engem érdeklő kérdések megválaszolására. Raymond Geuss radikális szituacionizmusából fogok kiindulni, amely, bár nem alkalmas az állhatatosság és ítélőképesség közötti kapcsolat vizsgálatára, azonban az ítélőképesség pontosabb leírásában segítségünkre lehet. Ezután Andrew Sabl és Mark Philp mérsékelt szituacionizmusát fogom szemügyre venni, amelyek, bár mindkettőnek megvannak a maga problémái, mégis jó kiindulópontok egy olyan elméleti keret kidolgozására, amelyben állhatatosság és ítélőképesség kapcsolata vizsgálható. Ennek a résznek a végére ezen az elméleti keret révén állhatatosság és ítélőképesség pontosabb fogalmával fogunk rendelkezni.

2.1. Radikális szituacionizmus: Geuss

A politikai ítélőképesség fogalmával a kortárs realisták közül Raymond Geuss foglalkozott a legrészletesebben esszéiben. Első lépésben megkísérem összefoglalni az ítélőképességről általa elmondottakat, néhány pontban rendszerezve gondolatait, majd néhány kritikai megjegyzést fűzni azokhoz, amelyekből kiderül, miért nem alkalmas a Geuss-féle felfogás *önmagában* a fejezet céljaira.

Geuss ítélőképességről alkotott felfogása az alábbi öt pontban foglalható össze:

1.) *Az ítéletalkotás „moralista” sémája alkalmatlan modellje a politikai ítélőképességnek.* Szövegeiben (Bourke – Geuss 2009; Geuss 2008; Geuss 2009; Geuss 2010c; Geuss 2016b) több felfogás ellen is érvel, előkerülnek például a politikai ítélőképességet a deliberáció vagy éppen az akadémiai vita mintájára elképzelt felfogások, vagy éppen Plátón

Szókratésze. Mindazonáltal fő ellenségképe a kantianus alapokra felépülő „moralizmus”. Ez a felfogás Geuss szerint (2016b, 25–35.) azért problémás, mert az ítélőképességet valami egyszerűvé és abszolúttá változtatja, azáltal, hogy a megítélés egyetlen, minden mást felülíró dimenziójává a jó és a gonosz kérdését teszi, azaz teljességgel érzéketlenné tesz az ítélet kontextusa iránt. „Az embernek bizonyos értelemben meg kell tanulnia figyelmen kívül hagynia a kontextust, hogy az igazán lényegesre figyelhessen. [...] Így a moralizmus hozzájárul a világ kognitív értelemben tunya szemléletéhez” (Geuss 2016b, 27.). Az ítélőképesség nem lesz más, mint az eseteknek egy előre adott univerzális erkölcsi törvény kategóriái alá való besorolása (vö. Bourke – Geuss 2009, 4.).⁹⁶

2.) *A politikai ítélőképesség általában differenciális, nem kategorikus.* Azaz: X-et sok esetben nem önmagáért választják, hanem Y vagy Z helyett (Geuss 2014a, 55.). Ha helyesen értem Geuss-ot, mindez abból következik, hogy a körülmények lehatárolják a lehetséges cselekvési alternatívákat; az, amit a cselekvő önmagáért választana, a legritkább esetben opció.

3.) *Az ítélőképesség egyedi esetekre keres egyedi megoldásokat.* Geuss szerint egy probléma megoldása adott esetben teljességgel egyedi szingularitás is lehet (Geuss 2010c, 41.). Geuss Weber kádi-igazságszolgáltatással kapcsolatos példájára hivatkozik: a kádi ítélete nem egy írott jogi szabályrendszeren alapult, sokkal inkább „praktikus képességek széles repertoárját használta, amelyet évek tapasztalatával szerzett, hogy olyan problémákat kezeljen, amelyek gyakran egyértelműen különleges és megismételhetetlen helyzetek voltak, és úgy változtassa meg őket, hogy kielégítsék az érintett feleket” (Geuss 2010c, 41.). További példaként említhető a házassági tanácsadó, a *vocal coach* (Geuss 2008, 15.), vagy éppen Salamon ítélete (a *Political Judgement* kötet címlapján). *Ebből adódóan a politikai ítélőképesség elsődlegesen a cselekvés kontextusa iránti figyelemben áll (szemben a*

⁹⁶ Kétségtelen, hogy vannak Kant munkásságának olyan szöveghelyei, amelyeket illetően Geuss kritikája célba talál. Az, hogy mit parancsol a kategorikus imperatívusz, azaz, hogy mit kell tennünk autonóm morális cselekvőkként, még „a legközönségesebb értelem számára is egészen egyszerűen, további megfontolás nélkül belátható” – írja a *Gyakorlati ész kritikájában* (idézi: Beiner 1983, 64.). Ahogy Beiner írja: a morális kötelezettség esetében nincs szükség gondos mérlegelésre, mivel a kategorikus imperatívusz parancsai mindenki számára azonnal hozzáférhetőek. Amennyiben pedig az erkölcsi kötelezettség ilyen egyértelműen eligazít mindenkit, a kivételes személyek állítólagos kivételes ítélőképességére sincs szükség. A praktikus okosság arisztokratikus eszményével Kant a kötelezettség demokratizmusát szegezi szembe (Beiner 1983, 66.). Az azonban már más kérdés, mennyiben tekinthető Geuss kritikája tágabban érvényesnek Kant munkásságára, teljességgel figyelmen kívül hagyja ugyanis Kantnak az *Ítéloerő kritikájában* a reflektáló ítélőerőről adott elemzését, amikor nincsen előzetesen adott általános, amely alá a különöst szubszumálni lehetne, amikor „csak a különös adott, és az ítélőerőnek ehhez kell megtalálni az általánost” (Kant 2003, 88.; vö. Papp 2010, 189–203.).

„moralizmus” feltételezett kognitív tunyaságával). A „cselekvés kontextusa” pedig a lehető legtágabban értendő (Geuss 2009, 31.; 2016b, 34.). Az ítézőképességnek emellett – és itt Geuss éppen Thuküdidészre hivatkozik – része nem csak bizonyos körülmények regisztrálása, hanem az abból következő fejlemények előrelátása (mi fog történni?) és értékelése (számomra mit fog mindez jelenteni?) is (Geuss 2009, 44–45.). Mindehhez hozzátartozik a helyzetnek megfelelő analógia vagy elmélet megtalálása, amely nem vonatkoztat el a helyzet releváns sajátosságaitól.

4.) A politikai ítélet elsődlegesen cselekvés, amely kapcsolódhat ugyan nyelvi megjelenési formákhoz, azonban utóbbiak azonban nem mindig szükségszerű feltételei az ítéletalkotásnak. Léteznek, tehát a nyelvi megformálás előtti primitív ítéletek (például ahhoz hasonlóak, hogy a macska ellenségként kezel valakit), ebből adódóan cselekvés és nyelv között laza az illeszkedés, annak feltételezése, hogy bizonyos meggyőződések, indokok nyelvileg formált léte feltétlenül szükséges lenne az ítéletalkotáshoz, az emberi viselkedés túlintellektualizálása (Geuss 2009, 34.). Ebből adódóan önmagában problémás egy személy ítéleteit egymással konzisztensnek vagy inkonzisztensnek nevezni: az ítélet ugyanis elsődlegesen cselekvés (csak másodlagosan szól gondolatokról, indítékokról, elképzelésekről), a cselekedeteket pedig pedig előbb fogalmilag „ki kell preparálni” ahhoz, hogy konzisztensnek vagy inkonzisztensnek tekinthessük őket (Geuss 2010).

5.) A politikai ítézőképesség a lehetőségek helyes felmérését jelenti. Ebből adódóan kulcsszerepet kap a megfelelő pillanat (*kairosz*) kiválasztása (Geuss 2008, 31–32.). Azonban, ahogy Geuss is rámutat (2016b, 42–48.), a lehetséges és a lehetetlen határai sokszor nem egyértelműek: „sok opció nem elérhető, amíg valaki nem kísérel meg őket” (Uo., 44.).⁹⁷ Ahogy korábban Thuküdidésznél láttuk: az erősebbel szembeni ellenállás nem *feltétlenül* helytelen cselekedet.

A fenti öt pont megítélésem szerint jól összefoglalja Geuss ítézőképességről alkotott felfogásának lényegét, és felfogására ráillik a „radikális szituacionizmus” elnevezés: Geuss számára a politikai cselekvő *bricoleur* (Geuss 2001a, 160–161.), aki nem valamiféle tervrajz alapján cselekszik, hanem a kéznél lévő eszközökből próbálja a lehető legjobbat kihozni; az

⁹⁷ Amit Geuss bővebben mond az idézett helyen (hogy a lehetséges és a lehetetlen mindig társadalmi konstrukció, amelyek radikális átértelmezésére a cselekvés képes lehet), az már a politikai cselekvés harmadik, felforgató képe, és Geuss „képzeloerő” fogalma felé mutat, amelyek a disszertációm ötödik fejezetének témái. Geuss egyébként az ítézőképesség és a képzeloerő fogalmait, amelyeket ezen a ponton összekapcsol, más írásaiban mintha világosabban elkülönítené egymástól (vö. Geuss 2009; Geuss 2010c). A lényeg: megítélésem szerint a bizonytalan körülmények között a kevésbé valószínű végkimeretle „fogadás” még nem jelenti a mérlegelés társadalmi normáinak alapvető átalakítását, amely felé Geuss érvelése mutatni látszik.

cselekvésének irányát mindig ezek határozzák meg.⁹⁸ Ez azért dicséretes magatartás, mert a világ, amelyben cselekszik – bár Geuss ezt a kifejezést nem használja – voltaképpen a *pantarei* világa, ahol semmi sem marad ugyanaz, és ebből adódóan nagyon korlátozottan kiszámítható. Ez a cselekvéskép, azáltal, hogy a világot radikálisan kontingensnek festi le, a cselekvő feladatát pedig a bizonytalan körülményekhez való alkalmazkodásban látja, jól látszik illeszkedni a rendkívüli szituációkhoz, a védelmezés cselekvési problémájához. Azonban *aligha alkalmas jelölt a demokratikus vezetők válsághelyzetben való cselekvésének értékelésére, fenntartás és védelmezés cselekvési problémájának összehangolására.*

Geuss, bár számos ponton hű marad az elődnek tekintett Thuküdidészhez, megtartva vagy finomítva annak ítélőképességgel kapcsolatos nézeteit (a politikai szituációk egyedisége; a lehetséges és a lehetetlen közötti elmosódó határ; az előrelátás fontossága, egyúttal nehézsége), egyúttal le is szűkíti annak fókuszát, zárójelbe téve a (demokratikus) állhatatosság problémáját. Geuss koncepciója legalább három szempontból támadható, és ezen pontok mentén elindulhatunk egy mérsékeltebb szituacionizmus irányába.

Az alkalmazás problémája (Ad 1., 4.) Geuss ezen két kritikája ellentétes irányokba vág: a moralizmust intellektuális hiányosságai miatt kritizálja, a nyelvi tényezőkkel számoló megközelítéseket viszont túlzott intellektualizmusuk miatt bírálja. A közös pont ezekben az ellentétes irányú kritikákban, ami ellen Geuss mintha minden erejével küzdene, az ítélőképesség *alkalmazásként* való elképzelése. Ez az ellenérvzés jogos, amennyiben a „moralizmus” által elképzelt alkalmazásról van szó: a kategorikus imperatívusz követelményei ugyanis mindenki számára egyértelműek (Beiner 1983, 64–66.), nincs szükség érdemi mérlegelésre, az alkalmazás kvázi mechanikus. Egy ilyen megközelítés valóban nem hagyna sok helyet az ítélőképességnek. Azonban az alkalmazásnak ennél kifinomultabb módjai is lehetségesek, a cselekvést megelőző mérlegelésben: itt nem egy *univerzális* erkölcsi törvényt, hanem egy *általános*, sok esetben „csak” lokális érvényességű fogalmat alkalmazunk a cselekvésre. Szemben „moralista” ítéletalkotás kategorikus imperatívuszával, itt korántsem egyértelmű, melyik fogalmat kell alkalmazni; és az sem, mi az egyes fogalmak jelentése adott helyzetekben. Éppen a Geuss által általa kivételesen nagyra tartott Thuküdidész⁹⁹ hoz

⁹⁸ A *bricoleur* fogalmát Geuss Lévi-Strausstól kölcsönzi (vö. Lévi-Strauss 1966, 16–33.). A *bricoleur* figurájához vö. még Carstensen 2011. – A *bricoleur*höz hasonló figura a *flaneur* vagy *boulevardier*, aki állandóan megváltoztatja sétájának irányát, amikor valamilyen érdekes látnivalót vél felfedezni (Taleb 2012).

⁹⁹ Geuss Thuküdidészt tartja azon „realista és empirista” gondolkodásmód atyjának, amelyet ő és Bernard Williams is képvisel, és amely kulcsszerepet ad a konkrét helyzetekre reflektáló ítélőképességnek (Geuss 2005a).

szemléletes leírásokat arra, hogy az ilyen fogalomalkalmazás fontos eleme az ítélőképességnek (Phrönikhosz esete a szégyen fogalmával).

A konzisztencia problémája. (Ad 4.) Thuküdidész azt is megmutatja: a cselekvőknek sok esetben van igénye arra, hogy *maguk* „preparálják ki” cselekedeteiket fogalmilag, bizonyítva cselekvésük konzisztens mivoltát (az idézett példák közül például Periklész, vagy akár Kleón).¹⁰⁰ Az, hogy a cselekvő fogalmi eszközökkel próbálja cselekedetei konzisztenciáját megteremteni, a radikálisból egy mérsékeltebb szituacionizmus felé mutat.

Az instrumentális mérlegelés problémája. (Ad 3.). Geuss példái, bár rendkívül szemléletesek, bizonyos mértékig félrevezetőek: mindegyik esetében egy jól körülhatárolt, világos célokkal rendelkező tevékenységformáról van szó (Salamon ítélete, a kádi és a házassági tanácsadó mediációs esetek, a cél a felek kibékítése; a *vocal coach* esetében pedig a tanítvány éneklési képességeinek fejlesztése). A tevékenység célja pedig mindegyik esetben az esetek egyediségéhez való alkalmazkodást követeli meg. *Az ítélőképesség itt voltaképpen egy jól lehatárolt és rögzített célhoz eszközöket kereső instrumentális mérlegelés.* Mindezzel két probléma is van.

Egyfelől, a politikai cselekvést azonban problémás lenne „belegyömöszölni” ebbe a keretbe, ez ugyanis céljai tekintetében sokkal kevésbé lehatárolt, mint Geuss példái.¹⁰¹ Másképp megfogalmazva: egy házassági tanácsadó egy adott eset releváns sajátosságait a házassági tanácsadó nézőpontjából mérlegeli, addig egy politikus számtalan perspektívából szemlélhet egy politikai helyzetet. Ebből következően Geuss azon állítása, hogy az ítélőképesség egyedi helyzetekre keres egyedi megoldásokat – amennyiben nem jól körülírható, korlátozott tevékenységekre alkalmazzuk – némileg zavarossá válik: miben áll egy politikai helyzet „megoldása” egy politikus számára? Ezen a ponton Geuss felfogását jól kiegészítené a

¹⁰⁰ A túlintellektualizálás vádjának egyik változata úgy hangozhatna, hogy a politikai ítéletek megszületése, a praktikus mérlegelés túl gyors ahhoz, hogy ilyesmire ideje lehessen a cselekvőknek. Nem vitatva, hogy bizonyos helyzetekben (például amikor a cselekvőknek egy tárgyalási szituációban kell leereagálnia egy váratlan javaslatot) szükség lehet ilyen gyors ítéletalkotásra, mindazonáltal megítélésem szerint ez csak a politikai ítélőképesség meglehetősen kicsi, és nem is a legfontosabb szelete. Azokban az empirikus esetekben, amelyeket elemezni fogok, a cselekvőknek legrosszabb esetben is napjai vannak az ítéletalkotásra, és ez alatt bőven lehet ideje a fogalmi preparálás munkájának elvégzésére. Ebből adódóan az a Geuss-féle példa, hogy a macska egy szempillantás alatt eldönti, barátnak vagy ellenségnek tekint, aligha tekinthető a politikai ítélőképesség paradigmájának az általam elemzett esetekben.

¹⁰¹ Úgy is fogalmazhatunk: szemben sok más hivatással, korántsem egyértelmű, hogy a politikusi hivatásnak mi is a belső célja (Balázs 2007, 194.).

személyes célok, politikai vállalkozások bevonása a képbe¹⁰² – ez azonban ismételten egy mérsékelt szituacionizmus felé tolná el elméletét.

A másik probléma, hogy – mivel a cselekvés célja példáiban rögzített – Geuss kerete nem képes számot adni célok és körülmények interakciójáról sem. Egy abszurd, de talán szemléletes példa: a házassági tanácsadó, látva a házasság megmentésének reménytelenségét, aligha fogja a körülmények fényében átértékelni tevékenysége célját, és elkezdni társkeresési tippeket adni a válás előtt álló házaspár tagjainak (vagy ha mégis, onnantól fogva már biztosan nem házassági tanácsadó). Geuss elméleti kerete, bár a helyzethez való alkalmazkodást tekinti egyedüli mércének, voltaképpen éppen azokról az esetekről nem tud számot adni, amikor a helyzet sajátosságai miatt a cselekvőnek felül kell vizsgálnia cselekvése célját. Máspedig a politikai cselekvés esetében találkozunk ilyen esetekkel, a politikaelmélettől pedig joggal várható el, hogy mondjon valamit arról, hogyan is értékeljük őket. Bár úgy tűnhet, ez az ellenvetés más irányból kritizálja Geuss-ot, mint az előző, Geuss radikális szituacionizmusa és a politikai cselekvésről leszűkítő képet sugalló példái igazából egymást feltételezik: egy radikális szituacionizmusnak csak erősen korlátozott cselekvésformák felől nézve van értelme.

2.2. Mérsékelt szituacionizmus: az arisztotelészi praktikus mérlegelés

Ahhoz, hogy a két realista cselekvési probléma határán álló eseteket tudjunk elemezni (azaz például demokráciák politikai vezetőinek válsághelyzetben való cselekvését), olyan, Geussétól eltérő perspektívára van szükségünk, amely képes adoptálni Geuss felfogásának néhány elemét, ugyanakkor elkerülni radikális szituacionizmusának problémáit. Úgy vélem, egy, az arisztotelészi praktikus mérlegelésből kiinduló, és azt realista tartalommal megtöltő elméleti keret alkalmas lehet erre a feladatra, mivel egyaránt szerepet kaphatnak benne a cselekvők személyes céljai, elkötelezettségei, ugyanakkor a konkrét helyzetek adottságainak figyelembevétele is. Mielőtt megkíséreltem felvázolni a mérsékelt szituacionizmus általam kívánatosnak tartott keretét, röviden kitérek a két olyan, monografikus szintű kísérletre (Sabl és Philp) amelyek hasonló irányban tájékozódnak, azonban néhány problémájuk miatt mégis ésszerű lehet alternatívát állítani velük szemben.

¹⁰² Vannak helyek, ahol Geuss tesz a személyes vállalkozások, karakter szerepével kapcsolatos utalásokat például: „a politikai ítéletek nem magukban születnek, hanem mindig elképzelések és ítéletek nagyobb készletének részei” (Geuss 2008, 34.), vagy éppen, amikor elismeri, nem biztos, hogy könnyű együtt élnünk olyan cselekvési útmutatókkal, amelyek egymással inkompatibilis dolgok felé terelnek minket (Geuss 2001a, 161.). Azonban általam ismert szövegeiben mindig megmarad az utalások szintjén.

Sabl perspektívája az általam kívánatosnak tartott felfogáshoz hasonlóan részben Arisztotelész által inspirált (Sabl 2002; vö. Szűcs 2016b). Ahogy az később látható lesz, több ponton meríték is Sabl gondolataiból. Először azonban azt érdemes megvizsgálnunk, miért nem alkalmas Sabl elméleti kerete az engem érdeklő probléma vizsgálatára. Sabl felfogásával megítélésem szerint az a probléma, hogy programszerűen tartózkodik a drámaitól, a rendkívülitől (mottója szerint: egy működő liberális demokráciában a kezek általában nem piszkosak az erkölcsi vétkektől, hanem izzadságosak a sok kézfogástól – Sabl 2002, 3.). Azaz: a rendkívüli esetek alapján előállított politikaelmélet torz képet ad a politika mindennapi működéséről. Bár a politika túldramatizált leírásától való tartózkodás szándékával egyetérték, *Sabl leírása megítélésem szerint összemossa a drámai helyzeteket a dramatizált nézőpontokkal.* Még egy működő liberális demokráciában is vannak rendkívüli helyzetek (például háborúk, gazdasági válságok); az az igény, hogy egy elméleti keret legyen alkalmas ezek átfogó elemzésére, nem egyenlő azzal az elvárással, hogy a politika működéséről alkotott elképzeléseinket rendkívüli helyzetek alapján kéne megkonstruálnunk. Sabl elmélete legfeljebb csak olyan rendkívüli helyzetek elemzésére lesz alkalmas, amilyenel Thuküdidész Periklésze kapcsán találkoztunk (amikor ítéloképességünk is azt diktálja, hogy kitartsunk elkötelezettségeink mellett), viszont az olyan helyzetek, amikor a helyzet követelményei szembekerülnek az állhatatosan képviselt elkötelezettségünkkel, az elmélet vakfoltját alkotják. Mivel nem találkozunk olyan esetekkel, ahol egy politikai cselekvőnek egy kritikus szituációban meg kell fontolnia céljai feladását, az arisztoteléi cselekvőképben benne rejlő teljes potenciál nem lesz kiaknázva.

Philp elmélete, szemben Sabléval, érzékeny a rendkívüli és drámai helyzetekre. Mindehhez Machiavellit veszi kiindulópontnak (Philp 2007, 40–42.). A machiavellianus felfogás kritikáját az „erények egysége” arisztotelészi tézisével kapcsolatban (azaz azzal kapcsolatban, hogy az erények konzisztensek egymással, és együttes meglétük vezet az *eudaimoniához*) számomra is elfogadható, már csak az előző fejezetben kifejtett williamsi és weberi érvek miatt is. Ha Sabl megközelítésének gyengéje, hogy nem tud számot adni a körülmények radikális megváltozásáról, akkor a Machiavelliből kiinduló felfogások éppen az ellentétes veszélyt hordják magukban. Azaz azt, hogy *túlzottan előtérbe tolják a körülményekhez való alkalmazkodást, túl közel kerülnek ahhoz a radikális szituacionizmushoz*, amely miatt Geuss-ot fentebb bíráltam. Az olyan tanácsok, mint hogy a fejedelemnek „aszerint kell [...] cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják” (Machiavelli 2006, 18. fejezet), vagy, hogy „aki természetét az idő és a dolgok változásának megfelelően cseréli, szerencsáját megtartja” (Uo., 25. fejezet). Még ha el is soroljuk a Machiavelli

védelmében felhozható érveket (például, hogy a fejedelemnek szerinte kell, hogy legyen a körülményeken túlmutató célja: dicsőség szerzése; hogy Machiavelli sem gondolja a karaktert korlátlanul manipulálhatónak; vagy, hogy a *Fejedelem* csak korlátozott, nem általános érvényű politikaelmélet – vö. pl. Philp 2007, 37–54.; Skinner 1996, 44.; Szűcs 2016c), Machiavelli retorikája, illetve a *Fejedelem* egyes szöveghelyeinek kétértelmősége (vö. Szűcs 2016c) már magukban is akkora tehertételt jelentenek, hogy kérdésessé válik, érdemes-e rá alapozni a mérsékelt szituacionista megközelítést, amelyet keresünk.¹⁰³

Lássuk tehát, hogyan is nézne ki az a keret, amely elkerüli mind Geuss radikális szituacionizmusának problémáit, és képes az említett pontokon korigálni Philp és Sabl elméleteit, ezáltal alkalmassá válva a fenntartás és a védelmezés cselekvési problémájának összehangolására, a demokratikus vezetők válsághelyzetben való cselekvésének elemzésére.

Mindehhez először azt kell megértenünk, hogyan is zajlik a praktikus mérlegelés (*bouleuszisz*), amelyet a gyakorlati okosság (*phronészisz*) működésének tekinthetünk.¹⁰⁴ Arisztotelész a *Nikomakhoszi Etika phronészisz*ről szóló hatodik könyve előtti oldalakon, a méltányosságról beszélve hozza az alábbi példát:

„Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíti ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik. Ebben kell keresnünk annak az okát is, hogy miért nincs mindenre törvény: bizonyos dolgokat lehetetlen törvénnyel szabályozni, tehát ily esetben speciális rendeletre van szükség. Mert ami határozatlan, annak a mérővesszője is határozatlan, mint az ún. leszboszi építészetben az ólom mérővessző: ez a kőtömbök alakjához idomul, s nem marad meg változatlan formában; így a különleges rendelet is az egyes helyzetekhez alkalmazkodik.”* (Arisztotelész 1987, 1137b)

Ez az idézet a hajlítható mérőeszközzel kulcsszerepet játszik az arisztotelészi praktikus mérlegelés több olyan olvasatában (Wiggins 1975/76; McDowell 1979; vö. Gadamer 1984, 228.; Frede 2016), amelyekre felépíthető egy mérsékelt szituacionizmus.¹⁰⁵ Ezen olvasatok

¹⁰³ Mindezek ellenére Philp lojalitás-elemzése (Philp 2007, 117–140.), amelyben a lojalitást csak akkor ismeri el erénynek, amennyiben az ítélőképességgel párosul, áll a jelenlegi fejezet felfogásához a legközelebb a kortárs realista elemzések közül. Az állhatatosság fogalmának azonban két előnye is van az engem érdeklő probléma szempontjából: egyfelől, egyértelműbben megjelenik benne a külső ellenállás leküzdése, mint a lojalításban; másfelől, ahogy Szűcs Zoltán Gábor hangsúlyozza, a lojalitás természetét tekintve nem nem mérsékelt erény, éppen ezért az állhatatosságban nagyobb szerepet kaphat az ítélőképesség (Szűcs 2018a).

¹⁰⁴ Mivel a fejezet céljához elegendő az arisztotelészi praktikus mérlegelés sémája, a felesleges kitérők elkerülése érdekében nem bocsátkozom az arisztotelészi *phronészisz* részletesebb elemzésébe.

¹⁰⁵ Frede idézett szövegében partikularista olvasatoknak nevezi ezeket, arra utalva ezzel, hogy a mérlegelés által szem előtt tartott jó nem kell, hogy valamilyen szabály legyen.

számunkra fontos elemét – zárójelbe téve az egyes szerzők közötti különbségeket – úgy foglalhatjuk össze, hogy a praktikus mérlegelés nem azonosítható sem pusztán előre rögzített célok eléréséhez alkalmas eszközök keresésével (azaz instrumentális mérlegeléssel), sem pedig szabályok konkrét helyzetekre való *mechanikus* alkalmazásával. Az arisztotelészi praktikus mérlegelésben az első lépés (logikai terminussal: a praktikus szillogizmus első premisszája) valamilyen jó azonosítása, a második lépés (a szillogizmus második premisszája) pedig ennek a jónak az adott körülmények között lehetséges megvalósításáé, eléréséé. Az első elemben szereplő jónak egyáltalán nem szükséges szabálynak lennie – lehet az adott cselekvő jó étellel kapcsolatos felfogása (vö. McDowell); vagy akár a cselekvő valamilyen konkrétabb célja is (vö. Wiggins). Nem kell *szükségképpen* jelen lennie valamilyen szabálynak a cselekvő praktikus mérlegelésében – ahogy a különleges rendeletek esetében sincs feltétlenül törvény, amelyek kiigazítására születnek. Az arisztotelészi praktikus mérlegelés ezen olvasata tehát, úgy tűnik, elkerüli azt a problémát, amely ellen Geuss polemizál, a konkrét esetek univerzális erkölcsi törvény alá szubszumálását. Szemben a Geuss által bírált moralista ítéletalkotással, az arisztotelészi szemléletmód központi eleme, hogy „a legjobb általánosítások arra vonatkozóan, hogyan kellene viselkednünk, csak az esetek többségében érvényesek”, ha pedig az erény követelményeit egy szabályrendszerre akarnánk egyszerűsíteni, „elkerülhetetlenül olyan esetek bukkannának fel, amelyekben a szabályok mechanikus alkalmazása helytelennek tünne számunkra” (McDowell 1978, 336.).

Egyúttal azonban többet is mond Geussnál, meghatározva, hogyan is kerülnek kiválasztásra egy szituáció releváns tényei, mit is jelent egy helyzet „megoldása”: a releváns tények kiválogatása a jó valamilyen, a cselekvő által vallott szempontja alapján történik; a komplex helyzet tényeinek sokaságából azok kerülnek előtérbe, amelyek ezen jó megvalósítása (vagy megvalósíthatatlansága) szempontjából relevánsak. Ez a kiválogatás pedig *visszahat* a cselekvő céljára, jó étellel kapcsolatos felfogására, gazdagabb tartalommal töltve meg azt: a praktikus mérlegelés sem McDowell, sem Wiggins felfogásában nem egyirányú, deduktív vagy szubszumáló folyamat, amely teljességgel rögzített célokhoz keres eszközöket. A konkrét helyzet tényei interakcióba kerülnek az egyén által meghatározott jóval, amely során célunk az adott helyzetnek megfelelő *specifikálása* történik meg. A praktikus mérlegelés ilyen képébe beleférhet, hogy az első premisszában megjelennek olyan normatív kategóriák, mint például Phrünikhosz és vezértársai esetében a szégyen, sőt, akár olyan, az erényetika idiómájában megfogalmazott szabályok is, mint a „Viselkedj bátran!”. Ezek éppen azért férhetnek bele ebbe az arisztotelészi képletbe, mert lehetetlen őket mechanikusan alkalmazni: nem egyértelmű,

hogyan az adott helyzetben miben is áll a bátor cselekvés vagy a szégyen elkerülése (ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet akármilyen tartalmat adni nekik)(vö. Hursthouse 1999, 46.).

De meddig is terjed a körülmények ereje? Mi a helyzet például akkor, ha erényes céljainknak nem találunk megfelelő specifikációt az adott helyzetben? Ha nem találunk választ a „hogyan” kérdésére? Egy arisztotelészi alapon lehetséges válasz: fel kell, hogy adjuk az adott célt. A konkretizálás határeseteként a megtagadás.¹⁰⁶ De mit is jelent az pontosan, hogy nincsen megfelelő „hogyan”? Jelentheti például azt, hogy a célnak bármilyen specifikációja túlzottan költséges lenne az adott helyzetben, vagy számomra megengedhetetlen cselekvést követelne (Price 2005, 270.), például, egy tervezett nagylelkű cselekedetem másnak okozott igazságtalansággal járna együtt (Russell 2009, 9.). Politikai esetekben nyilván a politikai közösségnek okozott túlzott költségek merülhetnének fel: ha évek óta adócsökkentés a célnak (amivel ráadásul még kampányoltam is), de az időközben beálló gazdasági válság miatt akár egy komoly, akár egy kisebb mértékű adócsökkentés előreláthatólag az országom fizetési képességét vonná maga után, ésszerű és helyes feladni célnak, és akár átmenetileg adót is emelni.

Egy ilyen felfogásnak nem szükséges elmennie Geuss radikális szituacionizmusáig. Mindaddig, amíg a praktikus mérlegelés első lépésében helyet hagyunk nem-szabályszerű szempontoknak; az ítélőképesség elsajátítását *elsődleges* tapasztalatilag elsajátítandó készségnek, nem pedig általános formában kifejezett viselkedési szabályok megtanulásának tekintjük (vö. Frede 2016); és nem gondoljuk, hogy az általános szempontok konkrét helyzetre alkalmazása könnyű vagy magától értetődő lenne, megmaradunk valamiféle mérsékelt szituacionizmus talaján. Egyúttal azonban el is kerüljük a Geuss által kritizált nézőpontot. Egy ilyen felfogásban egyaránt helyet kaphat a cselekvők karaktere és céljai, illetve a szituációs érzékenységgel értett ítélőképesség. Azaz, egyesíthető benne a realizmust foglalkoztató két cselekvési probléma, a fenntartás és a védelmezés. Mindez lehetőséget teremt arra, hogy a demokratikus vezetők válsághelyzetekben való cselekvését elemezzük.

Ez lenne tehát az az elméleti keret, amelyben egyaránt elhelyezhető a cselekvők elkötelezettségei iránti állhatatos ragaszkodás és a konkrét helyzetet felmérő ítélőképesség. Mindennek alapján, mielőtt rátérnénk az empirikus elemzésekre, pontosíthatjuk a fejezet elején feltett kérdésekre adott válaszokat.

¹⁰⁶ „Az a mérlegelésből adódó felfedezés, hogy létezik vagy nem létezik válasz a »hogyan« kérdésre, azonos azzal a felfedezéssel, hogy O [azaz a cselekvő célja – I.G.] követendő-e abban a helyzetben” (Broadie 1991, 241.).

Az *első kérdés* állhatatosság és ítélőképesség tartalmára vonatkozott. Ítélőképesség alatt – zárójelbe téve az arisztotelészi *phronészisz* tágabb filozófiai kontextusát – a konkrét helyzet körülményeinek figyelembe vételét és a lehetséges következmények kalkulálását, azaz az arisztotelészi praktikus mérlegelés második lépését (a praktikus szillogizmus második premisszáját) és az annak figyelembevételével levont konklúziót fogom érteni. Azaz a cselekvő céljának, valamilyen általa elképzelt jónak az adott körülményekre vonatkoztatását, és ennek hatására specifikálását, vagy – szélsőséges esetben – feladását. *Mindez alapvetően összefér Geuss korábban elemzett ítélőképesség-felfogásával, azonban egyúttal egy tágabb mérlegelési séma keretei közé helyezi azt, lehetőséget adva az ítélőképességnek a cselekvés céljára való visszahatásra, ezáltal teljesebb képet adva az ítélőképesség működéséről, és összekapcsolhatóvá téve azt a személyes célokkal, elvekkkel, vállalkozásokkal.* Mindez megítélésem szerint jobban megfelel az eredeti realista programnak is, amely a politikai cselekvésre vonatkozó megfontolások minél tágabb körének figyelembevételét tűzte ki célul (vö. kül. Williams 2005a, 12.; 2005b, 73.; ill. Geuss 2008, 1.).

Valamivel komolyabb reflexiót igényel az *állhatatosság* elhelyezése ebben a sémában. Állhatatosság alatt első közelítésben az elkötelezettségekhez való ragaszkodást és az ennek alapján való cselekvést értettem.¹⁰⁷ Próbáljuk meg ezt bizonyos mértékig specifikálni, az „elkötelezettség” és a „kitartás” fogalmaira fókuszálni. Andrew Sabl a következőképpen definiálja az állhatatosságot: „az arra való képesség, hogy elnyomjuk rövidtávú vágyainkat olyan tervek kedvéért, amelyek hosszú távú vágyakra vagy hosszú távú előnyszerzésre vonatkoznak. [...] más szavakkal, [az állhatatosság – I.G.] valami nagyon hasonlatos a hosszú távú érdekeinknek megfelelő cselekvéshez” (Sabl 2002, 67.). Sabl ezen meghatározását két ponton érdemes módosítani, illetve pontosítani: az első az állhatatosság tárgyát, a második a kitartás pontos tartalmát illeti. Az elsőt illetően: Sabl meghatározása első látásra realista módon jár el, amikor az állhatatosság tárgyaiként nem pusztán „elveket” jelöl meg, hanem „terveket”. Az állhatatosság kétségtelenül összekapcsolódhat ilyenekkel (lásd Periklész állhatatos kiállítását háborús stratégiája mellett). Azonban egyfelől fennáll annak a veszélye, hogy az előnyszerzésre helyezett túlzott hangsúly háttérbe szorítja azt a tényezőt, hogy elvek (például morális elvek) ugyanígy szerepet játszhatnak terveinkben. Másfelől, fennáll az a veszély, hogy amennyiben az állhatatosság tartalmát a fenti módon határozzuk meg, túlbecsüljük terveinkhez való viszonyunk racionalitását. Megítélésem szerint Williams leírása a „vállalkozásokról” vagy

¹⁰⁷ Rees – Webber 2014 kettéválasztja a két elemet (előbbit állhatatosságnak, utóbbit hűségnek nevezve), az engem érdeklő kérdések szempontjából feleslegesen.

„projektekről” (Williams 1981b) mindkét szempontból jobban teljesít ezen a ponton. Egyfelől, egy vállalkozásnak lehetnek stratégiai, de elvi, morális komponensei is. Másfelől, Williams erőteljesebben hangsúlyozza azt, hogy a cselekvő nem szuverén ura vállalkozásainak. Mégpedig azért, mivel karakterét jelentős mértékben ezek a vállalkozások konstituálják, a karakterét pedig az ember csak korlátozottan képes változtatni. Ha tehát az említett vállalkozásoknak kezdetben része is volt stratégiai számítás, azáltal, hogy a cselekvő karakterének részévé válnak, státuszuk legalább részben megváltozik: a cselekvő nem vizsgálja felül minden pillanatban vállalkozásait, legfeljebb olyan kivételes pillanatokban, amelyek elemzésem tárgyai. Egy fizikai metaforával mondhatjuk: Sabl leírása a hosszú távú érdek erőteljes hangsúlyozásával mintha alábecsülné azt a „tehetetlenségi erőt”, amellyel a cselekvő vállalkozásai rendelkeznek.

Mindez pedig kihat a második pontra: a kitartás nem csak a rövidtávú vágyakkal szemben fontos, hasonlóan érdemi része a cselekvőt próbára tevő helyzetekben való szerepe. Például, amikor más fejlemények miatt vállalkozásom jelentéktelennek tűnhetne (Rees – Webber 2014), vagy amikor külső ellenállást kell leküzdenem (az utóbbira Sabl is utal, azonban mintha másodlagos szerepet tulajdonítana neki – Sabl 2002, 57.; vö. Philp 2007, 149.).

Állhatatos cselekvő tehát az, aki a külső ellenállással szemben is képviseli vállalkozásait. Ez önmagában is tiszteletre méltó kvalitás, azonban adódik a kérdés: mitől is nyer politikai jelentőséget? Mitől válik politikai erénnyé? A kortárs realisták szellemében erre azt a választ lehet adni, hogy az állhatatosság – Galston kifejezését kölcsönözve (Galston 2005) – politikai értelemben instrumentális erény, amely elengedhetetlen egy meghatározott politikai rezsim, a liberális demokráciák működéséhez. Sabl szerint ennek oka, hogy az állhatatosság teszi lehetővé az állampolgároknak, hogy számíthassanak politikai vezetőikre, és bizonyos mértékig kiszámíthassák cselekedeteiket (Sabl 2002, 43–45.). *Az állhatatosság ilyen értelemben demokratikus állhatatosság.* Talán kiegészíthetjük Sabl meghatározását azzal, hogy a demokratikus állhatatosság két szempontból is kulcsfontosságú lehet. Az egyik szempont „populista”: az állhatatosság révén tudja a nép a legkönnyebben kontrollálni a politikusok cselekedeteit. Utóbbiak hűek maradnak választásokkor megismert önmagukhoz, a népnek nem kell félnie attól, hogy „elárulják” korábbi ígéreteiket, hogy hűtlenek lesznek vállalkozásaikhoz.¹⁰⁸ Azaz: a demokratikus állhatatosság a politikusok opportunizmusától menti meg az állampolgárokat. A másik szempont inkább „elitista”: eszerint a politikai vezetők

¹⁰⁸ Ez a politikai etikai megfontolás jól illeszkedik a demokratikus képviselő mandátumelméletéhez (utóbbihoz lásd Körösenyi 2007).

állhatatossága éppen a nép váltakozó hangulataival szemben érték – ez Thuküdidész korábban látott Periklész-ábrázolásának egyik fő üzenete: egy demokráciában olyan vezetőkre van szükség, akik képesek kordában tartani a nép volatilis szenvedélyeit, és akár a népszerűtlenséget is vállalva ragaszkodnak vállalkozásaikhoz (vö. Ober 1998). Az állhatatosság tehát nem csak a politikusok, hanem a nép „rosszabb énjétől” is megmentheti a politikai közösséget.

Második kérdésünk az állhatatosság és ítélőképesség viszonyára vonatkozott. A kettőt a politikusok vállalkozásai kapcsolják össze: az állhatatos cselekvő ezekért száll szembe a külső ellenállással, és ezek alkotják azt a „nyersanyagot” is, amelyet az ítélőképesség a körülmények fényében specifikál, vagy végső esetben elvet. Világos, hogy ez alapján állhatatosság és ítélőképesség az utóbbi esetben elvben ellentmondásba kerülhet egymással: lehetek-e állhatatos, ha a körülmények fényében feladom vállalkozásomat? Ezt a problémát a kortárs érényetika egyik irányzata nyomán úgy oldhatjuk fel, ha az érények fogalmába beemeljük a szituációs érzékenységet, azaz az ítélőképességet (lásd pl. Hursthouse 1999; Russell 2009). Az állhatatosság csak akkor érény (és csak akkor politikai érény), ha összekapcsolódik az ítélőképességgel. Ítélőképesség híján a vállalkozásokhoz való ragaszkodás könnyen csaphat át az önfejlés vétkébe (vice), egyfajta rinocérosz-mentalitásba (vö. Hollis 1982): ebben az esetben a cselekvő nem veszi figyelembe a helyzet körülményeit, és nem látja be, hogy bizonyos esetekben indokolt lehet egyes vállalkozásainak felülvizsgálata (vö. Rees – Webber 2014). A korábban említett példák közül a méloszi oligarchák szolgálhatnak ennek tiszta példájaként. Ha elfogadjuk ezt az érvelést, úgy a fentebb kérdésre a válasz: igen, lehetek állhatatos vállalkozásom feladása ellenére is, ha ez a feladás megfelelő körülmények között megy végbe. Ha a cselekvő láthatóan ragaszkodik vállalkozásához, egy adott pontig védve azt a külső ellenállással szemben, majd a körülmények alakulása fényében feladja azt, az megítélésem szerint messze van Machiavelli idézett szélkakas-formulájától, és mondhatjuk: egyszerre tett tanúbizonyságot állhatatosságról és ítélőképességről.

Mindebből a fejezet *harmadik kérdésére* (állhatatosság és ítélőképesség szerepe a cselekvés helyességének megítélésében) is következményei vannak. Amennyiben elfogadjuk, hogy az állhatatosság ítélőképességgel párosulva politikai érény egy liberális demokráciában, az állhatatos cselekvés legalább minimális értelemben helyes (avagy érényes) cselekvés lesz. Minimális értelemben, azaz nem állítva, hogy cselekvése az adott körülmények között a legjobb volt, mindössze annyit, hogy a politikus dicsérhető érte (vö. Swanton 2003, 227–248.). Mindez értelemszerűen mérsékelt ambíció, mint a Philp által feltett kérdés, a „Mi a teendő?” legalább utólagos megválaszolása a politikaelmélet által (Philp 2010). Amit alább, az empirikus esetekben vizsgálni fogok, az az, hogy a politikai cselekvők krízishelyzetekben tanúsítottak-e

állhatatosságot, és leírható-e magatartásuk az ítélőképesség fentebbi sémája alapján. Azaz, hogy sikerült-e nekik a vállalkozások melletti kitartást és a helyzet körülményei iránti rezponzivitás potenciálisan széttartó kívánalmait valamiféle egyensúlyba hozniuk (vö. Rees – Webber 2014, 406–408.). Mindezt úgy fogom tárgyalni, hogy megvizsgálom, a történeti beszámolók alapján a cselekvők eleget tettek-e bizonyos kritériumoknak.

Az ítélőképesség esetében ezek a kritériumok részben az ítélőképesség Geuss nyomán kifejtett fogalmából következnek: mennyire követték figyelemmel a cselekvők a helyzet körülményeit és mennyire vették figyelembe jelenbeli cselekvésük potenciális következményeit. Emellett vizsgálni fogom azt az aspektust, amely Thuküdidészből nagyrészt hiányzik, Geuss pedig csak általános fogalmak („cselekvés kontextusa”) alatt utal rá: milyen volt a cselekvő viszonya a környezetében lévőekkel, mennyiben tett meg mindent az eltérő perspektívákkal, különösen a szaktudással rendelkezők véleményével való megismerkedés érdekében. Ez utóbbi kritérium abból ered, hogy az ítélőképesség mint tudásforma inkább általános percepció és tervezési képesség, semmint szaktudás; a jó ítélőképesség kívánalma nem jelenti azt az elvárást, hogy a cselekvőnek minden részterületen otthon kell lennie (vö. Swanton 2003, 228–229.). Egy politikus esetében azonban a megfelelő tanácsadókkal való konzultálás hivatott ellensúlyozni ezt a tudatlanságot. Ebből adódóan egy politikus nem marasztalható el amiatt, ha olyan szakértői tanács alapján cselekszik, amely utólag tévesnek bizonyul (ez olyan szaktudást kérne számon a politikuson, amellyel nem rendelkezik); azért viszont igen, ha például nem kér szakértői véleményeket, vagy ha nem figyel oda a környezetében lévő különböző véleményekre (ez az ítélőképesség követelményeinek megsértéseként értékelendő). Az állhatatosság esetében – ismét definícióból következően – azt fogom megvizsgálni, milyen és mekkora mértékű ellenállással kellett megküzdeniük a politikusoknak, és hogyan viselkedtek ezzel szemben.

3. Empirikus példák

3.1. Módszertan és elemzési szempontok

Az alábbiakban a céloom három *analitikus narratíva* (vö. Bates et al. 1998; 2000) megalkotása három olyan esetről, ahol demokratikus vezetőknek kellett válsághelyzetekkel szembenézniük (azaz olyan esetekről, amelyek ötvözik magukban a fenntartás és a védelmezés cselekvési problémáját). Analitikus narratíva alatt – általános értelemben használva a fogalmat, nem a

Bates és szerzőtársai konkrét kutatási céljait értve alatta – azt értem, hogy a három „történetet” meg fogom kísérelni egy egységes szempontrendszer mentén „elmesélni”, ezáltal téve őket bizonyos mértékig összehasonlíthatóvá, és a politikaelméleti reflexió számára hasznosíthatóvá.

Az esetek kiválasztása a következő módon történt. Mivel az empirikus esetek célja elméleti megfontolások illusztrálása és gazdagítása, mindenképp olyan esetek kiválasztására törekedtem, amelyek szemléletesek és legalább bizonyos mértékig közismertek.¹⁰⁹ Közös pontjuk továbbá, hogy mindhárom politikai csúcsvezetőket (nyugat-európai liberális demokráciák miniszterelnökeit) vizsgál olyan válsághelyzetekben, amikor a körülmények jelentős mértékben megváltoztak ahhoz az időponthoz képest, amikor politikai vállalkozásukat adoptálták. Mivel az ítélőképesség érvelésem szerint általános politikai erény, amely válsághelyzetekben mutatkozik meg a legtisztábban; az állhatatosság pedig minden liberális demokrácia számára nélkülözhetetlen, így ezek az általános hasonlóságok kutatási céлом szempontjából kellő mértékű összehasonlíthatóságot teremtenek az esetek között. Az esetek közötti különbségeket illetően elsődleges célom az volt, hogy az elméleti részben vázolt összes analitikus lehetőséget lefedjék: legyen olyan eset, ahol – a történeti munkák egy jelentős része alapján – állhatatosság és ítélőképesség egyszerre jelent meg, és mindez a vállalkozás melletti kitartáshoz vezetett (Churchill); egy olyat, ahol bár mindkettő megnyilvánult, a körülmények mérlegelése a vállalkozás feladásához vezetett (Mitterrand); és egy olyat, ahol a vállalkozás melletti kitartás egybehangzó beszámolók szerint nem párosult megfelelő ítélőképességgel, azaz állhatatosság helyett önfejlésről beszélhetünk (Blair). Emellett célom volt, hogy – elkerülve a túlzottan szűk, kizárólag a politikai közösség túlélésére való fókuszálást – eltérő tétellel rendelkező válsághelyzetek kerüljenek elemzésre, ezáltal tágítva a fejezet állításainak érvényességét.

A három történetet az alábbi szempontok szerint fogom vizsgálni:

Kontextus. Közhely, hogy a politikai cselekvésről alkotandó *ex post* ítélet alapvető kritériuma a cselekvés kontextualizálása. Kontextualizálás alatt itt egészen egyszerűen az esetek általános politikatörténeti környezetének lehető legtömörebb felvázolását értem. Ezekben a részekben kerül leírásra annak a válsághelyzetnek a tartalma és tétje, amellyel a cselekvő politikus szembesült.

¹⁰⁹ Az analitikus narratívát alkalmazók körében a szemléletesség szempontja elsődleges egyéb szempontokkal szemben; Bates és társai egyenesen azt írják: „valójában eseteink választottak minket, mintsem fordítva” (Bates et al. 1998, 13).

A cselekvő karaktere. Ez a szempont hivatott tudatosítani a cselekedetek megítélése és a cselekvők karakterének általános megítélése közötti különbséget. Bár a karakterrel és az erényekkel kapcsolatban eddig elmondottak alapján szoros kapcsolat áll fent a kettő között, azonban a kettő korántsem ugyanaz: a karakter befolyásolja, de nem determinálja a cselekvést. A cselekvők karakteréről a szakirodalomban élő kép érdekes „hasonlítási objektumot” jelenthet a konkrét helyzetben tanúsított viselkedés számára.

Politikai vállalkozás. Az elméleti keret alapján az állhatatosság tárgyai politikai vállalkozások. Elméleti szempontból érdekes lehet, hogyan is írhatóak le egy-egy vállalkozás komponensei (mennyiben alkotják erkölcsi, stratégiai és érdekszempontok); illetve – amennyiben előfordul ilyen az esetekben – a vállalkozások egymáshoz való viszonya. Továbbá, hogy a vállalkozás pontosan milyen módon is volt ismert a nyilvánosság számára.

Állhatatosság. Túl a leküzdendő ellenállás formáin, módjain és mértékén, abban az elméleti problémának a továbbgondolásában is hivatottak segíteni a konkrét elemzések, hogy mi is az állhatatosság jelentősége egy liberális demokráciában, mi is teszi azt erénnyé.

Ítéloképesség. Az említett három dimenzió (körülmények figyelembevétele, azokkal való tervezés a következmények előzetes megfontolása, tanácsadókkal való interakció) túl releváns kérdés, mennyiben is tudja a praktikus mérlegelés korábban felvázolt modellje modellezni az ítéloképesség működését (vállalkozások konkretizálása / feladása a körülmények felmérése nyomán).

3.2. Churchill: ítéloképesség és a vállalkozás melletti kitartás

Kontextus. Az Egyesült Királysággal 1939 szeptembere óta háborúban álló Németország 1940. május 10-én indította meg Franciaország elleni támadását. Ugyanazon a napon lett Winston Churchill az Egyesült Királyság miniszterelnöke – bár a két esemény között nem állt fenn oksági összefüggés. Elődje, Neville Chamberlain a britek norvégiai fiaskójának nyomán mondott le, miután annak alsóházi vitájában rendkívül éles kritikákat kapott. Churchill szerencséjére a Chamberlaint és kormányát – amelynek Churchill volt a tengerészeti minisztere – érő kritikák őt magát viszonylag érintetlenül hagyták: a kormányt bírálók Churchillt nem tartották inkompetensnek, a vélemény vele kapcsolatban inkább az volt, hogy a kormány nem használja megfelelően tehetségét. Amikor a vitában Churchill elismerte felelősségét, és szolidaritást vállalt a kormánnyal, David Lloyd George egyenesen azt mondta neki, hogy „nem szabad afféle légoltalmi óvóhelyé válnia, amely felfogja a kollégái felé szálló bombaszilánkokat” (idézi: Jenkins 2005, 48.). Mivel Chamberlain kormánya a vita végén csak

szűk többséget kapott, a Munkáspárt pedig jelezte, hogy nem hajlandó belépni egy általa vezetett kormányba, a miniszterelnök jelezte lemondási szándékát pártja vezetőinek. Az, hogy a kritikák elkerülték, illetve az, hogy a másik esélyes, Lord Halifax, nem akart kormányt alakítani, megnyitották a lehetőséget Churchill miniszterelnöksége előtt. Ennek első heteiben súlyos válsággal kellett szembenéznie: végig kellett néznie Franciaország gyors összeomlását, rendezni kellett a kontinensen rekedt brit csapatok sorsát, illetve – a francia összeomlás fényében – dönteni kellett a további politikai irányvonalról, azaz meg kellett küzdenie a németekkel való megegyezés szószólóival. Churchillnek ebben a szélsőségesen kontingens helyzetben kellett bizonyítania állhatatosságát és ítélőképességét.

Karakter. Halifax-szel szemben Churchill kora politikai elitje nagy részének szemében váltakozó kedélyű, túlzó retorikájú és túl sok alkoholt fogyasztó figura volt, megbízhatatlan politikai ítélőképességgel (néhány ilyen véleményhez lásd: Lukacs 1999, 21–22., 123.).¹¹⁰ Emellett pedig az eltérő véleményekre kevésbé nyitott, elképzeléseihez a végsőkig ragaszkodó „bulldog-mentalitású” figuraként él a köztudatban. Utóbbi a háború előtti években folytatott magánlevelezését vizsgáló politikai pszichológiai vizsgálatok részben igazolják, egy fontos ponton azonban ki is egészítik: ezek szerint Churchill azok közé a viszonylag ritka politikustípusok közé tartozott, akik esetében a saját állásponthoz való erőteljes ragaszkodás, más perspektívák elutasítása (alacsony integratív komplexitás) a helyzet sokféle tényezőjének egyidejű figyelembevételével (magas kognitív komplexitás) párosult (Tetlock – Tyler 1996).

Politikai vállalkozás. Churchillnek a hitleri Németországgal szembeni kemény álláspontja nem volt új keletű. Közismert, hogy a Chamberlain-féle megbékítési politika egyik leghevesebb ellenzője volt, aki a 30-as évek folyamán végig élesen bírálta a nácizmust és a kormányzat Németországgal kapcsolatos politikáját (vö. pl. Gilbert 2000, 513–515., 576–588., 598–601., 610.). Bár Churchill kabinetje nem választások útján került hatalomra, állhatatossága ismert volt a nyilvánosság számára politikai fellépéseiből: népszerűsége 1940-ben legalább részben harmincas évekbeli előrelátásán alapult, amikor mintegy „jövőbe látó ébresztőóraként” funkcionált (Jenkins 2005, II. 41.).

A megbékítés ellenzésének mind stratégiai, mind elvi okai voltak. Az előbbieket illetően Churchill a tradicionális kontinentális erőegyensúly elvére hivatkozott: 1936-ban a konzervatív külügyi bizottságot emlékeztette arra, hogy „négy száz évig Anglia külpolitikája a legerősebb

¹¹⁰ Egyik életrajzírója, Roy Jenkins egyébként megjegyzi, hogy 1940 májusában a legfőbb parancsnoki tisztség betöltése pozitív hatással volt rá: korábbi viselkedéséhez viszonyítva látóköre tágult, rögeszméin, bosszúságain jobban uralkodott (Jenkins 2005, II., 70.)

és legagresszívabb, leginkább domináns kontinentális hatalommal való szembenállás volt” (idézi: Ferguson 2006, 336.); a müncheni egyezmény utáni napokban pedig a brit történelem „borzasztó mérföldkövéről”, „az egész európai egyensúly felborulásáról” beszél (idézi: Gilbert 2000, 600.). Az elvi okokat illetően: a nácizmust és a bolsevizmust „egymástól különböző, de egyformán barbár uralomnak” tartotta, értetlenkedve Hitler antiszemitizmusán, és elítélve a zsidóüldözéseket (Jenkins 2005, I. 606–608.; II., 32.). Nem meglepő módon háború alatti megnyilatkozásai is tele vannak erős, morális töltetű szakaszokkal: 1939. december 18-án a háborús kabinetben a „barbár erőszak korának” eljövételéről beszélt brit vereség esetén; 1939. szeptember 3-án az alsóházban arról, hogy a britek azért harcolnak, hogy „megments[é]k az egész világot a náci zsarnokság pestisétől, és megvédj[é]k mindazt, ami szent az emberiségnek”; 1939. október elsején a „civilizáció és szabadság védelmezői”-ként írta le a briteket; 1940. június 4-én, a sikeres dunkerque-i evakuáció utáni alsóházi beszédében a „náci uralom gyűlöletes apparátusáról” beszélt. Életrajzírója, Martin Gilbert szerint messzemenően átérezte a konfliktus morális aspektusát (Gilbert 2004, 27–30., az idézetek ugyaninnen). Mondhatjuk: Churchill egyaránt volt a brit érdekek és a „régí világ” értékeinek védelmezője (vö. Lukacs 1993, 25.), a kettő elválaszthatatlanul összefonódott Churchill vállalkozásában, a náci Németország feltartóztatásában. Mindemellett pedig, mivel álláspontját rendszeresen hangoztatta nyilvánosan is, pártja vezetői, a közvélemény és az állampolgárok számára is tudható volt, milyen irányvonalat fog követni, amennyiben kormányt alakíthat.

Állhatatosság. Churchill példája tekinthető a demokratikus állhatatosság tankönyvi esetének: egy hosszú távú, nyilvánosan vállalt politikai vállalkozása érdekében küzdött le komoly politikai ellenállást. A külső nyomás leginkább Lord Halifax, Churchill Chamberlaintól „örökölt” külügyminisztere és egyben fő politikai riválisa felől érkezett. Halifax (gúnynevén a „Szent Róka”), ahogy Lukacs írja, „tipikus brit”, „észjárását, eszméit igazítja a körülményekhez, és nem fordítva” (Lukacs 1993, 140.). Halifaxet azonban nem pusztán habitusa, hanem a konkrét politikai helyzetről alkotott ítélete is a megegyezésem irány felé terelte: nagyon rossznak látta az ellenállás esélyeit a németekkel szemben, egyúttal lehetségesnek tartotta egy ésszerű alku megkötését vele. Egy ilyen alku lett volna hivatott minél többet megmenteni az általa ismert Nagy-Britanniából, spanyol mintára garantálva, hogy a britek békében élhessenek, elismerve a német uralmat a kontinensen (Jenkins 2005, 74.). Churchill a Háborús Kabinet május 26-i, 27-i és 28-i ülésein élesen konfrontálódott vele (ugyanakkor sikerült elkerülnie a szakítást, amely kormánya bukásával járt volna), és sikerült keresztülvinnie eredeti tervét, a béketárgyalások lekerültek a napirendről.

Ítéloképesség. A szituáció tehát drámaian megváltozott a harmincas évek első feléhez képest, amikor Churchill alapvető vállalkozásának születése datálható. Ezt Churchill is tudta, kormányalakítási megbízása után testőrének mondott, sokat idézett szavai („Remélem, nincs túl késő. Nagyon félek attól, hogy mégis.”) legalábbis erről tanúskodnak. Vállalkozásának specifikálását nagyon gyorsan módosítania kellett: az a remény, hogy a náci Németországot Franciaországgal együtt tartóztathatja fel, mintegy másfél héttel miniszterelnöki kinevezése után már szertefoszlni látszott (vö. Gilbert 2000, 647-648.). Maradt a britek egyedül való kitartása, és május utolsó napjaiig a kilátások nem sokat javultak. Felmerül a kérdés: nem a hiányzó ítéloképesség jele-e, hogy Churchill nem adta fel vállalkozását, és nem kezdett tárgyalásokat Németországgal? John Lukacs meggyőzően érvel amellett, hogy 1940. májusi tetteit, viselkedését nem lehet *kizárólag* „bulldog-mentalitásával”, habitusával magyarázni, ahogy azt a róla kialakult hétköznapi kép teszi (Lukacs 2002, 94.). Churchill sok tekintetben reszponzív volt a helyzet tényei iránt: éppen arról volt híres, hogy mindig tisztában van a technikai részletekkel is, túl a „nagy képen”. Ebből következően esetében állhatatosság és ítéloképesség nem zárták ki egymást.

Egyfelől, politikai irányvonala, a Németországgal szembeni ellenállás folytatása sem nélkülözte a lehetőségek figyelembevételét. Churchill készített egy elemzést a vezérkarral arról, milyenek lennének az Egyesült Királyság esélyei a kitartásra, amennyiben Franciaország különbékét köt Németországgal. A dokumentum szerint, amennyiben képesek garantálni az ország feletti légi fölényt, és az Egyesült Államok növekvő mértékben segíti a briteket, reális esély van az ellenállás folytatására és egy német invázió kivédésére (Lukacs 1999, 106–108.).¹¹¹ A kitartás melletti döntés nyilván jelentős kockázatvállalást foglalt magában: a légi fölény megtartása sem volt magától értetődő, illetve a növekvő amerikai segítséget sem lehetett biztosra venni. A németek ekkortájt mintegy háromszoros fölényben voltak légierő tekintetében; Churchillnek azonban voltak információi a brit repülőgépgyártás meredek felfutásáról, kinevezettje, Lord Beaverbrook sikeres tevékenységéről (Gilbert 2000, 655.).¹¹² Emellett az amerikai fegyverszállítmányok már ekkor folytak. Mindez, együtt a június 4-ére

¹¹¹ Igaz, ez a tervezet Németország hosszú távú legyőzhetőségét illetően problémás volt, mivel alaposan alábecsülte a német gazdaság lehetőségeit (Lukacs 1999, 107-108). A fentebb kialakított elméleti keret fényében azonban ez nem róható fel Churchillnek.

¹¹² Churchill alaposágára, részletek iránti figyelmére jellemző, hogy nem csak a repülőgépek terén volt jól informált: a mellette dolgozó statisztikai csoporttól a tárgyalt időszakban rendszeres tájékoztatásokat kért a különböző hadianyagok és fegyverek gyártásáról, hogy „tisztá képet” formálhasson magának a helyzetről (Gilbert 2004, 48.)

befejeződő dunkerque-i evakuáció sikerével és azzal a – megbízhatónak bizonyuló – hírszerzési információval, amely szerint a németek egy esetleges invázió előtt befejezik Franciaország megszállását, június elejére jelentősen javította az invázióra való felkészülés és a sikeres ellenállás feltételeit (vö. Gilbert 2000, 655–656.).

A béketárgyalások elutasításának Churchill részéről más oka is volt: a lakosság harci morálját is féltette. Ezen félelmeiben megerősítették a Háborús Kabinet két munkáspárti tagjának, Attlee-nek és Greenwoodnak a beszámolóit is, akik az ipari munkásság moráljának valószínű megroppanásáról tudósítottak számára a tárgyalások esetleges hírére; a tárgyalások ilyen értelemben – Churchill híres kifejezésével – „csúszós lejtővé” válnának, amelyeken nem lehetséges megállni (Lukacs 1993, 153–154.). Az akkoriban folytatott – módszertanilag nem éppen kifinomult – „tömegmegfigyelések” annyiban igazolni látszanak Churchill ítéletét, hogy az 1940. június-decemberi időszakban a miniszterelnökkel való elégedettség drámaian és példátlanul, 56%-kal (32%-ról 88%-ra) emelkedett Chamberlainhez képest, a róla alkotott vélemények pedig többnyire „bulldogszerű bátorságát”, „harcos” voltát, „keménységét” említették, „gyilkos tűzijátékra” számítva Churchill alatt (Kavanagh 1990, 141–142). Ezt a megítélést az esetleges tárgyalások híre – amennyiben kiszivárgott volna – minden bizonnyal lerombolta volna, potenciálisan gyengítve a „zászló köré gyülekezés” pszichológiai hatását.

A hosszú távú tényezők értelemszerűen még a rövidtávúaknál is bizonytalanabbak voltak. Köztudott, és gyakran ismételt megállapítás, hogy Churchill 1940 végére még nem nyerte meg a háborút, mindössze a vereséget sikerült elkerülnie. Azonban 1940 nyarán „még azt sem látta, hogyan kerülhetné el Britannia a vereséget” (Gilbert 2004). Churchill tisztában volt az amerikai izolacionista tendenciák erősödésével, amelyek Roosevelttel amerikai elnök lehetőségeit is korlátozták (Lukacs 1993, 115.). Mindazonáltal legalábbis nem volt teljességgel irreális növekvő amerikai szerepvállalásban bizakodni az 1940 őszére várható amerikai elnökválasztás után, Roosevelttel elnök Németországgal kapcsolatos attitűdjeinek és az elmúlt évek brit-amerikai viszonyának ismeretében.¹¹³ Ennek érdekében Churchill folyamatosan győzködte is Roosevelttel leveleiben. Mindemellett pedig, ahogy június 4-én az alsóházban elmondott beszédében utalt rá: az Egyesült Királyság mögött még ott áll számottevő mozgósítható erőforrásként tengerentúli birodalma, amely szintén javította a hosszú távú ellenállás esélyeit (Ferguson 2006, 6. fejezet).

¹¹³ 1939 nyaratól például haditengerészeti együttműködés állt fenn a két ország között (Lukacs 1993, 112.).

Állhatatosság és ítélőképesség. Az érvelés két korábbi pontján is előkerült, hogy a realizmus – szemben a Méloszra küldött athéni követekkel – nem tekinti a jó ítélőképesség kritériumának az erősebb előtti *szükségképpen* meghajlást. Ahogy Geuss írta: a lehetséges határai gyakran nem egyértelműek. 1940 májusában, ahogy több történész is leírja – és ahogy korábban idézett szavai alapján Churchill is tudta – valószínűbbnek tűnt, hogy a náci Németországgal szembeni brit ellenállás kudarcba fog fulladni (vö. pl. Ferguson 2003, 6. fejezet; Jenkins 2005, 64.). Azonban az ellenállás – szemben a méloszi esettel – nem volt teljességgel reménytelen: sok függött a britek teljesítményétől (sikeres dunkerque-i evakuáció, repülőgépgyártás felfuttatása), az amerikai segítségtől és a németek magatartásától (dunkerque-i kudarc, az azonnali invázió elhalasztása). Egy realista klasszikus metaforájával élve: a „háború kódében” nem vehető biztosra semmilyen végkimenetel, az események alakulásának előre látása lehetetlen. A mélosziak – képiesen szólva – olyan helyzetben kíséreltek meg a „háború kódére” hivatkozni, ahol Thuküdidész leírása alapján az esélyek teljességgel egyértelműek, vállalkozásuk reménytelensége tisztán látható volt.¹¹⁴ Ezzel szemben Churchill ítélőképessége a lehetőségek „kitapogatózásáról” szolt a „háború kódében”. A tapogatózás-metafora az ítélőképesség egy másik dimenziója felé mutat, mint a *tükhét* tisztánlátással és tervezéssel magabiztosan uraló *gnómé* periklészi felfogása.

Mindemellett, úgy tűnik, Churchill számolt annak lehetőségével is, hogy egy adott ponton fel kell adnia politikai vállalkozását, pontosabban az annak nyomán való cselekvést. Tudta, hogyha a „tapogatózás” során mozdíthatatlan falakba ütközik, azaz, ha további katonai vereségeket szenvednek el, országa rákényszerül a németekkel való tárgyalásra, ehhez pedig nem ő lesz a megfelelő ember. Bár több kijelentése is a kollektív önfeláldozás, kollektív hősi halál lehetőségéről beszél,¹¹⁵ ezek inkább tűnnek retorikai túlzásoknak, vagy éppen a közvélemény, vagy a körülötte dolgozók moráljának fenntartására tett kísérleteknek, semmint

¹¹⁴ „*Szkopeite*”, hangzik az athéniak utolsó figyelmeztetése a mélosziak felé (5.111.), ami ezen a helyen elsősorban megfontolást jelent, azonban másik jelentése a látás, szemlélés. Maga Thuküdidész is utóbbi értelemben használja „módszertani” bevezetőjében (1.22.).

¹¹⁵ Május 26-án például az alábbi, George Borrowstól származó, hangulatának megfelelő idézetet kerestette elő magának titkárával: „Ne félj a következményektől, mert vagy bátor és méltó véget érsz, vagy Isten megőrzi birodalmad a vizek fölött.” (május 26 – idézi: Lukacs 1993, 148.); miniszterelnöksége első napjaiban egy Paul Reynaud francia miniszterelnökkel való egyeztetésen foglalt úgy állást, hogy „bármit is tesznek a franciák, mi az utolsó lehetünkig folytatjuk a harcot” (idézi: Jenkins 2005, 67.). Tágabb kabinetje körében pedig így beszélt május 28-án: „Amennyiben szigetünk hosszú története végül be kell hogy fejeződjön, csak akkor engedjük befejeződni, amikor mindegyikünk vérében fuldokolva fekszik a földön” (idézi: Gilbert 2000, 651.).

tényleges politikai programnak. Emellett szólhat, hogy – amennyiben hitelt adunk John Lukacs feltételezésének – az idős Lloyd George-ot éppen amiatt kísérelte meg többször is meghívni kabinetjébe ekkortájt, hogy további vereségek esetén legyen valaki, aki Hitlerrel való sajátos és kölcsönös nagyrabecsülése miatt jó esélyekkel tárgyalhat a németekkel, és alternatívája lehet a brit fasiszta Oswald Mosleynak (Lukacs 1993, 157–158.; 1999, 128–129.).

Mindezek fényében Churchill cselekvésében együttesen volt jelen állhatatosság és ítélőképesség.¹¹⁶

3.3. Blair: az ítélőképesség hiánya és a vállalkozás melletti kitartás

Kontextus. Szaddám Husszein Irakját már a '90-es évek végére több nyugati vezető biztonsági kockázatnak tekintette, mivel az Öböl-háború után rendszeres ENSZ-fegyverzetellenőrzési kötelezettségeinek egyre kevésbé tett eleget. Ez vezetett Irak 1998-as brit és amerikai bombázásához, a „Sivatagi Róka” hadművelethez. A 2001. szeptember 11-i terrortámadások és George W. Bush-kormányzat által meghirdetett terror elleni háború új lehetőségeket nyitott Szaddám Husszein Irakjával kapcsolatban. Bush 2002 eleji *State of the Union* beszéde Irakot mint a terrorizmus támogatóját és tömegpusztító fegyverek fejlesztőjét a „gonosz tengelyének” részeként jellemezte, együtt Iránnal és Észak-Koreával. Az események végkifejlete a 2003. március 20-án kezdődő iraki háború lett, amelyben az Egyesült Királyság kezdetben 45000 katonával vett részt. A két időpont között az amerikai és brit kormányzat, az ENSZ-szervei és egyéb nemzetközi szereplők között, illetve a brit kormányzaton belül egyeztetések és viták sorozata zajlott le a Szaddám-rezsimmel szemben követendő politikáról. Ezeknek az eseményeknek egyik központi figurája Tony Blair brit miniszterelnök volt.

Karakter. Blairrel szemben első kormányzati ciklusa idején gyakori vád volt, hogy a fókuszcsoporthoz, nem pedig elvek vezérlik kormányzását; talán ebből is adódott valamiféle „bezzeg-magatartás” az iraki ügyekkel kapcsolatban (Hill 2005, 403.). Ebben a kérdésben Blairre jellemző volt a világot jókra és gonoszakra osztó, fekete-fehér világnézet; az Irakkal kapcsolatos megnyilatkozásainak politikai pszichológiai elemzése alapján legalábbis erre lehet jutni (Dyson 2006; 2009). Emellett, ha az ember a vele bizalmas kapcsolatban álló Alastair

¹¹⁶ A kialakított elméleti keret fényében nem vizsgálom azt a kérdést, hogy vajon Churchill stratégiája volt-e hosszútávon a legjobb Nagy-Britannia számára. Brit revizionista történészek (John Charmley, Alan Clark) vetették fel annak a lehetőségét, hogy egy Hitlerrel kötendő különbéke előnyös lehetett volna Nagy-Britanniának hosszútávon, mivel ezáltal megtarthatta volna gyarmatbirodalmát. Ennek a nézetnek a kritikusai megkérdőjelezzik, hogy a náci Németországgal való békés együttélés lehetséges lett volna (lásd pl.: Roberts 1999, 291-299).

Campbell visszaemlékezéseit olvassa, azzal a jelenséggel találkozik, hogy a miniszterelnök azokban a helyzetekben, amikor megkérdőjelezték elképzelései helyességét Irakkal kapcsolatban, visszatérően azzal zárta le a vitát, hogy a Szaddám-probléma azonnali kezelése „a helyes cselekedet” (*the right thing to do* – Campbell 2007, 632., 633., 669., 671.). A „helyes” pedig, úgy tűnik, a jóval és gonosszal kapcsolatos ítéletként, tisztán lelkiismereti kérdésként értendő szóhasználatában. Ezt jól illusztrálja egy, hit és politika viszonyát tárgyaló könyvhöz írt előszava: „A kereszténység nagyon kemény vallás, mivel ítélkező. Van helyes és helytelen. Van jó és rossz. Ezt nyilván mind tudjuk, csak hogy mostanság divatosá vált kényelmetlenül érezni magunkat az efféle nyelvhasználattól. De ha megnézzük mai világunkat, és hogy mennyi teendőnk van, nem szabad hezitálnunk az ilyen ítéletek meghozatalában” (idézi: Dyson 2006, 300.).

Politikai vállalkozás. A Blair-eset elemzésének nehézsége abban rejlik, hogy az iraki háború több politikai vállalkozását is érintette. Az egyik szorosán összefügg karakterének fentebb említett második sajátosságával: Blair részvétele az iraki háborúban legalább részben magyarázható azzal, hogy Szaddám Husszein megbuktatását a gonosz elleni világméretű harc részének tekintette, ami jobb életet biztosíthat az iraki lakosságnak. Blair szemében Szaddám semmit sem változott az Öböl-háború óta. 1998-ban így nyilatkozott róla: „Továbbra is egy gonosz, brutális diktátor” (Idézi: Dyson 2006, 290.).¹¹⁷ Azt az 1999-es chicagói beszédét, amelyben a szuverén országokban való katonai beavatkozás humanitárius okokkal való igazolhatóságáról beszél, életrajzírója egyenesen miniszterelnöksége legfontosabb beszédének nevezi (Seldon 2007, 645-646.). Ezért is példálózhat Raymond Geuss visszatérően Blairrel, amikor a moralista ítéletalkotásról ír. „De hát Szaddám gonosz, vagy nem?” – Blair számára ez lett volna az abszolút szempont az iraki háborúval kapcsolatban (idézi: Geuss 2010c, 32.; Geuss 2016b, 35.). Sokatmondó azonban, hogy Geuss is elismeri (Geuss 2016, 35–38.), ez önmagában aligha tekinthető kielégítő magyarázatnak Blair cselekedeteire.

Talán kielégítőbb magyarázathoz jutunk, ha figyelembe vesszük, hogy az Iraki elleni háború Blair gondolkodásában összekapcsolódott egy másik vállalkozással, az amerikai-brit

¹¹⁷ Érdekes csavart ad ennek a vállalkozásnak, hogy Blair éppen Churchill Hitler elleni fellépésében látta Szaddám Husszeinnel kapcsolatos politikája történelmi analógiáját (Bower 2016, 151.). Ahogy Blair írja a korszakról: bár Chamberlain jó ember volt, és jó szándékok vezették, nem a helyes kérdést tette fel: a helyes kérdés a „fasiszmus” mint ideológia jellegében keresendő. Mivel Hitler ennek az ideológiának megalkotója és egyben kreálmánya volt, nem a „racionalitás kánonja”, hanem az „ideológia érzelmei” alapján cselekedett. Churchill szerint ezt értette meg helyesen (Blair 2010, 201–203.). A 2001. szeptember 11. utáni helyzet és Szaddám esete pedig éppen ehhez volt hasonló elképzelése szerint.

„különleges kapcsolat” (*special relationship*) fenntartásával, amely garantálja az Egyesült Királyság világpolitikai súlyát. Blair közismerten jó kapcsolatot tartott fenn Bush elődjével, Bill Clintonnal, és – többek között Clinton tanácsára – feltett szándéka volt hasonló kiépíteni George W. Bush-sal is (Seldon 2007, 646.). Az Egyesült Államok iraki politikájának feltétlen támogatását mindehhez elengedhetetlennek tekintette. Az általa követni szándékozott eljárás a nyilvános támogatás – színpalak mögötti befolyásolás kettőse volt.

Állhatatosság. Blairnek számottevő ellenállást kellett leküzdenie, mind kabinetjén belül, mind saját pártjában. Előbbiből két minisztere, Robin Cook és Clare Short is kivált a miniszterelnök iraki politikájával való egyet nem értése miatt. A parlamentben pedig vonakodó munkáspárti *backbencherekkel* kellett megküzdenie.¹¹⁸ A döntő szavazás előtti napokban Blair valószínűnek tartotta, hogy meg tudja nyerni pártja alsóházi többségét, azonban tartott tőle, hogy a „lázaság” nagymértékű lesz. A döntő szavazást (amely elutasította az iraki háború tervével szembehelyezkedő indítványt) végül 396–217 arányban valóban megnyerte Blair, azonban a Munkáspárton belüli felkelés olyan mértékű volt (139 képviselő), hogy ha a konzervatívok támogatják a háborúellenes alternatív javaslatot, az a Munkáspárt elvben kényelmes parlamenti többsége ellenére átment volna. Blair politikai túlélése, ha nem is egy hajszálon múlt, érdemi veszélyben volt, és párton belüli állása helyreállíthatatlan csorbát szenvedett (Dyson 2009, 108.).

Ítéltőképeség. Több szakirodalom és visszaemlékezés is állítja, hogy – szemben Churchill-lel – Blair nem kizárólag saját ügyeihez, vállalkozásaihoz ragaszkodott erősen, hanem a részletek iránt is kevésbé volt fogékony (vö. Dyson 2006; 2009), mindez pedig az iraki háború előkészítésében is megmutatkozott. Dyson több, ezt alátámasztó visszaemlékezést is idéz. Egy brit Irak-szakértő, aki a háború előtt tanácsot adott Blairnek, így nyilatkozott: „meghökkenem Blair [...] arra való képtelenségén, hogy megismerkedjen a helyzet összetett voltaival. Úgy tűnt, számára ez erősen személyes: egy gonosz Szaddám Blair-Bush ellen”. Egyik, iraki politikájával kapcsolatban kritikus minisztere, Clare Short szerint „a részletek iránti figyelem hiánya” jellemezte Blairt Irakkal kapcsolatban; Christopher Meyer akkori washingtoni brit nagykövet pedig úgy vélekedett, hogy Blair „szerette a víziós dolgokat [...] de nem érdekelte az eszmék mögötti ballaszt” (a névtelen szakértőt, Shortot és Meyert idézi: Dyson 2006, 299.). A helyzet tényei iránti figyelem hiánya például az iraki tömegpusztító

¹¹⁸ Hasonló volt a helyzet a tágabb párttagságban is: Bush 2002. eleji „gonosz tengely” beszédével például a munkáspárti tagok 86%-a nem értett egyet, és hasonló mértékben gondolták azt, hogy nincsenek megfelelő bizonyítékok Irak megtámadására (Dyson 2009, 99.).

fegyverek kérdésében mutatkozott meg. Ezek léte a katonai beavatkozást lett volna hivatott nemzetközi jogilag megalapozni. Az elemzések és visszaemlékezések alapján azonban az ezekkel kapcsolatos hírszerzési információk elégtelenek voltak. Az előbbivel kapcsolatban Blair másik kritikus minisztere, Robin Cook, azokat a hírszerzési jelentéseket, amelyekre Blair az iraki ügyet alapozta, „sugalmazó jellegűnek”, de semmiképpen sem bizonyítónak találta (Dyson 2009, 115.), és arra jutott, hogy Blair „azért hitt a bizonyítékoknak, mert rá volt szorulva, hogy higgyen nekik” (idézi: Seldon et al. 2008, 6. fejezet.). A bizonyítékok kétes forrásból származó személyes beszámolók (*human intelligence*) voltak, a tömegpusztító fegyverekről szóló, elfogott iraki üzenetek (*signals intelligence*) nem álltak rendelkezésre (Towle 2009, 149.). A lakosság meggyőzésére hivatott 2002-es „szeptemberi dosszié” mégis bizonyosan létező fenyegetésként mutatta be az iraki tömegpusztító fegyvereket. Mindennek egy lehetséges, politikai pszichológiai irányba mutató értelmezése szerint valamiféle „önbecsapásról” volt szó Blair esetében, amely a döntő bizonyíték hiányát, a potenciális veszélyt azonnali és közvetlen fenyegetéssé változtatta, és a „szeptemberi dosszié” is ennek az „önbecsapásnak” lett volna a része (Hoggett 2005).¹¹⁹ Nehéz utólag igazságot tenni azt illetően, hogy pontosan mi is zajlott le Blair fejében, de az általam ismert irodalmak alapján nem zárható ki ez a forgatókönyv (vö. Seldon et al. 2008, 6. fejezet). Amennyiben ez történt, Blair magatartása kísértetiesen emlékeztet az ítélőképességre arra a Daniel Kahneman által leírt fogyatékoságára, amikor korlátozott információ alapján ugrunk a következtetésekhez, mivel nem akarjuk, hogy „a további információ elrontsa a történetünket” (Kahneman 2011, 7. fejezet).

A helyzet tényeinek elégtelen megismerése mellett a háborúval kapcsolatos tervezés hiányosságai is megemlíthetők. Hiába próbálta például felvilágosítani Blairt egy régiós szakértő az iraki állapotok problémáiról, a szunnita-síita ellentétről, és azokról a súlyos következményekről, amelyekkel az ellentét fellángolása járhat (Bower 2016, 26. fejezet). Blair életrajzírója, Anthony Seldon alapján a háború utánra tervezés hiányosságai legalább részben Blairnek az amerikai partnerbe vetett feltétlen bizalmán nyugodtak: a kérdéseire adott általános amerikai biztosítékokat („van tervünk erre is”) rendre elfogadta, és nem tekintette elsődleges prioritásnak az ilyen jellegű felkészülést. „Ez volt Blair miniszterelnökségének egyik legnagyobb hiányossága” – értékeli Seldon (Seldon et al. 2008, 6. fejezet).

¹¹⁹ Kis János szintén Blair önbecsapásáról beszél (vö. Kis 2017, 351–352.), úgy érvelve, hogy a brit miniszterelnök „fegyveres prófétának” látta magát, aki nem vész el a részletekben, hanem mindig a nagy képet látja; emellett kiemeli a környezetéből jövő reakciók figyelmen kívül hagyását is. Ez sok tekintetben megegyezik az én érveléssel. Kis azonban nem állhatatosság és ítélőképesség fogalmaival írja le az esetet, hanem a pizkos kezek dilemmája egy speciális változataként tárgyalja azt.

Blair ítélőképességének hiányosságaiban minden bizonnyal kulcsszerepet játszott néhány kulcsfontosságú interakció az amerikai elnökkel, illetve saját kabinetjével és hírszerzési főnökeivel. Bush-sal való kapcsolatában, ahogy már említettem, Blair próbált betölteni valamiféle mérséklő szerepet, ennek hatékony megvalósításában azonban a brit-amerikai viszony megromlásától való félelem nagymértékben akadályozta (vö. Hill 2005, 405.). Életrajzírója, Anthony Seldon szerint visszafogottsága, az, hogy nem hangsúlyozta eléggé az akcióhoz való brit támogatás feltételeit (megfelelő ENSZ-felhatalmazás, a kérdés közel-keleti békefolyamatba ágyazása), ahhoz vezetett, hogy a Bush-adminisztráció tagjai a feltétel nélküli támogatást hallották ki Blair mondataiból. Sőt, gyakorlatilag biankó csekket adott Bushnak már 2002 júliusában, egy levelében így írva: „Tudd, George, hogy akármilyen döntésre is jutsz, Veled vagyok.” Emellett a háború lehetséges következményeinek alapos felmérését hátráltatta, hogy Bush és Blair interakcióinak következtében utóbbira átragadt az előbbi érthetetlen optimizmusa azzal kapcsolatban, hogy a szunnita-síita ellentét nem fog komolyan fellobbanni a háború utáni Irakban. (Seldon et al. 2008, 4. és 6. fejezet)

A kabinetet illetően köztudott, hogy a Blair-időszak egyik központi jelensége a kabinet szerepének csökkenése, és az informális döntéshozatali mechanizmusok szerepének megnövekedése (Hennessy 2000, 517–519.; Kavanagh 2005, 10–11.; Körösi 2001). A legfontosabb döntések Blair „odújában” (*den*) születtek, szűk tanácsadói körben. Az iraki tömegpusztító fegyverekkel kapcsolatos hírszerzési információkat 2004-ben vizsgáló Butler-jelentés éppen emiatt marasztalta el a Blair-kormányzatot: „az informalitás és a kormányzati eljárások körülhatárolt jellege, amelyet láthattunk az Irakkal kapcsolatos *policy-making*ben, azt kockáztatja, hogy leszűkül a tájékozott kollektív politikai ítélőképesség területe. Az ilyen kockázatok különösen jelentősek az olyan területeken, mint vizsgálatunk tárgyáé, ahol a kemény tényekhez való hozzájárás a terület természetéből adódóan nehezebb, az ítélet minősége pedig ebből adódóan még inkább fontos” (Butler-jelentés, 611. §.). A kabinetben a kritikus vélemények kialakulását nagyban hátráltatta, hogy Blair kritikus pontokon rövidre zárta, vagy nem engedte a vitát, illetve nem látta el a kabinet tagjait megfelelő háttéranyagokkal. A hírszerzéssel kapcsolatban az a probléma vethető fel, hogy a velük való konzultálás módja miatt a hírszerzési vezetők meg akartak felelni Blair elvárásainak, amelyeket az említett vizsgálóbizottság vezetője szerint egyértelművé tett számukra: „talán nincs sok bizonyíték [ti. a tömegpusztító fegyverek léte – I.G.], de az Isten szerelmére, találják meg!” (idézi: Seldon et al. 2008, 6. fejezet.). Richard Dearlove, az MI6 vezetője, szokatlan módon négy szemközt tájékoztatta a miniszterelnököt hírszerzési információkról, a kormányzat titkárának (*cabinet secretary*) kizárásával (Bower 2016, 268., 276., 320.). Bower szerint ebben az intézményi

működésében kódolva volt a szkeptikus hangok kizárása (leginkább a kabinet, de a Védelmi Minisztérium szakértőie is), és ezáltal a hibás ítélet a tömegpusztító fegyverekkel kapcsolatban (Bower 2016, 268., 276., 320.; vö. Hill 2005, 403–404.).

Önfejűség ítélőképesség nélkül. Amennyiben Blair cselekvésének fenti olvasata helytálló, elmondhatjuk: alapvető vállalkozása fenti *special relationship* fenntartásának igénye megakadályozta abban, hogy érdemben tájékozódjon az amerikai tervekkel kapcsolatban, vagy kritikusan viszonyuljon Bush alaptalan optimizmusához.

A praktikus mérlegelés során az elméleti részben felvázolt séma alapján mindig valamilyen áhított jó felől nézve válogatódnak ki a helyzet releváns tényei, és a cselekvő azok alapján specifikálja vállalkozásait. A visszaemlékezések és elemzések alapján mondhatjuk, hogy Blairnél ennek egy szélsőséges esete érvényesült: a helyzet tényeivel való megismerkedés *előtt* konkretizálta vállalkozását (a *special relationship* fenntartása = Bush Irak-politikájának *feltétel nélküli* támogatása), és ennek megfelelően vette figyelembe vagy hagyta figyelmen kívül a helyzet tényeit. Mindez tekinthető a fentebbi értelemben vett önfejű cselekedetnek, azaz vétéknek, ahol az állhatatos ragaszkodás jelen van, mindazonáltal ezt nem mérsékli a megfelelő ítélőképesség.¹²⁰ Vállalkozása ezen, túl korai konkretizálása teljességgel kiszolgáltatotta Blairt a korábban említett „tehetetlenségi erőnek”: amikor Bush másfél héttel a háború megkezdése előtt – tudomást szerezve Blair ingatag belpolitikai helyzetéről – felajánlott neki egy kiutat, valamiféle, sokkal csekélyebb brit szerepvállalással, Blair visszautasította. „Ha már idáig elment, kifárolni a dologból patetikusnak tűnt számára” – idézi Blair egyik bizalmasát életrajza (Seldon et al. 2008, 6. fejezet).

Amennyiben Blair cselekvését a fenti keretben vizsgáljuk, új választ kaphatunk azzal kapcsolatban, hogy mi is volt a probléma cselekvésével. Ez a válasz nem a nyilvánosság félrevezetésében látja Blair vétkét,¹²¹ hanem rossz ítélőképességében; emellett az ítélőképesség patológiáját sem „moralizmusként” írja le,¹²² hanem vállalkozásának a tényekkel való megismerkedés előtt konkretizálásaként.

3.4. Mitterrand: ítélőképesség és a vállalkozás feladása

¹²⁰ Ha inkább a személyes viszonyra helyeznénk a hangsúlyt, a Blair- Bush viszony leírható lenne Philp kategóriáival, a lojalitás ítélőképesség által nem mérsékelt formájaként.

¹²¹ Kis János értelmezése a Blair-esetről a fentebb említett hasonlóságok ellenére nagyobb hangsúlyt helyez erre a momentumra, mint az enyém.

¹²² Ez Geuss korábban már hivatkozott felvetése.

Kontextus. 1981-ben François Mitterrand-t választották meg Franciaország elnökének. Mitterrand nem sokkal ezután feloszlatta a jobboldali többségű Nemzetgyűlést, hogy parlamenti többségre támaszkodhasson, és ez a számítása be is vált. Mitterrand pártjának elnökválasztásra elkészített programja („110 javaslat Franciaországnak”) gazdaságpolitikáját tekintve egyfajta anticiklikus „keynesiánus szocializmus” (Tiersky 2003, 130. skk.) volt, amely állami keresletnövelő intézkedésekkel (egyes szociális támogatások növelése; a minimálbér emelése) szeretne volna felpörgetni a gazdasági növekedést; másfelől pedig etatista jegyeket mutatott: az állami gazdasági tervezés előtérbe tolását, nagyfokú államosításokat, illetve a közszféra felduzzasztását irányozta elő. A gazdasági ígéretek alapja a kommunistákkal 1972-ben elfogadott közös program volt (Short 2013, 11. fejezet).

Az ígért gazdasági reformok 1981-82-es végrehajtása azonban nem javított Franciaország gazdasági helyzetén, az állami kiadások nagymértékű megnövekedése mellett a munkanélküliség tovább növekedett, a fizetési mérleg deficitje nagyban ugyancsak, az infláció pedig kétszámjegyűvé vált. A gazdaságpolitikai lépések ezen a ponton fordultak át a számunkra érdekes politikai etikai problémába: Mitterrand és pártja azzal a dilemmával néztek szembe, hogy vagy megpróbálnak továbbmenni a megkezdett úton, és meghozzák az ennek érdekében szükséges további lépéseket (az Európai Monetáris Rendszerből való kilépés és a frank drasztikus leértékelése) vagy alkalmazkodnak a körülményekhez, és a komolyabb kockázatok (fizetéképtelenség, IMF-gyámság) elkerülése érdekében gazdaságpolitikai irányváltást hajtanak végre. A dilemmát még súlyosabbá tette számukra, hogy a francia baloldal ekkor adott először elnököt az ötödik köztársaságban, így egy azonnali súlyos kudarc komoly kihatással lehetett politikai oldaluk jövőjére is.

Karakter. A Mitterrand karakteréről szóló benyomások alapján karaktere sok tekintetben alkalmassá tette a változás szükségességének felismerésére. Tilo Schabert szerint Mitterrand azért érdekes figura, egyszerre volt képes látni a dolgok komplexitását, és megőrizni döntéshozatali képességét (Schabert 2013, 191–192.). Mitterrand egyik életrajzírója szerint személyiségének központi jellemzője a meghatározatlanság, pontosabban a kétértelműség volt, értve ez alatt nem csak megnyilatkozásai gyakori kétértelműségét, hanem az arra való képességet is, hogy minden ügynek a másik oldalát is képes volt látni (Short 2013). Bár ezek Mitterrand esetében inkább benyomások, semmint tudományos vizsgálatok eredményei, ha elfogadjuk őket, előbbi sajátosság (a komplexitás érzékelése) Blairtól, utóbbi (az eltérő perspektívák elfogadásának képessége) Churchill-től különböztetné meg Mitterrand-t.

Politikai vállalkozás. Mitterrand 1981-es politikai vállalkozása, egy „szocialista”¹²³ fordulat a gazdaságban, 1965 óta követhető nyomon gondolkodásában. Ebben az évben a Szocialista Párt támogatásával – meglepően jól szerepelve – alulmaradt de Gaulle-lal szemben a francia elnökválasztáson. Mitterrand rendszeresen írt könyveket, amelyekben politikai nézeteit kifejtette, ezekben jól nyomon követhető nézeteinek változása, a szocializmus felé fordulása. 1964-es könyvében, *A permanens államcsínyben (Le coup d'Etat permanent)* fő ellensége még de Gaulle ötödik köztársasága, amely ellen kérelhetetlen harcot hirdet: „Nincs [...] más ellenzékiség, mint feltétel nélküli, amikor arról van szó, hogy egy kormányzati rendszert egy másikkal váltsunk fel. Javítani, fejleszteni, korrigálni az abszolút hatalmat annyit tesz, mint kiegyezni vele, mint utánozni Őfelsége ellenzékét, amely – éppannyira, mint a többség – részt vesz a rezsimben és támogatja azt” (Mitterrand 1964: 275). Ehhez képest 1969-es, *Az én részem az igazságból (Ma part de vérité)* című művében már látszik fordulata a negyedik köztársaságot védő republikanizmustól a szocializmus felé: „Nem hirtelen botlottam a szocializmus istenébe egy utcasarkon [...] de ahogy jobban és jobban erőltettem a szemeimet, amelyek nem láttak, végül felismertem egy bizonyos igazságot. Úgy történt, mintha ecsetvonások egymásutánja lett volna [...] Nem a negyedik és az ötödik köztársaság közötti választás volt a fő kérdés, hanem a kapitalizmus és szocializmus közötti. Erre a következtetésre jutottam. Hogy mi a baloldal? A baloldal ma a szocializmus” (idézi: Short 2013, 9. fejezet). Ahogy Short rámutat, Mitterrand szocialista fordulatában minden bizonnyal stratégiai szempontok is fontos szerepet játszottak: az az első lépés volt egy új szocialista mozgalom megteremtése, a nem-kommunista, majd a teljes baloldal támogatásának megszerzése felé, amelyeket elengedhetetlennek tartott az elnöki szék elfoglalásához. Ennek a stratégiának egy későbbi állomása a kommunistákkal 1972-ben elfogadott közös program, amely az 1981-es választási ígéreték és gazdaságpolitika alapjául szolgált. Mitterrand végcélja pedig a kommunista szavazók átcsábítása volt a szocialista táborba.

Állhatatosság. Az, hogy Mitterrand politikai vállalkozása a választási programként is megjelenítődött, csak még egyértelműbben a demokratikus állhatatosság kérdésévé tette vállalkozáshoz való ragaszkodását. Mitterrand ennek megfelelően cselekedett: 1981-82-ben ígéreteinek egy jelentős részét részben vagy egészben végre is hajtotta. Ráadásul nem egyszer

¹²³ Érdemes megjegyezni – ezért is az idézőjel – hogy itt, Mitterrand erőteljes retorikája ellenére, nem a kapitalizmussal való teljes szakításról volt szó, talán inkább valamiféle „államkapitalizmus” kialakításának kísérletéről. Mitterrand programja sok tekintetben az 1945 utáni francia etatista gazdaságpolitikai paradigma továbbgondolásának tekinthető: vö. Schmidt 2002, 271–273.

kompromisszumok nélkül, sőt, túlmenve a vállalatokon, már-már önfejűen: ragaszkodott például hozzá, hogy a munkaidő 39 órára csökkentése bérveszteség nélkül menjen végbe, ami lenullázta az intézkedés potenciális munkahelyteremtő-hatását; továbbá, az államosítandó vállalatoknál is ragaszkodott a 100%-os állami tulajdonrészhez, egyes tanácsadói 51%-os javaslatával szemben (Short 2013, 11. fejezet; vö. Cohen 1998, 37.).

Mitterrand-nak már megválasztása után is konfliktusokat kellett vállalnia pártja két, gazdaságpolitikai kérdésekben járatosabb prominensével, Michel Rocard-ral és Jacques Delors-ral. Nem meglepő módon, Mitterrand nem talált közös hangot gazdasági kérdésekben Ronald Reagannel sem, akit hiába próbált meg a francia kísérlet számára kedvező gazdaságpolitikai lépésekre rábeszélteni (Short 2013, 11. fejezet). Miközben Reagant és más amerikai tisztségviselőket az első időszakokban visszatérően kellett biztosítani arról, hogy az új francia „szocializmus” nem jelenti a nyitott piacgazdaság végét, Mitterrand egyértelműen 1965 után megkezdett politikai vállalkozása beteljesítésének tekintette az 1982 közepéig folytatott gazdaságpolitikát: „Megkezdjük a kapitalizmussal való valódi szakítást. [...] Az osztályharc nem halott, elérkezik második ifjúkora!” (idézi: Short 2013, 11. fejezet).

Ítéloképesség. Short joggal mutat rá, hogy a Mitterrand szocialista elköteleződése, pontosabban az 1981-es program alapjául szolgáló 1972-es közös program óta jelentősen megváltozott a világgazdaság kontextusa, például a két olajárrobbanás miatt (Short 2013, 11. fejezet). Ahogy fokozatosan egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Mitterrand és pártja által remélt gazdasági növekedés nem tér vissza, az előfeltevések, amelyre a nemzetközi trendekkel szembemenő keynesiánus szocialista program épült, kezdtek megkérdőjeleződni. A kormány először a reformintézkedések befagyasztását jelentette be 1981 végén, majd 1982 közepén egy megszorító csomagot. A gazdaságpolitikai irányvonallal kapcsolatos végső döntésre azonban 1983 márciusáig kellett várni. Ekkorra egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy az eddigi megszorítások nem oldják meg a problémát, illetve lezajlottak az önkormányzati választások is, amelyek előtt Mitterrand nem akart döntést hozni a kérdésben.

Két választási lehetőség állt előtte: vagy megegyezni a németekkel a frank le- és a márka felértékeléséről, majd bejelenteni egy megszorító csomagot; vagy elhagyni az EMR-t, hagyva a frankot szabadon lebegni (azaz zuhanni). Ahogy életrajzírója írja, Mitterrand-t frusztrálta, hogy ő maga nem rendelkezett közgazdasági szakértelemmel (Short 2013, 11. fejezet). Magától értetődő, hogy a politikai ítéloképesség, a helyzetek követelményei iránti finom érzékenység nem képes közvetlenül helyettesíteni a szakértelmet. Ami azonban nem jelenti azt, hogy a szakértelem feltétlenül útba tud igazítani. Annak eldöntése végett, hogy mi a teendő, Mitterrand kereste a hozzáértők, közgazdászok társaságát, azonban, ahogy Jacques

Attali feljegyzi egy közgazdászokkal lefolytatott vacsora után, a szakvélemények kakofóniájával szembesült: „Ezek a szakértők a legpontosabb és egyben a teljességgel ellentmondásos tanácsokat adnak neki. Annyi érv van mellette [ti. az EMR-ből való kilépés mellett – I.G.] mint ellene. Mindez csak arra jó, hogy felszabadítsa az államfőt mindenféle technikai aggodalma alól, és meggyőzze arról, hogy döntésének politikainak kell lennie.” (Attali 1993, 1983. március 1-jei bejegyzés). Mitterrand az elkövetkező hetekben lebegtette a döntését, Attali feljegyzései alapján előbb az EMR-ből való kilépés felé hajlott, majd március 15-től fokozatosan megváltoztatta álláspontját. Mivel tisztán szakvélemények alapján nem volt eldönthető a kérdés, Mitterrand számára előtérbe kerültek a politikai értékszempontok, azon kezdve aggódni, hogy a szabadon lebegő frank még nagyobb társadalmi igazságtalanságokat idézhetne elő. Ugyanekkor mondja Attalinak: „Azt mondják, hezitálok. Nem. Gondolkodom. Rövidebb ideig, mint de Gaulle 1968 novemberében. A franciák hálásak lesznek nekem” (Attali 1993, 1983. március 15-i bejegyzés). Döntése lebegtetésének Attali leírása alapján az is oka volt, hogy ahhoz, hogy a németektől jó feltételeket kapjon egy EMR-en belüli leértékeléshez, fenyegetésként meg kellett tartania az EMR-ből való kilépést, mint reális alternatívát.

Mitterrand ítéletalkotásában, ahogy életrajzírója kifejti (Short 2013, 11. fejezet), döntő szerepet játszott beosztottai nyomás alá helyezése, és a reakcióik figyelemmel követése. Kormányának tagjai megoszlottak a két opció között: az egyik csoport (Pierre Mauroy, Jacques Delors) azt a tanulságot vonta le a keynesiánus szocialista kísérlet eddigi kudarcából, hogy további megszorításokra van szükség, azaz végső soron a szocialista keynesianizmus feladására, és monetarista irányba fordulásra. Ez lényegében Mitterrand szocialista politikai vállalkozásának feladását jelentette volna. Egy másik tábor (például Pierre Bérégovoy, Laurent Fabius, Jean-Pierre Chevènement) a választási ígéretekhez való ragaszkodást és egy autarchikus kísérletet javasolt: az az Európai Monetáris Rendszerből való kilépéssel, amely lehetővé tenné a frank további leértékelését (a cserébe megszorításokat szorgalmazó német nyomás nélkül), kereskedelmi korlátok felállítását és az import csökkentését a kereskedelmi mérleg helyreállítása érdekében. Ezáltal nem kellett volna feladni vállalkozását, viszont további kockázatokat jelentett volna, ellenzői szerint mindenekelőtt a fizetéképtelenné válás veszélyét és egy IMF-hitel szükségességét (vö. Tiersky 2003, 140.). Mitterrand, mivel a probléma megoldására nem volt egyértelmű szakmai útmutatás, és mindkét döntési alternatíva potenciális politikai költsége nagy volt, sorban „letesztelte” a két tábor tagjait. Annak hallatára, hogy Mitterrand az EMR-ből való kilépés mellett döntött, Mauroy azonnal le akart mondani, Delors pedig nem vállalta a miniszterelnökséget; viszont Fabius, miután pontos tájékoztatást kapott a devizatartalékok mértékéről, a pénzügyminiszteri pozíció és az ezzel járó felelősség

belengetésére feladta álláspontját, Bérégovoy pedig vállalta volna a miniszterelnökséget az EMR-ben maradás esetén is. Mitterrand végül, látva kísérlete eredményét (az első opciót pártolók pozíciójukat is hajlandóak voltak feladni véleményükért; a másik tábor tagjai nem), az első opció mellett döntött, feladva szocialista vállalkozását (Short 2013, 11. fejezet): Franciaország az EMR-ben maradt, Delors pénzügyminiszter pedig nem sokkal később megszorító csomagot jelentett be. Mitterrand egy rá jellemző paradoxonnal állt a csomag mellé: „Népszerűtlennek lenni a népszerűség eszköze lehet” (Attali 1993, 1983. március 23-i bejegyzés).

Állhatatosság és ítélőképesség. Mitterrand és pártja 1981-es programjának gazdaságpolitikai ígéreteit több szakirodalom is voluntarisztikusnak tekinti és kritizálja (Cohen 1998; Uterwedde 1998; Short 2013, 11. fejezet), például azért, mert egy kilenc évvel ezelőtti program felújítása volt, amely nem vett tudomást a világgazdaságban azóta lezajlott változásokról, mindenekelőtt a két olajárrobbanásról, és az egyes országok ezekre adott válaszairól. Bár a gazdasági környezet megváltozására vonatkozó megjegyzés önmagában kétségkívül helytálló, és bár nem tekintem feladatomban a politikai vállalkozások értékelését, egy megjegyzést érdemes lehet tennie ezekkel a kritikákkal kapcsolatban. Érdemes figyelembe venni, hogy a gazdaságpolitikai ígérek nem csak a gazdasági racionalitás felől értékelendők: legalábbis felvethető a kérdés, megkapta-e volna Mitterrand a kommunisták nyilvános támogatását, illetve a kommunista szavazók tömeges támogatását az elnökválasztás második fordulójára, amennyiben másik programmal indul.

A minket érdeklő probléma azonban elsődlegesen az, hogyan értékelhető Mitterrand viszonya vállalkozásához hatalmi pozícióba kerülve, egy kontingens helyzetben, világgazdasági recesszió idején. Mitterrand a fentebb leírtak alapján aligha vádolható az állhatatosság hiányával: kísérletet tett választási programja minél nagyobb részének megvalósítására, vállalva az ezzel járó konfliktusokat is; a nehézségek beállta idején is igyekezett köztes megoldásokat keresni, és a végleges fordulatra is csak hosszas agonizálást követően (nem közvetlenül az 1983-as választások után), alárendeltjei „letesztelése” után szánta rá magát. Kérdés, hogy állhatatossága mennyiben párosult ítélőképességgel: nem volt-e megkésett az 1983-as végleges fordulat? Utólag visszaemlékezve több vezető szocialista politikus is irracionálisként bírálta pártja akkori irányvonalát, és marasztalta el saját magát is az abban való részvételben. Rocard például így: „Mitterrand tisztán politikus volt, allergiás a gazdasági és pénzügyi érvekre. Azt gondolta, hogy minden emberek befolyásolásán múlik. Holdkórosság!”; Mauroy így: „Teljes vitorlázattal hajóztunk, egyedül, hátszélben, miközben versenytársaink már behúzták a fővitorlát, és a többit és éppen bevonni készültek” (idézi: Short

2013, 11. fejezet). Azonban az a tény, hogy ezek visszamenőleges (ön)vádak, már eleve abba a gyanúba keveri őket, hogy az utólagos előrelátás termékei. Megítélésem szerint Mitterrand szűk két évről – hasonlóan Churchill néhány hetéhez – sokkal többet elmond, ha folyamatos tapogatózásként, semmint ha az előrelátás hiányaként jellemezzük. Short az idézett helyen leírja, hogy a francia kormány elemzői és az OECD-elemzők is alábecsülték a recesszió mértékét. Úgy tűnik, ha háború nem is volt, a kontingencia metaforájaként többször említett köd jelen volt. Mitterrand megkísérelt „embereket befolyásolni” (például Ronald Reagant az 1981. júliusi G7-csúcson, egy amerikai alapkamat-csökkentés reményében, hiába); de a szakmai álláspontokról is tájékozódott; figyelembe vett elvi szempontokat (melyik út jelentene nagyobb veszélyt a társadalmi igazságosság szempontjából), végül – amennyire az általam ismert irodalmakból megítélhető – elsősorban környezete reakciói alapján döntött. Csábító lenne úgy jellemezni a helyzetet, hogy Mitterrand kitapogatta az előtte álló, mozdíthatatlan falat, de ez a leírás szintén „utólagos előrelátás” lenne, és alábecsülné a döntési helyzetében lévő kontingenciát. A metafora túlfeszítését is vállalva inkább azt mondhatjuk: Mitterrand – a környezetében lévők letesztelése után – nem vállalta az előtte álló fal eltolásának kísérletét.¹²⁴

Azonban vállalkozását az addig eltelt majdnem két évben állhatatosan képviselte, feladására pedig csak a növekvő kockázatok fényében, alapos mérlegelés és tájékozódás után volt hajlandó. Megítélésem szerint ezért mondhatjuk, hogy esetében összefonódott állhatatosság és ítélőképesség.

4. Konklúzió

A fejezet a fenntartás és a védelmezés cselekvési problémájának határterületét vizsgálta, állhatatosság és ítélőképesség egymáshoz való viszonyának tisztázásán keresztül, három konkrét kérdés mentén. Az alábbiakban összefoglalom, mivel járult hozzá a fejezet ezen kérdések kimerítőbb megválaszolásához.

1.) *Mi állhatatosság és ítélőképesség karakterjegyeinek tartalma?* Az állhatatosság Sabl-féle fogalmával kapcsolatban a fejezet két állítást fogalmazott meg. Az egyik, hogy talán célszerű Sabl fogalmát bizonyos mértékig kiigazítani Williams felfogásával, utóbbi ugyanis kevésbé hangsúlyozza a cselekvő vállalkozásainak önérdékkövető, állandóan racionálisan

¹²⁴ Vö. Mitterrand kormányzás-felfogásával: „Mozgás, amely a vonalakat eltolja.” (idézi: Schabert 2013, 193.).

kalkuláló jellegét. Ezáltal hitelesebb képet ad arról a „tehetetlenségi erőről”, amellyel az állhatatosan képviselt vállalkozások rendelkeznek akkor, amikor a cselekvők nem kerülnek olyan rendkívüli helyzetekbe, amelyekben vállalkozásuk megkérdőjeleződhetne. Az állhatatosság fogalmának ilyen, kismértékű átfogalmazása jobban hasznosíthatóvá teszi a fogalmat a fejezet elméleti kérdésfeltevése számára, kiemelve a kitüntetett pillanatok (a válsághelyzetek) szerepét. Az állhatatosság fogalmához fűzött másik lábjegyzetem arra vonatkozott, hogy az többféle értelemben is lehet egy liberális demokrácia fennmaradásához szükséges alapvető vezetői erény (a politikusok állhatatossága saját maguk, de a nép „rosszabbik énjétől” is megmentheti a politikai közösséget). A két eset közül, ahol állhatatosságról beszélhetünk, Mitterrand példája közel áll az állhatatosság előbbi értelmezéséhez: azért is ragaszkodott hosszú ideig elképzeléseivel, mert választási programja részét képezték (feladásuk pedig saját maga, pártja, sőt, a francia baloldal hitelesség-vesztésével fenyegetett). Éppen emiatt tekinthetjük a romló körülmények ellenére tanúsított mintegy kétéves kitartását dicséretesnek. A Churchill-esetben érdekesen keveredik az állhatatosság két értelme. Egyfelől, Churchill kétségkívül azt tette, amit a közvélemény előlétele alapján várható és (a kezdetleges „közvélemény-kutatások” alapján) várt is tőle. Ugyanakkor a történeti munkák alapján az is kétségtelen, hogy cselekedeteivel és beszédeivel fokozta is a lakosság harci kedvét: ha nem is kellett megmenteni a briteket „rosszabbik énjüktől”, Churchillnek sikerült „jobbik énjük” felé terelni őket. Mindez abba az irányba mutat, hogy érdemes lehet az állhatatosság erényének „profilját” további vizsgálatok tárgyává tenni.

Az ítélőképességgel kapcsolatban megkockáztatok néhány szubsztantívabb megjegyzést, mindenekelőtt az empirikus esetek elemzéseiből kiindulva. Figyelemre méltó, hogy az ítélőképességgel foglalkozó angolszász szakirodalmakban az ítélőképesség elemzésekor rendre a látás-metaphora kerül előtérbe: az ítélőképességet visszatérően írják le a szituáció olvasásaként (vö. pl. Berlin 1996a, Russell 2009, 21.), komponenseként visszatérően megnevezésre kerül a *belátás (insight)* és az *előrelátás (foresight)* (vö. pl. Steinberger 1993, 227. skk.; Berlin 1996; Geuss 2009, 46.).¹²⁵ Az érzékelés-metaphora nem véletlen: köztudott, hogy Arisztotelész szoros kapcsolatot látott az érzékelés (*aiszthészisz*) és az ítélőképesség (*phronészisz*) között. Sőt, a látás kiemelése is indokolható: a *phronészisz* egyik alkotórészének, a *nousznak* a kapcsán is előkerül a vizuális percepció (Russell 2009, 22.), továbbá, ahogy arra

¹²⁵ Érdemes megemlíteni, hogy az ítélőképesség fogalma magában foglalhatná a jelen körülményeinek felmérése és a következményekre figyelő előretétekintés mellett a visszatekintés mozzanatát is (vö. Horkay Hörcher 2008). Én erre az aspektusra ehelyütt nem térek ki.

Gadamer felhívja a figyelmet, Arisztotelész a *Metafizika* legelején a látást a többi érzék fölé helyezi, mondván, hogy ez tárja fel a legtöbb különbséget (Gadamer 2000, 25.). Mindazonáltal az elemzett esetek alapján legalábbis megkérdőjelezhetőnek tűnik, hogy a politikai ítélőképesség legmegfelelőbb metaforája a látás lenne. Nem egyértelmű ugyanis, hogy a fejezet témájául szolgáló helyzetekben (szélsőségesen kontingens szituációkban, válsághelyzetekben) mindig képes-e a politikai ítélőképesség annyi különbséget feltárni, és olyan messzire tájékozódni, mint azt a látás-metafora sugallja. Metaforikusan fogalmazva: kérdéses, hogy elvárható-e a politikusoktól, hogy tisztán *lássanak* a „háború kódében”. A látás központi metaforájának a felülvizsgálata, vagy legalábbis egy másikkal való kiegészítése jól illeszkedne egy, a helyzetek kontingenciáját és a cselekvők korlátozott kapacitásait középpontba állító realista politikaelmélethez (emlékezhetünk a fejezet elejéről: Thuküdidész azért bírálta Periklész tervező, „heroikus racionalizmusát”, mert az alábecsülte a helyzet kontingenciáját, a *tükhé* szerepét, és túlértékelte saját előrelátását).

A szövegben Churchill és Mitterrand esetében a *tapintás* analógiáját használva próbáltam leírni a két vezető cselekvését. Ennek az analógiának a megfelelősége mellett további érvek is felhozhatóak. A kortárs politikaelméleti szerzők közül mindenekelőtt Frank Ankersmit hangsúlyozta a tapintás fontosságát Arisztotelésznél (Ankersmit 2005, 248. skk.), és gondolatai segíthetnek a politikai ítélőképességgel realista fogalmának továbbgondolásához. Ankersmit *A lélekről* című műben kifejtett arisztotelészi felfogást az episztemológia „interakciós variánsának” nevezi. A tapintás, szemben a többi érzékszervvel, ténylegesen kapcsolatba kerül azzal, amit megismer: ha kitapintjuk egy váza alakját, a tenyerünk által felvett alak is megváltozik, a tárgy mintegy formál minket. Nem nehéz felfedezni, hogy ez a leírás jól illeszkedik az ítélőképesség egyik realista kritériumához: a körülmények, a konkrét helyzet adottságai iránti rezponzivitás voltaképpen a helyzet adottságaival való interakcióként is leírható. Amennyiben ez az interakció végbemegy (Churchill, Mitterrand), beszélhetünk az ítélőképesség megfelelő működéséről; amennyiben nem (Blair), akkor az ítélőképesség patológiájával van dolgunk. Ennek az interakciónak pedig ugyanúgy formálnia kell a cselekvőt, szerepet kapnia vállalkozásai specifikálásában, mint ahogy tapintó kezünk átveszi a megtapintott váza alakját.

Annak is van jelentősége, ha tapogatózásról, és nem pusztán tapintásról beszélünk. Az elemzett esetek alapján (különösen a Churchill- és a Mitterrand-esetben) az ítélőképességnek egyfajta meghosszabbított jelen időben kellett működnie, újra és újra értékelnie a gyorsan változó helyzetet. Ez más időstruktúrát implikál, mint az egyszerű cselekedetet sugalló tapintás;

és gyökeresen különbözött a racionális tervezésétől (a *policy*től), amely lineáris időt, az események kalkulálható alakulását feltételezi (Palonen 2003).¹²⁶

A tapogatózás még egy, döntő ponton lehet jobb metafora a látásnál a realisták számára. Ahogy Geussnál láthattuk, a lehetséges és a lehetetlen közötti határvonal elmosódó, sok esetben nem lehet előzetesen felmérni, hol is húzódik. Nem látható előre, viszont cselekvés közben ki lehet tapogatni. A következő fejezetben még bővebben elemzendő Max Weber-idézetet előre bocsátva: „a leghetesebbet gyakran csak azáltal érték el, hogy a rajta túl lévő lehetetlen felé nyúltak” (idézi: Palonen 1998, 136.; 2002, 42. – a kiemelés tőlem – I.G.). Ez nem csak a fennálló berendezkedés felforgatására vonatkozhat, hanem a szélsőséges külső bizonytalanság közepette való cselekvésre is. A Churchill- és a Mitterrand-esetek ismét csak jól illusztrálják mindezt.

Mindez nem jelenti azt, hogy a politikai ítélőképességet *kizárólag* a tapogatózás metaforája alapján kellene elképzelnünk. Elvitathatatlan, hogy bizonyos veszélyek, következmények előre *látása* az ítélőképesség integráns részét képezik. Ugyanígy nem akarom azt állítani, hogy a racionális tervezés ne lenne része a politikai ítélőképességnek: láthattuk, hogy Churchillnek is voltak hosszú távú tervei, még ha tisztában is volt ezek nagymértékű volatilitásával; Blair Irak-politikájának legnagyobb hiányosságát pedig életrajzírója éppen a háború utánra tervezés hiányában látta. Amit állítok, az mindössze annyi, hogy a politikai realizmus profitálhatna abból, ha a tapogatózást mint az ítélőképesség metaforáját szisztematikusabban végiggondolná.

¹²⁶ Ezen a ponton felmerülhet: nem kerül-e az így elképzelt ítélőképesség túlzottan közel az általam bírált radikális szituacionizmushoz? A folyamatos jelen időben való tapogatózás mintha a Machiavelli cselekvésképét inspiráló Pandolfo Petrucci szavait visszhangozná: „kormányzatomat egyik napról a másikra irányítom, s ügyeimet egyik óráról a másikra rendezem: az idő ugyanis sokkal hatalmasabb úr, mint a mi elménk” (Machiavelli feljegyzését idézi: Skinner 1996, 26–27.). Mégsem gondolom, hogy a két felfogás ugyanaz volna. Egyfelől, az általam elképzelt, tapogatózó ítélőképesség az arisztotelészi praktikus mérlegelés tágabb keretébe illeszkedik, a vállalkozás feladása csak különleges helyzetekben (a politikai közösséget fenyegető jelentős veszteség és a körülmények bizonytalansága esetén) merül fel, a vállalkozásokhoz való állhatatos ragaszkodás pedig központi szerepet játszik. *Ha a politikai cselekvő tapogatózni kényszerül, akkor is vállalkozásai által kijelölt célok felé tapogatózik.* Másfelől, ahogy alább írom, ez a metafora nem felváltani, hanem kiegészíteni hivatott a tervezéssel összekapcsolódó előrelátás fogalmát. Mindez megítélésem szerint éles ellentétben áll az egyes Machiavelli-szöveghelyekből kiolvasható „szélkakas”-ideállal.

A tapogatózás-metafora megítélésem szerint az ítélőképesség interszubjektív dimenziójára is kiterjeszhető: találó leírásnak tűnik, hogy Churchillnek tapogatóznia kellett a háborús kabinet tagjainak álláspontját illetően, hogy politikai irányvonaláról döntsön, ahogy az is, hogy Mitterrand kitapogatta beosztottai elkötelezettségének erősségét, hogy ez által formáljon képet magának a különböző alternatívák kívánatosságáról. A politikai ítélőképességgel foglalkozó munkák visszatérő témája, hogy az ítélőképesség bizonyos értelemben kollektív jelenség: közösséget feltételez, amelynek normái és reakciói befolyásolják az ítéletet; illetve legalább bizonyos mértékig ezzel a közösséggel is el kell fogadtatni ítéletünket (vö. Beiner 1983, 142–144.; Steinberger 1993, 286.; Dunn 2000, 183.). Az ítélőképesség ezen, interszubjektív dimenziója az általam vizsgált esetekben elsősorban a tanácsadókkal, beosztottakkal, a közvetlen politikai környezettel való interakciókat vizsgálta. Blair esetében az interakciók körének leszűkítése, az ellenvélemények marginalizálása volt jellemző; míg Mitterrand a környezetében megjelenő ellenvélemények által befolyásolva hozta meg döntését.¹²⁷

Végül még egy fontos probléma maradt az ítélőképességgel kapcsolatban: mennyiben is sajátosan *politikai* ez az ítélőképesség? Egyes irodalmak – nem meglepő módon – azt állítják, hogy a politikai ítélőképesség sajátossága valamiképpen a kollektív érintettségben keresendő: Geuss szerint a politikai ítélőképesség olyan cselekvés, amely a kollektív cselekvés további formáit implikálja (Geuss 2009, 40.); Ronald Beiner szerint megkülönböztető jegyei, hogy kollektív célokról alkot ítéletet, ezáltal a felelősség magasabb szintje kapcsolódik hozzá, továbbá, hogy az ítéletalkotás rögzített intézményi-eszmei kontextusban játszódik, az ítélet pedig közös mérlegelés végeredménye (Beiner 1983, 144–152). Ha „közös mérlegelés” alatt egy szűkebb kör (politikus és tanácsadói) mérlegelését értjük, ezek a kitételek nem ellentétesek a fejezetben vázolt realista ítélőképesség-fogalommal. A feltett kérdés szempontjából legfontosabb meglátást azonban a politikai ítélőképesség másik angolszász monográfusánál találhatjuk meg. Peter J. Steinberger a politikai szféra majdnem egy tucat, az ítélőképességgel kapcsolatban releváns sajátosságát sorolja fel, jelezve egyúttal, hogy az ítélőképesség általános sajátosságai mellett a konkrét szférákban működő módosulásai másodlagos fontosságúak elméleti szempontból (Steinberger 1993, 298–299.). *Az, hogy az ítélőképességet a praktikus mérlegelés általános arisztotelészi sémájában kíséreltem meg elhelyezni, és a phronészis*

¹²⁷ Vö. Jacques Delors reakciójával, amikor megtudta, hogy az ő álláspontja győzedelmeskedett a vitában, és Mitterrand a kormány második embereként számít rá: „Biztos voltam benne! Kellek az elnöknek. Kellemetlen dolgokat mondtam neki.” – idézi: Attali 1993, 1983. március 22-i bejegyzés.

*fogalmához kötni, azt implikálja, hogy strukturálisan hasonló működésmódjáról beszélhetünk a politikában, mint a bármilyen más praktikus tevékenység esetében.*¹²⁸ Ez nem jelenti azt, hogy Geuss elképzelése, vagy Beiner felfogásának egyes elemei hamisak lennének, mindössze azt, hogy Steinberger a lényegre tapint, amikor a politikai ítélőképesség szóösszetételből az utóbbi tagot húzza alá. *Nem arról van tehát szó, hogy a politikai ítélőképességnek ne lennének bizonyos sajátos vonatkozásai, csak arról, hogy az ítélőképesség felől nézve sem alapozható meg a politika radikális autonómiája.*

2.) *Milyen a viszonya egymáshoz állhatatosságnak és ítélőképességnek, milyen keretben érdemes elemeznünk az állhatatosan képviselt elkötelezettségek és az ítélőképesség interakcióját?* Állhatatosság és ítélőképesség viszonyát illetően a fejezet fő javaslata az volt, hogy előbbi tárgyát célszerű politikai vállalkozásokként definiálni, és ezeket a vállalkozásokat illeszteni be a praktikus mérlegelés arisztotelészi sémájába: az ítélőképesség specifikálja a politikai vállalkozásokat a helyzetnek megfelelően, és adott esetben fel is adhatja azokat. Ezen séma segítségével megítélésem szerint együtt tárgyalható a fenntartás és a védelmezés cselekvési problémája. Azaz elemezhetővé válnak olyan esetek, a kortárs realista elméletekben eddig nem kaptak kellő figyelmet, főleg utóbbiak eltérő elméleti célkitűzései miatt (Sabl a hosszú távú stabilitás, Geussot pedig a „moralista ítéletalkotás” kritikája foglalkoztatja; azaz előbbit a fenntartás, utóbbit a védelmezés problémája). Ennek a megközelítésnek az előnye Geusséval szemben az, hogy képes számot adni a célok eredetéről a politikai cselekvésben (ezek a politikai vállalkozásokból származnak), és túllépni az instrumentális mérlegelésen, amely Geuss példáiban megjelenik. Sabléval szemben pedig az, hogy képes leírni az olyan rendkívüli szituációkat, amikor az erényes cselekvés megkívánhatja egy vállalkozásom feladását, azaz amikor az állhatatossággal nem a rövidtávú szenvedélyek, hanem a körülményekre odafigyelő ítélőképesség kerül szembe.

Az empirikus esetek ennek a praktikus mérlegelésnek a különböző eseteit illusztrálták: egy olyat, ahol a vállalkozást, bár eltérő módokon kellett specifikálni, a bizonytalan körülmények ellenére a cselekvő kitarzott mellette (Churchill); egy olyat, ahol a cselekvő a konkrét helyzetben nem talált megfelelő specifikációt vállalkozása számára, emiatt fel kellett adnia azt (Mitterand); és végül egy olyat, ahol a cselekvő a körülményekkel való megismerkedés előtt specifikálta vállalkozását (Blair).

Érdeemes továbbá megjegyezni – és remélhetőleg az elemzett három eset fényében ez egyértelmű –, hogy az általam alkalmazott elméleti keret korántsem csak olyan, valóban

¹²⁸ Az ítélőképesség hasonló, szférákon átívelő elemzéséhez magyarul lásd: Horkay Hörcher 2000.

szélsőségesen drámai helyzetek elemzésére alkalmas, mint amelyenkről Michael Walzer szokott beszélni a „kivételesség utilitarizmusa” címszó alatt: amikor a közösség fennmaradásáról van szó (Walzer 2004; 2006). A Churchill-eset kétségkívül ilyen, mindazonáltal az esetválasztással tudatosan próbáltam tágítani a válsághelyzet fogalmát, ezáltal az itt leírt elméleti megfontolások alkalmazhatósági körét. Ahogy Mitterrand mondja a megszorító csomagja bejelentése után: „Mindez nem tragédia; Franciaország gazdag. Ha most »izzadságról és könnyekről« beszélnék, nem lenne mit mondanom, amikor valódi tragédia érkezik hozzánk” (idézi: Attali 1993, 1983. március 22-i bejegyzés).

3.) *Pontosan milyen szerepet játszhat állhatatosság és ítélőképesség a politikai cselekvés megítélésében?* A praktikus mérlegelés arisztotelészi sémája nem pusztán állhatatosság és ítélőképesség viszonyának leírására alkalmas, hanem egyúttal hasznosítható a cselekvés helyességének megítélésében is. A demokratikus vezetők rendkívüli helyzetben akkor cselekszenek helyesen (a korábban kifejtett minimális értelemben), amennyiben politikai vállalkozásaikhoz állhatatosan ragaszkodnak, egyúttal a körülmények szempontjából értékelik azokat, specifikálva vagy adott esetben felülvizsgálva őket. Tehát sem a céljait a körülmények fényében minden ponton újragondoló *bricoleur* vagy *flaneur*, sem a „rinocéroszként” viselkedő, azaz céljait a körülményeket figyelmen kívül hagyva keresztülvinni akaró politikus cselekvése nem lehet helyes. Ezen a minimális kritériumon belül azonban számtalan cselekvési út lehet az.

Az elemzett esetek közül a Churchill-eset azt mutatta meg, hogy a politikai vállalkozáshoz való ragaszkodás akkor is lehet helyes cselekvés, ha a siker esélye kicsinek tűnik. A méloszi oligarchák esetének, éppen a lehetséges és a lehetetlen közötti határ gyakran elmosódó volta miatt nem lehet az a tanulsága, hogy *minden* esetben az erősebb előtti meghajlás a helyes cselekvés. A Blair-eset azt mutatta meg, hogy az állhatatosság ítélőképesség nélkül önféjű cselekvéshez vezet. Bár a súlyos károktól a politikai szerencse megmentheti a cselekvőt, attól, hogy cselekedetét vétkesnek, önféjűnek nevezzük, nem. Azáltal, ha az esetet az általam javasolt keretben elemezzük, pontosabb képet kaphatunk arról, mi is volt a probléma Blair cselekvésével (a brit-amerikai *special relationship* fenntartásának rossz konkretizálása), mint ha Geuss nyomán a „moralista” ítéletalkotás példájának tekintenénk Blairt, aki mindent a jó és a gonosz értékelő szempontjának rendelt alá. Végül, a Mitterrand-eset fő tanulsága az engem érdeklő politikaelméleti probléma szempontjából az, hogy valaki akkor is rendelkezhet az állhatatosság erényével, ha egy adott szituációban végül feladja politikai vállalkozását.

V. A felforgatás cselekvési problémája: operatív kontingencia Max Weber és Raymond Geuss „klausztofóbiás” realizmusában

„Teljességgel igaz, és minden történelmi tapasztalat megerősíti, hogy nem érték volna el a lehetségest, ha nem nyúltak volna újra és újra a lehetetlen felé a világban.” (Weber 1992a, 252.). „Légy realista, követeld a lehetetlent!” (idézi: Geuss 2016b, 42.; 2016c, 143.). A kétféleképpen megfogalmazott, elsőre paradoxnak tűnő állítás – hogy a „lehetséges” alapvetően társadalmi-politikai konvenció, és a ténylegesen kiemelkedő politikai cselekvés képes áthágni az ilyen jellegű konvenciókat – Max Weber és Raymond Geuss írásainak közös témája. Ez a hasonlóság vezetett arra a bevezetőben, hogy Geuss és követőinek radikális realizmusát a Kari Palonen által leírt „weberi pillanathoz” (Palonen 1998) kössem, ahol a cselekvési háttér stabilitása nem erény, sokkal inkább akadály bizonyos problémák megoldása, bizonyos értékek megvalósítása előtt. Míg Machiavelli, Hobbes és a legtöbb általuk inspirált szerző „első politikai kérdése” a rend és stabilitás megteremtése egy instabil világban (vö. Williams 2005a, Galston 2010), addig a felforgató realisták éppen a túlzott stabilitást, a rend „petrifikációját” tartják problémának. Ebből is ered a címben említett „klausztofóbiájuk”, amelyet Weber az „acélkemény burokba”, Geuss a „börtönbe” való bezártság metaforájával kísérel meg visszaadni. A felforgatás cselekvési problémája elméleti szempontból éppen ezért különösen izgalmas.

Érdeemes azonban már itt kiemelni, hogy mindkét szerző felforgató realizmusának van egy erőteljes *disztópikus eleme*, amely mind Webernél, mind Geussnál megfigyelhető egyes szöveghelyeken. Nem pusztán diagnózist adnak a jelenről, hanem a fennálló tendenciák extrapolálásával dramatizálják a helyzetet. A cselekvés hátterét egyikük elképzelésében sem pusztán a stagnálás jellemzi, sokkal inkább az egyre fojtogatóbbá váló stabilitás. A klausztofóbia metaforája ezért is tűnik találónak: a konkrét helyzet adottságain túl a személyes félelmek is döntő szerepet játszanak elméleteikben. Elképzeléseik végső soron a rend ideáljával szembeni politikai polémiának tekinthetőek. Egy fizikai analógia jól megvilágíthatja álláspontjuk „dinamikus” elemét. Míg a védelmezés cselekvési problémáját egyfajta „entrópikus elv” uralja, azaz rendteremtő cselekvés híján a dolgok a szétesés felé haladnak (Philp 2007, 38.), addig a felforgatás cselekvési problémájának teoretikusainál „megfordul az idő”: szerintük éppen a porcelánszilánkok csészékké való összeállásának vagyunk a tanúi. Ilyen körülmények között a politikai cselekvés elsődleges feladata is más, mint Hobbes vagy Machiavelli entrópikus politikai világában. Ez vezeti az elméletalkotót a politikai cselekvés felforgató formáival való foglalkozáshoz, a rendet, stabilitást megtörő cselekvésformák

konceptualizálásához. Azt, hogy a teljes petrifikálódás nem a jelenről alkotott diagnózis, hanem disztópia, jól mutatja, hogy a felforgató realisták a jelenben lehetségesnek tartják a „lehetetlen felé nyúlást”. A *teljesen* stabil rend nem megvalósult realitás – ezért van egyáltalán értelme a felforgató cselekvéssel foglalkozni.

*A fejezetnek két nagyobb célja van: egyfelől, Weber és Geuss felforgató realizmusának összehasonlítása révén jobban érthetővé tenni a kortárs radikális realizmus eredetét, egyúttal láthatóvá téve annak néhány problémáját, továbbá megmutatni innovációit is. Kiemelendő, hogy a fejezet számára nem Weber, az értékmentes szociológus, hanem Weber, a *homo politicus* érdekes, aki nem kizárólag a tudóstársadalmat akarja befolyásolni.¹²⁹ Geuss „politikus” realizmusa számára, amely szerint az elméletalkotás egyben politikai cselekvés is, Weber ezen érje a megfelelő „hasonlítási objektum”. A fejezet másik célja megmutatni azt, amit a rend disztópiája, illetve a rend elleni polémia háttérbe szorít mind Weber, mind Geuss gondolkodásában. Nevezetesen azt, hogy a rend „többszólamú”, a felforgatás pedig sok esetben a rend kreatív átértelmezéséből nő ki. Ezt azonban a geussi és a weberi nézőpontból nehéz észrevenni, mivel rend és felforgató cselekvés egyfajta „manicheus dualizmusként” jelenik meg elméleteikben.*

A fejezet nagyját kitevő 1. és 2. rész Weber és Geuss párhuzamos olvasata, amelyekben az első célt tartom szem előtt. A párhuzamos olvasatokban először is azt szeretném megmutatni, hogyan írható le pontosabban Weber és Geuss felforgató realizmusának közös alapja, mennyiben hasonló a politikai rendről adott leírásuk (1.1. és 2.1.). Az egyértelműen kitűnik Geuss írásaiból, hogy inspirációs forrásként tekint Weberre (vö. Geuss 2008, 23., 32., 34–36.), egy helyen egyenesen a „a huszadik század legfontosabb politikai filozófusának” nevezi (Geuss 2010c, 40.). Ami még fontosabb, megfigyelhető bizonyos fokú hasonlóság abban is, ahogyan a túlzottan stabillá váló rendet konceptualizálják: Weber számára a racionalizáció, bürokratizáció és a kapitalizmus azok a folyamatok, amelyek a modernitást meghatározzák. Ezekről adott leírása komoly hatással volt a korai Frankfurti Iskolára, amely Geuss politikaelméletének elsődleges ihletője. A racionalizáció folyamatának problematizálása és a

¹²⁹ A Webert így értelmező szakirodalmak közül lásd pl. Palonen 1998; Bluhm – Bluhm 2016. – Velük szemben én nem állítom, hogy társadalmi jelenségek fogalmi leírása már szükségképpen politikai beavatkozás lenne; mindössze annyit, hogy az elemzendő Weber-szövegek nagyobbik része szándékos politikai beavatkozás. Mindez nem jelenti azt, hogy ne folyamodnék helyenként megértő szociológiai műveihez, ha az azokban megjelenő fogalmak relevánsak politikai beavatkozásai szempontjából. Mert bár Weber mindig igyekezett szigorúan elkülöníteni szerepeit, ez nem jelenti azt, hogy tudományos kutatásai ne befolyásolták volna politikai beavatkozásait.

politika „lehetséges művészeteként” való leírásának kritikája teremt tehát összehasonlíthatósági alapot közöttük. Palonen Weber politikaelméletéről adott tömör és blickfangos összefoglalása („rend helyett politika” – Palonen 2001) első látásra akár Geuss és radikális realista követőinek jelszava is lehetne.

Másodszor, azt a célt tűzöm magam elé, hogy – Karl Löwith Marxot és Weberrel összehasonlító esszéjéből kölcsönözve – „a közös előfeltevéseket a különbségek világossá tételére használjam” (Löwith 1993, 43.). Azaz, feltételezem, hogy a Weberrel való összehasonlításból többet megtudhatunk Geuss realizmusáról, mint ha a kortárs liberális realistákkal vetnénk össze gondolkodását. Miután áttekintem a felforgató cselekvés egymástól különböző weberi és geussi konstrukcióit (a politikai vezető karizmáját és az elméletalkotó képzelőerejét – 1.2. és 2.2.), megvizsgálom, milyen normatív szempontokkal korlátozza a két elméletalkotó a felforgató cselekvést (1.3. és 2.3.). Arra a különbségre, hogy Webernél hangsúlyosabb a felforgatást korlátozó mozzanat, mint Geussnál, több lehetséges magyarázat is adható, ezek vizsgálatával pedig világosabbá válhatnak a kortárs radikális realizmus korlátai, és hogy mennyiben profitálhat a kortárs realizmus Weber felforgatással kapcsolatos elképzeléseiből.

A fejezet harmadik része (3.) egy analitikus narratíva Charles de Gaulle 1962-es felforgatásáról, amelyben megkísérem megmutatni, hogyan egészítheti ki egymást a karizma weberi és a képzelőerő geussi fogalma a gyakorlati politikai cselekvés értelmezésében. Ebben a részben szeretném elérni a fejezet másik fő célját, azaz megmutatni, hogyan adható a felforgató cselekvésről olyan leírás, amely némileg enyhíti rend és felforgató cselekvés dualizmusát, rámutatva karizma és képzelőerő kontextuális beágyazottságára, ezáltal finomítva a kortárs felforgató realizmusok szemléletmódját.

Végül, a konklúzióban (4.) megkísérem összefoglalni a fejezet főbb hozadékait.

1. A felforgató cselekvés Webernél

1.1. A cselekvés háttere: a kapitalizmus és a bürokrácia „acélkemény burka”

A felforgatás szükségessége Webernél a politikai cselekvés háttérfeltételeinek átalakulásából fakad. A nagy átalakító tendencia formális racionalizáció, amely a világ megismerésében és a cselekvés irányításában a kalkulációnak szán kizárólagos szerepet, az események lefolyásának

kiszámíthatóságát és a szabályozott eljárásokat tekintve ideáloknak (Schluchter 2016, 180.).¹³⁰ Az ilyen értelemben vett racionalizáció megnyilvánul például a munkamegosztásban, a bürokratikus specializációban és a „világ varázstalanodásában” (azaz annak feltételezésében, hogy a világban nem működnek titokzatos és kiszámíthatatlan hatalmak – Weber 1992b, 87.). Ennek a racionalizációs tendenciának számunkra leginkább fontos megjelenési formái a kapitalizmus elterjedése és a bürokratizálódás. Ahhoz, hogy a felforgató cselekvés weberi képét megértsük, érdemes közelebb lépünk Weber néhány szövegéhez, ahol a formális racionalizáció ezen két formáját tárgyalja. Ennek révén kaphatunk pontosabb képet arról, mi is volt Weber problémája a cselekvés háttérének átalakulásával.

Kapitalizmus. Az első egy tudományos munkának, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemének* nem éppen értékmentes utószava. Weber jól ismert állítása a műben, hogy az aszketikus protestantizmus hivatáseszmenye döntően járult hozzá a „kapitalizmus szellemének” kialakulásához: a kálvinizmusban például az üdvösséget garantáló személyes kiválasztottságról nem lehetett másképpen meggyőződni, mint a specializált világi tevékenységformákban való részvétellel, azaz a „hivatásban való fáradhatatlan munkával” (*rastlose Berufsarbeit* – Weber 2016, 94–97.). A „hatékony hit” a bizonytalankodás és az állandó kérdés helyett munkára sarkall, és ennek sikerében leli fel a választ kérdésére. A modernitásban pedig ez a hivatásban való tevékenykedés válik minden értékes cselekvés feltételévé – mondja Weber az utószóban (Uo. 171.). Mindez azonban értelemszerűen veszteséget is foglal magában: az aszketikus hivatáseszmeny vezet az „ember fausti sokoldalúságának” (Uo., 171.) felszámolásához. Köznapien fogalmazva: ha egy specializált tevékenységformának szentelem időm és energiáim teljességét, aligha tehetek szert más tevékenységformákban való kiválóságra; az elmélyültség és a széles látókör egy bizonyos ponton túl konfliktusba kerül egymással.

Weber azonban ad még egy csavart a történetnek. A legnagyobb probléma nem a sokoldalúság elvesztése, hanem az arra való képtelenség, hogy cselekvésünk céljáról számot adjunk, és ebből adódóan, hogy azokat megkérdőjelezzük. A hivatásban (*Beruf*) való munkálkodás eszménye, bár uralkodóvá vált, elvesztette eredeti jelentésalapját. Míg az

¹³⁰ Weber számtalan értelemben használta a racionalizáció és a racionalizmus kifejezéseket munkáiban, Rogers Brubaker összesen tizenhat féle jelentést számolt össze (Brubaker 1984). A racionalitás formáinak egymáshoz való viszonyát illetően itt és később alapvetően Stephen Kalberg tipológiájához igazodom, szinonimaként kezelve a formális racionalitást a célracionalitással, a materiális vagy szubsztantív racionalitást az értékracionalitással (Kalberg 1980). A racionalizációhoz mint a modernitást meghatározó történeti tendenciához Weber gondolkodásában vö. Schluchter 1998.

protestáns aszkéta tudta, hogy tevékenysége és az abban való sikere az üdvösségre rendeltségét bizonyítja, a mai ember ilyesfajta számadásra nem képes:

„A puritán a hivatás embere [*Berufsmensch*] akart lenni – nekünk muszáj annak lennünk. [...] A külső javakkal kapcsolatos aggodalom Baxter szerint úgy csak úgy feküdt szentjei vállán mint egy »vékony kabát, amelyet az ember mindig ledobhat«. A kabátot azonban a sors acélkemény burokká [*stahlhartes Gehäuse*]¹³¹ változtatta. Azáltal, hogy az aszkézis a világ átalakítására és az abban való hatás gyakorlásra vállalkozott, az evilági külső javak olyan, növekvő, majd végül megkerülhetetlen hatalmat nyertek az ember felett, mint soha korábban a történelemben. Ma szellemük – ki tudja, véglegesen-e – elillant ebből a burokból. A győzedelmes kapitalizmus mindenestre – mivel mechanikus alapon nyugszik – immár nem szorul rá erre a támaszra.” (Uo., 171.)

Weber racionalitás-típusaival kifejezve: korunkra a puritánnak a realitásokat bizonyos értékeknek alárendelő *szubsztantív racionalitását* a modern kapitalista szabálykövető instrumentális mérlegelése, azaz *formális racionalitása* váltotta fel (Kalberg 1980, 1163–1164.). Ahogy Lawrence Scaff írja, Weber pátoszos retorikáját kiválóan visszaadva: „Mind hozzájárulásunk nélküli besorozottak vagyunk az univerzalizált hivatáskultúrába, horizontunk korlátozva a »hivatás-emberiség« [*Berufsmenschentum*] racionalizált, belsők számára jelentés nélküli bizonyosságaira” (Scaff 1987, 741.).

Weber gondolatmenete műve legvégén a diagnózistól eljut a disztópikus vízió megfogalmazásáig, nyitva hagyva a kérdést, hogy vajon régi ideálok újjászületése, „egészen új próféták” kora, vagy a „megkövülésé” következik. A disztópikus vízió az utóbbihoz forogatókönyvhöz kapcsolódna: ennek utolsó lépcsője Nietzsche utolsó emberének eljövetele lenne, „szellemtelen szakbarbároké” [*Fachmenschen ohne Geist*], akik „azt képzelik be maguknak, hogy az emberiség által eddig el nem ért magasságokat másztak meg” (Uo., 172.).¹³² A kockázatot nem vállaló, csak a biztonságot és kényelmet kereső, a „nehéz élet” elől menekülő utolsó ember (aki „óvatosan lépked”, „veszekszik ugyan, de szaporán ki is békül – különben megárt a gyomornak” – Nietzsche 1922, 23.) és a „szellemtelen szakbarbár” éppen az ellentéte a cselekvése céljáról önmagának számot adó, ezáltal cselekvése kontingenciájával szembesülő embernek. A próféta pedig – ahogy látni fogjuk – az a figura, aki a formális racionalitásból kilépő cselekvésével az operatív kontingencia letéteményese, aki képes megtörni a cselekvési

¹³¹ Az újabb angolszász Weber-irodalmak általában ilyen fordítást (*shell hard as steel*) alkalmaznak a régebbi, Parsons-féle „vasketrec” (*iron cage*) helyett.

¹³² Bár az adott szöveghelyen nincs explicit Nietzsche-hivatkozás, a Weber által idézőjelben használt „utolsó emberek” kifejezés egyértelmű utalásnak tűnik (vö. pl. Derman 2012, 98.).

háttérpetrifikáló, és ezáltal az emberi gondolkodást a formális racionalitás keretei közé záró tendenciákat.

Bürokratizálódás. A racionalizálódás másik, Weber által sokat tárgyalt aspektusa a bürokratizálódás tendenciája. A bürokratizálódás, bár történeti gyökerei eltérőek a kapitalizmusétól, a két folyamat azonos irányba hat, és rá van utalva egymásra (vö. Weber 1922a, 129.). Egy, az első világháború éveiben született politikai írása alapján Webert mind a bürokratizálódásnak a „belsőre”, az egyének gondolkodására gyakorolt hatása („Hogyan lehetséges egyáltalán a bürokratizációs tendencia fényében akármilyen értelemben »individualisztikus« mozgásszabadság bármilyen maradványait megmenteni?”), mind a „külsőre”, a politikai rendszer működésére gyakorolt hatása („Hogyan lehetséges a minket itt érdeklő állami hivatalnokság [*Beamtentum*] növekvő nélkülözhetetlenségének és az abból adódó hatalmi állásának fényében biztosítani, hogy rendelkezésre álljanak olyan hatalmak, amelyek ezen folyamatosan növekvő jelentőségű réteg iszonyatos túlhatalmát korlátozzák és azt hatékonyan kontrollálják?”) érdekli (Weber 1922b, 152–153.).

A bürokratizáció belsőnkre gyakorolt hatásáról alkotott véleménye legszemléletesebben talán a Társadalompolitikai Egyesület 1909-es ülésén való, gyakran idézett felszólalásában mutatkozott meg (Weber 1924) Itt ugyan nem az állami, hanem a gazdasági szervezetekkel foglalkozik, mindazonáltal mindkettőt a bürokratizálódás általános fogalma alá lehet rendelni. Az előadásban a formális racionalitáshoz kapcsolódó „racionális kalkuláció” ideálját ostromozza, amely teljesen áthatja a modern gazdasági szervezeteket:

„Általa [ti. a racionális kalkuláció által – I.G.] minden dolgozó ennek a gépnek [ti. a tisztviselő-hierarchia gépének – I.G.] egy fogaskerekévé változik, és belsőleg egyre inkább arra lesz beállítva, hogy annak is érezze, és csak azt kérdezze magától, hogy nem válhatna-e ebből a kicsi kerékből nagyobb.” (Weber 1924, 413. – a fordítás tőlem)

Látható, hogy a mechanikus metaforika használata visszatérő elem Webernél, amely már *a Protestáns etikában* is megjelent. Ez a metaforika, bár szükségképpen korlátozza Weber bürokrácia-elemzésének komplexitását, egyúttal polemikus élt is kölcsönöz neki, erőteljesebben hívva fel a figyelmet a bürokratizálódás ellentmondásaira; ezeken a helyeken tisztán mutatkozik meg Weber, a szenvedélyes politikus (vö. Bluhm – Bluhm 2016). Másképpen megfogalmazva: Weber ezen a helyen a plasztikus kifejezésmód és a remélt hatás érdekében feláldozni látszik rend és cselekvés problémájának komplexebb elemzését.

Sőt, érveléséből az is kiderül, hogy a rend ideáljának a terjedése megrémiszi Weber, és itt csap át érvelése tényleges polémiába. A rend idealizálása szerinte kiszolgáltatja az embereket a rendnek, megfojtva az egyéni kreativitást:

„Olyan [...] mintha tudatosan és készakarva olyan emberekké kellene válnunk, akiknek »rendre«, és kizárólag rendre van szüksége, akik idegessé és gyávává válnak, amikor csak ez a rend egy pillanatra meginog, és tehetetlenek, amikor annak kizárólagos konformizmusából kiszakítják őket.” (Weber 1924, 414.)

Paradox módon, bár a bürokratizálódás tendenciáját visszafordíthatatlannak tartja, mégis – egyfajta „önfelszámoló prófécia” szándékával (Mommsen 1989a, 115.) – harcot hirdet az *Ordnungsmensch* típusának további terjedése, a „lélek felparcellázása”, a „bürokratikus életideálok egyeduralma” ellen (Weber 1924, 414.).

Mindezzel kapcsolatban adódik a kérdés: mi volt Weber alternatív ideálja? Hogyan is kellene viszonyulnunk a formális racionalizáció belsőnket átformáló hatásaihoz? Ha egy későbbi, előadásból készült esszéjét, *A tudomány mint hivatást* vizsgáljuk, a fenti polemikus hangnem ellenére aligha tartotta lehetségesnek „az ember fausti sokoldalúságának” visszaszerzését (vö. Weber 1992b), és korántsem viszonyult ellenségesen a hivatáseszmenyhez – nem véletlenül keltett csalódást hallgatóságának a humanisztikus *Bildung*-ideállal szimpatizáló részében (vö. Mommsen – Schluchter 1992, 29–32.). Ezzel összhangban a szakirodalmak általában paradoxként, vagy egyenesen antinómikusként jellemzik Weber viszonyát a racionalizációhoz és annak folyamányaihoz (vö. pl. Mommsen 1989a, 111.; Whimster 2007, 244.; Löwith 1993). A racionalizáció negatív oldala, hogy rendre „irracionális” eredményeket produkál, azaz például olyan intézményeket, amelyek eredetileg bizonyos emberi szükségletek kielégítésére születtek, azonban sajátos logikára tettek szert, eszközökből öncéllá váltak, ezáltal torzítva el a racionalizáció eredeti logikáját; pozitív oldala azonban, hogy a „világ varázstalanítása” révén teret hagyott az embernek, hogy saját maga határozhassa meg cselekvése jelentését (Löwith 1993, 69–70.). Emellett Weber különféle okokból problémásnak tartotta az „acélkemény burokból” való menekülés módozatait is, legyen szó akár esztéticizmusról, akár szocialista kultúrkritikáról, akár a világból kivonuló etikai alternatíváról (Scaff 1987). *Amit ajánl, az végső soron inkább a burok feszegetése, lakhatóvá tétele az ember számára: ebben segíthet a tudomány, amennyiben „tisztázottságot” ad, azaz képessé teszi az embert „számot adni saját magának cselekvése végső jelentéséről”* (Weber 1992b, 104.; idézi: Löwith 1993, 79. és Scaff 1987, 753.). Ez a fajta önreflexió lenne a középút az „ember fausti

sokoldalúsága” és a formális racionalitás által működtetett gépezet fogaskerekévé degradálódás között, Weber megoldási javaslata a modern individuum számára.

Lássuk ezek után, hogyan mutatkozik meg a racionalizációval szembeni ambivalens álláspontja külső környezetünk, a politika területén. Előrebocsátom: a végső minta ugyanez lesz: az „acélkemény burok” *belülről* való feszegetése. Ahogy Webernek a racionalizáció belsőkire gyakorolt hatását illető kritikája sem annyira radikális, ahogy egyes szöveghelyek alapján gondolnánk, úgy külső környezetünk átalakításával kapcsolatban is találhatunk a radikális elképzeléseket mérséklő fogalmi konstrukciókat későbbi írásaiban. Alább, az 1.2.-es pontban azt fogom szemügyre venni, Weber hogyan is írja le a radikális felforgatásra képes erőt, a *Protestáns etika* végén megidézett próféta figurájából kiindulva. A harmadik pont pedig azt kísérel meg bemutatni, hogyan is szab határt ennek a felforgató erőnek a cselekvési háttér instabillá válása során a *Politika mint hivatás* című esszéjében.

1.2. A felforgatás mikéntje – a próféta tiszta karizmája

A próféta figurája, mint a „megkövülésre” ajánlott gyógyszer, a racionalizáció káros hatásainak megtörését látszik ígérni – azonban Weber a *Protestáns etika* végén nem fejt ki részletesen, hogyan is nézne ki egy ilyen alternatíva. Későbbi írásaiban azonban találunk részletesebb leírásokat erre vonatkozóan. A *Tudomány mint hivatás* című, 1917-es előadásából készült szövegében például arról ír, hogy bár a kapitalizmus, racionalizáció és bürokratizáció társadalmi struktúrákat építő tendenciái uralják korunkat, az az erő, amely képes lehet feltartóztatni őket, ha csak egyfajta bűvópatakként is, de jelen van:

„A mi korunk sorsa a rá jellemző racionalizálódással, intellektualizálódással, és mindenekelőtt: a világ varázstalanodásával, hogy éppen a végső és legnemesebb [*sublimste*] értékek vonultak vissza a nyilvánosságból, vagy a misztikus élet rejtett birodalmába, vagy az egymás közötti közvetlen kapcsolatok testvériességébe. Nem véletlen, hogy legmagasabb művészetünk intim és nem monumentális, ahogy az sem, hogy, hogy ma csak a legszűkebb közösségek köreiben, személyesen, *pianissimoban* pulzál az a dolog, ami a korábban a közösségeken keresztül viharos tűzként terjedő és őket összekovácsoló prófétai léleknek felel meg.” (Weber 1992b, 110.; idézi: Potts 2009, 114.).

Ezt az erőt – a „prófétai lélek” erejét – Weber körülbelül 1910-től kezdődően *karizmaként* kezdi el konceptualizálni (Radkau 2009, 394.). Bár a karizma eredeti páli fogalma közösségre vonatkozott, Weber új csavart adott a fogalomnak azzal, hogy egyénekre vonatkoztatta, mindenekelőtt a *Gazdaság és Társadalom* háború előtti években írt második részében (a VI. és a XIV. fejezetben), az 1918 elejétől megszülető első részében, illetve a *Politika mint hivatás*

című előadásában (Potts 2009, 107.).¹³³ Én az alábbiakban előbb a *Gazdaság és társadalomban* adott leírást kísérelem meg röviden rekonstruálni, a korábban született második részre helyezve a hangsúlyt. Ezt követően térek rá – az 1.3. pontban – a karizma és felelősségetika kapcsolatára a *Politika mint hivatásban*, építve a dolgozat első fejezetben leírtakra.

Közismert, hogy Weber számára a karizmára épül az uralom egyik formája. Magát a fogalmat pedig a teológiából – konkrétan Rudolf Sohm munkásságából – veszi. A mű első részében az alábbi definíciót adja róla: „»Karizma« alatt egy [...] személyiség nem hétköznapi minőségét értem, amelyre tekintettel az illetőt természetfeletti vagy emberfeletti, vagy legalábbis sajátosan nem hétköznapi, mindenki számára hozzáférhető erőkkel vagy tulajdonságokkal rendelkezőnek, vagy isteni küldöttnek vagy példaszerűnek és ezért »vezérnek« tekintik.” (Weber 1922a, 183.)

Az alábbiakban néhány olyan momentumot emelek ki a karizmával kapcsolatban, amely témánk szempontjából fontos.

Alkalmazhatósági kör. Weber a karizma fogalmát értékmentesnek és potenciálisan univerzalizálhatónak tekinti, még akkor is, ha a legtisztább megjelenési formáival a vallás területén találkozhatunk, a próféta alakjában (Weber 1922a, 250. skk.). Ebből adódóan teljesen más típusú karizmák léteznek: Szent Ferenc és egy politikai vezető vagy éppen kalózvezér egyaránt lehet karizmatikus; míg az előbbi esetben a karizmatikus cselekvőtől idegen bármiféle anyagi előnyszerzés, az utóbbiban éppen, hogy ez az elsődleges célja (Uo., 754.). Weber szerint a politikai szférában a próféta figurájának leginkább a demagóg vagy a politikai publicista felel meg, akiket érzelmekre ható „prédikációjuk” kapcsol össze a prófétával (Uo., 445.).

Felforgató potenciál. Weber visszatérően hangsúlyozza, hogy a karizma kívül esik a mindennapiság körén, idegenek tőle a mindennapiságot jellemző szabályok, elfordul a múlttól, nem ismeri a rutint és az intézményeket, hanem saját maga jelöli ki határait (Weber 1922a, 756.). Mindez értelemszerűen élesen szembeállítja a racionális-legális és a tradicionális uralommal. A weberi konstrukcióban a külső rend azért nem lehet képes korlátozni a karizmat, mivel szélsőségesen egyéni kvalitásról van szó, éppen ez teheti képessé a cselekvés háttérét adó struktúrák megtörésére, illetve az értékek átértékelésére. Alapja belső: az elhívottság [*Berufung*], nem pedig valamilyen tradícióban való részvétel. Ez különbözteti meg a prófétát a paptól (Weber 1922a, 250–251.). Ebből adódóan viszont a karizma „belsőleg lehatárolt”: a

¹³³ Az újabb Weber-irodalmak közül Andreas Kalyvas éppen a karizma kollektív formáját kísérel meg feléleszteni, a „karizmatikus mozgalmak” elméletét olvasva ki Weber korábbi, a témával foglalkozó műveiből (Kalyvas 2008, 1–78.). Én nem veszem át ezt az elkülönítést Weber háború előtti és alatti művei között.

külső rend helyett egy belső ideál, a „prófétai vagy hősi *érzület*” [*Propheten- und Heldengesinnung*] vezérli (Uo., 756.).

Szemben a társadalmi körülményeket formáló másik nagy történelmi erővel, a bürokratikus racionalizációval, a karizmatikus cselekvés nem intézményeket és struktúrákat alakít ki, sokkal inkább kihívásokat intéz azok ellen. Emellett pedig működési mechanizmusa is más: *nem a külső körülményeket változtatja meg, hogy a követők azután ezekhez adaptálódjanak, sokkal inkább utóbbiak belső átformálása (metanoia) révén éri el a külső körülmények átalakítását.* Ehhez az átformáláshoz nyilván elengedhetetlen a karizmatikus személy interakciója követőivel. Míg a bürokratikus racionalizáció csak a tradíciót forgatja fel, addig a karizma a tradíciót és a racionális szabályokat is, a követőket a különleges karizmának való alárendelődésre készítette. Ez teszi a karizmát „a történelem sajátosan »teremtő« forradalmi erejévé” (Weber 1922a, 758–759.; Mommsen 1989b, 153–155.).

Vezetők és követők kapcsolata. Bár Weber visszatérően hangsúlyozza, hogy a karizma nem korlátozott a külső rend által, éppen ebből adódóan egy külső korlátja mégis van: a cselekvő karizmájának be kell igazolódnia ahhoz, hogy valóban kövessék. A pappal ellentétben a prófétát nem támogatja egy vallási tradíció, ebből adódóan miért is engedelmessé válna az útmutatásának a hívek, ha nem tudja bizonyítani isteni elhívottságát? Bár nem tiszta eset – mivel egy hivatalba szorított karizmáról van szó – Weber legszemléletesebb példája mégis a kínai császár, aki, amennyiben nem képes kezelni a birodalmat sújtó természeti vagy háborús katasztrófákat vezekléssel, leváltás vagy halál vár rá. Ebben az értelemben a vezető felelős a követőknek. A felelősség itt „elszámoltatásként”, és nem felelősségérzetként értendő: bizonyos kedvezőtlen következmények esetén a karizmatikus kapcsolat véget ér. Ez a külső korlát teszi a karizmatikus cselekvőt kiszolgáltatottá a következményeknek, ezáltal hozzájárulva a karizma instabilitásához. A karizmatikus vezetőnek újra és újra bizonyítani kell rátermettségét (Weber 1922a, 754–755.).

Háttér- és operatív kontingencia együtt járása. A fejezetet – és az egész dolgozatot – érdeklő probléma szempontjából megfigyelhető egy fontos különbség a *Protestáns etikában* a prófétáknak tulajdonított szerep és a *Gazdaság és társadalom* karizmatikus prófétája között. *A karizma mint konkrét jelenségek leírására használt szociológiai fogalom nem illeszkedik teljességgel Palonen „weberi pillanatához”. Míg utóbbiban egy stabil – Weber szerint túlzottan stabil – cselekvési háttérrel forgat fel, addig a Gazdaság és társadalomban azt hangsúlyozza, hogy a karizmatikus vezetők felemelkedésére általában rendkívüli helyzetekben, a cselekvés háttérének bizonytalanná válásakor kerül sor* (Weber 1922a, 753–754.). Bár a két műben Weber nyilvánvalóan más absztrakciós szinten (az általános kulturális tendenciák, illetve a

politikai rendszer szintjén) mozog, a karizmatikus cselekvés jellegét illetően ez érdemi eltérésnek tűnik: a karizma nincsen hozzákötve a „weberi pillanathoz”, ahol a cselekvés fő feladata a „petrifikálódó” struktúrák megtörése. Talán emiatt nem kap a karizma Palonen „weberi pillanatában” hangsúlyosabb szerepet.¹³⁴

1.3. A felforgatás korlátai – a próféta és követőinek felelőssége

Weber életének utolsó éveiben írt tudományos és politikai írásaiban két olyan elméleti konstrukciót is találunk, amely a karizma felforgató erejét megszelídítve kísérel meg a demokratikus politika részévé tenni azt. Számunkra a második (a felelősségetika) lesz igazán érdekes (az alcím is erre vonatkozik), azonban néhány gondolatot szánnunk kell a másira (a vezérdemokrácia plebiszcitárius változatára) is.

Utóbbi a „karizma uralomidegen átértelmezésének” a legfontosabb típusa. Mivel a koncepció a magyar politikatudományban is ismert és kimerítően elemzett (vö. Körösenyi 2005; Körösenyi 2017; a nemzetközi irodalmak közül pl. Green 2010; Pakulski – Körösenyi 2012), csak röviden érintem, néhány olyan elemére fókuszálva, amely a fejezet témája szempontjából különösen érdekessé teszi. Ami döntő fontosságú, az az, hogy itt nem a karizma tiszta típusával állunk szemben, hanem a karizmatikus és a racionális-legális formák valamiféle keverékével, amelyet Weber „demokratikus legitimitásnak” nevez. Az különbözteti meg a tiszta karizmától, hogy a vezér „elismerése a legitimitás következménye helyett annak alapjává válik” (Weber 1922a, 200.). A „plebiszcitárius uralom” tehát átmeneti forma a tiszta karizma és a racionális-legális uralom között.

Ami számunkra érdekes ebben a modellben, az az, hogy Weber politikai írásaiban ezt a karizmatikus vezetőt egy *egyensúlyi képlet részeként képzei el*, amely egyfelől közvetlen, nép általi választása révén képes lehet „ellensúlyként” (*Gegengewicht* – Weber 1922c, 392.) szolgálni a „parlamentari képviselők kicsinyes alkuival [*Kuhhandel der Parlamentarier*]” (Uo., 390.) szemben. Másfelől, a közvetlenül választott birodalmi elnök, hasonlóképpen a *Protestáns etika* prófétáihoz, és szemben az antik prófétákkal (vö. Green 2010, 165.), a cselekvés hátterének mozdulatlanra merevedését, petrifikációját hivatott megakadályozni; azt tehát, ami Weber fő problémája volt az 1918 előtti német berendezkedéssel.¹³⁵ Egyúttal azonban

¹³⁴ Azt maga Palonen is kiemeli, hogy Weber nem híve semmiféle kalandorpolitikának, ezért a bürokratizáció mint a cselekvési hátteret stabilizáló erő fontos szerepet tölt be a weberi gondolkodásban (Palonen 1998, 136.).

¹³⁵ Az 1918 előtti német politikai rendszer problémáihoz bővebben lásd Weber 1922b.

hangsúlyozza: „Gondoskodni kell arról, hogy, hogy a birodalmi elnök minden olyan kísérletért, amely a törvénysértésre vagy önhatalmú kormányzásra irányul, »akasztófát és kötelet« lásson maga előtt” (Weber 1922c, 391.). Ahogy Green írja, ez volt Weber számára a különbségtevés alapja jó és rossz demagógia között: az előbbi egy alkotmányos rendszeren belül történik, ahol a karizmatikus demagógot más, tőle független szereplők képesek kontrollálni (Green 2010, 163.). Ezek a külső biztosítékok hivatottak a karizma egy kontrollálhatóbb, kiszámíthatóbb verzióját életre hívni (vö. Ringer 2006, 539–540.).

A másik, minket ehelyütt jobban érdeklő elméleti konstrukció a felelősségetika, amellyel a második fejezetben már foglalkoztam. Az ott leírtakra támaszkodva itt csak a karizma és a felelősségetika viszonyára fogok kitérni.

A felelősségetika és a karizma összefüggésének feltárásához mindenekelőtt a beszéd kontextusának egy általam eddig nem említett elemére érdemes kitérnünk. Ez pedig az, hogy Weber csak vonakodva vállalta el az előadás megtartását, és végül csak akkor mondott igent, amikor megtudta, hogy helyette Kurt Eisner akarja meghívni a szervező hallgatói szövetség.¹³⁶ Eisner személyéről a *Gazdaság és társadalom* később keletkezett első részében mint a „saját demagóg sikereinek áldozatává váló irodalmárról” (Weber 1922a, 183. – vö. Cherniss 2016, 708.) emlékezik meg, a karizma értékmentes fogalma alá sorolva be az irodalmár (*Literat, littérateur*) figuráját. Az „irodalmár” figurája Weber háború alatti nagyszabású politikai pamfletjének és reformtervének (*Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland* – Weber 1922b) visszatérő ellenfele. Az ekkor még „parlamentarista” korszakát élő Weber szerint „irodalmár-politika”, értelmetlen hiúság lenne például Németország parlamentarizálását azon az alapon elvetni, hogy a parlamentarizmus idegen a német történelemtől (Uo., 129.), ugyanígy „apolitikus irodalmáraink naivan moralizáló regéje” szerinte, hogy a parlament képességei hiánya miatt nem játszik érdemi szerepet a jelenlegi berendezkedésben (Uo., 139.). A műben való számtalan említés alapján az irodalmár Weber számára olyan ember, akit nagy eszmék foglalkoztatnak (például az „»igazi szocializmus«” természete), nem „»technikai jellegű napi problémák«”, mindazonáltal nem képes átlátni sem bizonyos alapvető tárgyi

¹³⁶ A szocialista Eisnernek kulcsszerepe volt a Wittelsbach monarchia megdöntésében és a bajor *Freistaat* kikiáltásában, amelynek ő lett az első miniszterelnöke. Pártja katasztrofális vereséget szenvedett az 1919. január 12-i tartományi választásokon, de Eisner a tartományi gyűlés összeüléskéig hivatalban maradt. Február végén, amikor éppen lemondását készült beadni, meggyilkolták. Weber előadása mintegy két héttel Eisner pártjának választási veresége utánra esett, január 28-ra. Eisner többek között azzal vonta magára Weber haragját, hogy hivatali ideje alatt olyan diplomáciai iratokat hozott nyilvánosságra, amelyek Németországnak a háború kitöréséért viselt felelősségét támasztották alá.

összefüggéseket (például a parlamentarizmus ellenfelei), sem pedig az általuk támogatott eszmék potenciális következményeit (például, hogy a nagyobb mértékű állami tervezés további bürokratizálódáshoz fog vezetni – Weber 1922b, 149.). A pamflet végén az irodalmár a politikussal kerül szembeállításra: utóbbi az, aki számol azzal, cselekedetei milyen hatással lesznek a következő két-három generációra, éppen ezért tartja a gondolkodás méltó tárgyának a parlamenti- és pártreformot (Uo., 260.).

Ezek a kontextuális és intertextuális adalékok segíthetnek jobban megérteni a karizma és a felelősségetika kapcsolatát, és úgy olvasni a *Politika mint hivatás szövegét, mint egy elbizonytalanodó cselekvési háttér előtt óvatossá váló Weber politikai és pedagógiai beavatkozását, aki, bár esze ágában sincs megtagadni korábbi nézeteit, elméletalkotói energiáit a karizmatikus cselekvést korlátozó, a politikai renden (azaz az intézményeken) túli tényezőkre fordítja. Azért ezekre, mert a háborús vereség utáni instabilitásban a külső struktúrák korlátozó ereje minimálissá látszott válni; Weber pedig különösen fontosnak érezte a bizonytalanság és politikai instabilitás körülményei között a karizmatikus cselekvőknek, a „forradalom prófétáinak” (Weber 1992a, 246.) a korlátozását. Erre két tényező látszott alkalmasnak: egyfelől, magának a politikai vezérnek az önkorlátozása; másfelől, követői önkorlátozása, a vezérrel, annak törekvéseivel szembeni kritikus hozzáállásuk.¹³⁷ A *politika mint hivatás* tehát az éppen aktuális politikai kontextus alapján egészíti ki a karizmatikus vezetés koncepcióját.¹³⁸*

Elméleti értelemben a *Politika mint hivatás* a *Gazdaság és társadalom* által leírt cselekvési szituációhoz állt a legközelebb: az instabil cselekvési háttér előtt érvényesülő tiszta karizma esetével állunk szemben (szemben akár a *Protestáns etikában*, akár plebiszcitárius vezérdemokrácia elméletében vázolt helyzettel). Azonban Weber éppen annak a kifejtésére szánja a legtöbb elméletalkotói energiát, ami a *Gazdaság és társadalomban* csak másodlagos szerepet kap: a karizmát korlátozó, a politikai renden kívüli tényezőkre tényezőkre, a

¹³⁷ Természetesen nem állítom, hogy Weber konkrétan abban reménykedett volna, hogy hatni tud például Eisnerre. Mindazonáltal az egyetemi hallgató Ernst Toller, aki egyes visszaemlékezések szerint az előadás egyik elsődleges címzettje volt (vö. Mommsen – Schluchter 1992, 122.), a forradalom későbbi szakaszában vezető pozíciót töltött be (vö. Levy 1999). Ennyiben nem tűnt teljességgel illuzórikusnak a követők mellett a vezetőkre való hatásgyakorlásban is reménykedni.

¹³⁸ Az, hogy Weber gondolkodására, antiutópizmusára, és a *Politika mint hivatásra* nagyban hatott a háborús vereség és az azt követő forradalmak, elfogadottnak számít a szakirodalomban (vö. pl. Bruun 2007, 263.; Derman 2012, 117–118.; Levy 1999, 84–85.; Adair-Totefff 2005, 198.; Cherniss 2016, 708.). Bruun ugyanott rámutat a „felelősségetika” terminus újdonságára is (ez akkor is sokatmondó, ha – mint fentebb a *Parlament és kormányzat...* című művéből vett idézetekben láthattuk – sok elméleti „építőköckő” már készen állt a felelősségetikához Weber gondolkodásában).

karizmatikus vezető és követőinek felelősségérzetére.¹³⁹ A *Politika mint hivatásra*, ahogy arra a harmadik fejezetben már utaltam, célszerű tág értelemben vett politikai beavatkozásként tekintetnünk. Nem olyanra, amely konkrét cselekvési tervet, pontos eligazítást akar adni hallgatóságának – de legalább olyanra, amely a bizonyos mértékig önkorlátozó politikai cselekvő *ethoszát* állítja közönsége elé.

Hogyan jelenik meg tehát a karizma a szövegben, és hogyan kapcsolódik a felelősségetikához? Közvetve már rögtön az előadás címében előkerül: a *Beruf* nem csak specializált tevékenységformát, hanem elhívást is jelenthet, és Weber az előadás során játszik is a fogalom két értelmével, egyaránt használva azt a politika iránti belső elhivatottságot érzőkre (karizmatikus politikai vezérekre), és a politikát egy ilyen vezér szolgálatában – vagy javadalmazásért, vagy idealizmusból – üzökre (Weber 1992a, 167.). A hivatás ezen fogalmi kettőssége a *Protestáns etika* végén tárgyalt tendenciára (elhívás és specializált munkavégzés útjainak szétválására) vezethető vissza. Ezen túlmenően pedig a karizma voltaképpen az egész előadáson bűvópatakként végighúzódnó egyik fő téma: Weber már az elején kiemeli, hogy az uralom három formája közül erről lesz szó, mivel a *Beruf* legmagasabb rendű értelme a karizmatikus vezető képében jelenik meg (Weber 1992a, 161.).

Karizma és felelősségetika kapcsolatát illetően egy pontot, Eisner személyét már említettem. De egy sokkal nyilvánvalóbb kapcsolat is fennáll: a karizma a próféta figuráján keresztül kötődik az érületi etikához. Ahogy a *Gazdaság és társadalomban*, úgy itt is a próféta a karizma egyik elsődleges letéteményese (Weber 1992a, 160–162.), később pedig Weber összekapcsolja alakját az érületi etikáját képviselőével (Uo., 240.). A kapcsolat Weber tágabb munkásságát vizsgálva is jól szemléltethető: az érületi etika összekapcsolható az értékracionális cselekvéssel (vö. pl. Löwith 1993, 46–47.; Cherniss 2016, 711–712.; *contra* O’Donovan 2011), amely bizonyos végső értékeket szolgál, tekintet nélkül a sikerre vagy a következményekre (Weber 1922a, 27–28.). Az értékracionális cselekvés által létrehozott változás hajlamos a cselekvés fennálló kereteinek szétfeszítésére, ezáltal a fennálló berendezkedés aláadására, elsődleges aktorai pedig a karizmatikus cselekvők (Mommsen 1989b, 153–155.). Amikor tehát Weber érületi etikáról beszél, egyebek mellett a karizmáról és a karizmatikus prófétákról *is* beszél. Az érületi etikát vallónak nem kell szükségképpen elfordulnia a világtól (még ha Weber talán ezt a variációt is tartotta ezen etika legtisztább

¹³⁹ Míg ott prófétai és hősi *érület*ről („*Propheten- und Heldengesinnung*”) beszél a belső korlátok kapcsán (Weber 1922a, 789.), addig a *Politika mint hivatásban*, ahogy látni fogjuk, érület az *ethosz* kifejezést használja, ezáltal is hangsúlyosabbá téve az önkorlátozó elemet.

típusának – vö. Kis 2017, 375–376.). Nem csak az aszkéta, hanem a próféta figurája is az érületi etikához kötődik, és Weber 1919 elején sokkal jobban foglalkoztatja utóbbi az előbbinél.

De pontosan kitől is tart az óvatossá váló Weber, és miért? *A Politika mint hivatás* több ellenféllel, az érületi etika többféle képviselőjével is polemizál, és mivel a vágások gyorsan követik egymást, a polémiát nem egyszerű követni. Ahogy utaltam rá, az adott körülmények között alighanem a politikai cselekvés világától messze tevékenykedő, a világtól elforduló aszkéta, Jézus és Szent Ferenc életformáját követő (Weber 1992a, 235.) foglalkoztatja a legkevésbé Weber. Annál inkább fontos a szindikalista figurája, aki a tiszta érület lángjának életben tartásán kívül semmi másért nem hajlandó felelősséget vállalni: nem érdekli, ha cselekvése következményeképpen megnő a reakció esélye, vagy ha saját osztálya helyzetének a romlása lesz a következmény (Uo., 237.). Még fontosabb azonban a két további figura, a szocialista forradalmár (bolsevik vagy szpartakista¹⁴⁰ – 238–239.) és a pacifista alakja. Weber egymásba játssza a két alakot: a pacifistából erőszakot hirdető forradalmi próféta lesz, ezáltal az érületi etika belép a világba, hatást gyakorol.¹⁴¹ Weber elismeri, hogy ez az érületi etikának „logikailag” már nem tiszta formája (szemben a világból kivonuló aszkétával, vagy az erőszakra szeretettel felelő pacifistával), de érvelése, ha helyesem értem, éppen arról szól, hogy ez az átalakulási *jellemző* az érületi etika híveire, amikor kapcsolatba kerülnek a politikával:

„A realitások világában azonban [szemben az érületi etika logikailag tiszta koncepciójával, amelyben a cselekvés nem folyamodik erkölcsileg veszélyes eszközökhöz – I.G.] *újra és újra azt tapasztaljuk*, hogy az érületi etika követője hirtelen khiliasztikus prófétává változik; hogy például azok, akik az imént még »szeretet az erőszak ellen«-t prédikáltak, a következő pillanatban erőszakra szólítanak fel – az utolsó erőszakra, amely aztán minden erőszakosság megsemmisülésének állapotát

¹⁴⁰ Weber előadásjegyzeteiben egy korábbi ponton, amikor az „utca diktátorairól” beszél, előkerül Karl Liebknecht neve (Weber 1992a, 223.).

¹⁴¹ Bár nevének említése nélkül, de Eisner is előkerül az ellenfelek között, a korábban említett tette, a diplomáciai dokumentumok kiszivárogtatása kapcsán: Weber ezt a cselekedetet az „igazmondás kötelességéből” (*Wahrheitspflicht* – 236.) származtatja. Az érületi etikus számára ez is olyan jó, amelyből csak jó származhat; a következményeket tehát nem szükséges mérlegelni. – Megjegyzendő: Eisner éppen, hogy az iratok nyilvánosságra hozatalának *pozitív következményeiben reménykedett*, azaz abban, hogy a béketárgyalásokon ezt a háborús ellenfelek gesztusnak fogják venni (Mommsen – Schluchter 1992, 16.). Weber ezen, Eisnerrel szembeni érve tehát figyelemreméltóan gyenge (az persze más kérdés, hogy Eisner ezen szándéka mennyiben mérte fel reálisan a lehetséges következményeket, Weber azonban a szövegben nem ezzel a jóval erősebb érveléssel támad). Ugyanígy értelemben szokás kritizálni Weber szindikalistával szembeni érvelését (vö. O’Donovan 2011, 92-97.).

hozná el – ahogy hadseregünkben minden offenzívánál azt mondták a katonáknak: ez lesz az utolsó, ez elhozza a győzelmet, aztán pedig a békét” (240.). [kiemelés: I.G.]

Úgy tűnik, az erőszak elharapózása a karizmatikus próféták tevékenysége nyomán Weber egyik elsődleges aggodalma volt. Ez mind a forradalmi, mind az azt Weber szerint jó eséllyel követő ellenforradalmi erőszakra vonatkozik (vö. 251.). Úgy tűnik, ebben rejlik az instabil cselekvési háttér előtt működő felforgató cselekvés egyik fő kockázata szemében. Mindezt alátámasztja egy életrajzi adalék, Weber egy, Schumpeterrel folytatott beszélgetése az orosz szocialista forradalom után. Schumpeter elégedettségét fejezte ki, hogy a szocializmus végre gyakorlatban kell, hogy bizonyítson, mivel ez „szép kis kísérlet lesz nekünk [társadalomtudósoknak – I.G.]”. A potenciális szenvedésektől elborzadó Weber ennyit válaszolt: „Egy laboratórium, holttestek halmaival.” Schumpeter replikája: „Minden anatómia ilyen.” A beszélgetés azzal végződött, hogy Weber felháborodottan faképnél hagyta beszélgetőpartnerét (Radkau 2009, 508.).

Weber számára természetesen nem önmagában az erőszak alkalmazása az aggasztó ebben – tézise éppen az, hogy a politikusnak időnként szükségképpen élnie kell ezzel. A probléma sokkal inkább az, ha a politikus ezt az alkalmazást *könnyedén* veszi, nem tudatosítva magában, hogy ez az eszköz milyen mellékhatásokkal járhat másokra, a megvalósítani kívánt cél jövőre és saját karakterére nézve. Éppen ez a lehetséges következményeket nem mérlegelő könnyedség vezethet az erőszak elharapózásához. Végző soron az érületi etika azon formája, amelyet a világba lépő „khiliasztikus próféta” képvisel, hozza magával a „holttestek halmaival”.

A „khiliasztikus próféta” és a „forradalom prófétáinak” említése, illetve az Eisnerre való utalás egyértelmű kapcsolatot teremt az érületi etika és a karizma között. Ebből adódóan *az érületi etikával szembeállított felelősségetika a karizmatikus cselekvésnek is hivatott korlátot állítani*. Míg a *Protestáns etika* záró oldalai még reménykedéssel tekintettek a petrifikálódó cselekvési háttérret megtörő próféták elé, a *Gazdaság és társadalom* prófétákról szóló része pedig tárgyilagosan elemezte a tiszta karizma érvényesülését, addig a politikai káosz felé sodródó Németországban mintha Weber karizmatikus cselekvőkkel kapcsolatos álláspontja is új elemekkel gazdagodott volna.¹⁴² *Webert mintha megérintette volna a politikai rend törékenységével kapcsolatos „klasszikus” realista félelem, a fojtogató rend disztópiája helyett a felfordulás és az elharapózó erőszak rémképét tolvaj gondolkodása előterébe: „ahol semmi sincs, ott nem csak a császár, hanem a proletár is elvesztette jogát”* (251.). Ha a fenti olvasat

¹⁴² Érdemes rögzíteni: ez az állítás a weberi írásokban megjelenő cselekvési *momentumokra* vonatkozik: ahhoz, hogy Weber karizmatikus vezetőikkel kapcsolatos személyes attitűdjéről átfogóbb képet alkothassunk, nyilvánvalóan sokkal szélesebb forrásanyag (például levelezése) áttekintésére lenne szükség.

helytálló, akkor úgy tűnik, Weber a politikai kontextus vezette az általa kívánatosnak vélt felforgatást korlátozó erők pontosabb kidolgozásához. Az előadás elején tett elkülönítésből adódóan (az elhívott politikai vezér és hivatásos politikus követői) pedig talán nem túl spekulatív azt állítani: mind a politikai vezéreknek, mind követőiknek *ethoszként* ajánlja Weber a felelősségétikát.

Azonban nem pálfordulásról, inkább hangsúlyeltolódásról van szó. Azt, hogy Weber mindezek ellenére nem fordult szembe korábbi nézeteivel, nem tagadta meg a karizmatikus felforgatás fontosságát, jól tanúsítják a *Politika mint hivatás* utolsó oldalai. Így ír, az akarat és az érzület szerepét hangsúlyozva a politikai cselekvésben: „bár a politikát az ember a fejével műveli, de bizonyosan nem csak azzal” (Weber 1992a, 249.). Weber egyáltalán nem vált a karizma ellenségévé, továbbra is fontos szerepet tulajdonít a végső értékeiért harcoló felforgató cselekvésnek, amennyiben az a politika etikai dilemmáit tudatosító „érett emberhez” kapcsolódik. Az itt előkerülő, a harmadik fejezetben már említett Luther figurája ilyen, érett ember, aki wormsi kiállításában („Itt állok, mert nem tehetek másként”) a lehetséges következményeket magában tudatosítva dönt ügye potenciálisan felforgató képvisellete mellett. Luther kiállása a tiszta karizma megtestesülése (Green 2010, 142.), ami, mivel egy erkölcsileg érett (értsd: a világ etikai irracionálisával tisztában lévő, a potenciális következményeket mérlegelő) ember tette, nem kárhoztatandó. Ugyanígy a fejezet elején már idézett, a *Politika mint hivatás* végén előkerülő weberi mondás („Teljességgel igaz, és minden történelmi tapasztalat megerősíti, hogy nem érték volna el a lehetségest, ha nem nyúltak volna újra és újra a lehetetlen felé a világban.” – Weber 1992a, 252.) is azt bizonyítja, hogy Weber – amennyiben stabil a cselekvési háttér – továbbra is a politika fontos elemének tartja a felforgató, karizmatikus cselekvést. Célja itt alighanem elkerülni, hogy a felforgatás korlátairól elmondottak miatt a „lehetséges művészeteként” értett, számára a politikai mozdulatlanságot jelentő és általa mélyen megvetett *Realpolitik* képviselőjeként tűnjön fel (vö. Cherniss 2016). Amikor az idézett megállapítást először leírja, híres *Értékmentesség*-tanulmányában (Weber 2012, 318.), expliciten a *Realpolitik*kal szemben játssza ki azt.

Weber tehát távolról sem akarta kiküszöbölni a karizmatikus cselekvést a politikából, még az aktuális politikai káosz hatására sem, mindössze korlátozni azt, a következmények mérlegelését kívánva „becsempészni” elsősorban a karizmatikus vezetők követőinek (forradalmi hajlamú hallgatóinak), és talán maguknak a későbbi karizmatikus vezetőknek a mérlegelésébe is.

2. A felforgató cselekvés Geussnál

2.1. A cselekvés háttere: a liberalizmus és a kapitalizmus „börtöne”

Weber és Geuss munkássága között legalább két kapcsolódási pontot találhatunk: az első a korai Frankfurti Iskola, amely Weber egyes gondolatait közvetítette Geuss számára. A másik Nietzsche, aki mindkettjükre hatott. Geuss expliciten is a korai Frankfurti Iskola tradíciójába sorolja magát, saját egyediségét az erősebb nietzschei hatásban látva (Geuss 2005c, 9.). Az alábbiakban ezért az említett két eszmei hatás mentén kísérelem meg összekapcsolni Geussnak a cselekvés háttéréről és annak belsőkire gyakorolt hatásáról adott leírását Weberével. Mivel a fejezet kereteit túlfeszítené egy részletes hatástörténet felvázolása, rekonstrukcióm óhatatlanul töredékes lesz, csak néhány kulcsmomentum kiemelésére vállalkozom.

A Frankfurti Iskola Weberrel való kapcsolatához elég csak a *Felvilágosodás dialektikájának* első fejezetébe (Horkheimer – Adorno 2002, 1–34.) beleolvasnunk: a felütés a felvilágosodást a világ varázstalanításaként határozza meg. A felvilágosodás megszabadít a fenyegető, rejtélyes természeti hatalmaktól, azáltal, hogy a tudás révén a természetet az ember uralma alá hajtja, a kalkulálhatóság és a hasznosság sztenderdjeit érvényesítve (3.). A felvilágosodás azonban nem azt hozza, amit ígért: a természet emberek általi uralma az emberek emberek feletti uralmának eddig nem ismert mértékét is magával hozta: „A felvilágosodás viszonya a dolgokhoz ugyanaz, mint a diktátoré az emberi lényekhez” (6.). A felvilágosodás végső soron saját ideáljait (a szabadságot, ésszerűséget, méltóságot) számolja fel; „Azzal, hogy minden egyedit alávetett fegyelmének, lehetővé tette a meg nem értett egésznek, hogy a dolgok feletti uralomként az ember létére és tudatára visszaüssön” (Horkheimer – Adorno 2002, 33.). Az emberek elvesztik egyéni jelentőségüket, embernek lenni egy társadalmi funkció ellátásával lesz azonos (Klapwijk 2010, 4.). Nem nehéz ezekben a gondolatokban felfedezni a hasonlóságot Weber diagnózisával az előrehaladó racionalizációról, az általa létrehozott új hatalmi viszonyokról (a bármilyen mestert kiszolgáló bürokráciáról és a szintén kiszolgáltatottsági viszonyokat teremtő kapitalizmusról), illetve a nagy gépben fogaskerekeként funkcionáló emberekről. Ahogy Webernél – Löwith kifejezésével – a racionalitás válik irracionálissá, elszakadva eredeti értékeitől, addig a Frankfurti Iskolánál a felvilágosodás következményei kezdik el veszélyeztetni annak eredeti értékeit.¹⁴³ Bár a

¹⁴³ Bár a Frankfurti Iskolához sorolható Herbert Marcuse később azzal vádolta Webert, hogy diagnózisa a kapitalizmus ideologikus védelmezése, ennek az értelmezésnek a problémájára (Marcuse nem veszi figyelembe,

terminológia némileg más, ugyanúgy egy eredeti rendeltetésével szembeforduló történeti folyamatot látunk, amely egy elviselhetetlen, elnyomó rend felé visz.

Más történeti kontextusban, mint a *Felvilágosodás dialektikája* – nem a nemzetiszocializmus árnyékában, hanem a kapitalizmus és a liberalizmus körülményei között – de az egyénre rátelepedő rend Frankfurter Iskola által felvázolt képe Geussra is nagy hatást gyakorolt. Mindenekelőtt az „ember tudatára való visszaütés” azaz a rend belsőkire gyakorolt hatása áll írásainak fókuszában. *Amikor Geuss írásaiban a Frankfurter Iskola gondolatait summázza, saját gondolkodásáról majdnem ugyanannyit tudhatunk meg, mint mondjuk Adornoról.* Ezért érdemes ismét közelebb lépünk a szövegekhez, hogy néhány kulcsfogalmat tisztázzunk. Geuss elképzelései számára központi fontosságúak a Frankfurter Iskola által leírt „helytelen absztrakciók”, főként a „tárgyasító” (*objectifying*) attitűd és az értelem instrumentális használata. Előbbi a társadalmi jelenségeket természetiek mintájára képzele el, amelyek a cselekvő elképzeléseitől és tetteitől teljességgel függetlenek. Ennek szélső esete az önbeteljesítő prófécia: amikor azt gondolom egy társadalmi csoport tagjairól, hogy sztrájktrörök, ők pedig ezáltal gyanússá válnak, nem veszik fel őket a szakszervezetbe, ezáltal pedig valóban jó eséllyel sztrájktrörök lesznek. A tárgyasító attitűd mellett a helytelen absztrakció további elemei a hamis univerzalizálás (amely egy lokális jelenséget univerzálisként tüntet fel), illetve a jelenségek ahistorikus szemlélete, amely elfedi, hogy a társadalmak legfontosabb sajátosságai történetiek. Ezek az attitűdök korlátozzák a cselekvési potenciált, mivel alternatíva nélkülinek tüntetik fel az adott társadalmi körülményeket, lehetetlenként tüntetve azok megváltoztatását. A Frankfurter Iskola szerint a modern kapitalista társadalmakban jelen lévő elnyomást ezek az attitűdök teszik lehetségessé. Bár a kritikai elméleteket alkotók megkísérelhetik ezeket a tárgyasító elképzeléseket reflektívvá változtatni, Geuss szerint az Iskola tagjai nem naivak a lehetőségekkel kapcsolatban: az attitűdök ilyen átformálása nagymértékű ellenállásba ütközne. (Geuss 2004, 117–121.; Geuss 1981, 14–15.)

Ennek az objektíváló attitűdnek a védelmét a Frankfurter Iskola szerint a modern kapitalizmus ideológiája¹⁴⁴ látja el, amelyet ők „pozitivizmusnak” neveznek. Számunkra itt a „pozitivizmus” pontos tartalmánál fontosabb az, amit Geuss a Frankfurter Iskola ideológiakritikájáról mond: „Egy társadalom kritikai elméletének szíve az ideológiakritika”

hogy Weber különbséget tett a racionalitás különböző típusai között) több Weber-kutató is rámutatott (vö. pl. Mommsen 1989c, 70–71., 204.; Kalberg 1980, 1157.)

¹⁴⁴ Az ideológia itt értelemszerűen pejoratív értelemben értendő – Geuss korai művében emellett elkülönít pozitív és deskriptív értelmet is (vö. Geuss 1981, 4–26.).

(Geuss 1981, 2–3.). Az ideológiakritika fontossága abból ered, hogy – Marx feltételezésével ellentétben – *a modern kapitalizmus status quo-t fenntartó ereje elsődlegesen a képzelőerő feletti kontrolljából, nem a termelőeszközök feletti ellenőrzéséből ered* (Geuss 2004, 116–117.). Ebből adódóan társadalomkritika nem lehetséges ideológiakritika nélkül. Amit az ideológiakritika tesz, az nem pusztán moralizálás, hanem tudásforma, amely bizonyos illúziókat leplez le, akár episztemológiai, akár funkcionális, akár genetikus formában (Geuss 1981, 26–44.). Az ideológiakritika Geussnál szorosan összefonódik a képzelőerő fogalmával: mind a kettő a fennálló rend operatív kontingenciával való aláásására vonatkozik. Bár a képzelőerő feletti ellenőrzés, az illúziók uralma nem kizárólag az elképzelések és a fogalmak szintjén valósul meg – ahogy Geuss is írja (2004, 126–130.) vágyaink és szükségleteink ugyanígy ideológia által befolyásoltak –, Geussot láthatólag ez a dimenzió érdekli a leginkább.

A politikai cselekvés háttere tehát Geuss szerint stabil, és ez a stabilitás ideologikus jellegű. Ezen a ponton azonban fel kell tennünk két fontos kérdést, amelyek Weber és Geuss összehasonlítása szempontjából kulcsfontosságúak. Az egyik, hogy mennyiben tekintik a cselekvés hátterét, a rendet totálisnak, és mennyi helyet látnak benne a pluralitásnak. Geuss egy ponton, Foucault nyomán felveti, hogy bár mindig vannak tervek, amelyek zárt, totális intézményként képzelik el a társadalmat, azonban az ilyen tervekből mindig több létezik, ezek pedig inkompatibilisak egymással – éppen ezért nem valósulhat meg egyik sem. Ez – mondja Geuss – alapvetően különbözik a Frankfurter Iskola nézeteitől, vagy Weber „acélkemény burkától” (Geuss 2005d, 88.). Ebből úgy tűnhet, Geuss elhatárolódik a rend disztópikus weberi képétől. Azonban ugyanazon az oldalon nagyon is weberi szellemben folytatja mondandóját, pesszimista hangot ütve meg:

„Mindannyian ismerjük azokat az eljárásokat, amelyeket arra hivatkozva igazolnak, hogy szükségesek vagy hasznosak ahhoz, hogy bizonyos csoportokat »a társadalom hasznos tagjaivá« tegyünk”. Az a tény, hogy ezek a szisztematikus kísérletek arra, hogy az embereket »erényessé« tegyék, mostanáig mindig kudarcot vallottak, nem ok arra, hogy elégedettnek érezzük magunkat, vagy hogy gratuláljunk magunknak. A természeti és társadalmi világ feletti növekvő technológiai kontrollal, és az ezzel járó politikai átalakulásokkal, ez a helyzet könnyen megváltozhat.” (Geuss 2005, 88.)

Nem vitás, hogy Geuss esszéit áthatja egyfajta „produktív homályosság” (Geuss 2005c, 6–7.; 2014c, 42.). Mindazonáltal a fenti idézet alapján, és más, később idézendő szöveghelyek alapján megítélésem szerint mondható, hogy Geussnál ugyanúgy jelen van az egyre fojtogatóbbá váló rend disztópiája, mint Webernél. És hasonlóképpen a rend ideáljával szembeni polemikus attitűd is.

A másik kérdés arra vonatkozik, hogy miben is ragadható meg pontosabban a két gondolkodó elképzeléseinek közös alapja a rend vonatkozásában. Láthattuk, Weber írásainak például védhető értelmezése az, hogy a bürokratizációtól mint a hatalmi ellensúlyokat letörő, totális hatalommá váló, „külső” intézményi erőttől tartott. Azonban a karizmatikus politikai vezér nem csak a külsőt (az intézményeket) formálja át, hanem követőit is, belülről. Ráadásul a felforgatás folyamatában utóbbi tényező az elsődleges: a követők belső átalakulása biztosítja az erőforrást az intézmények átalakításához. Geuss esetében pedig a „külső” elem abszolút másodlagos. Ebből adódóan a Weber és Geuss közötti közös alap a rend belső, az emberek gondolkodását meghatározó dimenziójának leírása (amit Löwith nyomán antropológiai dimenzióknak neveztem). *Az a „klausztofóbia”, ami összekapcsolja Geuss és Weber diagnózisát, ebből a „belső” bezártságból ered.*¹⁴⁵ Az, hogy Weber erőteljesebben tematizálta mindennek a külső, intézményi vonatkozásait, inkább elkülöníti őket egymástól. Minket ehelyütt a közös alap érdekel.

A liberalizmus és a kapitalizmus stabilitásában Geuss írásai alapján legalább két tényező játszik szerepet. Az egyik, hogy nincsen kidolgozott alternatívájuk. Ebből adódóan pedig hajlamosak vagyunk elfelejteni az általuk használt fogalmi megkülönböztetések történeti eredetét. A köz és a magán elválasztása például, véli Geuss, éppen ezért tölt be ilyen központi és megkérdőjelezhetetlen szerepet gondolkodásunkban (Geuss 2001b, 114.). Amikor a kérdésre, hogy „miért nem szabad beavatkoznunk?”, azt válaszoljuk, hogy „mert ez a magánszféra része”, Geuss szerint alternatíva híján elfeledkezünk arról, hogy ez a válasz egy konkrét történelmi szituációban született válasz volt, amikor a „közre” bizonyos történelmi okokból veszélyesként tekintettek (Uo.). De ugyanígy az alternatíva nélküliség miatt nem hat Geuss szerint érdemi elbizonytalanító erőként az, hogy a liberalizmusnak nincsenek érdemi válaszai az ökológiai problémákra, a szegénység vagy a hatalmi egyenlőtlenségek problémáira (Geuss 2005b, 11–12).

A másik stabilizáló tényező bizonyos feltárt problémák felületes, „kozmetikai jellegű” kezelése. Ilyennek tartja Geuss Rawls egalitárius liberalizmusát: pejoratív értelemben vett ideológiának, amely eltereli a figyelmet a tágabb kontextusról, azaz arról, hogy Rawls nézetei közelebb állnak azokhoz, amelyek nem is akarják kezelni a problémákat, mint a radikális társadalmi reform híveitől. Rawls és Ayn Rand vonatkozásában írja:

„A börtönőr felvehet félelmetes és haragos tekintetet (Rand), vagy nagylelkű mosolyt (Rawls) [...] Attól még tény marad, hogy egy börtön őre, és, ami még fontosabb, hogy a börtön egy börtön. A

¹⁴⁵ Weber „belső vasketrecéhez” vö. Radkau 2009, 189–190.

figyelem elterelése a börtön realitásáról a börtönőr moralitására, ideáljaira és hiedelmeire az ideológiai hatás archetipikus példája.” (Geuss 2016d, 83.; idézi: Hall – Sleat 2017, 282.).

Geuss szerint az ilyen kozmetikai kezelések nem képesek megoldani a liberalizmus és a kapitalizmus problémáit. Ahogy máshol írja: bár a jövőnk bizonytalan a kapitalizmus nélkül, az is bizonyos, hogy vele együtt kilátásaink kifejezetten sivarak – éppen ezért lenne szükséges a vele való szakítás (Geuss 2016e, 116.).

A Frankfurter Iskola mellett a másik, Weber és Geussot összekötő intellektuális hatás Nietzscheé, és akkor mutatkozik meg, amikor a rend „acélkemény burka” (Weber) vagy „börtöne” (Geuss) által kitermelt embertípust írják le. Geuss gondolkodásának Nietzsche általi befolyásoltsága, utóbbi genealógiájának adaptálása (vö. Geuss 1999) akkor kerül elő a leginkább, amikor Geuss a rend egy további eleméről, az etikai elméletekről ír. A fentebbi, Rawlsra és Rendre vonatkozó idézetében már érintette az etikai elméletek ideologikus szerepét. Máshol még explicitebb: „[a]z etika általában halott politika: a valamilyen múltbeli konfliktusban győztes keze, amely kinyúl, hogy próbálja szorítását a jelenünkre és a jövőnkre is kiterjeszteni” (Geuss 2010c, 42.). Ennek alapján érthetővé válik, miért bukkan fel olyan gyakran a kanti filozófiai etika az általa kritizált, a képzelőerőt korlátozó illúziók között. De hasonlóképpen – ha helyesen olvasom Geussot – az „emberi jogok” is szemlélhetőek így: olyan politikai „adu ászokként”, amelyekkel bármikor le lehet zárni egy politikai vitát, véget vetni az alternatívák keresésének, és érvényesíteni egy csoport érdekeit (vö. Geuss 2013).

Láthattuk, hogy Weber protestáns etikája egy, Nietzsche utolsó emberére tett utalással zárult. Geuss pedig expliciten is hivatkozik az „utolsó emberre”, amikor arról értekezik, mi vár ránk, ha nem sikerül a kortárs filozófiai etikán kívül gondolkodnunk. A felforgató cselekvési probléma szempontjából plasztikus, hogy a *Zarathustra*, amelyben – a *Vidám tudomány* mellett – az utolsó ember megjelenik, prófétikus szöveg. A kockázatot nem vállaló, csak a biztonságot kereső, a „nehéz élet” elől menekülő utolsó ember (aki „óvatosan lépked”, „veszekszik ugyan, de szaporán ki is békül – különben megárt a gyomornak” – Nietzsche 1922, 23.) a *Zarathustra* által felvázolt sivár jövő – azonban nem a jelen. Disztópikus vízió, nem diagnózis; olyan önfelszámoló prófécia, amely elrettentő hatása által akarja elkerülni az általa jósoltakat. Ezzel összefüggésben *Zarathustra* helyzetértékelése még nem az utolsó emberről szól: a jelen embereiben „van még *chaos*”, így még képesek lehetnek „csillagot szülni”. Azaz: a rend még nem alakította át belsőjüket olyan mértékben, hogy „menthetetlenek” lennének. *A Weber és Geuss közötti legfontosabb összekötő kapocs a nietzschei utolsó ember disztópiája. Ez alkotja a rend elleni polémiájuk alapját, és ez vezeti őket a rendet felforgató operatív kontingencia*

*formáival való foglalkozáshoz. Azt korábban láthattuk, hogyan idézi meg ezt a disztópikus víziót Weber a *Protestáns etika* végén. Geuss így ragadja meg a problémát: „visszavonulni kényelmes világunkba, ápolni jólétünk kis kertjét, ápolni »emberi jogainkat« és a világfalu más lakóiét; bármilyen inkohereus is az »emberi jogok« fogalma, könnyen lehet, hogy ez lesz az utolsó szó számunkra. Ez roppant szerencsétlen lenne – olyan emberekké kellene válnunk, akiket Nietzsche az »utolsó embereknek« nevezett” (Geuss 2005e, 65.). Mi lenne ezzel szemben az általa kínált alternatíva? „Megőrizni a figyelembe vett *nézetek* széles spektrumát” – Geuss szerint ez lenne az alapvető nietzschei tanítás, amelyet meg kellene fogadnunk, és amellyel nem kell, hogy „csomagban” járjanak Nietzsche problémásabb tanításai. Azaz – mondom én, Geussot értelmezve – az utolsó ember elutasítása még nem jelenti az „emberfeletti ember” igenését, amelynek eljövételéről Zarathustra prédikál. Még annyira sem, mint a karizmatikus vezérek fontosságát hangsúlyozó, ám őket több momentummal (racionális-legális uralmi komponens, felelősségetika) korlátozó, és Nietzsche politikai arisztokratizmusát sem osztó Webernél (utóbbihoz vö. pl. Potts 2009, 112–113.). *Jelenti viszont a realitásokkal való elszánt szembenézést, az illúziókba menekülés elutasítását – ez összeköti a Nietzsche által inspirált realistákat: Weber, Geussot – és Williamset is (Geuss és Williams vonatkozásában vö. Hall – Sleat 2017).*¹⁴⁶ *Amiben Weber és Geuss realizmusa eltér Williamsétől, az a gondolkodást megbéklyózó, „belső börtönként” működő rend felforgatásának igénye – ennyiben konkrétabb a felforgató realizmust érdeklő „antropológiai” probléma (az „utolsó emberré” válás rémképe) a valósággal való szembenézés általános realista igényénél.*¹⁴⁷ *Míg**

¹⁴⁶ Williams és az „utolsó ember” vonatkozásában vö. a *The Gay Science* általa írt előszavát (Williams 2001a).

¹⁴⁷ Érdemes kiemelni, hogy bár mindhármuk számára fontos szerző Nietzsche, azt illetően, hogy elsődlegesen *miért* is fontos, megfigyelhetőek a fentebb említetten túli különbségek is. Nem tagadva, hogy Nietzsche hatása az alább leírtaknál sokszínűbb volt, durva ecsetvonásokkal megkíséreltek mindhármuk esetében azonosítani egy-egy ilyen okot. Williams késői éveiben szinte teljesen azonosult Nietzschével (Jenkins 2006, 86.), és tervezett róla írni egy könyvet is, amely azonban halála miatt nem született meg. Számára Nietzsche elsődlegesen etikai projektje számára biztosított fontos „muníciót”, például a genealógiai módszer révén, amely segíthet erkölcsi életünk értelmezésében, feltárva etikai fogalmaink kontingenciáját (vö. Jenkins 2006, 159-167.). Nietzsche témái iránti fogékonyságában nyilvánvalóan szerepet játszott közös klasszicista képzettségük is, amely lehetővé tette számukra, hogy a keresztény és kantiánus etikai tradícióval szemben a görögökhöz forduljanak. Ezzel szemben Geussra Adorno Nietzsche-képe gyakorolt fontos hatást, és mindenekelőtt elképzeléseinek (például genealógiájának) az etika területén is túlmutató kritikai potenciálja foglalkoztatja (vö. Geuss 1999; Findler 1999). Végül, a szociológus Weber foglalkoztató központi kérdés – Wilhelm Hennis megfogalmazásában – hogy miként alakul „az emberiség sorsa” változó társadalmi körülmények között (Hennis idézi: Koch 1989, 613.). Ezért is volt

Williamsnél ez a szembenézés a cselekvés háttérének kontingenciájával kapcsolódik össze, addig Geussnál és Webernél a fennálló rendet felforgató operatív kontingenciával. Éppen emiatt játszik központi szerepet Geuss realizmusában a képzelőerő – utóbbi a felforgató cselekvés központi eleme gondolkodásában.

2.2. A felforgatás mikéntje – az elméletalkotó képzelőereje

A cselekvés háttérének leírásában tehát sok közös vonást mutatnak Weber és Geuss írásai. Nagyon eltérőek azonban a felforgató cselekvés konceptualizálása terén tett erőfeszítéseik – annak ellenére, hogy Weberhez hasonlóan Geussot is a kreatív, felforgató mozzanat érdekli elsődlegesen.

Fentebb, a Frankfurti Iskola általa adott jellemzésében láthattuk, hogy a status quo fenntartását a képzelőerő feletti kontroll segíti elő, ennek Geussot elsődlegesen érdeklő eleme pedig az a helytelen attitűd, amellyel fogalmainkhoz viszonyulunk, azt gondolva, hogy azok hasonlóan függetlenek az általuk leírt valóságtól, mint például az időjárás leírása magától az időjárástól (Geuss 2004, 118.). Ebből a leírásból érthető, miért konceptualizálja a felforgatást a képzelőerő átfogó fogalmával. Weber karizmájához hasonlóan ez is egy meglehetősen képlékeny határokkal rendelkező fogalom, amelyet Geuss több értelemben is használ. Megítélésem szerint fontos, hogy *bár felmerül nála a – nevezzük így – „praktikus képzelőerő” problémája (amikor a képzelőerő közvetlen kapcsolatban van a cselekvéssel), ez alapvetően háttérbe szorul az elméletalkotó képzelőerejével szemben, amely alapvetően a radikális társadalomkritikával kapcsolódik össze.* A praktikus képzelőerőről a szeptember 11-i terrortámadások kapcsán ír, mint valamilyen korábban nem látott, nagymértékben új és egyedi cselekvés eleméről. A terrortámadás egyaránt figyelemreméltó volt a technikai (hogyan hajtsuk végre a merényleteket?) és politikai (milyen reakciót fog ez kiváltani az Egyesült Államokból, és milyen hatással lesz ez nemzetközi presztízsére és gazdasági helyzetére?) szempontból (Geuss 2009, 45.).

A képzelőerő másik jelentése, amely Geuss-ot sokkal inkább foglalkoztatja, az *elméletalkotó képzelőereje*, amely a radikális társadalomkritika előfeltétele; amely alternatívákat alkot, és megmutatja, hogy a dolgok „lehetnének másképpen is”.¹⁴⁸ Ahogy írja:

kiemelten fontos az ő és generációja (a Nietzschét követő generáció) kultúrkritikája számára Nietzsche és az utolsó ember általa festett képe.

¹⁴⁸ Az általam itt adott leírás szintetizálja azt, amit Geuss programadó munkájában (Geuss 2008) analitikusan szétválasztott. A *Philosophy and Real Politics* a politikaelmélet öt feladatáról beszélt: a valóság

„a távolság, amit képes vagyok felvenni társadalmi valóságommal és a vele összekapcsolódó elképzelésekkel, intellektuális szokásokkal és attitűdökkel szemben, alapvetően határozza meg azt, hogy mennyit látok, mennyit értek meg, és hogy képes vagyok-e olyan pozíciót elfoglalni, amelyből a radikális társadalomkritika lehetséges” (Geuss 2010a, ix.). Geuss számára ennek elsődleges terepe a fogalmi innováció (vö. Geuss 2008, 42–50). Az, hogy képes vagyok másként is elképzelni, a dolgokat, vagy éppen máshogy megnevezni és leírni őket, *vezethet* ahhoz a felismeréshez, hogy a fennálló rendben alapvető változásokra van szükség. A feltételes mód fontos, ugyanis semmi nem garantálja, hogy a képzelőerő terméke valóban a radikális társadalmi reformot fogja szolgálni. Erre a legjobb példa az állam kora újkori fogalmi innovációja, amely „részben reakciós” volt, mivel alternatívát kínált a népszuverenitás republikánus elméleteivel szemben (Geuss 2010e, 68–69.). Az elméletalkotó képzelőerejét tehát nem az különbözteti meg az általam praktikusnak nevezett képzelőerőtől, hogy ne lehetne gyakorlati hatása; sokkal inkább az, hogy ez a hatás közvetett és kontingens, és távolabb van az effektív politikai cselekvéstől. Nem az elméletalkotón múlik, hogy fogalmi innovációit alkalmazzák-e.

Kérdés, hogyan próbálja Geuss tartalommal megtölteni a felforgatás utóbbi értelmét. Egyik esszéje alapján a felforgató tevékenység nagyobb eséllyel valósulhat meg, ha a világra nem az *aut* világaként (vagy A vagy B), sokkal inkább a *sive* birodalmaként tekintünk, ahol, nem az exkluzív, hanem az inkluzív szétválás uralkodik (vagy A vagy B vagy mindkettő), tehát a lehetőségek köre mindig szélesebb, mint azt az exkluzív szétválás hívei el akarják hitetni velünk. Cervantes *Don Quijotéja*, ahol a lehetőségek köre mindig korlátozott („a fémdabrab vagy egy borbély mosdótálja, vagy Mambrino sisakja”), és a mű egy pillanatig sem hagy kétséget afelől, hogy az igazság birtokában van („egy birka az birka, és nem harcos”), Geuss szerint tekinthető a modern „pozitivizmus” felé tett első lépésnek, amely beszűkíti képzelőerőnk, és gondolkodásunkat az utolsó emberé felé tolja. Ezzel szemben Geuss fogalmi innovációival egy *aut* világ felé akarja tolni gondolkodásunkat. (Geuss 2010e)

leírása; értékelése; a cselekvést orientáló nézetrendszer kialakítása; fogalmi innováció; illetve ideológiaalkotás vagy ideológiakritika. Nem nehéz belátni, hogy - bár a fentebbi analitikus szétválasztás elegáns - a feladatok szorosan összekapcsolódhatnak. Az első három feladat például szorosan egymásra épül: aligha tudok megalapozottan értékelni bizonyos jelenségeket, ha nincsenek róluk alaposabb információim; egyes jelenségek értékelése pedig nyilvánvalóan hatással lesz a nézeteimre. A fogalmi innováció pedig tágíthatja vagy formálhatja ezt a nézetrendszert, egyúttal pedig kucs szerepet játszhat a fennálló ideológia kritikájában. A képzelőerő középpontba helyezését Geuss egy későbbi a címválasztása (*Politics and the Imagination*) is indokolhatja.

Hol van a realizmus mindebben? Janosch Prinz érvelése szerint Geuss egyszerre akar realizmusra (azaz a konkrét politikai kontextus diagnosztizálására) és radikális kritikára nevelni, és mindkét feladatot fogalmi innovációkkal akarja elérni, magas absztrakciós szinten folytatva politikaelméleti önreflexiót (vö. Prinz 2015). *Prinz leírásával egyetlen hiányosságát leszámítva egyetértek. Ez a hiányosság pedig, hogy nem látszik figyelembe venni Geuss realizmusának disztópikus elemét. Arra, hogy ez miért probléma, később visszatérek.* Azonban tagadhatatlan, hogy mind a realizmus, mind a radikális társadalomkritikaként értett felforgatás igénye megmutatkozik Geuss írásaiban. A realizmus igénye például Paul Celan „meridián” fogalmának a politikai gondolkodás számára való adaptálásában: a meridián konkrét helyekhez, emberekhez és dolgokhoz képest határozza meg az ember helyét a világban. Ennek a politikai gondolkodás számára való tanulsága: absztrakt kategóriák helyett konkrét viszonyokban, szövetségekben gondolkodjunk (Geuss 2010f; 2013).

Számunkra azonban ehelyütt érdekesebbek a kifejezetten felforgatónak szánt fogalmi innovációk, különösen kettő: a kontextuális utópiáé és a radikális kritikáé. Az utópiával kapcsolatban Geuss levonja a képzelőerő igenléséből azt a következtetést, hogy a realizmusnak nem kell feltétlenül anti-utópikusnak lennie (Geuss 2016b, vö. Prinz 2015). Elvégre az utópia bizonyos értelemben nem jelent mást, mint a lehetetlen követelését, a konvenciók megkérdőjelezését, a konformizmussal való szembefordulást. Ezt a „tartalmi alapú” utópiát Geuss védelmébe veszi, szemben a „formai alapúval”, amely „egy végső állapot előnyeit mutatja be, *anélkül*, hogy bármiféle útmutatást adna arra vonatkozóan, hogyan jussunk oda” (Geuss 2016b, 47. – az eredeti kiemelés). Utóbbi közel áll a konkrét helyzet figyelmes elemzését elutasító moralizmushoz,¹⁴⁹ előbbi azonban alapvetően realista, mivel egy aktuális helyzet problémáinak elemzéséből indul ki. Emellett Geuss tesz egy másik különbséget is: az utópizmus kívánatos verziója történetileg érzékeny, azaz tisztában van a történelmi változás elkerülhetetlenségével. Ez, ha helyesen olvasom Geuss-ot, megint egy realista alaptétellel van összefüggésben: a konfliktusokat legfeljebb kezelni lehet, teljességgel kiiktatni nem; a fennálló problémák rendezése elkerülhetetlenül újabb problémák, újabb konfliktusok megjelenését fogja maga után vonni. Éppen ezért az olyan utópiáknak, amelyek egy ideális, többé nem változó végállapotot feltételeznek, nem lehet helyük a realista gondolkodásban. Amennyiben azonban az utópia a konkrét szituációból indul ki és érzékeny a fenti értelemben vett történetiségre, fontos része lehet a radikális realizmusnak.

¹⁴⁹ Geuss moralizmus-fogalmához lásd a 4. fejezetet.

A másik fogalmi újítása, amely első látásra is felforgatónak tűnik, a konstruktív kritika követelményének elutasítása: az adott helyzet bizonyos sajátosságait akkor is kritizálhatom, ha nem tudok kidolgozott alternatívát és cselekvési javaslatokat kínálni (Geuss 2014d). Példája szerint: amennyiben a British Petroleum bizonyos gyakorlatait kritizálom (például: kevesebb hulladékot kéne termelniük; valódi emberi igényeket kielégíteniük; a fogyasztói attitűdöket a mértékletesség felé terelni, stb.), és ők azon az alapon nyilvánítják nem konstruktívnak a kritikámat, hogy mindehhez a teljes gazdasági keretrendszer átalakítására lenne szükség (különben egy vetélytársuk fog a helyükre lépni, ugyanolyan problémás üzleti gyakorlattal), akkor a kritika legfeljebb az ő szempontjukból nem konstruktív, de a miénkből még lehet az. Ahogy Prinz írja: a kritizált értelmezési keretéhez való alkalmazkodás domesztikálja a kritikámat, elvéve annak potenciálisan radikális élet (Prinz 2015, 3.). A radikális kritikának – amennyiben helyesen értem Geussot – azért kell elutasítania a *konstruktivitási kritériumot*, mert mögötte a status quo védelmében érdekelt csoportok érdekei állnak.

Hogyan viszonyulnak ezek a felforgató konstrukciók Weber elképzeléseihez? Az utópia Geuss-féle fogalmával – mint a saját helyzetünk diagnosztizálásából kiinduló, továbbá nem ideális végállapotok leírására irányuló, viszont a konvenciókat megkérdőjelező gondolkodásforma – szemben talán Webernek is kevesebb kifogása lenne, mint azzal az utópia-konstrukcióval szemben, amely ellen polemizált.¹⁵⁰ Egy, a kor pontos diagnózisából (*Zeitdiagnostik* – Geuss-ot idézi: Prinz 2015, 4.) kiinduló utópia felismerné a vágyott állapot és az aktuális társadalmi, gazdasági, politikai trendek közötti feszültséget. Így például elkerülhetné azt a szocializmussal szemben felhozott weberi kritikát, hogy a rövidtávú forradalmi romantika, a világ újbóli „elvarázsolása” (*bezaubern*) után (vö. Weber 1994, 298.) az állami tervezés középpontba állítása hosszútávon növekvő bürokratizációval járna, és nem a proletariátus, hanem a hivatalnokok diktatúrájához vezetne (Uo., 279–281., 290–292.). Másfelől, ha az utópia nem ideális végállapotokról szólna, hanem aktuális törekvések és problémák nonkonformista orvoslásáról, nem kéne feltétlenül tagadnia azt a realista tézist, amelyet Weber szembeszegez az ilyen gondolati konstrukciókkal: hogy az uralmi viszonyok, pontosabban az ember ember feletti uralma nem iktatható ki egyetlen emberi társulás életéből sem (Schluchter 1980, 77.; Baehr 1999, 342.). Azaz: bizonyos problémák orvoslása elkerülhetetlenül újabbakat fog a felszínre hozni. Amennyiben tehát az utópiák elkerülnék ezeket „klasszikus” utópista hibákat, beilleszthetőek lennének a „lehetetlen felé nyúlás” szerepét hangsúlyozó, a

¹⁵⁰ Az, hogy a weberi kritika mennyiben írja le pontosan kora szocialista törekvéseit, számunkra ehelyütt másodlagos.

forradalmak utópikus karakterét a vezér iránti odaadásban fellelő (Weber 1922a, 157.) Weber politikaelméletébe.

A fentebbiek alapján két megállapítást tehetünk, az egyik a Geuss és Weber felforgatással kapcsolatos nézetei közötti különbségre vonatkozik; a másik egy közös vonásukra. Az előbbivel kezdve: *úgy tűnik, a fentebb leírt hasonlóságok, a Geuss-féle utópiafogalom „weberizálhatósága” ellenére Weber még mindig óvatosabb a felforgatással, mint Geuss. Míg utóbbinál csak a moralizmussal és a formális utópiával azonosított „kognitív tunyaság” elkerülése, a politikai helyzetek komplex sajátosságaival való megismerkedés látszik kritériumnak, addig Weber a következményekért viselt felelősséggel egy olyan elvárás fogalmaz meg, amely köztes szinten helyezkedik el Geuss „realista kritériuma” (induljunk ki a komplex politikai szituációból és valós problémákból) és „konstruktivitási kritériuma” (amely szerint kidolgozott elképzelésekkel kéne rendelkezni arra, hogy a jelen viszonyok megváltozása esetén milyen berendezkedést tartanánk kívánatosnak – vö. Geuss 2014d, 78.) között. Ezt a köztes szintet nevezhetjük a következményekért viselt „felelősség kritériumának”.* Ez alatt a weberi felelősségetika konzekvencialista elemét értem: realista szellemben reflektáljunk arra, hogy az általunk kritizált viszonyok megváltoztatása, a rend fennálló kereteinek felforgatása milyen potenciális új problémákat hozhat felszínre. A tartós harmóniát biztosító utópiaformák Geuss-féle kritikájában impliciten benne rejlik ez a realista elvárás; azonban Geuss nem szentel energiát kidolgozásának. A „felelősség kritériuma” nem jelenti a pontos, kidolgozott alternatív vízió igényét, mindazonáltal többet jelent valós problémák orvoslására tett „negatív” javaslatoknál. Némi szándékolt provokációval mondhatjuk: a kétféle kritérium közé egy harmadik beiktatása Geuss kétféle kritériumának tartalmazó elméletének *aut* világa helyett egy többféle alternatívát tartalmazó *sive* világ felé mutat. A Geuss és Weber nézetei közötti különbség lehetséges okait alább, a 2.3. pontban kíséreltem meg jobban megvilágítani.

A másik megállapítás arra vonatkozik, *amit Prinz Geuss-olvasata figyelmen kívül látszik hagyni. Ez pedig az, hogy Geuss felforgató víziója (ahogy Weberé is) nem pusztán Zeitdiagnostikából indul ki. A rend elleni polémiajuk mögött ott áll bizonyos aktuális tendenciák extrapolálása, a jelenségek dramatizálása, az „utolsó ember” eljövételét elhozó, mindent megszervező rend rémképe is. Bár a kontextuális utópia gondolata valóban összeegyeztethetőnek tűnik a realizmussal, Geuss írásai a disztópia eszközét is felhasználják, hogy ilyen jellegű gondolatkísérletekre ösztönözzenek, illetve, hogy ezeket az alternatívákat vonzóbbá tegyék.* Ebből a belátásból kiindulva lehetségesnek tűnik egy, az operatív

kontingenciával kapcsolatos alternatív realista nézőpont megfogalmazása. Erre a 2.4. pontban tesztek kísérletet.

2.3. Felforgatás korlátok nélkül – az elméleti képzelőerő korlátai

A fentebbiek alapján úgy tűnik, Geuss elméletének sajátossága éppen abban áll, hogy nem épít be a felforgató cselekvésbe olyan korlátozó elemet, mint Weber a következményekért viselt felelősség hangsúlyozásával. Míg Weber alapvetően a racionalizáció és az általa lehetővé tett a kalkulálható felelősség és a karizmatikus felforgatás közötti *egyensúlyi képletben gondolkodik, mindig a konkrét helyzettől téve függővé, melyiket kell erősíteni* (vö. Mommsen 1989c, 70.), *addig Geussnál nem találni efféle egyensúlyra törekvést, ilyen értelemben elmélete radikálisabb, mint Weberé.* A minket ehelyütt foglalkoztató kérdés, amely kulcsfontosságú a Weber és Geuss felforgató realizmusa közötti különbség megértése szempontjából, hogy mi ennek a magyarázata. Legalább három válaszlehetőség adódik:

1.) A legegyszerűbb magyarázat: Geuss preferenciái mások, alapvetőbben utasítja el a fennálló rendet, mint Weber.¹⁵¹ Míg utóbbi bizonyos liberális értékeket féltett a petrifikálódó rendtől, addig Geuss inkább a liberalizmus-kapitalizmus gondolati univerzumán kívülről látszik kritizálni – bár hogy honnan is pontosan, azt nehéz megmondani (Hall – Sleat 2017), éppen, mivel munkásságát nagymértékben áthatja egyfajta negativitás, ami nem csak a konstruktív kritika, hanem például a „világosság” mint az elméletekkel szembeni kritérium elutasításában is megmutatkozik (Geuss 2005c, 6–7.). Írásaiban ellenfelei is változnak: hol általában a kapitalizmussal való szakítást szorgalmazza (pl. Geuss 2016e, 116.), hol a szűkebb értelemben vett neoliberalizmus ellen érvel (Geuss 2016d, 84.; Geuss 2016f, 148–162.).

2.) Az előbbi magyarázat korlátait jól megmutatja egy másik. Ez Geuss azon alaptételéből indul ki, hogy az elméletalkotást döntően határozza meg annak politikai kontextusa. Ha ezt elfogadjuk, érvelhetünk úgy: Geuss nem szembesült olyan szituációval, mint Weber 1919 elején, a cselekvési háttér bizonytalanná válásával, amikor a radikális felforgatás kézzelfogható lehetőség volt. Geuss radikalizmusának határait talán éppen egy forradalmi összeomlás jelölte volna ki. Bár a pénzügyi világválság éveiben egy ponton a „neoliberális rend összeomlásáról” beszél, azt lehetőségnek nevezve azt a kritikai elméletek számára (Geuss

¹⁵¹ Schlett István politikai pozíciókat a fennálló rendhez való viszonyuk alapján elkülönítő kategóriáival: míg Weber (és a később elemzendő de Gaulle) paradigmatis reformban gondolkodott, addig Geuss rendszeralternatívában (vö. Schlett 2018a; 2018b).

2016c, 84.), és fentebb idézett, szélesebb nyilvánosságnak szánt szövegei is így beszélnek, azonban az „összeomlás” emlegetése a valós események fényében minimum retorikai túlzásnak tűnik. Másfelől, ha össze is omlott volna a régi gazdaságpolitikai paradigma, akkor is aligha lehetett volna a cselekvési háttér hasonló mértékű elbizonytalanodásáról beszélni, mint az 1918-19-es forradalmi eseményekkel kapcsolatban. A rend megingásáról szóló szöveghelyek pedig inkább kivételek Geuss meglehetősen „klausztofóbiás” munkásságában. Ennek a magyarázatnak a nyomvonalán haladva azt mondhatjuk – az 1.3. pont alatti Weber-elemzéssel összhangban – hogy a „felelősség kritériumának” a „realista kritériumnál” szigorúbb elvárása a cselekvés háttérének elbizonytalanodásából is adódik.

3.) Végül, a számunkra leginkább érdekes érvelés úgy szólhatna, hogy a felforgatás Geuss által leírt formája sokkal távolabb esik az effektív politikai cselekvéstől, mint a Weber által tárgyalt, ezért Geuss nyugodt szívvel mellőzheti az óvatoskodást. Metaforikusan szólva: Weber veszélyesebb anyaggal dolgozik, ezért is óvatosabb. Ez legalább három értelemben igaz. Egyfelől, az elmélet tárgya „veszélyesebb”. Míg a Geuss-ot érdeklő tevékenységforma a politikáról való gondolkodásunk alapkészletét szeretné átalakítani, bővíteni viszonylag absztrakt szinten mozgó fogalmi innovációkkal, addig Weber a történelem általa leginkább effektívnek tartott felforgató erejével, a karizmával foglalkozik. Másodszor, a stílus is növeli ezt a távolságot: szemben Weberrel, a világosság igényének programatikus elutasítása és az ebből következő „produktív homályosság” (Geuss 2005c, 6–7.; 2014c, 42.) ugyancsak távolítja a képzelőerő Geuss-féle gyakorlását a politikai hatástól. Míg Weber elméleti belátásaira alapozva politikai írásaiban számtalan konkrét politikai javaslatot fogalmazott meg, Geuss politikai beavatkozásaiban, szélesebb nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásaiban is meglehetősen általános szinten mozog.¹⁵² Harmadrészt, maga Weber olyan pozícióban volt 1919 elején, amilyenben Geuss alighanem soha: úgy tűnt, van esélye tényleges hatást gyakorolni az eseményekre, a leendő forradalmárok egy része ugyanis ott ült a padosorokban előadása alatt.

Azt gondolom tehát, hogy az elméleteknek a politika origójától, az effektív cselekvéstől, a tettől való eltérő távolsága lehet egy további ok arra, hogy Weber erősebb korlátot állít a felforgatás számára, mint Geuss. Másképpen megfogalmazva: Geuss elmélete azért (is) lehet radikálisabb, mint Weberé, mert az általa javasolt változtatások csak jóval kisebb eséllyel és jóval közvetettebben hathatnak a tettekre, mint Weber elképzelései. Mindennek ellene lehetne

¹⁵² Vö. pl.: <https://www.tagesschau.de/inland/geuss100.html> (Utolsó letöltés: 2018.09.10.); <https://oe1.orf.at/artikel/283602> (Utolsó letöltés: 2018.09.10.)

vetni, hogy Geuss helyenként az itt vázoltnál kiterjesztőbben használja a kritika fogalmát: kritika például az is, amikor a szüfrazsettek kővel bedobnak egy ablakot (Geuss 2015). Azonban egyrészt nem a kritika ezen formája áll érdeklődése homlokterében; másfelől, ez aligha a kritika azon fajtája, amelyet ő maga folytat.

A harmadik magyarázatnak talán adhat némi plauzibilitást, hogy Geuss számtalan helyen reflektál az elméletalkotás általa üzött formájának a korlátaira. Tisztában van vele, hogy a reflexió egymagában nem képes felszámolni a társadalmi elnyomást (Geuss 1981, 75.). Tudja, hogy bizonyos helyzetekben nincs idő kifinomult kritikai reflexióra, és a kéznél lévő „tompá eszközöket” kell használni (Geuss 2010g, 185.; 2013, 98.). Harmadszor, azt is elismeri, hogy a kritikai elméletalkotás eddigi történeti mérlege sem igazán jó: „A tizenkilencedik és a huszadik század melyik, elmélet által vezérelt forradalma tekinthető sikeresnek”? – teszi fel a költői kérdést (Uo.).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a fentebbi harmadik pont rendelkezik legalább bizonyos mértékű magyarázóerővel, akkor *Geussnak az elmélet hatóerejével kapcsolatos pesszimizmusa nem hogy nem ellentétes elméletének radikalitásával* (vö. Finlayson 2015 *pace* Honig – Stears 2011), *hanem szorosan összefügg vele: Geuss éppen azért lehet radikális, mert tisztában elmélete hatóerejének korlátaival, azzal, hogy nem kell megfelelnie a „felelősség kritériumának”*. Mindkét általam ismert helyen, ahol Geuss pozitívan utal Weber azon intelmére, hogy felelősen mérlegeljük cselekedetünk lehetséges következményeit, a szűkebb értelemben vett effektív cselekvés kontextusában, nem az elméletalkotó fogalmi innovációinak kontextusában teszi azt (vö. Geuss 2001a, 161.; Geuss 2010h, 30.).¹⁵³

¹⁵³ Úgy vélem, a realista elméletalkotón csak kora jelenségeinek megragadása kérhető számon, az, hogy az általa remélt hatást gyakorolja korára, aligha. A korábbi fejezetekben láthattuk: a nem szándékolt következményeknek (a *tükhének*) a cselekvés feletti hatalma még az effektív politikai cselekvők esetében is jelentős; az elméletalkotó effektív cselekvéstől való távolsága pedig csak növeli ezt a hatalmat (mondhatjuk: a cselekvés háttérkontingenciája egy elméletalkotó esetében sokkal jelentősebb, mind egy tényleges hatalommal rendelkező politikus esetében). Illetve, a fentebbiek talán azt is bizonyították: Geuss tisztában van elméletalkotása hatóerejének korlátaival. A felelősség kritériumának számonkérésétől éppen ez a távolságból eredő kiszámíthatatlanság menti meg az elméletalkotót – ennek belátáshoz aligha kell szimpatizálnunk Geuss politikai nézeteivel. Más a helyzet persze az olyan kivételes helyzetekben, amikor az elméletalkotó „közel kerül a tűzhöz”, a politika tényleges befolyásolásához, mint Weber 1919 elején. Továbbá, szintén egészen más kérdés a következmények előzetes mérlegelésétől megkülönböztetendő *utólagos felelősségvállalás vagy felelősségrevonás* a következményekért – mivel én fentebb kizárólag az előbbivel foglalkoztam, utóbbira nézve itt nem vállalkozom semmiféle megállapításra.

Mindezek ellenére azonban Geuss elméletalkotással kapcsolatos pesszimizmusa nem lehet teljes. Ez esetben ugyanis a radikális társadalomkritikára való felszólításai ugyanolyan üressé válnának, mint a késői Adornoé, akit éppen emiatt bírál (Geuss 2004, 135.). Ebből adódóan a képzelőerő fogalmi síkon való gyakorlásának legalább valamilyen közvetett vagy részleges hatást kell tudnia gyakorolni a politikai cselekvésre. Miben állhat ez a közvetett hatás? A fogalmi innovációk segíthetnek például határozottabb *formát adni* bizonyos, meglévő társadalmi elégedetlenségeknek. Ahogy Geuss írja a Frankfurter Iskolával kapcsolatban: „Nem arról van szó, hogy egy forradalom ne törhetne ki anélkül, hogy a résztvevők birtokában lennének a forradalom fogalmának [...] Mindazonáltal, ha egy erősen tökéletlen világban élő embereknek van egy explicit forradalom-fogalmuk – amihez persze sok más fogalom birtoklása is szükséges – akkor a »forradalom« egészen másképpen lesz a napirenden, mint korábban” (Geuss 2004, 104.). De segíthetik a cselekvést más módon is: ha fogalmaink formális konzisztenciája nem is, bizonyos *praktikus koherenciája* szükséges lehet a hatékony cselekvéshez. Az, hogy általános elméleteink és cselekvéseink között „laza” a kapcsolódás,¹⁵⁴ még nem jelenti, hogy teljességgel függetlenek lennének egymástól. Mivel cselekvésünket biztosan nem segíti, ha ellentétes irányba húzó ideálok vezérelnek minket, az elméletalkotó, aki feltár efféle praktikus inkohereciákat, vagy új fogalmakkal segít egy koherensebb nézetrendszert (akár „pozitív értelemben vett ideológiát” – Geuss 1981, 22–26.) adni a cselekvőknek, segíti őket a hatékony cselekvésben.

3. Rend és felforgató cselekvés alternatív képe: egy empirikus elemzés

Az eddigiekben amellet érveltem, hogy Weber és Geuss felforgató realizmusában egyaránt jelen van egy erőteljes disztópikus elem. A felforgató cselekvés általuk való leírása szorosan összekapcsolódik a rend ellen folytatott (politikai) polémiájukkal. A disztópikus képek és metaforák egyfelől sokkal szemléletesebbé teszik érvelésüket, növelve annak meggyőző erejét. Másfelől azonban ez a stratégia magában rejt egy komoly veszélyt is. A rend ilyen ábrázolásából rend és az érdemi változást hozó cselekvés éles szembeállítás, „manicheus dualizmusa” következik. Mi a probléma mindezzel? Az, hogy a politikai változás irreális képével jár együtt, amely figyelmen kívül hagyja a politikai rend „többszólamúságát”, és azt, hogy az érdemi változások sok esetben összefüggésben állnak a fennálló rend gondolati

¹⁵⁴ Vö. 3. fejezet.

erőforrásaival. Weber és Geuss polemikusan rend-ábrázolása a szabályokat megkérdőjelező, új tényeket kreáló rendkívüli cselekvést *deus ex machinává* változtatja, amelynek eredetéről az elmélet nem tud számot adni. Az érdemi változások a karizmából és a képzelőerőből adódnak, ezen két tényező eredetéről azonban semmit sem tudunk meg. Ezáltal a felforgatás cselekvési problémájának realista tárgyalásában egy zavaró méretű „vakfolt” keletkezik. Mondhatjuk: az operatív kontingenciára fektetett elméletalkotói hangsúly a történeti kontingenciával, a cselekvés környezetével való nem kielgítő foglalkozáshoz vezet.

Ha azonban megszabadítjuk Weber és Geuss elképzeléseit a disztópikus ballasztól, utat nyithatunk egy alternatív realista agendának az operatív kontingenciával kapcsolatban. Ebben a felfogásban a rend nem merev és fojtogató, hanem rugalmas, bizonyos keretek között formálható, többszintű és „többszólamú”. Ebből következően rend és felforgatás viszonya „bensőségesebb” lehet, mint ahogy az Weber és Geuss írásaiban megjelenik: teljesen stabil rend nem létezik (legfeljebb a disztópiákban), a felforgatás pedig maga is a rend elemeiből építkezik.

Minderre egy kortárs radikális realista alighanem két dolgot válaszolna: hogy egy ilyen agenda éppen az általuk óhajtott radikális társadalmi reformokat hagyja figyelmen kívül, és a pusztán reformizmussal egyenlő. A második vádat illetően: alább éppen azt kísérem majd meg bemutatni, hogy a képzelőerő és a karizma fogalmai nagyon is jól alkalmazhatóak úgy, hogy közben számot adunk azoknak egy adott politikai rendhez való kötődéséről. Azaz: a rendhez való kapcsolódás nem jelenti azt, hogy pusztán reformizmusról lenne szó. Az első váddal kapcsolatban pedig már korábban jeleztem, hogy a fejezet egyik célja éppen a felforgatás elszakítása a radikális társadalmi reform gondolatától. Geussnak a rendkívüli cselekvésről és a képzelőerőről leírt gondolatai ugyanis a jelenségek sokkal szélesebb körét érinthetik, mint amelyek leírhatóak lennének a „radikális társadalmi reform” fogalmával. Másképpen megfogalmazva: ahhoz, hogy a politikai cselekvők által végrehajtott nagymértékű változásokat elemezni tudjunk, el kell oldani Geuss egyes elképzeléseit politikai preferenciáitól.

Az alábbiakban az analitikus narratíva korábban már megismert eszközével próbálom meg elemezni egy történelmi példát, Charles de Gaulle 1958-ban kezdődő és 1962-ben kulmináló felforgató cselekvését. Az esetválasztás magyarázata kettős: egyfelől, de Gaulle-ra gyakran hivatkoznak úgy, mint a weberi karizmatikus vezető megtestesülésére (lásd pl. Aron 1971, 254; Körösi 2017; Kavanagh 1990; vö. Brizzi 2018, 4-5.). Ugyanakkor de Gaulle tevékenysége és annak egyes értelmezései éppen az általam óhajtott módon egészíthetik ki a weberi koncepciót, rámutatva a karizmának az adott politikai rendben belüli eredetére (vö. Hoffmann 1967; Clague 1975, 434.). A másik magyarázat, hogy bár Geuss alighanem soha nem említené de Gaulle-t mint az érdemi változást hozó felforgató cselekvés esetét, amellelt

fogok érvelni, hogy a praktikus (tehát nem egy elméletalkotó által a radikális társadalmi reform érdekében gyakorolt) képzelőerő általa megpendített, de elhanyagolt fogalma jól alkalmazható de Gaulle esetében. Ennyiben az eset segíthet szemléltetni, hogy a Geuss által a „valóban jelentős politikai cselekvésről” leírtak túlmutatnak a szerző személyes politikai preferenciáin; megmutathatja, hogy a *status quo* őrzés versus radikális társadalmi reform alternatívája, amelyről a radikális realisták beszélnek, hamis alternatíva, és kizárja a politikai cselekvés bizonyos, nagyhatású formáit a látóteréből. Mindez a de Gaulle-esetet az operatív kontingenciával kapcsolatos realista gondolkodás egy új útjának kiindulópontjává teheti, amely egyszerre alkalmazza a felforgató realistáknak a jelensége leírására alkalmazott fogalmait (a karizmát és a képzelőerőt), ugyanakkor a rend alapvetően eltérő képével dolgozik, és ezáltal képes számot adni a jelentős változásokat előidéző cselekvés eredetéről, kontextuális feltételeiről. Fontos már itt leszögezni, hogy mindez csak *kiindulópontot* szolgáltat egy alternatív realista agendának: egy empirikus elemzéstől nyilvánvalóan nem várható Geuss és Weber felforgatásról adott leírásának teljeskörű újragondolása. Ehhez további elméleti reflexióra lenne szükség.

Kontextus. Első pillantásra de Gaulle 1962-es tevékenysége ugyanazzal a cselekvési problémával szembesít minket, amely Webert és Geussot is foglalkoztatja, csak egy másik absztrakciós szinten, a politikai rezsimek szintjén. Az a cselekvési lehetőségeket korlátozó háttér, amelyet Weber számára a bürokrácia, Geuss számára a kapitalizmus jelentett, de Gaulle esetében a francia negyedik köztársaság volt. Emlékiratainak ezt a rezsimeket leíró oldalait, ahol a lendület elvesztéséről, a határozott cselekvésre való képtelenségről, a rezsimek által megbéklyózott jelentős személyiségekről ír (de Gaulle 2003, 7-17.), hasonló klausztofóbiás hangulat lengi be, mint Weber vagy Geuss korábban idézett szövegeit. Ahogy azonban látni fogjuk, de Gaulle-t *csak a fennálló rezsimekette klausztofóbiássá: az általa elképzelt alternatíva kialakításakor és gyakorlatba ültetésekor nagyon is támaszkodott a politikai rend egy másik szintjére, a francia politikai kultúra bizonyos sajátosságaira, illetve más, már létező gondolati erőforrásokra.*

De Gaulle visszatérésére az adott lehetőséget, hogy a bezártságérzetét okozó rezsimek 1958-ban hirtelen nagyon instabillak mutatkozott, mivel nem volt képes kezelni a dekolonizáció problémáit.¹⁵⁵ A rezsimek válságát éppen de Gaulle 1958-as visszatérése oldotta

¹⁵⁵ Hirtelen, mivel a rezsimeket jellemző állandó kormányválságok nem jelentettek egyúttal tartós politikai instabilitást is: „a kormányválságok többsége tulajdonképpen egyfajta viszonylagos folyamatosság része volt, amivel a kormányválság szinte kormányzati eszközzé vált” (Merle, 2007: 445–446.).

meg, aki kiegyezett a negyedik köztársaság elitjének egy részével, és négy év alatt megteremtette az algériai dekolonizáció kereteit, továbbá leszámolt a hadsereg rebellis tagjaival. 1962-re tehát a visszaállt a stabilitás, a cselekvés háttére újból kiszámíthatóvá látszott válni. A politikai elit nagy része, amely 1958-ban félelemből besorolt de Gaulle mögé, a régi normalitáshoz való visszatérésben reménykedett (Gaffney 2010, 42.; Merle 2007, 451.).

Ebbe a normalitásba azonban de Gaulle nem igazán fért volna bele. Annak megértéséhez, hogy miért, elég fiatalkori művének, *A kard élének* ideális vezetőjét szemügyre vennünk. Ez a vezető bizonyos helyzetekben képes megkérdőjelezni a fegyelem rutinját, azaz megszegni a parancsot (de Gaulle 1960, 45.); „szerencsejátékos, akit jobban érdekel a siker, mint a profit” (41.); aki a feladatokat nem passzív engedelmességgel, hanem a maga elképzelései szerint oldja meg, tehát „saját hajójának kapitánya” akar lenni (43). Emellett különleges belső adottságokra támaszkodik: kezdeményezőkézség, kreativitás és az „isteni szikra” jellemzi (42.), „mágneses erőt” sugároz magából (63.), „presztízse” pedig természetes rátermettség (57.). Ha figyelembe vesszük, hogy *A kard éle* implicit politikai program és önarckép is egyben (Mahoney 1996, 54.), érthetővé válik, miért érezte magát fenyegetve a negyedik köztársaság elitje de Gaulle-tól, és hogy miért is lettek volna szűkösek a régi politika keretei számára. Egy ilyen politikai vezető aligha fért volna bele a parlamenti pártok által uralt, az ő kompromisszumaik által működtetett rezsím képébe, amelyben a negyedik köztársaság elitje gondolkodott. Bár de Gaulle 1958-as visszatérésekor kialakított rendszer egyfajta kompromisszum volt közte és az említett elit között, ezt a kompromisszumot – főleg az alkotmányos jogkörök homályossága miatt – inkább átmeneti fegyverszünetnek, semmint végleges rendezésnek értékelte mindkét fél. De Gaulle számára meghatározó volt az 1945-ös tapasztalat, amikor az újjáalakuló parlament megpróbálta szoros korlátok közé szorítani cselekvési szabadságát. 1961 júniusában így jellemezte saját kilátásait és a pártok vele szembeni attitűdjét egyik ismerősének: „Amint megkötjük a békét [ti. az algériai lázadókkal – I.G.], megpróbálnak majd levadászni. Akkor fogok támadni” (idézi Lacouture 1993, 484).

A „támadás” de Gaulle alkotmánymódosítási tervezete volt, amely a köztársasági elnök közvetlen választásának javaslatát akarta népszavazásra bocsátani. A heves ellenállás mögött többféle érvelés volt: voltak, akik a módosítás tartalmát ellenezték hevesen, és voltak, akik annak formáját. Számunkra itt az utóbbi probléma az érdekes. Az alkotmány 11. cikkelye, amelyre de Gaulle hivatkozott, lehetővé teszi az államfő számára, hogy az államhatalom szervezetét illető jogszabálytervezeteket népszavazásra bocsássa. De Gaulle erre való hivatkozása azonban figyelmen kívül hagyta a 89. cikkelyt, amely kifejezetten az alkotmány

módosítására vonatkozik, és rögzíti, hogy ilyen tervezeteket csak a parlament előzetes jóváhagyásával lehet népszavazásra bocsátani (Lacouture 1993, 490–492).

Operatív kontingencia. Hogy miért is érdekes számunkra az 1962-es alkotmányos válság, azt de Gaulle egyik játékmataforája foglalja össze a legjobban: „az úgynevezett pártok úgynevezett vezetői természetesen szívesebben folytatták volna a *belote* játékot [francia kártyajáték, amelyben általában négy játékos vesz részt, két csapatot alkotva – I.G.]. De én arra kényszerítettem őket, hogy játsszunk pókert. Abban pedig senki sem jobb nálam” (idézi: Lacouture 1993, 495 – a fordítás tőlem). A helyzet lényege tehát, hogy nincs egyetértés arra nézve, mik is a szabályok; a játék tétje éppen a szabályok meghatározása; a politika nem a kontingencia elleni, hanem a kontingencia általi játék. Az 1958-as alkotmány szövegében, elsősorban a köztársasági elnök feladataira vonatkozó *arbitre* kifejezésben benne rejlő homályosság már előrevetítette az ilyen konfliktusok lehetőségét. De Gaulle azonban még ezen is túlmént, amikor egyszerűen figyelmen kívül hagyta a részben általa kreált alkotmányszöveg egyik vonatkozó paragrafusát. Erre, és további cselekvésére is ráillik Geuss meghatározása a rendkívüli politikai cselekvésről, amely szerint az „úgy változtatja meg a helyzetet, hogy a változás nem tekinthető már korábban létező szabályok pusztá konkretizációjának. Új tényeket alkot, megsérti, figyelmen kívül hagyja, vagy akár meg is változtatja a szabályokat” (Geuss, 2010c, 41.). Felforgatása sikeréhez azonban meg kellett alkotnia egy alternatívát, és vonzóvá kellett tennie azt, tömegtámogatást sorakoztatva fel mögé – ebben játszott kulcsszerepet képzelőereje és karizmája.

Képzelőerő. Emlékezhetünk, Geuss a képzelőerő működési feltételének tekintette, hogy a világra ne az *aut*, hanem a *sive* világaként tekintsünk, ahol nem az exkluzív, hanem az inkluzív szétválás uralkodik: ahol mindig több opciónk van, mint amennyi elsőre látszik (sematikusan: „A” és „B” mellett „A és B” is opció lehet). *Ebben a leírásban – talán Geuss szándékai ellenére – benne rejlik a felforgatás olyan képe, amely túlmutat rend és cselekvés Geuss és Weber általi felfogásán: az új alternatíva az eddig létezők kombinációja; a képzelőerő „hozott anyagból”, kéznél levő gondolati erőforrásokból dolgozik.* De Gaulle második világháború utáni víziója éppen két, a negyedik köztársaság elitje által egymásra nézve kizárónak tekintett politikai opció összehangolásának tekinthető. Míg a negyedik köztársaság elitje a parlament központú republikanizmus és az egyszemélyi végrehajtás dominanciája által jellemzett monarchia (illetve bonapartizmus) kettősségében gondolkodott, addig de Gaulle víziója egy perszonalizált köztársaság volt. Utólag visszaemlékezve így írja le ezt a víziót: „a kormány egyáltalán ne a parlamenttől, másként szólva ne a pártoktól függjön, hanem egy azok felett álló, a nemzet egésze által közvetlenül megbízott főhatalomtól, amely közvetlenül fejezi ki akaratát, dönt és

cselekszik”, mivel csak egy ilyen rendelkezik tényleges „nemzeti legitimitással” (de Gaulle 2003: 9.). Ezt az alternatívát de Gaulle valójában már jóval 1962 előtt megfogalmazta. Először 1946. júniusi, bayeux-i beszédében. A beszéd által javasolt „irányító” avagy „döntőbíró” (*arbiter*), aki „a politikai kontingenciák felett áll”, a francia republikánus tradíció kiigazításaként értelmezhető: de Gaulle célja az, hogy elszakítsa ezt a hagyományt a parlamenti szupremácia téziséstől, és az említett, a közérdeket szem előtt tartó „irányítóval” korrigálja a parlament esetleges rövidlátását vagy cselekvésképtelenségét (Lacouture 1993, 129–131.; Mahoney 1996, 114–125.).¹⁵⁶ De Gaulle felfogása nem tagadja meg a francia republikánizmus alapjait, ugyanúgy központi szerepet kap benne az általános akarat rousseau-ista felfogása, mint a negyedik köztársaságot védőknél; csak éppen nála nem a parlament által alkotott törvény, hanem a referendum ennek az akaratnak a megjelenési formája (Gaffney 2010, 22–23.; Soós 2013, 54–56.). Az, hogy sokan már a beszéd elmondásakor a francia republikánizmus megtagadásával és bonapartizmussal vádolták, végső soron érthető, ha az erős egyszemélyi végrehajtó hatalmat ellentétesnek tételezzük a köztársasági rezsimmel, azaz, ha megmaradunk az *aut* világában. Sokaknak egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy létezhet ilyen alternatíva, és de Gaulle nem pusztán köztársasági jelszavak alatt szeretne monarchikus uralmat gyakorolni, vagy tiszta bonapartizmust művelni. De Gaulle azonban ötvenes évek elején írt *Háborús emlékirataiban* expliciten szembehelyezkedik a két Bonaparte cezarizmusával (vö. Mahoney 1996, 114–125.).

A de Gaulle által javasolt rezsim tehát egy politikai hagyomány átértelmezését, de semmiképpen sem megtagadását jelenti. A realista politikai képzelőerő terméke, amely a valós politikai problémákból (a három francia köztársaság instabilitásából) indul ki, és ennek a problémának a megoldására javasolja az erős egyszemélyi végrehajtó hatalmat.

Ehhez a vízióhoz de Gaulle 1962-es tevékenysége során is hű maradt. Bár a bayeux-i beszédben még csak az elnökválasztás azon módját veti fel, amely 1958-ban megvalósul (a köztársasági elnököt a parlament helyett egy nagy létszámú elektori kollégium válassza), 1962-ben már közvetlen, a nép általi választást javasol, ezáltal még erősebbé téve az elnöki pozíciót. Azonban elsődleges üzenete az állampolgárok felé továbbra is az, hogy a köztársaság stabilitásának garantálásához szükség van a tervezett átalakításra. Az augusztus 22-én az életét kis híján kioltó Petit Clamart-i merénylet után így beszélt az állampolgárokhoz:

¹⁵⁶ Megjegyzendő, hogy vannak de Gaulle republikánizmusával kapcsolatban szkeptikusabb irodalmak is, lásd pl. Jackson 2018, 15. fejezet; Thody 1989.

„Az ellenem elkövetett vagy tervezett merényletkísérletek arra szorítottak, hogy amíg tehetem, biztosítsam, hogy utánam is egy stabil köztársaság maradjon. Ez pedig megköveteli a köztársaság csúcán való stabilitást. Francia férfiak és nők, a törvénytervezet, amelyet Önök elé terjeszték, a Köztársaság Elnökének, az Önök elnökének közvetlen választását javasolja. Semmi sem inkább republikánus. Semmi sem demokratikusabb.” (idézi: Lacouture 1993: 492)

A politikai képzelőerő a fenti értelemben felfogva intellektuális tevékenység, új politikai alternatívák létrehozása meglévő gondolati erőforrások felhasználásával (harmadik alternatíva létrehozása meglévő eszmei „építőkövek” kombinálásával). Nem állítom, hogy ez a politikai képzelőerő kimerítő leírása, mindazonáltal alighanem az egyik legfontosabb dimenziója, amelyik megítélésem szerint összeegyeztethető Geuss egyes szöveghelyeivel, mindazonáltal teljességgel nélkülözi azt a politikai víziót, amellyel a képzelőerő Geussnál összekapcsolódik.

Karizma. Az 1962-es sikerhez azonban a képzelőerő önmagában nem lett volna elegendő; a módosított republikánus víziót nem lett volna képes *akárki* sikerre vinni. Ezen a ponton egészítheti ki a karizma weberi fogalma a képzelőerőét. Idézzük fel még egyszer a weberi definíciót: „»Karizma« alatt egy [...] személyiség nem hétköznapi minőségét értem, amelyre tekintettel az illetőt természetfeletti vagy emberfeletti vagy legalábbis sajátosan nem hétköznapi, mindenki számára hozzáférhető erővel vagy tulajdonságokkal rendelkezőnek, vagy isteni küldöttnek vagy példaszerűnek és ezért »vezérnek« tekintik” (Weber 1922a, 183.). A karizma fogalmának jelentése olyan gazdag, hogy a szakirodalomban már-már elmosódó jelentésűvé válik. Én itt négy pontot emelek ki, amelyek de Gaulle tevékenységét az eredeti weberi elképzeléshez kötik (az itt elemzendő szempontok, ha nem is pontosan ebben a tagolásban, de megjelentek a weberi karizma-fogalom 1.2. pontban való ismertetése során is).

Az első a karizmatikus vezető „bizonyításai kényszere”. Emlékezhetünk a korábbiakból: ha egy próféta nem képes eredményekkel alátámasztani isteni elhívását, elveszítheti követőit. De Gaulle 1958 utáni tevékenysége, és 1962-es felforgatása aligha lehetett volna sikeres, ha nem bizonyított volna a második világháború alatt a francia emigráns kormány vezetőjeként. Karizmájának 1958 utáni nyilvános megkonstruálásában is kulcsszerepet kapnak az erre való utalások. Egyrészt verbális síkon. 1958-as visszatérésekor, május 15-i kommunikációjában például így fogalmaz: „Nem olyan régen a mélyponton lévő ország egésze rám bízta, hogy vezessem a megmenekülés felé. Ma, újabb megpróbáltatásai közepette, tudatom velem, hogy készen állok ismét kezembe venni a köztársasági hatalmakat” (Idézi: Gaffney 2010, 15.; Lacouture 1993, 169.). De még inkább az általa megteremtett „mitikus időben” (Gaffney 2010): az eltűnés – beavatkozás – diadalmas visszatérés – akklamáció sémája,

amely antik mítoszokból is ismerős lehet,¹⁵⁷ de Gaulle háborús szerepére és diadalmas visszatérésére emlékeztethette a lakosságot. 1958 előtti önkéntes száműzetését és a veszélyhelyzetben való visszatérését pedig éppen ezen séma szerint konstruálta meg, ezzel is felhívva a franciák figyelmét arra, hogy karizmája korábban már beigazolódott. Emlékiratai alapján a személyiségét körülvevő mítoszt ő maga is érzékelt: „Mivel az állam hajójának kormányrúdjánál most már kapitány áll, mindenki érzi, hogy azok súlyos problémák, amelyek a nemzet előtt tornyosultak, de megoldást sohasem nyertek, most végre megoldódhatnak. Némileg mitikus jellegű kölcsönöznek személyemnek, s ez hozzájárul azon nézet elterjedéséhez, hogy a mások számára áthidalhatatlan akadályok előttem leomlanak” (de Gaulle 2003, 26–27.).

Másodszor, ahogy Weber is leírja, a karizmatikus vezető felemelkedésében fontos szerepet játszik a cselekvési háttér bizonytalansága, még ha ez a fajta bizonytalanság 1962-re, ahogy említettem, már el is múlt. Az eviani egyezmények megkötése előtt, hasonlóan emlékirataihoz, előveszi a háttérkontingencia legerőteljesebb metaforáját, a viharos tengeren hánykolódó hajót: „Ez az átalakulás [tudniillik az algíri] elkerülhetetlenül hullámokat fog vetni [*cause upheavals*]. Ezek megrázhatják a hajót, és tengeri betegséget okozhatnak a gyengeszívűek körében. De addig, amíg a kormányt biztosan tartják, a legénység dolgozik, az utasok pedig magabiztosak és helyükön maradnak, nem kell hajótöréstől tartani” (idézi: Jackson 2018, 20. fejezet). Bár az 1962-es válság idejére a „hajótörés veszélye” elmúlik, a dekolonizációs problémák nélkül de Gaulle aligha került volna vissza a hatalomba.

Harmadszor, a karizma sajátos személyiségjegyeket is jelent, leginkább a személyes elhívottság (*Beruf*) tudatát. De Gaulle esetében kétségkívül beszélhetünk erről. Elég csak a világháború alatti, londoni emigrációjának kezdetén tett felismerését idézni, amelyet így örökített meg: „Az általános lemondás fenyegető hangját hallva, küldetésem hirtelen világosnak és borzasztónak tűnt számomra. Ebben a pillanatban, története legborzasztóbb pillanatában, nekem kellett Franciaország terhét magamra vennem” (idézi: Nester 2014, 21.). 1958-at hasonlóan súlyos pillanatként tekintette.

Negyedszer, a karizma nem csak objektív személyiségjegyekből áll, hanem konstrukció is, ez pedig az interakció sajátos, közvetlen formáit igényli, amikor a próféta vagy karizmatikus politikai vezető közvetlenül szólhat a követőkhöz. A követők „belső átforgatása”, amely révén a karizma működik, csak így valósulhat meg. „Elengedhetetlen, hogy a franciák halljanak és lássanak engem, és hogy én is lássam és halljam őket” (de Gaulle 2003, 214.). Ez ma már talán

¹⁵⁷ Vö. pl. a platóni démiurgosz-mítosszal az *Államférfi* című dialógusban (Platón 2007, 272d-273e).

közhelynek hangzik, mindazonáltal de Gaulle idejében korántsem volt az: a tömegmédiумok szerepének felismerésében és kihasználásában de Gaulle az élen járt. A háborús évek alatti rádióbeszédei döntő szerepet játszottak karizmája megalapozásában, nem véletlen, hogy a negyedik köztársaság idején nem mondhatott rádióbeszédeket. Visszatérése után pedig, sok kortársával ellentétben, felismerte a televízió szerepét, 1958 és 1969 között 76 televíziós beszédet mondva, a karizmatikus politika szolgálatába állítva az új eszközt (Chalaby 2002). Ilyen értelemben a médium nem pusztán választási célokat szolgált, hanem már a kezdetektől része volt az ötödik köztársaság perszonalizált rezsimje működésének (Brizzi 2018, 288.). Sokatmondó, hogy 1962-ben, a „felforgatás évében” használta a leginkább karizmatikus tőkéjét: ebben az évben elmondott tizenegy televíziós beszéde lényegesen magasabb az évi átlagos beszédszámánál (Chalaby 2002, 152.). A rádiós és televíziós beszédek mellett a tömeggyűlések és a sajtótájékoztatók is érdemi szerepet kaptak a követőkkel való közvetlen kapcsolat kialakításában. Az interakció másik oldalán pedig, túl az elnök- és parlamenti választásokon, de Gaulle népszavazásai álltak, ahol a nép visszaigazolta benne való bizalmát (amikor 1969-ben nem így történt, de Gaulle le is mondott).

Ezek nélkül a „karizmatikus feltételek” nélkül de Gaulle képzelőerejének terméke („perszonalizált republikanizmus”) aligha lehetett volna sikeres. Mondhatjuk úgy is: míg a képzelőerő a víziót, a szubsztantív célt adta meg, karizmatikus tőkéje erőforrásokat adott számára a vízió megvalósításához. Ez a karizma és képzelőerő közötti viszony konceptualizálásának egy lehetséges módja, amelyben a felforgatás leírásának „munkája” eloszlik a két fogalom között.

Rend és felforgató cselekvés. Fentebb említettem, hogy rend és cselekvés egymással szembeni éles kijátszásának veszélye abban áll, hogy elméletünk nem lesz képes számot adni a felforgató cselekvés eredetéről. Úgy vélem, a de Gaulle-eset alapján jól szemléltethető, hogyan használják fel a felforgatás Weber és Geuss által leírt formái a politikai rend gondolati erőforrásait annak átalakításához. A fentebb adott leírásban mind a képzelőerő, mind a karizma „eredete” meglehetősen jól meghatározott, rend és felforgató cselekvés nem radikálisan idegenek egymástól. Konkrétabban: a fenti értelemben vett képzelőerő már létező gondolati erőforrásokat illeszt össze addig nem látott módon; a karizma pedig azért lehet képes érvényesülni, mert korábbi történeti analógiákat idéz az állampolgárok tudatába.

Kérdés, hogy miképpen is konceptualizálhatóak ennek a dinamikus és rugalmas, az „acélkemény burok” weberi és a „börtön” geussi képével szemben álló rendnek az elemei. Én a képzelőerővel kapcsolatban a francia republikanizmus tradíciójáról beszéltem, amelynek a negyedik köztársaság rezsimje csak egy lehetséges megjelenési formája volt. A karizmával

kapcsolatban a máig talán legnagyobb hatású de Gaulle-értelmezést, Stanley Hoffmann-ét érdemes segítségül hívnunk. Ebben de Gaulle-t – a karizmával hasonló értelemben – „heroikus vezetőnek” nevezi (Hoffmann 1967). Hoffmann megkülönbözteti egymástól a „politikai rendszer írott szabályait” és a „francia autoritás íratlan szabályait”. A „rutinjellegű vezetés” mindkettőn belül marad, míg a „heroikus vezetés” előbbiből kilép, a másodikból viszont nem. Hoffmann úgy érvel, hogy a de Gaulle-hoz hasonló vezetőket az „autoritás francia stílusa” termeli ki, amely rutinszerű és válságidőszakok váltakozását hozza magával: a franciák ciklikusan eltérően viszonyulnak az autoritáshoz, ebből következően pedig a „heroikus” politikusokhoz is. Az „autoritás francia stílusa” a rend egy, a republikanizmusnál is tágabb szegmensét jelöli: bár elsődlegesen a köztársaságok olyan megmentőit vagy alapítóit asszociálhatjuk vele, mint mondjuk Gambetta, Clemenceau vagy Mendès-France, de Hoffmann például Pétaint is ilyen figurának tekinti. Elemzése éppen azért érdekes számunkra, mert alkalmas a weberi karizmatikus vezetés említett hiányosságának pótlására: figyelembe veszi ugyanis a karizmatikus vezető felemelkedésének kontextuális feltételeit, amelyeket Weber figyelmen kívül hagyott; azt, hogy a felforgatás bizonyos értelemben a rendből „építkezik” (Clague 1975, 434.). Bár Hoffmann elképzelése a rendszerelméletek érájában született, megállapításai könnyedén függetleníthetők utóbbiaktól. Fogalmazhatunk például úgy is: de Gaulle a sok tekintetben szekuláris francia politikai kultúra vallásos dimenzióját használta ki, amelyet a gondviselés által küldött figurákba (Jeanne d’Arc-tól Napóleonig) vetett hit jellemez (Hazareesingh 2015, xi.). De Gaulle pedig azáltal tudott támogatást szerezni, hogy ebben a mitikus-szagrális dimenzióban saját szerepét más „megmentőkével” analóg módon konstruálta meg az állampolgárok számára. Eredményes cselekvésének tehát lehetőségfeltétele volt a francia politikai kultúra bizonyos sajátosságainak ismerete és figyelembe vétele.

Ha elfogadjuk a fentebb leírtakat, a de Gaulle-eset itt prezentált elemzése egy olyan realista szemléletmód felé mutathat, amely rend és felforgatás bensőségebb viszonyát feltételezi, azáltal, hogy rugalmasabbnak képzelel el a rendet, és különbséget tesz annak különböző szintjei (például rezsim, politikai tradíció, politikai kultúra) között. Ha a rend bizonyos szinten – az elemzett esetben a negyedik köztársaság politikai rendszerének és politikai gondolkodásának szintjén – statikusnak és fojtogatónak tűnhet is a cselekvő számára, egy másik szinten (a francia republikánus tradíció, vagy általában a francia politikai kultúra szintjén) sokkal rugalmasabb lehet, és erőforrásokat biztosíthat a cselekvőnek az előbbi szint felforgatásához. Mindennek megvan az az előnye, hogy képesek leszünk számot adni a felforgató cselekvés eredetéről, túllépve azon a felfogáson, hogy valami teljességgel egyedi és elemezhetetlen. Ennyiben az itt leírtak kiegészíthetik Geuss és Weber elképzeléseit, amelyek

már csak polemikus pozíciójuk (a fojtogató rend disztópiája elleni érvelés) miatt is ki vannak téve ennek az elméleti gyengeségnek. A rend elleni polémia elhagyása a rend és a felforgató cselekvés szofisztikáltabb leírásához vezethet.

Mindez persze leginkább közvetett kritikának tekinthető, ugyanis nem a rend Weber és Geuss által leírt formáin (a bürokrácián, a kapitalizmuson és a liberalizmuson) mutatja be rend és felforgató cselekvés kapcsolatának alternatív vízióját. *Mivel azonban Geuss és Weber esetében is megfigyelhető az igény a politikai cselekvés általános mintázatainak leírására, megítélésem szerint a fenti empirikus elemzésnek igenis van jelentősége a felforgató cselekvési problémájának realista leírása számára.* Már ennyiből is látható, hogy rend és felforgató itt leírt kapcsolata közelebb áll azokhoz a realista felfogásokhoz, amelyek nem élnek a fojtogató rend disztópiájának eszközével, hanem rugalmasként képzelik el a cselekvés kontingenciáját korlátozó struktúrákat. Például Williamsnek a gyakorlatokról és a kritika gyakorlatáról leírt elképzeléseihez (Williams 2005d), vagy éppen Michael Freedennek az ideológiák – részben cselekvők által előidézett – morfológiai változásairól leírt gondolataihoz (Freeden 1996, vö. Pap 2015, 24–29.), mint Geuss és Weber elképzeléseihez. A felforgató cselekvés ilyen elméleti keretben való leírására tett további erőfeszítések megítélésem szerintem érdemben gazdagíthatnák a kortárs realizmus politikai cselekvésről alkotott képét.

4. Konklúzió

A fejezet két nagyobb feladatra vállalkozott: egyfelől, Weber elképzelései felől szemügyre venni a kortárs radikális realisták felforgató cselekvésről alkotott képét; másfelől, egy alternatív rendfogalom felől kiigazítani mind Geuss, mind Weber felfogását.

A fejezet nagyobb részét az *első feladat*nak szenteltem, három lépésben haladva.

Első lépésben megkíséreltem feltárni Max Weber és Raymond Geuss realizmusának közös alapját a politikai cselekvés vonatkozásában. Ezt a közös alapot a totalitás felé haladó rend képében, és az ennek az emberek gondolkodására gyakorolt hatásától, az „utolsó emberek” eljövételétől való félelemben azonosítottam. Ez a félelem, pontosabban „klausztofóbia” vezeti mindkettőjüket a politikai cselekvés rendet felforgató formáival való foglalkozáshoz. Amellett érveltem, hogy bár mindkettejük diagnózisa realista, amennyiben koruk bizonyos tendenciáiból indul ki, azonban totalitás felé haladó rend képe disztópikus karaktert kölcsönöz gondolataiknak. Ennek a fojtogató rendnek a rémképe nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a rendet és a felforgató cselekvést egymástól radikálisan különbözőként konstruálják meg, és nem képesek

számot adni a felforgató cselekvés eredetéről, az sok tekintetben *deus ex machina*ként működik koncepcióikban.

Második lépésben bemutattam, mennyiben más a felforgatás weberi képe, mint Geussé, és milyen hozadéka lehet Webernek a kortárs realizmus szempontjából. A két gondolkodó másképpen konceptualizálja a felforgató cselekvést: Weber főképp a politikai vezetők karizmájával, Geuss pedig az elméletalkotó képzelőerejével foglalkozik. A fő különbséget abban azonosítottam, hogy míg Geuss mindössze egy „realista kritériummal” korlátozza a felforgató cselekvést (a felforgató cselekvés a fennálló helyzet értékeléséből induljon ki, utópiánk legyen kontextualista), addig Weber ehhez hozzáteszi a körülményekért viselt felelősség dimenzióját (a felelősségetika konzekvencialista elemét) is. Ennek, túl az eltérő politikai preferenciákon (Geuss radikálisabb) oka lehet még az eltérő történelmi szituáció, amelyben tevékenykedtek (Weber átélte a cselekvési háttér radikális elbizonytalanodását, Geuss nem); illetve elméleteik tárgyának és saját maguknak a politikai cselekvéstől, a tényleges politikai hatástól való eltérő távolsága (Weber karizmatikus vezetője nagyobb eséllyel fejt ki hatást, mint Geuss elméletalkotója; másfelől maga Weber is „közelebb volt a tűzhez”, mint Geuss bármikor is).

Weber és Geuss szembeállításának legalább három haszna lehet a kortárs realizmus számára. Az első az elméletalkotó helyével és szerepével kapcsolatos. Ha Geuss radikalizmusában valóban érdemi szerepet játszik az általa folytatott elméletalkotás korlátaival való szembesülés, akkor pesszimizmusa (pesszimizmus alatt azt értve, hogy kevés esélyt látunk arra, hogy tevékenységünk változtasson a dolgok állapotán) és radikalizmusa közötti kapcsolat sokkal szorosabb, mint azt az eddigi irodalmak feltételezték (vö. Honig – Stears 2011; Finlayson 2015). Míg Finlayson annyit állít, hogy a pesszimizmus nem jelent szükségképpen konzervativizmust, az én felvetésem azt implikálná, hogy a pesszimizmus az elméletalkotók esetében egyenesen elektív affinitásban van a radikalizmussal. Némileg kiélezve: miért korlátoznám mondandóm radikalitását a következmények mérlegelésével, ha úgyis kevés az esély rá, hogy lesznek érdemi következményei annak, amit mondok? Weber példája éppen azért érdekes, mert a külső körülmények megváltozása folytán szembesül azzal, hogy mondandójának hirtelen komoly hatása lehet. Kettejük tevékenységének egymás mellé állítása egyúttal arra is rávilágít, mennyire széles tér van a tiszta elméletalkotói tevékenység és az effektív politikai cselekvés között, és hogy ebben a térben többféle szerepkonstrukció is elképzelhető.

A másik lehetséges tanulság a felforgató cselekvés formáival és azok realista leírásával kapcsolatos. Weber elképzeléseivel szembeállítva még inkább látszik az a fogalmi szűkítés,

amelyet Geuss a képzelőerő fogalmán végrehajt, zárójelbe téve a praktikus képzelőerő csak *en passant* tárgyalt jelenségét, figyelmét a politikaelmélet fogalmi innovációira fordítva, amelyek a radikális társadalomkritikát hivatottak szolgálni. Azaz: a weberi felfogással való szembesülés akár inspirációt is jelenthetne a kortárs realisták számára, a felforgatás olyan formái felé fordítva figyelmüket, amelyeket nem az elméletalkotó végez, illetve amelyeknek nem célja a geussi értelemben vett radikális társadalomátalakítás.

Harmadszor, Weber gazdagíthatja arról alkotott képünket, hogy *a realizmus milyen sokféle politikai agendával kapcsolódhat össze*. Weber politikai gondolkodása, a felforgató karizmatikus elemre helyezett hangsúlya, egyúttal azonban a karizma korlátozására, forradalmi erejének megzabolázására tett elméleti erőfeszítései jól mutatják, hogy a radikális társadalomkritika *versus status quo* őrző „konzervativizmus” (Finlayson 2015) hamis alternatíva, pontosabban az alternatívák körének retorikai leszűkítése, azaz politikai beavatkozás (ezt, amennyiben valóban „reflektívek”, alighanem a radikális realisták sem tagadnák). Weber, bár a rend ideálját relativizálja, aligha nevezhető a radikális társadalmi reform, még kevésbé bármiféle forradalom hívének. Példája azt mutatja meg, hogy némi képzelőerővel könnyedén tudunk konstruálni egy olyan realista alternatívát, amely „harmadik utas” rend és változás vonatkozásában, és ehhez még csak nem is szükséges a realista tradíciótól távoli inspirációs forrásokhoz fordulnunk.¹⁵⁸ Egy ilyen felismerés hozzájárulhat ahhoz, hogy a realista politikaelmélet világát ne az *aut*, hanem a *sive* világaként képzeljük el.

Míg az előzőekben Webert játszottam ki Geuss ellen, addig a fejezet második célja az volt, hogy Weber és Geuss felfogásának egyaránt alternatívát állítson. Ezt a célt a fejezet harmadik részében próbáltam meg elérni. Pontosabban szólva: azt kíséreltem meg bemutatni, miképp is korrigálható Weber és Geuss elméleteinek azon hiányossága, hogy nem képesek számot adni a felforgató cselekvés eredetéről. *Az operatív kontingencia, a felforgató cselekvés realista vizsgálata egy másféle elméleti agendával is összekapcsolódhat, mint Webernél és Geussnál*: ennek a célja annak megmutatása lenne, hogy milyen kontextuális előfeltételek, a fennálló rend milyen sajátosságai teszik lehetővé a felforgatást, és hogyan írható le a képzelőerőnek és a karizmának az eredete, a fennálló rendhez való viszonya. Ez az elméleti ambíció Geuss és Weber írásainak a renddel szemben folytatott polémijában háttérbe szorult.

¹⁵⁸ Weber – és az általa inspirált Kari Palonen – mellett olyan kortárs realistáknál is megfigyelhető a cselekvés felforgató momentuma, egyúttal azonban az annak korlátozására tett elméleti erőfeszítések, mint Chantal Mouffe (vö. különösen Mouffe 2011), vagy éppen az angolszász realista diskurzusban egyáltalán nem ismert „kontinentális realista” Tilo Schabert (Schabert 2013).

Az empirikus elemzés, túl azon, hogy együtt használta Geuss és Weber kulcsfogalmait, a képzelőerőt és a karizmát de Gaulle felforgatásának elemzésében, megkísérelte mindkettő esetében megmutatni, hogyan alkották a francia politikai gondolkodás és politikai kultúra egyes elemei a sikeres felforgatás lehetőségfeltételét. Bár egy ilyen jellegű empirikus elemzés értelemszerűen korlátozott elméleti „horderővel” rendelkezik, mindazonáltal annyi már egy ilyen elemzés alapján is kijelenthető, hogy egy másféle rendfogalom adaptálása új utakat nyithat a felforgató cselekvés realista vizsgálatában.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Ezen a ponton elsődleges célom egy, a felforgató cselekvéssel kapcsolatos alternatív realista agenda lehetőségének felvetése volt. A képzelőerő fogalmának további finomításában szintén érdemi továbblépési lehetőség lenne egy – schletti kifejezéssel – rendszeralternatívát képviselő, tisztán felforgató politikai cselekvő (például Lenin) tevékenységének elemzése, amelyre ehelyütt nem vállalkozom.

VI. Konklúzió

A dolgozat végéhez érkezve röviden összefoglalom, milyen állításokat tettem a cselekvés kontingenciájának különböző megjelenési formáival és az azokhoz kapcsolódó legfontosabb realista fogalmakkal kapcsolatban. Ez az összefoglalás alkotja majd a konklúzió első, a realizmus sokféleségéről szóló részét (1.). Ezután, az első rész elmélyítésének céljából azt foglalom össze, hogy a bevezetőben előkerült három realista toposz („Kezdetben volt a tett”, a politika a lehetséges művészete, a politika az emberi tevékenység autonóm szférája) milyen módokon konkretizálható a dolgozatban tárgyalt, a realistákat foglalkoztató cselekvési problémák felől nézve (2.). Végezetül, a dolgozat lezárásaként, megkíséreltem a cselekvés kontingenciája iránti realista érzékenységet Isaiah Berlin valóságérzék fogalmával leírni, és azt némileg módosítva kijelölni egy újszerű, „hibrid” realizmus helyét (3.).

1. A realizmus sokfélesége

Az 1. és a 2. fejezetben három ideáltipikus realista cselekvési problémát vázoltam fel, azt kísérve meg bemutatni, hogy a realista szerzőket rend és cselekvés vonatkozásában más és más kérdések érdeklik. A cselekvési problémákat fenntartásnak, védelmezésnek és felforgatásnak neveztem. A három cselekvési probléma különböző szerepet szán a politikai cselekvésnek, ebből következően pedig eltérő cselekvés- és tudásformák konceptualizálására fordítanak figyelmet. Elkülönítésük alapja a háttér- és az operatív kontingencia Kari Palonen-féle megkülönböztetése volt: a védelmezés problémájában előbbi van jelen fokozottabb mértékben; az, hogy a dolgok „lehetnének másként is”, külső kihívásként jelentkezik a politikai cselekvők számára. A felforgatás esetében ezzel szemben maga a politikai cselekvő hoz létre alternatívákat, vonja kétségbe a fennálló gyakorlatokat, azaz a kontingencia operatívvá válik; a cselekvő célja itt nem a külső kihívások legyőzése, sokkal inkább belső kihívást intézni a fennálló rend ellen. Palonen vizsgálódásaiban előbbi variáns Machiavelli, utóbbi Weber munkásságával kapcsolódott össze. Én ezt azzal egészítettem ki, hogy létezik a politikai cselekvésnek egy jóval „hétköznapiabb” problémája is, ahol, bár jelen lehet mind a háttér-, mind az operatív kontingencia, de csekélyebb mértékben. A politikai cselekvés elsődleges feladata itt nem „gátakat emelni” a *fortuna* rohanásával szemben, de nem is új cselekvési horizontokat

nyitni a „kemény deszkák átfűrészesével”, sokkal inkább habarccsal erősíteni meg a falakat ott, ahol éppen szükséges. Ez a fenntartás cselekvési problémája.

Ehelyütt érdemes szót ejteni egy negyedik analitikus lehetőségről (vö. 5. fejezet, 1.2.-es pont), amely logikusan adja magát, ha a háttér- és az operatív kontingencia mértékét két dimenzióként egymásra vetítjük.¹⁶⁰ A fenti három mellett a negyedik analitikus lehetőség az lenne, ahol a kontingencia mindkét formája nagymértékben van jelen, egyszerre találkozunk külső kihívással és cselekvő által a fennálló rend felforgatására tett kísérlettel. Egy ilyen cselekvési probléma benne rejlik Weber azon állításában, hogy karizmatikus vezérek mindig a cselekvés háttérének elbizonytalanodása idején emelkednek fel. Láthattuk azonban, hogy maga Weber a forradalmi bizonytalanság idején éppen, hogy mérsékelni próbálta a politikai prófétákat és követőiket; a kortárs radikális realisták pedig nem találkoztak a cselekvési háttér olyan mértékű elbizonytalanodásával, hogy ilyen helyzetek konceptualizálására fordítsák energiájukat. Talán ezzel magyarázható ennek a cselekvési problémának korlátozott szerepe a vizsgált szerzők munkásságában. Mivel ez a cselekvési probléma nem jelenik meg hangsúlyosan a kortárs realizmusban, én magam sem szenteltem nagyobb teret elemzésének a dolgozatban.

A három, általam elemzett cselekvési problémában a cselekvés kontingenciája más és más módon jelenik meg, ebből adódóan pedig a cselekvők más-és más tulajdonságai kerülnek előtérbe. A *fenntartással* foglalkozó teoretikusok fő problémája egy liberális demokrácia esetén, hogy hogyan tehető a politikusok cselekvése bizonyos mértékig kiszámíthatóvá. A probléma egyik lehetséges megoldása a politikusok *karakterének* vizsgálata: az első kérdés, hogy hogyan lehet képes a karakter bizonyos fokú kiszámíthatóságot kölcsönözni a politikai cselekvésnek; a második, hogy pontosan milyen karakterű politikusokra is van szükségünk adott helyen, adott időben. Williams általam részletesebben elemzett karakter-felfogása a nietzschei „erős” és „gyenge” karakter sajátos ötvözete (Nietzsche 2008, 228–230. pont), egyszerre jellemzi két vonás hangsúlyozása. Egyfelől, bizonyos alapvető vállalkozásokhoz való energikus ragaszkodás és a közösségi normák internalizálása. Ezek a tényezők csökkentik a cselekvés kontingenciáját. Másfelől viszont a különféle erkölcsi szempontok egyidejű meglátásának, az erkölcsi veszteség tudatosításának elvárása is megjelenik Williamsnál. Utóbbi jól mutatja, hogy Williams nem gondolja, hogy a karakter, az alapvető vállalkozások és a normák internalizálása teljességgel képes lenne kiiktatni a cselekvés kontingenciáját. Williamsi

¹⁶⁰ Egy ilyen, négyosztatú mátrix segítségével kíséreltünk meg válsághelyzeteket elemezni Körösenyi Andrásal és Metz Rudolffal közös cikkeinkben. Lásd: Körösenyi – Illés – Metz 2016; 2017a; 2017b.

nézőpontból a liberális demokráciák kívánatos politikusában egyszerre fontos mindkét tényező jelenléte: az előbbi teszi cselekedeteit bizonyos mértékig előre kiszámíthatóvá a választók számára; utóbbi pedig azt garantálja, hogy nem fog könnyű szívvel veszteségeket okozni a hatalommal nem rendelkező állampolgárok számára.

A *védelmes* cselekvési problémájában a legfontosabb kérdés, hogy miként képesek a politikai cselekvők megbirkózni a szélsőséges külső bizonytalansággal, például válsághelyzetekkel, és milyen irányban érdemes elindulnunk, ha cselekvésüket értékelni akarjuk. A válsághelyzeteket olyan, szélsőségesen egyedi problémáknak tekintetem, amelyek kezelésére a kontingenciát csökkentő politikai gyakorlatok nem képesek recepteket adni. Ebből adódóan a védelmező realizmus kulcsfogalmaként a tapogatózás metaforájával leírt, meghosszabbított jelen időben működő *ítélőképességet* azonosítottam. Az *ítélőképesség* ilyen leírása jobban számot tud adni a helyzetben rejlő bizonytalanságról (egy másik metaforával: a „háború ködéről”), mint az *ítélőképességet előrelátásként* elképzelő koncepciók. Az *ítélőképesség* ilyen konceptualizálása egyszerű megoldást nyújt arra a már Thuküdidész művéből is kiolvasható problémára, hogy miként lehet olyan, a racionálisan tervező, előrelátó *gnóménál* szerényebb sztemderdet felállítani az *ítélőképességnek*, amely nem értékeli alul a bizonytalanság (*tükhé*) szerepét válsághelyzetekben. Azt, hogy miként is működik ez a fajta *ítélőképesség*, Churchill és Mitterrand eseteivel, azt pedig, hogy miként néz ki és milyen következményekkel jár annak hiánya, Blair iraki háborúval kapcsolatos döntéseivel kíséreltem meg illusztrálni a 4. fejezetben.

Végül, a *felforgatás* cselekvési problémájának tartalma, hogy hogyan lehet képes a politikai cselekvés a fennálló politikai keretek megváltoztatására, addig nem létező politikai alternatívák kidolgozására és sikerre vitelére. Az ezzel kapcsolatban tárgyalt két kulcsfogalom a *képzelőerő* (Geuss) és a *karizma* (Weber) voltak. Amellett érveltem, hogy bár a két fogalom a felforgatás két eltérő felfogásához kapcsolódik, a politikai cselekvés elemzésekor akár ki is egészíthetik egymást: míg a *képzelőerő* elsődlegesen a felforgatás intellektuális feltételeire vonatkozik (hogyan tudunk túltekinteni az alternatívák konvenciók vagy egyszerűen a csoportnyomás által leszűkített körén), addig a *karizma* a megfelelő támogatás megszerzésére (hogyan tudok meggyőzni másokat arról, hogy higgyenek az általam kidolgozott alternatívában).¹⁶¹ Emellett megkíséreltem árnyalni Weber és Geuss felfogását azzal, hogy

¹⁶¹ Bár a dolgozatnak nem volt tárgya a szintén realista klasszikusnak tekinthető Schumpeter gondolkodása, ebben az elválasztásban rejlő megkülönböztetés azt a schumpeteri gondolatot idézi fel, amely szerint az innováció „nem az intellektus, hanem az akarat mutatványa”. Schumpeter példája szerint Arkwright

megmutatom, pontosan hogyan is használja fel a felforgató cselekvés a fennálló rend elemeit újításához, ezáltal hívva fel a figyelmet a felforgatás kontextuális feltételeire. Karizma és képzelőerő együtt járását és a régi renchez való kapcsolódásukat Charles de Gaulle 1958 és 1962 közötti tevékenységének elemzésével illusztráltam az 5. fejezetben.

Úgy vélem, hogy a realista cselekvési problémák megkülönböztetésének és kulcsfogalmaik elemzésének praktikus és tisztán elméleti relevanciája is van. *Praktikus relevancia* alatt azt értem, hogy a demokratikus politika alapvető kérdéseinek tárgyalásához szolgáltatnak fogalmi eszközöket: Milyen politikai vezetőket válasszunk? Milyen veszélyek és *trade-offok* rejlenek a választásban? Milyen minimális elvárásaink lehetnek egy politikai vezetővel szemben egy válsághelyzetben? Hol húzódik ilyen helyzetekben a bátor kitartás és az önfejű kalandorpolitika közötti határvonal? Hogyan zajlik le egy politikai rezsim átalakítása, és mik a sikeres átalakítás feltételei? Milyen elvárásaink lehetnek az átalakítást végző politikusokkal szemben? Mi lehet az elméletalkotó szerepe ebben a folyamatban?

Természetesen nem állítom, hogy a dolgozat minden itt felsorolt kérdést kimerítően tárgyalt volna. Szintén el kell ismernem, hogy még a tárgyalt részekkel kapcsolatban is visszatérően hangsúlyozta az elméletalkotás korlátait. Úgy vélem azonban, hogy ha csak néhány fogalmi tisztázással járult hozzá a kérdéseken való gondolkodáshoz, már nem érheti az a – politikaelméleti vizsgálódásokkal kapcsolatban gyakran elhangzó – vád, hogy pusztán elméleti „köldöknézésről” lenne szó, amelynek semmilyen praktikus vonatkozása sincsen. Ezek a vonatkozások kétségtelenül közvetettek (fogalmi eszközöket szolgáltatni a demokratikus politika problémáin való gondolkodáshoz), azonban feltétlenül létezőek.

A praktikus vonatkozások mellett *többféle elméleti hozadéka is lehet annak, ha a realista cselekvési problémák itt vázolt tipológiája alapján szemléljük a kortárs politikai realizmust*. Vagy, hogy némileg ambiciózusabban fogalmazzak: az itt alkalmazott felosztás analitikus eszközként használva számottevően formálhatja a realizmusról kialakított képünket, a kortárs realista diskurzus által eddig fel nem tárt, vagy alaposabban körbe nem járt összefüggések és különbségek meglátására tehet képessé minket. De pontosan hogyan is?

Először, jól ismert szembeállítások új dimenziói tárulhatnak fel előttünk. Williams liberális realizmusa és Geuss radikális realizmusa a tipológiában is élesen elkülönül egymástól.

egyszerre volt feltaláló és új termelési funkciók megszervezője, de Schumpeter szerint az utóbbi funkció a fontosabb (vö. McCraw 2007, 163., 159–161. Az idézet a 163. oldalról. Schumpeter innovációfogalmához és realizmusához vö. Körösi 2011; 2016). Én ehelyütt, szemben Schumpeterrel, egyenlő fontosságúként kezeltem a felforgatás – mondjuk így – intellektuális és praktikus feltételeit.

Azonban a cselekvés-probléma felől nézve a szembeállítás tartalma, hogy míg Williams az operatív kontingenciát mérséklő tényezők (karakter, integritás, alapvető vállalkozások) leírására fordította elméletalkotói energiáit, addig Geussot éppen az operatív kontingencia működési feltételeinek megteremtése érdekelte (a cselekvésnek új horizontokat nyitó, új alternatívákat alkotó képzelőerő volt hivatott ellátni ezt a feladatot). A politikai cselekvés felől nézve tehát a liberális és a radikális realizmus a fenntartás és a felforgatás cselekvési problémájaként képeződik le.

Másodszor, a védelmezés cselekvési problémájának azonosításával és a fentebb említett negyedik analitikus lehetőség (magas kontingencia a cselekvés háttérében és a cselekvésben) megkülönböztetésével szélesedik ez a paletta, és egyes realisták munkásságában is képesek leszünk új árnyalatokat felfedezni.¹⁶² Például, Geuss ítélőképességgel kapcsolatos vizsgálódásaiban semmi felforgató nincsen, viszont ezek az írásai egyes pontokon (ahol a külső körülmények iránti rezponzivitásról ír) meglehetősen közel kerülnek Machiavelli *virtújához*, és ezáltal a védelmezés cselekvési problémájához. Geuss elméletalkotásának ezen vonatkozása ismereteim szerint mindeddig nem kapott érdemi figyelmet a kortárs realista diskurzusban. De ugyanezek az analitikus eszközök teszik lehetővé, hogy Weber munkásságában is többféle cselekvési forgatókönyvet fedezhessünk fel: míg a *Protestáns etika* utolsó oldalainak prófétái egy stabil cselekvési háttérrel forognak fel, addig a *Gazdaság és társadalomban* és a *Politika mint hivatás*ban válsághelyzetek által kiváltott bizonytalanság idején lépnek fel. Ezen a ponton válik láthatóvá, hogy Palonen „weberi pillanata”, bár a weberi elmélet hangsúlyait jól megragadja, mégis – ahogy maga is bevallja – inkább ideáltipikus konstrukció, semmint Weber nézeteinek teljességre törekvő leírása.

Harmadszor, az egyes cselekvési problémákon *belüli* elkülönítések még tovább árnyalhatják a realizmusról alkotott képünket. A fenntartás variációi annak mentén különülnek el, hogy milyen tényezőket tartanak fontosnak a kontingencia mérséklésében, és a politika normál működés módjának létrehozásában. Sabl hume-iánus variánsa (Sabl 2012), amely a konvenciókban látja a kontingenciát korlátozó erőt, sok tekintetben különbözik attól az általam rekonstruált williamsiánus variánstól, amely a politikusok *karakterére* helyez döntő hangsúlyt.¹⁶³

¹⁶² A negyedik analitikus lehetőség részletesebb elemzésétől való eltekintést – ahogy már említettem – az indokolja, hogy a kortárs realizmusban ez – szemben a többi hárommal – nem jelenik meg hangsúlyosan.

¹⁶³ Érdekes egyébként, hogy Sabl korábbi könyve (Sabl 2002) Williamset kritizáló passzusai ellenére éppen a williamsiánus vízióknak talán legkiforrottabb örököse.

A védelmezés fajtái között annak mentén tehetünk különbséget, hogy milyen, a háttérkontingencia szintjét emelő faktorokra fordítanak figyelmet. Én olyan esetekkel foglalkoztam, ahol a politikai rendet külső veszély fenyegette, kérdésessé téve akár a politikai közösség fennmaradását is; azonban a fennálló gyakorlatok a válsághelyzet alatt nem kérdőjeleződtek meg alapvetően. Churchillről például köztudott, hogy a háború által feltétlenül megkívánt kisebb intézményi változtatásokon túl szinte szertartásosan betartotta az addigi intézményi működésmódot (vö. Kavanagh 1990). A védelmezés cselekvési problémájának azonban elképzelhető egy olyan variánsa is, ahol a cselekvőnek a fennálló gyakorlatok felbomlásával kell szembenéznie. Ez a potenciálisan polgárháborús helyzet jobban emlékeztet Machiavelli új fejedelmének helyzetére, és érdemes lenne további vizsgálatokra.

Végül – ahogy azt az 5. fejezetben bemutattam – a felforgató cselekvési problémának is többféle variációja lehetséges. Ezek annak mentén különíthetők el, hogy milyen tényezőkre fókuszálnak a felforgatásban, az operatív kontingencia milyen formái iránt érdeklődnek. Webernél, ahogy láthattuk, a politikai vezérek karizmája kapott kiemelt helyet, míg Geuss írásaiban főleg az elméletalkotó fogalmi innovációi kerülnek tárgyalásra.

4. táblázat: a realista cselekvési problémák belső változatossága

	elkülönítés szempontja	fókusz	példa	kulcsfogalmak
fenntartás	Milyen tényezők korlátozzák a cselekvés kontingenciáját?	történetileg hagyományozott viselkedési mintázatok	történeti institucionalista vizsgálódások	konvenciók
		politikusok személyisége	instrumentális erényetikák	karakter, erények
védelmezés	Mi a megnövekedett háttérkontingencia forrása?	közösségen kívüli kihívás	háborús helyzetek vizsgálata	ítélőképesség
		közösségen belüli kihívás	polgárháborús helyzetek vizsgálata	ítélőképesség
felforgatás	Mi az operatív kontingencia forrása?	politikusok víziója és hatása követőikre	a karizmatikus vezetés elmélete	karizma
		elméletalkotó intellektuális-racionális tevékenysége	kritikai elméletalkotás	képzelőerő

2. A realista toposzok jelentése

A dolgozat bevezetőjében, a realizmus moralizmustól való elhatárolása során három realista toposzt idéztem meg, amelyek gyakran kerülnek említésre mind a realista, mind a realizmusról szóló irodalmakban. Hogy még pontosabb képet kapjunk a realista pozíciók sokféleségéről, alább összefoglalom, hogyan is konkretizálódik a toposzok jelentése a különböző realista cselekvésekben. Mivel a kiindulópontul szolgáló toposzok nem csak a kortárs realista diskurzussal behatóbban foglalkozók körében ismertek, egyúttal abban is bízom, hogy ez az elemzés képes lesz érthetőbbé tenni a dolgozat által vizsgált problémákat szélesebb közönség számára is.

2.1. „Kezdetben volt a tett.”

A toposzt a dolgozat bevezetőjében a platonista moralizmussal szemben idéztem meg, itt a rendszerezett erkölcsi tudás elsődlegességét vitatta. A „tett” és a „kezet” sokféle jelentése miatt azonban a toposz képes lehet próteuszi alakváltozásokra. A 2. fejezetben egy williamsi szöveghelyből kiindulva egy hármas viszonyrendszerben, rendkívüli cselekvés, gyakorlatok és elméletalkotás hármasában értelmeztem a toposzt. A fenntartás cselekvési problémájában (3. fejezet) a toposz a gyakorlatok elméletalkotással szembeni elsődlegességeként konkretizálható. A védelmezés esetében (4. fejezet) a rendkívüli cselekvés egy formájának, az ítélőképességnek az elméletalkotással szembeni elsődlegességét jelölheti. A felforgatásnál pedig kétféle értelmezése is megjelenik. Az egyik Geussé, aki voltaképpen felforgatja a toposz williamsiánus értelmezési keretét, amelyet használtam. Geuss ugyanis elmosza az elméletalkotás és a cselekvés közötti határvonalat, az elméletalkotói tevékenység egy sajátos, nem a rendszerezett tudás, hanem a fogalmi innovációk értelmében vett formáját politikai cselekvésnek nyilvánítja, és a társadalmi gyakorlatokat felforgató szerepet tulajdonít neki. A másik lehetséges értelmezés mint a rendkívüli cselekvés, a karizma és a politikai képzelőerő társadalmi gyakorlatokkal szembeni elsődlegességé.

A fenntartás cselekvési problémájáról szóló 3. fejezet elsődlegesen Williams moralizmus-rendszert illető kritikájával tett hozzá a toposz jobb megértéséhez, megmutatva, milyen szoros a kapcsolat Williams etikai munkássága és politikaelmélete között (vö. Hall – Sleat 2017; Szűcs 2017a). Williamsi perspektívából nem csak a politikára, hanem az etikára is érvényes a „Kezdetben volt a tett” tézise; a rendszerezett, más emberi motivációktól élesen

elkülönülő, minél kevesebb fogalommal dolgozó etikai elméletek magalkotására tett kísérleteket ugyanolyan szkepticizmussal szemlélte, mint a politikai moralisták vállalkozását. Mindez nem jelentette azonban az etikai reflexió fontosságának tagadását Williamsnél, csak ezen reflexió rendszerezhetőségét, illetve a karakter és a társadalmi gyakorlatok normáinak internalizálására fektetett nagyobb hangsúlyt. Williamsnek tehát nem az etikával, hanem a filozófiai etikával és ennek politikára való alkalmazásával van problémája, ahogy az már az *Ethics and the Limits of Philosophy* címéből is kiderül: nem az etikának, hanem a filozófiának akar határt szabni.

A védelmezés cselekvési problémájával foglalkozó 4. fejezetben a tett elsődlegessége a rendkívüli cselekvés egy formájának, a szélsőségesen kontingens helyzetekben gyakorolt ítélőképességnek a formájában mutatkozott meg. Az ítélőképesség a realista felfogásban nem értelmezhető általános erkölcsi szabályok konkrét helyzetekre való alkalmazásaként (egyfelől, korántsem egyértelmű, melyik szabályt is kellene alkalmaznunk; másodszor, az etikailag releváns motivációknak nem kell szükségképpen szabályformában megjelenniük). Elfogadva ezt a felfogást, két szemponttal kíséreltem meg árnyalni azt. Egyfelől, ha általános erkölcsi szabályok alkalmazásaként nem is, bizonyos személyes alapvető vállalkozások konkrét helyzetben való (újra)értelmezéseként felfogható az ítélőképesség. Másfelől, ahogy már említettem, az ítélőképességet az előrelátás helyett a tapogatózás metaforájával kíséreltem meg leírni. Az első szempont azt a Geuss által egyes szövegeiben megpendített felfogást kísérelte meg árnyalni, amely szerint a politikai cselekvésnek kizárólag szituatív megítélési kritériumai lehetnek; a második szempont pedig attól akart óvni, hogy túlzott, emberfeletti képességként gondoljuk el az ítélőképességet.

A felforgatás cselekvési problémájában (5. fejezet) a toposz egyik jelentése az elméletalkotó politikai képzelőerejének felforgató szerepe. Ez Geuss sajátos pozíciója. Ahogy már a bevezetőben is említettem: az általam elemzett realisták közül talán egyetlenként ő látszik nyitottnak arra a lehetőségre, hogy az elmélet *egy bizonyos formája* a gyakorlatok elé kerülhet; nem abban az értelemben, hogy figyelmen kívül hagyja őket (Geuss visszatérően hangsúlyozza az elméletalkotás kontextuális beágyazottságát), hanem abban, hogy képes lehet felforgatni őket. Ez az elméletalkotási forma azonban nem a realisták állandó gyanakvásának tárgyát képező filozófiai rendszer, sokkal inkább olyan fogalmi innovációkat gyártó vizsgálódás, amely lehetővé teszi, hogy felismerjük a bizonyos társadalmi gyakorlatok represszív természetét. Geuss többek között alighanem az általa művelt elméletalkotás sajátos formája és célja miatt kísérel meg elmosni a radikális elméletalkotás és a politikai cselekvés közötti fogalmi határt, ragaszkodva ahhoz, hogy az elméletalkotás is politikai beavatkozás, amely hozzájárulhat a

fennálló társadalmi gyakorlatok felforgatásához, fogalmi eszközöket szolgáltatva a politikusoknak azok megkérdőjelezéséhez. Fontos azonban megjegyezni, hogy Geuss írásaiban megjelenik egyfajta pesszimizmus arra vonatkozóan, hogy a radikális elméletalkotás mennyiben képes a kívánt irányú változtatásokat elérni.

A toposz második jelentése a felforgatás esetében a karizmához kapcsolódik, és a rendkívüli cselekvés és a társadalmi gyakorlatok viszonyára vonatkozik. A követők gondolkodásának alakítása valamilyen *metanoia* révén formatív tevékenység, a karizma pedig ezen belső átalakítás révén éri el a külső körülmények megváltoztatását. Másképpen fogalmazva: aki képes elég állampolgárt „megtéríteni”, az átformálhatja a társadalmi gyakorlatokat. A tett elsődlegessége itt egyfelől abban nyilvánul meg, hogy felforgatja a fennálló strukturális korlátokat; másfelől az elsődlegesség szó szerinti értelemben is válhat kezdetté, amennyiben a formatív cselekvésből új rend születhet.

2.2. „A politika a lehetséges művészete.”

Ha a kontingencia azt jelenti, hogy valami „lehetne másként is”, világossá válik ezzel a toposzsal való bensőséges kapcsolata. A toposzt általában a reálpolitika leírásaként szokták alkalmazni: a politikus feladata az adott szituációban rendelkezésre álló legjobb alternatíva megtalálása, nem az általa szituációtól függetlenül preferált megoldás erőltetése (a reálpolitika ilyen értelemben radikális szituacionizmus). Bár a realizmus számára központi fontosságúak a szituatív cselekvési kritériumok, a toposz ebben a „nyers” formában a dolgozatban tárgyalt mindhárom cselekvési probléma felől bírálható, vagy legalábbis pontosítható.

A fenntartás 3. fejezetben elemzett williamsiánus verziójának középpontjában a fenti értelemben vett reálpolitikával szemben éppen a konkrét helyzeteken túlmutató cselekvési szempontok (mindenekelőtt politikusok hosszú távú vállalkozásai és karaktere) állnak.

A másik két cselekvési probléma felől nézve pedig episztemológiai szempontból kritizálható a toposz. A kritika tartalma, hogy a lehetséges és a lehetetlen határai gyakran nem határozhatóak meg pontosan a cselekvést megelőzően. A védelmezés esetében, külső bizonytalanság körülményei között, a cselekvő korlátozott informáltsága (a „háború köde”) jelenti a gondot. A felforgatás esetében pedig például a konformizmus nyomása: hiába megismerhetőek a helyzet tényei a cselekvő számára, ha bizonyos cselekvési alternatívákat vagy megvalósíthatatlannak bélyegeznek, vagy a rendelkezésre álló gondolkodási keretek között elképzelni sem tudnak. Utóbbi problémát, ahogy a negyedik fejezetben bemutattam, mind Weber, mind Geuss írásai tematizálják: a „lehetetlen felé nyúlás” fontos szerepet tölt be

„klausztofóbiás” realizmusukban. Kissé kiélezve a problémát, mondhatjuk: a „lehetséges művészete” episztemológiai formulájának antropológiai vonzata Nietzsche óvatoskodó, biztonságba menekülő utolsó embere, aki mind Weber, mind Geuss számára negatív viszonyítási pont.

Míg a felforgatás problémája iránt érdeklődő szerzők érdemben reflektálnak a toposz episztemológiai problémáira, addig magas háttérkontingencia körülményei között (védelmezés) az nem kap érdemi tárgyalást az általam elemzett modern realistáknál. Pedig lehetséges a mind Williamset, mind Geussot inspiráló Thuküdidész *Peloponnészoszi háborúját* úgy olvasni, hogy annak egyik központi tanulsága éppen ezzel kapcsolatos. Az athéni követek méloszi tézise (a gyengébbnek *mindig* ésszerű meghajolnia az erősebb előtt) a „politika a lehetséges művészete” toposzt úgy aktualizálja, hogy egyúttal kizárja belőle a háttérkontingenciát, nagymértékben kiszámítható cselekvési háttérrel feltételezve. Mélosz esetében mindez működik, Szicília esetében azonban nem. A Thuküdidészhez talán legközelebb álló karakter, Hermokratész beszéde a szicíliaiak gelai konferenciáján olvasható a toposz fenti értelmezésének kritikájaként (Thuküdidész 2006, 4.58–65.; vö. Strauss 1978; Orwin 1994). Hiába az athéniak a legerősebbek egész Hellaszban, az erősebb agresszorral való szembeszegülés ugyanúgy része az emberi természetnek, mint az erősebb dominanciára való igénye. Mivel pedig „a kiszámíthatatlan jövő az események elsődleges meghatározója” (4.62.), az együtt jelentős erőt képviselő szicíliaiaknak nem ésszerűtlen szembeszállniuk az erősebb, de távoli Athénnal – szemben az athéni flotta által körülzárt és magára maradt apró Mélosszal. Hermokratész pozíciója ennyiben megegyezik Churchill 1940-es álláspontjával, amelynek kapcsán a 4. fejezetben amellet érveltem, hogy a „háború kódében” a lehetőséget legfeljebb kitapogatni lehet, de előre látni semmiképp. Ennek a metaforának a használata reflektívebbé teheti a realista politikaelméletet, jobban tudatosítja ugyanis a lehetséges és a lehetetlen közötti határ elmosódó voltát magas háttérkontingencia esetében, mint a látás-metafora.

2.3. „A politika az emberi tevékenység autonóm szférája.”

A kortárs politikai realizmus egyik központi törekvéséeként szokás felsorolni egy specifikusan a politika szférájára vonatkozó normativitás kidolgozását (lásd pl. Hall – Sleat 2017). Azonban, hogy mi is lenne ennek a normativitásnak a tartalma, abban a realisták között aligha lenne teljes egyetértés: vannak, akik relativizálni látszanak a williamsi „első politikai kérdést” („a rend, védelem, biztonság és az együttműködés feltételeinek biztosítása” – Williams 2005a, 3.), amely ennek a sajátos normativitásnak az alapját képezhetné.

Én a dolgozatban a sajátos politikai normativitás problémáját korlátozottan, a politikusi cselekvés és annak megítélése felől érintettem. Első látásra úgy tűnhet, számtalan olyan tényező került szóba a dolgozat fejezeteiben, amelyek összefüggésbe hozhatóak egy sajátos politikai normativitással. Elég csak a hatalommal való potenciális károkozásra (Williams és a „félelem liberalizmusa”); a jelöltet támogatóihoz, vagy éppen az állampolgárokhoz fűző sajátos kapcsolatra (Walzer esetei a piszkos kezekkel kapcsolatban); vagy éppen a titok és az igazmondás sajátos politikai státuszára (Weber Eisner-kritikája) gondolnunk.

Úgy vélem azonban, hogy a dolgozat által tárgyalt problémák éppen azért lehetnek érdekesek a kortárs realista diskurzus számára, mert rávilágítanak, hogy ez az autonómia a cselekvés kontingenciái felől nézve sokkal inkább relatív, semmint abszolút. Nem csak egy liberális demokrácia fennmaradásához fontos, hogy bizonyos mértékig ki tudjuk számítani mások cselekedeteit karakterükből kiindulva, hanem a mindennapi életben is. Nem csak a politikai cselekvőknek kell időnként szélsőségesen kontingens helyzetekkel szembenéznie, hanem mindannyiunknak. Nem kizárólag a politikában kulcstényező a képzelőerő, hanem a legtöbb olyan munkában is, amely nem kizárólag rutinfeladatokat lát el. Mindennapi erkölcsi életünk problémái és a politikai szféra között tehát egyáltalán nem húzódik olyan mély szakadék, mint ahogy azt az autonómia-tézis esetleg sugallhatja. Mondhatjuk úgy is: számtalan esetben nagymértékű „iszonomiával”, a politikát és más szférákat irányító hasonló törvényekkel találkozunk.

Ez a dolgozatban főként a fenntartás és a védelmezés cselekvési problémája kapcsán került tárgyalásra. Ahogy azt a harmadik fejezetben hangsúlyoztam, Williams munkássága az etikai munkáktól haladt a tényleges politikaelmélet felé: az *In the Beginning was the Deed* nem érthető meg az *Ethics and the Limits of Philosophy* nélkül. A felelősségetika pedig nem egy specifikusan a politika szférájára vonatkozó normativitás, sokkal inkább az erkölcsi élet olyan elképzelése, amely megfelel Williams etikai víziójának.¹⁶⁴ Ebből adódóan a politikai realizmus antimoralizmusának vannak szerencsésebb értelmezései (például: morális és nem morális szempontok közötti éles határ elmosása; az erkölcsi követelmények pluralitásának felismerése; az aktuális helyzet sokféle, potenciálisan egymással szembenálló etikai tényezője iránti nyitottság; stb.), mint a politikát radikálisan autonóm, más szféráktól hermetikusan elzárt tevékenységi területként elképzelni. A felelősségetikához hasonlóan az ítélőképességnek – amelyet a negyedik fejezetben a politikai válsághelyzetek kapcsán tárgyaltam – is

¹⁶⁴ Ahhoz, hogy a felelősségetika nem pusztán a politika szférájára kidolgozott etika Webernél, vö. Kis 2017, 175–209.

nyilvánvalóan vannak esztétikai (Geuss 2009, 45.), vagy éppen jogi és etikai (Horkay Hörcher 2000) vonatkozásai. Geuss pedig ugyanazon a helyen rokonítja a politikai képzelőerőt a művészi zsenialitással.

A cselekvés kontingenciájának a dolgozatban tárgyalt formái felől nézve a politika autonómiája tehát sokkal inkább úgy írható le, mind más szférákhoz hasonló problémák felmerülése, illetve hasonló képességek érvényesülése speciális körülmények között. Speciális körülmények alatt érthetjük például a politika sajátos környezetét (a politikus és tanácsadóinak kollektív ítélőképessége), a felelősséggel járó kötelek sajátos természetét (az apa gyermekeiért viselt felelőssége aligha azonos a jelölt választóiért viselt felelősséggel), vagy éppen a kreativitás, képzelőerő által létrehozott művel szembeni sajátos kívánalmakat (például a politikai „mű” széles rétegek általi érthetőségét és elfogadtathatóságát).

Hogy miként is nézhet ki egy ilyen, a politika relatív autonómiáját figyelembe vevő politikaelméleti vizsgálódás, arra a legszemléletesebb példa talán Williams harmadik fejezetben bemutatott elemzése a humanitárius beavatkozásról. A williamsi eljárás két lépésből áll: először, felismerni a két erkölcsi döntési helyzet (az utcai segítségnyújtás és a humanitárius beavatkozás) közötti strukturális hasonlóságot; másodsor, észlelni azokat tényezőket is, amelyek utóbbit egyedivé teszik (például: míg az utcai közbeavatkozásban a saját testi épségemet kockáztatom, addig a humanitárius beavatkozásban az országom katonáit; a katonai beavatkozás áldozatait pedig utólag igazolnom kell a választóknak). Azt, hogy a politika relatív autonómiája nem pusztán retorikai gesztus, jól érzékelteti, hogy a Williams által idézett tényezők sok esetben döntőek lehetnek a mérlegelésben.

3. Egy „hibrid” realizmus

Az alábbiakban a dolgozat zárásaképpen megkísérek elszakadni a realisták közötti különbségektől, és leírni egy, a realizmusra általában jellemző erényt vagy képességet, amely egyfajta találkozási pontként szolgálhat a különböző realista pozíciók között. Nem az a célom, hogy a különböző realista igények összebékítése révén olyan fogalomhoz jutok, amely minden realistának elfogadható lesz – ez minden bizonnyal hiábavaló vállalkozás lenne. A cél sokkal inkább egy olyan, „hibrid” realizmus felé tett első lépés, amely különböző, a dolgozat szerzője által fontosnak ítélt realista igényeket egyesít magában. Ehhez Isaiah Berlin valóságérzékelés fogalmából (*sense of reality*) fogok kiindulni, megkísérelve legalább részlegesen rögzíteni ezt a pontos meghatározásnak lényegéből adódóan ellenálló fogalmat; ezután röviden felvillantani

azokat a jelentésárnyalatokat, amelyeket a kortárs realizmusban felvesz; végül, egy kritikus ponton módosítani azt.

3.1. A „rókák” valóságérzéke Berlinnél

A dolgozatban több ponton is realista klasszikusok vagy „proto-realisták” felől olvasva kíséreltem meg megérteni, egyes pontokon kritizálni a kortárs realizmust. A dolgozat vége felé közeledve még egyszer ezt az eljárást fogom követni. Isaiah Berlinnek – Bernard Williams idősebb kollégájának és barátjának – talán legismertebb metaforikus szembeállítását a róka és a sün közötti, amellyel különböző gondolkodási stílusokat ír le:

„van egy mély szakadék azok között, akik – az egyik oldalon – mindent egy központi vízióhoz, egy rendszerhez viszonyítanak [...] és – a másik oldalon – akik több, egymáshoz gyakran nem kötődő, vagy akár egymásnak ellentmondó célt követnek, amelyek, ha egyáltalán kapcsolódnak egymáshoz, csak valamiféle de facto módon [...] Utóbbiak [azaz a „rókák” – I.G.] életvezetése, cselekedetei és eszméi inkább centrifugálisak, semmint centripetálisak; gondolkodásuk szétszórta és diffúz, több szinten mozgó, tapasztalatok és tárgyak mérhetetlen változatosságának a kivonatát használja önmagukért, anélkül, hogy – tudatosan vagy öntudatlanul – valamilyen változatlan, mindent magában foglaló [...] egységes belső vízióba próbálná befoglalni, vagy éppen abból kizárni őket.”
(Berlin 2013b, 2.)

A politikai realisták gondolkodása – ahogy Berliné is – nyilvánvalóan a rókákéhoz áll közel. Williams expliciten is utal Berlinnel való alkati rokonságára ilyen téren: „Az egyik legerősebb intellektuális affinitásunk a rendszer iránti bizalmatlanság volt: a redukálhatatlanság, pluralizmus, értékkonfliktusok iránti elkötelezettségünk, általános rókaszzerű attitűdünk” (Williams 2005f, 52.). Éppen a realista eszmék széttartó, „centrifugális” volta miatt merész vállalkozás megkísérelni bármi átfogót mondani a realizmusról általában: a realista vízió lényege, hogy az egységes vízió keresése nem csak hiábavaló vállalkozás, hanem intellektuális hübrisz. A paradox megfogalmazás azonban nem véletlen: amit a dolgozat megkísérelt, az éppen annak bemutatása, hogy az egységes vízió, a rendszeralkotás elutasítása, a valóság komplexitására és ellentmondásosságára fektetett hangsúly maga is egyfajta, tág értelemben vett víziót alkot.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Hangsúlyozottan tág értelemben vett vízióról, nem egy központi eszméről van szó. Nem gondolom tehát, hogy a realisták rókabőrbe bújt sünek lennének. Amikor Berlint ezzel vádolták, így védekezett: „Maga szerint milyen sün vagyok? Mi az én egységes vízióm, amely után igyekszem? Nem a pluralizmus vagy a

De mi is a róka-sün szembeállítás pontos tartalma? Mitől széttartóak a rókák elképzelései? Erre elsőre adódik a válasz: azért, mert az egységes vízió – Berlint idéző szóhasználatával – az élet valóságától való eltávolodást jelenti. Azonban ezt az egyszerű választ rögtön komplikálja valami: alighanem csak egy sün gondolhatja, hogy a metaforában mindössze egy szembeállítás rejlik (Lukes 2001); amennyiben realista szellemben, „róka-módra” akarunk beszélni a realizmusról, fel kell tárunk a róka-sün szembeállítás különböző dimenzióit, azt, hogy mit is jelenthet az élet valóságától való eltávolodás. Steven Lukes hivatkozott tanulmányában például négy ilyen dimenziót különböztet meg: Berlin polémiáját a „pozitivisták sünök” ellen (akik a történelmi megismerést akarják felváltani a természettudományos módszerrel, a társadalmat irányító törvényszerűségeket tárva fel); a kulturális különbségeket marginálisnak gondoló, absztrakt és kontextusfüggetlen terminusokkal operáló „univerzalista sünök” elmarasztalását (akik szerint ezek a terminusok lehetővé teszik, hogy mindent mindennel összehasonlítsunk); a „racionalista sünökkel” folytatott vitát (akik vagy nem foglalkoznak az emberi természet nem-racionális elemeivel, vagy azok meghaladását hirdetik); végül, a végső értékek harmonizálhatóságában hívő „értékmonista sünök” nézeteinek elutasítását.¹⁶⁶ Az egyszerű választ komplikáló analitikus szempontok között azonban nem nehéz felfedezni a kapcsolatot, a köztük fennálló elektív affinitást, a „tágabb értelemben vett víziót”: a pluralizmus, partikularizmus és az ehhez kapcsolódó szkepticizmus – a dolgozat szóhasználatával – mind a cselekvés kontingenciájának tudatosításából ered. Éppen emiatt válik mindössze sokoldalúvá a berlini róka figurája, és nem esik szét darabokra.

liberalizmus, ezeknek a konfliktusos értékeknek összessége, és a többi. Ez nem egy megszállott víziója. Nem redukálom mindent erre.” (Berlin 2013b, 102.)

¹⁶⁶ Ha elfogadjuk ezt az analitikus tagolást, akkor azt, hogy ki is az ellenfél a realista rókák számára, nagyban befolyásolja az, hogy a fenti vitapontok közül éppen melyik kerül előtérbe. Bár Berlin pozitívizmus elleni polémiája kevésbé releváns a realista mozgalom számára, a másik három dimenzió jól ragadja meg a számukra fontos témákat. Az univerzalizmus elleni polémia talán leginkább egyes kantiánus felfogásokkal szemben talál célba; a racionalizmus elutasítása programszerűen is megfogalmazódik a realistáknál (Galston 2010; Szűcs 2017), Berlin pedig éppen Rawls *Theory of Justice*-át vádolja vele (Berlin 1998, 113., idézi: Lukes 2001, 56.); a végső értékek harmonizálhatóságával kapcsolatban pedig Ronald Dworkinnak volt vitája Berlinnel és Williamsszel (Dworkin 2001; 2011; Williams 2001b). Ezen szembenállások természetesen további kifejtést igényelnének, ezért is foglalkozom kizárólag a róka figurájával, másra hagyva a sün-figura kortárs vitákban való alkalmazhatóságának tisztázását.

Berlin a rókák gondolkodási sajátosságát valóságérzéknek (*sense of reality*) nevezi (vö. kül. Berlin 1996b; Berlin 2013b; Ignatieff 2013). Kérdés, mi is ennek az átfogó berlini kategóriának a jelentése. Igazán szabatos meghatározással Berlin esszéiben nem találkozunk, a fogalom jelentését időnként mintha magától értetődőnek tekintené, más helyeken pedig egy-egy szűkebb, az adott helyen tárgyalt probléma fényében konkretizálja azt. Megjegyzendő, ennek oka alighanem az, amit fentebb már említettem: hogy sokkal inkább egy tágabb értelemben vízió áll a berlini elképzelés mögött, ebből adódóan pedig a valóságérzék fogalmának tartalma sem lehet teljességgel rögzített: partikuláris helyzetekben, alkalmazásokban különféle jelentéstartalmakkal gazdagodhat. Amit alább megkísérek, az a fogalom minimális lerögzítése, amely hagy annak némi szabad mozgást, egyúttal mégis hasznos elemzési eszközzé teszi (valahogy úgy, ahogy ahogy egy csavart sem célszerű mindig teljességgel meghúzni ahhoz, hogy funkcióját betöltse).

A valóságérzék berlini fogalma elsődlegesen ismeretelméleti megfontolások összessége, illetve ezekhez kapcsolódó (például etikai, politikai) aggályoké. A valóságérzék mindenekelőtt „különleges érzékenység a körülmények kontúrjai iránt” (Berlin 2013b, 76.). Mit jelent ez? Szemben a magányos kontemplációval, a dolgokkal való interakcióba került, az „élet ismeretét” (Berlin 1999, 134.; Hanley 2004, 330.). Másodszor, fő tárgya a különös, a partikuláris, ennek megfigyelési képességét, és ezzel való „ismeretséget”, tudást jelöl (Berlin 1996b, 35.; vö. Berlin 2013c, 226.), „egy partikuláris szituáció megértését a maga teljes egyediségében” (Berlin 1996b, 44-45.). Harmadszor, a komplexitás felismerése és kezelése központi helyet foglal el benne: a komplex sajátosságok közül való önkényes szelektálás elutasítását jelenti (Berlin 1996b, 30.), rezponzivitást az iránt, hogy mi is releváns az adott helyzetben (Berlin 2013d, 170.). Továbbá, amennyiben egy komplex szituációban gyors döntést kell hoznunk – a komplex sajátosságok gyors integrálásának képességét (Berlin 1999, 140.; Hanley 2004, 331.), azonban nem az önkényes szelektálás, hanem a rezponzivitás fentebbi értelmében. Negyedszer, nem csak a helyzet komplex sajátosságai, hanem a döntési kritériumok sokfélesége és potenciális konfliktusai iránti érzékenységet is jelöl: ahogy fentebb olvashattuk, a rókák sokszor „egymásnak ellentmondó célokat követnek”. Ötödször, Berlin a valóságérzék kapcsán visszatérően hivatkozik a tapasztalatra, mind az érzékelés során nyert tudás értelmében, mind felhalmozott tudásként, jártasságként: a helyes cselekvés gyakran „az improvizáció egy formája, azonban csak a gazdag tapasztalat talaján virágzik” (Berlin 2013d, 170.). Hatodszor, mindez bizonyos tudásformákkal szembeni bizalmatlanságot jelent: mindenekelőtt a dolgokkal való interakciót, az „élet ismeretét” helyettesíteni kívánó, a partikuláristól túlzottan eltávolodó „általánosító látásmóddal” (Meinecke kifejezése – Berlin

2013e, 253.) és a rendszeralkotással szembeni bizalmatlanságot. A rendszeralkotás nemcsak az élet gazdaságát egyszerűsíti le helytelenül, de a célok közötti konfliktusokat sem tűri meg. Az „idealizált kitalációk logikailag koherens rendszerei a valóságérzék halálát jelentik” (Berlin 2013c, 231.) – summázza Berlin a német pietista Hamann gondolatait, de ez akár saját véleményének összegzése is lehetne. Hetedszer – ahogy a fentebbiekből talán már látszott – Berlinnél a valóságérzék általános elvárás a társadalmi valósággal kapcsolatba kerülők felé: történészekkel, elméletalkotókkal és politikusokkal kapcsolatban egyaránt alkalmazza a fogalmat.

A fentiek alapján talán nem túlzás állítani, hogy a valóságérzék berlini fogalma csillámlóan sokértelmű. Műveiben Berlin legalább háromféle értelemben beszél a valóságról, amely a valóságérzék tárgya. Egyfelől, az erkölcsi tapasztalat valóságának értelmében: Berlin már korai, Hume-ról szóló előadásaiban is azt tekinti egy etikai elmélet legjobb tesztjének, hogy az mennyiben képes megragadni mindennapi erkölcsi tapasztalatunkat (Cherniss 2013, 11.). Ennek a tapasztalatnak Berlin számára az egyik legfontosabb eleme az értékek konfliktusos viszonya, amelyet az egyén megél: „Antigoné egy olyan dilemmával néz szembe, amelyre Szophoklész sejtetett egy megoldást, Sartre ennek az ellentétét javasolja, míg Hegel egy magasabb szintre való 'szublimálást' – sovány vigasz azoknak, akiket ilyen problémák gyötörnek” (Berlin 2012a, 13). A legtöbb, amit az elmélet tehet – mivel általános érvényű tanácsot aligha lehet adni az értékkonfliktus feloldására – ha nem próbálja meg zárójelbe tenni ezeket a konfliktusokat, tagadni létüket, vagy az értékek harmonizálását ígérni: „Ezek az értékütközések az értékek lényegéhez, és a mi lényegünkhöz tartoznak” (Uo.). A mindennapi erkölcsi tapasztalattól, ezáltal mindennapi problémáinktól eltávolodó etikai elméletekkel, illetve az értékek harmonizálását ígérő, de a lehetetlen küldetés miatt csak emberi szenvedéseket okozó politikai utópiákkal szemben Berlin felfogása joggal nevezhető egyfajta *common sense* felfogásnak (Cherniss 2013, 11.; Hanley 2004).

Másfelől, az értékek konfliktusa nem csak egy egyén erkölcsi életében, hanem különböző kultúrák értékválasztásai között is megmutatkozhat. A valóság második értelme tehát különböző kultúrák valósága is, amelyek az értékek konfliktusos világára való különböző nézőpontokként is felfoghatóak. Ennek a kulturális pluralizmusnak a vonatkozásában Berlin Vicoról és Meineckéről szóló írásai a legfontosabbak (Berlin 2012b, Berlin 2013e.). Berlin olvasatában mindkét szerző az univerzálisan érvényes, időtlen és változatlan kiválósági sztenderdeket kijelölő természetjog ellen hirdetett harcot, a különböző kultúrák eltérő értékhorizontját hangsúlyozva. A természetjogi felfogás Berlin hősei szerint statikus emberi természettel számol, ebből következően pedig „figyelmen kívül hagyja és leértékeli az ember

szerepét értékek és egész életformák alkotójaként és lerombolójaként [...] az emberi teremtmények önmagukat átformáló karakterét, azt, hogy képesek szabadon választani egymást kölcsönösen kizáró célok közül, a természet és a történelem által állított korlátok között” (Berlin 2012b, 71-72.). Az utolsó mondatot záró megszorítás mutatja: mindez Berlin szerint nem jelent relativizmust: Vico nem gondolta (szemben például Spenglerrel), hogy az emberek a különböző életformákba úgy lennének bezárva, mint ablaktalan dobozokba, amelyekből más életformák nem érthetőek meg. A megértés záloga a *fantasia* (a *verstehen* későbbi fogalmával rokon vicoi elképzelés) lenne, a képzelőerő által lehetővé tett belátás más kultúrák életébe (vö. Berlin 2012b, 62-63.).¹⁶⁷ Míg az előző pontban a valóságérzék a mindennapi iránti érzékenységben öltött testet, addig itt a miénkől eltérő perspektívákba, kulturális horizontokba való belehelyezkedés kreatív készségét jelöli, az emberek mindennapi tapasztalata helyett egész társadalmak tapasztalatának reprodukálását (Berlin 2012b, 65.).

Harmadszor, a valóság – ahogy az a valóságérzék korábbi összefoglalásából is egyértelmű lehetett – visszatérően jelenti a konkrét cselekvési helyzetet Berlinnél. Ilyen viszonylatban talán a doktriner és a pragmatikus politikusok közötti szembeállítás a legszemléletesebb. Berlin szerint, míg azok a politikusok, akik nagyobb helyet hagytak a valamilyen általános elvből deduktíve levezetett cselekvésnek (II. József, Robespierre, Lenin), jó eséllyel csak a fennálló rend felborítását érték el, addig mások (Bismarck, Lincoln, Roosevelt), akik dedukció helyett nagyobb figyelmet fordítottak a helyzet tényeire, ám nehezen tudták volna tiszta elméleti fogalmakkal elmagyarázni cselekvésük miéért, nagyobb eséllyel érték el sikert. Berlin példái szemléletesek: akárcsak a művészek, a praktikus politikusok pontosan értik a közeget, amelyben dolgoznak; a két politikustípus olyan, mint a kertész és a botanikus: vannak problémák, amelyek megoldására csak a kertész tudása alkalmas (Berlin 2013d, 168-171.).¹⁶⁸ A közeg ismerete pedig a helyzet tényeivel való ismeretséget és a tények gyors integrálásának képességét jelenti, az elsődleges benyomások fontosságát: „Gyakorlatban a tények túlságosan számosak, túlságosan komplexek, túl rövidek, futóak, a rendelkezésünkre

¹⁶⁷ Meinecke pedig, akinél a kulturális pluralizmus összekapcsolódott a nemzetállammal és annak érdekeivel, soha nem vesztette el érzékenységét a partikuláris életformákon túlmutató morális megfontolások irányában: „ugyanúgy félt az időtlen, absztrakt elvek Szküllájától, amely nem veszi számításba az életet és a változást, és a relativizmus Kharübdiszétől, amely elpusztítja a moralitást, vagy céljait végső soron szubjektív vérmérsékletre vagy hajlamokra redukálja” (Berlin 2013e, 257).

¹⁶⁸ Bár Berlin ehelyütt nem hivatkozik Arisztotelészre, mindez szembeötlően hasonlít *phronészisz* és *szophia* arisztotelészi elhatárolására.

álló elméleti fegyverek pedig túl absztraktak, a modellek túl távoliak minden helyzettől, kivéve talán a legszokványosabbakat” (Berlin 2013d, 170.).

Hogyan viszonyul a valóság e harmadik értelme az első kettőhöz a berlini elméletben? Erre talán adhatunk egy választ. Míg a mindennapi erkölcsi tapasztalat és a kulturális pluralizmus az értékek pluralitásának és konfliktusának megjelenési helyei voltak Berlinnél, addig a konkrét helyzetek iránti figyelem, mondhatjuk, a „megoldás” (idézőjelben, mivel ez nem jelenti a konfliktusok tartós kiiktathatóságát, az értékek harmonizálhatóságát), konfliktusok rendezésének terepe: „Hogyan válasszunk lehetőségek közül? Mit és mennyit kell feláldoznunk minek? Nekem úgy tűnik, nincs tiszta válasz minderre. De az ütközések, ha nem is elkerülhetőek, de finomíthatóak. Az igények egyensúlyba hozhatóak, kompromisszumok érhetőek el: konkrét helyzetekben nem minden igénynek van egyenlő ereje: ennyi szabadság és annyi egyenlőség; ennyi éles erkölcsi elítélés, és annyi megértés egy adott emberi helyzet iránt [...] Prioritásokat kell felállítani, még ha azok nem is végsők és abszolútak. [...] Tehát úgynevezett *trade-off*okba kell kezdenünk: szabályoknak, értékeknek, elveknek eltérő mértékben kell engedniük egymásnak konkrét helyzetekben” (Berlin 2012a, 18.). Berlin szituacionista etikai preferenciája végső soron az értékek konfliktusára adott válasz, vagy legalábbis az utóbbi nagyban motiválta az előbbit.¹⁶⁹

Ezért mondhatja Berlin, hogy „a konkrét helyzet majdnem minden. Nincs menekvés: valahogy döntenünk kell [...] A legtöbb, amit tehetünk, hogy semmilyen releváns tényezőt sem hagyunk figyelmen kívül, hogy az általunk megvalósítani kívánt célokat egy teljes életforma elemeiként látjuk, amelyet a döntések javíthatnak vagy károsíthatnak.” (Berlin 2012a, 19.). Mivel értékeink elméleti szinten nem harmonizálhatóak, mindig az adott helyzetnek megfelelő kompromisszumot kell keresnünk közöttük, ez pedig megfelelő tényismeretet, a helyzet iránti rezponzivitást követel meg. Így jutunk el az értékek sokféleségétől, redukálhatatlanságától és konfliktusától a cselekvési helyzetek radikális egyediségéig; értékpluralizmustól partikularizmusig és etikai szituacionizmusig. Ezért is mondhatja Berlin, hogy a rókok gondolkodása „több szinten mozgó”. *Mindez nem jelenti azt, hogy a praktikus tudás ne lenne saját jogán is értékes Berlin számára: mindössze annyit, hogy eközött és az értékpluralizmus között fennáll egyfajta elektív affinitás.* Talán mondhatjuk: mindkettő ugyanazzal szemben

¹⁶⁹ Berlin persze nem gondolja, hogy minden döntési helyzetben lehetségesek lennének *trade-off*ok: kiélezett, tragikus helyzetekben például aligha jelenthet ez megoldást (Berlin 1998, 105-109.). Egy korábbi példámra visszautalva: Agamemnón nem tudja „félíg feláldozni” Iphigeneiát. Azonban sok esetben lehetséges valamiféle pillanatnyi kompromisszum a különböző értékek között, de hogy ez hogyan néz ki, arra nincsen általános recept.

fogalmazódik meg: a cselekvés kontingenciáját kiiktatni akaró, redukcionista elméleti ambíciókkal, illetve ennek politikai párjával, a körülmények iránt érzéketlen, klasszikus – nem geussi – értelemben vett utópizmussal szemben.

3.2. *A valóságérzék dimenziói a kortárs realizmusban*

Ahogy Berlinnél többféle értelemben is találkozhatunk a valóságra való hivatkozással, és a valóságérzék pontos tartalma is ennek megfelelően változik, úgy a realistáknál is fellelhetőek ezek a különböző értelmek. Alább, hogy a Berlin-példa realizmus számára való relevanciáját bizonyítsam, a fentebb említett három dimenzió jelenlétét veszem szemügyre (elsősorban a kortárs) realizmusban.

Először, a valóságra való kortárs realista hivatkozás problematizálja az erkölcsi tapasztalatunk valóságától való eltávolodást. Az ilyen jellegű hivatkozások közel állnak a Berlinnél fel-felbukkanó *common sense* irányultsághoz. Bár Williams maga expliciten nem hivatkozik *common sense*-re, alábbi anekdotája közeli rokonágba hozza felfogását a filozófiai vizsgálódás hétköznapi tapasztalattól való eltávolodása miatt aggódó Berlinnel:

„Egy pohár bourbon után megegyeztünk abban [ti. egy másik morálfilozófussal, Michael Stockerrel – I.G.], hogy munkánk nagyrészt abból áll, hogy a morálfilozófusokat az emberi élet olyan igazságaira emlékeztetjük, amelyek jól ismertek jóformán minden felnőtt ember számára, kivéve a morálfilozófusokat. Néhány további pohár bourbon után azt illetően is egyetértésre jutottunk, hogy nem teljesen világos, vajon egy, az intellektuális Himalájában élő, emberiségtől elzárt csoporthoz repkedő misszió-e a leghasznosabb módja az élet eltöltésének.” (Williams 2005, 52.)

Williams szerint a kortárs morálfilozófia legkárosabb tendenciája a „valóságtól való menekülés, a komplexitás, az érzelmek és a tragédia elleni racionalisztikus védekezés” (Nussbaum 2009, 213.). A harmadik fejezetben láthattuk, hogy sok írásában ennek a tendenciának a leglátványosabb eseteként tárgyalja a kantianizmust. Egyfelől, annak univerzalizmusa miatt: Williams szerint a kantiánusok, azáltal, hogy a kategorikus imperatívusz személytelen követelményét ékelik a cselekvő és partikuláris kötődései közé, elidegenítik őt mind saját magától (pontosabban alapvető vállalkozásaitól, ezáltal karakterétől), mind a hozzá közelállóktól (Jenkins 2006, 57-59.). Másfelől, a kantianizmus túlzott racionalizmusát, az érzelmek megbízhatatlannak nyilvánítását és zárójelbe tételét ítéli el, azzal érvelve, hogy bizonyos érzelmi reakciók hozzátartoznak a tisztességes emberről alkotott mindennapi elképzelésünkhöz. Harmadszor, a kantiánusok értékmonizmusa, az a tétel, hogy

kötelezettségeink nem ütközhetnek egymással, Williams szerint tagadja egy másik alapvető erkölcsi tapasztalatunkat: az értékkonfliktusok, az erkölcsi veszteség lehetőségét.¹⁷⁰ A kantianizmus elleni polémiában egyszerre érvényesül az univerzalizmus, a racionalizmus és az értékmonizmus kritikája. Williams nézete, amely szerint kívánatos lenne, hogy a morálfilozófusok felismerjék a „filozófia határait”, és a rendszeralkotástól távolodva közelebb kerüljenek mindennapi erkölcsi tapasztalatainkhoz, egy rókának a sünökkel szemben megfogalmazott, a valóságérzék jegyében fogant kritikája. Ugyanígy róka-természetre utal Williams elméletalkotásának az a sajátossága is, hogy kivételes éleslátással exponál etikai problémákat, azonban elméleti szinten meggyőző választ a felvetett kérdésekre szinte soha nem ad – a korábban idézett *bon mot*-val: az angliai naphoz hasonlóan rengeteg fényt ad, de nagyon kevés meleget (Nussbaum 2003).

A valóságérzék második berlini értelme is megjelenik a realizmusban, igaz, némileg más szóhasználattal: a realisták (főleg Williams) kulturális pluralizmus helyett inkább partikuláris gyakorlatokról beszélnek. Szerintük ezek a gyakorlatok jelentik az elméletek érthetőségének intellektuális háttérfeltételét. Ez a legtisztábban Williamsnek az emberi jogi érvelésekkel kapcsolatos kritikájában jelent meg. Persze nem arról van szó, hogy Williams tagadná bizonyos tettek (például az emberkínzás vagy a totális cenzúra) univerzális elfogadhatatlanságát. Mindössze úgy gondolja, hogy a politikaelmélet számára érdekes problémák éppen ezeken az egyértelmű eseteken túl kezdődnek. Ahogy írja: „az univerzális paradigma sok rossz dolgot kizár, de meghatározatlan azt illetően, hogy mit vár el: nem mond sokkal többet, mint hogy a kényszerítés legitimitációt igényel, és hogy az erősebb akarata önmagában nem jelent legitimitációt” (Williams 2005c, 23.). Ahogy a harmadik fejezetben megkíséreltem bemutatni, Williams számára bizonyos univerzális félelmek és azok partikuláris történelmi „kidolgozásai” együttesen rajzolják ki értékeinket (Williams 2001b; 2005c). Mit jelent mindez az imént említett emberi jogokra vonatkoztatva? Azt, hogy azok az emberi jogi érvelések, amelyek kantianus alapon az egyéni autonómia megsértésével azonosítják az emberi

¹⁷⁰ A fenti williamsi érvekkel szemben természetesen számtalan, legalább részben jogos ellenvetést lehet megfogalmazni, és Rawlston Nussbaumig sok neves szerző meg is fogalmazta azokat (lásd Jenkins 2006, 59-67.). Például azt, hogy a williamsi vállalkozások erkölcsi minőségüket tekintve akármilyen minőségűek lehetnek (a hitleri zsidóüldözés ugyanúgy lehet alapvető vállalkozás, mint Churchill nácizmus elleni küzdelme). Vagy, hogy Williams alábecsüli a pártatlan elosztás, az önmagunkon kívüli nézőpont szerepét mindennapi erkölcsi életünk valóságában, a játszótéren, a családi ebédlőasztalnál. Vagy, hogy a híres hajószerecsétlenség-példában Williams összemossa a motivációt és az igazolást. Vagy éppen, hogy túlzottan leegyszerűsíti a kantianusok erkölcsi érzelmekkel kapcsolatos álláspontját.

jogi sérelmeket, olyan intellektuális erőforrásokat hívnak segítségül, amelyek csak a nyugati gondolkodás számára hozzáférhetőek. Az egyéni autonómia védelme mögött ott áll a morális diskurzus partikuláris társadalmi gyakorlata, amely nem mindenhol adott. Mit javasol tehát Williams? Semmiképpen sem kulturális relativizmust, mindössze az egyéni autonómia kritériumának megsértése helyett az emberi jogok körének szigorúbb behatárolását: „*quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est*” (Williams 2005b, 63. – vö. Berlin 2012b, 68.).

Williams ezen gondolatai, a partikuláris gyakorlatokra való hivatkozás párhuzamba állítható Berlin kulturális pluralizmussal kapcsolatos leírásával. Míg Williams a késői Wittgensteinre hivatkozik az univerzalizmus és a racionalizmus elleni érvelésében („Kezdetben volt a tett”), addig Berlin írásaiban, ahogy láthattuk, egészen más eszmei környezetben, Vico és Meinecke elemzésében jelennek meg a legtisztábban ezek a szempontok. Az eltérő hatástörténetek ehelyütt azonban másodlagosak számunkra. Ami fontos, az univerzális korlátozó szempontok keretei között létező kulturálisan sokszínű gyakorlatok valóságának hangsúlyozása; illetve az, hogy racionális reflexiónk milyen mértékben támaszkodik történetileg formált erőforrásokra. A valóságérzék tehát mind az univerzalizmussal, mind a racionalizmussal szemben kijátszásra kerül ezen a ponton.

Harmadszor, a kortárs politikai realizmusban jelen van a hivatkozás konkrét politikai helyzetek valóságára is. Láthattuk, Berlin empirista aggodalma odáig terjedt, hogy kijelentse: „a konkrét szituáció majdnem minden”. Ahogy a negyedik fejezetben megkíséreltem megmutatni, Geuss hasonlóképpen, sőt, talán még radikálisabban próbálta meg leírni a politikai ítélőképességet, bírálva az ítéletalkotás általa moralistának nevezett sémáját és Blair döntéshozatalát az iraki háborút megelőzően. Geuss szerint Blair azzal, hogy egy moralista érvel („Szaddám gonosz, vagy nem?”) letorkolta az Irak-szakértőket, beszűkítette a „politikai látóteret” (*political vision* – Geuss 2016b, 37.). Kiegészítve: ami Berlin számára II. József, Robespierre és Lenin, az Geuss számára Blair. Bár elsőre megdöbbenően hangozhat az előbbi három politikusnevet együtt látni a negyedikkel, Berlin és Geuss vádjá ugyanaz velük szemben: a konkrét politikai helyzet tényei iránti figyelem legalább részbeni háttérbe szorítása a deduktív gondolkodás által, a valóságérzék hiánya, és ebből következően emberi szenvedések okozása.

De ami a gyakorló politikusok döntéshozatalára igaz, az sok tekintetben hasznos lehet az elméleti reflexió számára is, egyfajta terápiaként. Realista szellemű igény, hogy az elméletalkotók kerüljenek újra és újra interakcióba partikuláris szituációkkal, állandóan „tesztelve” általánosításaik érvényességét. Ezen a ponton a realista klasszikus Thuküdidész *Peloponnészoszi háborúja* – egy olyan ember alkotása, aki korábban maga is gyakorló politikus

volt – hasznos beszélgetőpartnere lehet a kortárs realista diskurzusnak. Josiah Ober olvasata, amelyben az „elméletalkotó Thuküdidész” a „történetíró Thuküdidész” egészíti ki, talán a legjobb példa minderre: az előbbi által felállított általános igazságokat az utóbbi új és új szituációkban vizsgálja, megkérdőjelezi, adott esetben felül is bírálja (Ober 2001). Így mutatja meg például Thuküdidész, hogy az „athéni tézis” (mindig ésszerű az erősebb előtt való meghajlás a gyengébb számára) Méloszon érvényes volt, Szicíliában azonban nem.

A hétköznapi emberi tapasztalat, a történetileg kialakult partikuláris gyakorlatok és a konkrét helyzetek tényei iránti érzékenység tehát együtt alkotja a realista valóságérzékletet. Geuss a fentebb leírt valóságérzékhez nagyon hasonló értelmű érzékenységről beszél, amikor egy Thuküdidésztől Williamsig húzódó realista gondolkodási tradíciót rekonstruál, amelynek fő jellemzői az „élénk érdeklődés az emberi motiváció valódi, oksági részleteinek, a konkrét politikai helyzetek kontingenciáinak, a létező emberi intézmények történelmileg és földrajzilag specifikus struktúráinak [...] tiszta és pontos [...] megértése iránt” (Geuss 2005a, 229.). A valóság részletei egy ilyen realizmus számára „nem pusztán a részleteket szolgáltatják a képhez; ők maguk alkotják a képet” (Uo., 232.).

3.3. Valóságérzék és aspektuslátás

A berlini valóságérzék fogalma tehát komplex, és a fentebbiek alapján magában foglal egyfajta *common sense* beállítottságot (mindennapi erkölcsi tapasztalatunk valósága iránti érzékenységet), az eltérő perspektívák megértésének képességét (különböző életformák, kultúrák valósága iránti érzékenység), illetve egyfajta elméleti formába nem önthető praktikus tudást (a konkrét helyzetek sajátosságai iránti érzékenység). Azonban a berlini valóságérzék-fogalomból még így is hiányzik a cselekvés kontingenciájának egy olyan dimenziója, amely a dolgozatban kiemelt tárgyalást kapott. Ez pedig az operatív kontingencia kreatív formája, amely a gyakorló politikusoknál a cselekvési alternatívák kreálásában, a fennálló megkérdőjelezésében állt. Az, hogy Berlin írásaiban ez nem kap jelentős teret, alighanem érthető abból, hogy egyik fő ellenfele a végső értékek harmonizálásának ideálját hajszoló, a helyzet által állított korlátokról és a másoknak okozott költségekről tudomást nem vevő politikai utópizmus volt. Ahogy írja: „Az utópiáknak megvan a maguk értéke – semmi sem tágítja ki oly csodálatosan az emberi lehetőségekkel kapcsolatos képzelőerőnk horizontját – ám a cselekvés útmutatóiként szó szerint végzetesek lehetnek” (Berlin 2012a, 15.). A dolgozat terminológiájával: Berlinnél a történeti kontingencia iránti érzékenység éppen az operatív

kontingenciát hivatott korlátozni.¹⁷¹ Úgy vélem azonban, hogy a politikai cselekvés új alternatívákat képező, cselekvési lehetőségeket nyitó, kreatív mozzanata nem szűkíthető le arra a fajta utópizmusra, amelyet Berlin joggal kritizál. Lehetséges egyszerre érzékenynek lenni a cselekvés partikuláris körülményei iránt, és egyúttal meglátni az adott körülmények közötti újíítási lehetőségeket. Sőt, a kreatív mozzanat egy variánsa megjelent fentebb Berlinnél is, igaz, nem a politikai cselekvés, hanem a történeti megismerés kapcsán: ez a más perspektívákba helyezkedő, azokat rekonstruáló vicoi *fantasia* fogalma, amelyet fentebb a valóságérzék egyik formájaként azonosítottam.

A cselekvésben rejlő kreatív mozzanatról alább egy konstruktivista leírást kísérek meg adni. Másképpen megfogalmazva: az a fajta kreatív érzékenység, amellyel ki akarom egészíteni a berlini valóságérzék-fogalmat, a jelentésses társadalmi valóságra vonatkozik. Annak ellenére, hogy ez a konstruktivista szemléletmód jól illeszkedne a kulturális pluralizmus és a *fantasia* Vico-féle leírásához, nem kap tárgyalást Berlin írásaiban. Berlin, bár a pozitívizmust hevesen kritizálta, ez nem tette konstruktivistává: empirizmusa „a világ berendezéséről, mind a természeti, mind a társadalmi berendezéséről, emberi skálán közepes méretű tárgyokról, úgy vélekedett, hogy teljességgel valóságosak, és többé kevésbé úgy léteznek, ahogy érzékeljük őket” – idézi Steven Lukes egyetértően Stuart Hampshire-t (vö. Lukes 2001, 54.). Így a tényismeret fontosságát nem komplikálják nála a posztempirista filozófiák fenntartásai, például a hermeneutikai körben rejlő feltételezés, amely szerint a tények általunk való érzékelése már önmagában előfeltevésekkel terhelt (Lukes 2001).¹⁷²

A fentiek fényében mi értelme a valóságérzék-fogalom kiegészítésének? Miért érdemes tovább tágítanunk annak amúgy is tágas jelentéstartományát? Azért, mert míg a 4. fejezetben elemzett empirikus példákkal kapcsolatban releváns a valóságérzék berlini fogalma, de Gaulle 5. fejezetben elemzett republikanizmus-átértelmezésének, az abban rejlő kreatív mozzanatnak a megragadására aligha képes. Márpedig, ha elfogadjuk a fentebbi jellemzést, amely szerint a valóságérzék amúgy is tág jelentéstartományú, a cselekvés kontingenciáinak különböző formáit megragadó fogalom, akkor legitim igény lehet a politikai alternatívaképzés beemelése annak

¹⁷¹ Ennyiben a berlini problémafelvetés túlmutat a 2. fejezetben tárgyalt, az angolszász politikaelméleti irodalmakban domináns felfogáson, amely kizárólag az elméletalkotás korlátjaként értelmezi a történeti kontingenciát.

¹⁷² A történészi beleérzéssel kapcsolatos hermeneutikai kételyt (tudniillik, hogy itt nem pusztán egy nézőpont rekonstruálásáról, hanem két horizont találkozásáról van szó, azaz a vizsgálódó történész pozíciója nem „tehermentes”) azzal intézi el Berlin, hogy ezek másodlagos ahhoz a különbséghez képest, hogy egy történész képes-e hihetően újraalkotni adott társadalmak vagy csoportok életét (Berlin 2012b, 66-67.).

jelentései közé. Némileg kiélezve, mondhatjuk: ha elfogadjuk a dolgozatban használt, Palonen-féle kontingenciafogalmat, akkor a valóságérzék egyben „lehetőségérzék” is kell, hogy legyen.

Amire tehát alább kísérletet teszek, az nem a valóságérzék fogalmának átírása, sokkal inkább kiegészítése, továbbgondolása. A kiegészítés által az eredeti berlini fogalom, amelyben a cselekvés korlátozása volt a domináns elem (az említett ellenféllel, a valóságtól elszakadó, annak sokféleségét zárójelbe tevő utópizmussal szemben), egyfajta „egyensúlyi fogalom” válik, amelyben a cselekvés korlátai és lehetőségei egyaránt teret kapnak. Egymás mellé kerül tehát a „mi passzol mihez” (Berlin 1996b, 32.) kérdése, és az a felismerés, hogy a dolgok sokféleképpen illeszthetők egymáshoz.

Mindeddig a cselekvő politikáról beszéltem, Berlin azonban egyaránt kritizálta a racionalisztikus és univerzalisztikus elméleteket is: a valóságérzék nem csak a cselekvő politikus, hanem az elméletalkotó kívánatos tulajdonsága is nála. Ennek megfelelően a valóságérzék kibővített fogalma sem kell, hogy szükségképpen a gyakorló politikára korlátozódjon: új perpektívát adni egy bizonyos politikai problémáról való gondolkodásnak, másképpen mutatni be egy letűnt életformát, vagy – hogy a dolgozat reménybeli céljára utaljak – az eddigiektől eltérő módon ragadni meg egy elméleti irányzatot – ezek az említett kreatív mozzanatnak a megfelelői az elméletalkotásban és a történetírásban. A fentebb leírtak tehát nem csak a gyakorló politikára vonatkoznak, a fogalom módosításának ezen túlmutató jelentősége is van. Fontos azonban rögzíteni, hogy a valóságérzék problémája más szinten jelentkezik az elméletalkotásban, mint a politikai gyakorlatban – az elméletalkotónak csak *megragadnia* kell vizsgálódása tárgyát, nem elvárás vele szemben, hogy hatást, főként, hogy az általa óhajtott *hatást gyakorolja* (ezen ambíciókat még az elmélet és gyakorlat közötti határt sokkal elmosódóbbnak tartó Geuss is túlzottnak ítéli, ahogy az 5. fejezetben láthattuk). Ezzel szemben a gyakorló politikus, mondhatni, „kétszer találkozik a valósággal”: a helyzet felmérésekor, és cselekvése hatásainak tervezésekor. Ebből következően a politikai újítás annyiban „nehezebb műfaj” az elméletinél, hogy az általa várt hatást kell kiváltania; a politikusi valóságérzék pedig szigorúbb kritérium, mint az elméletalkotói.

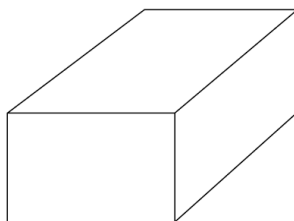
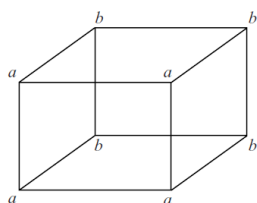
Hogyan nézne ki tehát a valóságérzék módosított fogalma? Pontosan milyen további érzékenységgel érdemes azt kiegészítenünk? Ahogy Berlin és a róla szóló szakirodalmak is előszeretettel használnak érzékelési analógiákat a téma tárgyalásakor (*insight* – Berlin 2012b, 62-64.; *good political eye* – Berlin 1996a, 45.; *inner feel, unique flavor* – Kelly 2001, 17-18.), úgy én is ezt fogom tenni. Ez az analogikus megközelítés értelemszerűen nem végzi el a valóságérzék teljeskörű újrakonceptualizálását, mindazonáltal reményeim szerint legalábbis

utat nyit egy ilyenek. Az érzékelési analógia, amelyet használni fogok, a látás egy kreatív formájának, a valamiként látásnak (*seeing as*) avagy aspektuslátásnak a képessége.

A probléma talán legismertebb tárgyalása a huszadik századi filozófiában Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásainak* második részében található (Wittgenstein 1998: 282–331). Céлом – anélkül, hogy belemennék a Wittgenstein szövege által érintett komplexebb filozófiai problémákba¹⁷³ – szakirodalmak alapján a valamiként látás jelenségének két elemét kiemelni, amelyek segíthetnek a realista valóságérzék berlini fogalmának részleges áthangszerelésében.

A probléma háttere, a kreativitás lehetőségfeltétele Wittgensteinnél a jelentés determinátlansága. Darien Shanske egy általam is elemzett realista klasszikus, Thuküdidész *Peloponnészoszi háborújának* szemléletmódját próbálja a valamiként látás jelensége felől magyarázni (Shanske 2007). Ehhez a korai és a késői Wittgenstein két ábráját veti össze (lásd 1. ábra).

1. ábra: Wittgenstein kockái a *Tractatus*ból (balra) és a *Filozófiai vizsgálódások*ból (jobbra)

Forrás: Shanske 2007, 181-182.

A kérdés az, hogy miként láthatjuk a két képen látható kockákat. A bal oldali, a korai Wittgenstein főművéből, a *Tractatus*ból származó kocka, ahogy a betűk mutatják, kétféleképpen szemlélhető: vagy a b-betűk által kijelölt négyzetet látjuk az előtérben, vagy az a-betűk által kijelöltet. A lehetséges aspektusok száma korlátozott – vagy így, vagy úgy látjuk a kockát, nincsen harmadik opció. *Tertium non datur*. Mindez a jelentés determináltságának feleltethető meg. Ezzel szemben a második, a késői Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásaiból* származó kockához Wittgenstein azt a megjegyzést fűzi, hogy az illusztrációt körülvevő szöveg alapján dönthetjük el, pontosan hogyan is kell szemlélnünk a kockát. Az értelmezések száma nem korlátozott olyan értelemben, mint az első kockánál, a kockának elvben számtalan aspektusa lehet – ez a késői Wittgenstein jelentésről alkotott elképzelésének feleltethető meg: az nem determinált, hanem az aktuális használatától függ. Ami a kocka értelmezését

¹⁷³ A partikuláris adottságok (nyelvjátékok) és a kreativitás viszonyát a késői Wittgensteinnél elmélyülten elemzi: Mulhall 2001, 153–182. Az aspektuslátás wittgensteini vonatkozásaihoz tárgyalásához lásd még a Day – Krebs 2010 kötet tanulmányait.

meghatározza, az a konkrét szövegkontextus, amely körülveszi, illetve sajátos története (az, hogy Wittgenstein korábbi rajzának ellenpontja, fiatalkori nézeteinek megtagadása). A lehetséges jelentések nincsenek a dolgokra aggatva, a valamiként látás tere sokkal tágabb, mint az első kocka esetében. Thuküdidésznél a jelentés ezen szituáltsága történetiségként jelenik meg: a „megtörtént események lényegét látni” (*to szaphesz szkopein*) nem pusztán látás, hanem állandó másként-látás, a leírt események és jellemzett karakterek új és új módon történő összekapcsolása vagy szembeállításuk korábban leírt eseményekkel és jellemzett karakterekkel. Azaz: új és új módokon való láttatás, amely „redukálhatatlan többjelentésű voltában és időbeliségében” (Shanske 2007, 33–34.). A konkrét helyzetek pontos elemzése – amelyet fentebb, a valóságérzék egy eleme kapcsán érintettünk – voltaképpen eszköz számára, hogy új és új oldalról mutasson be feltételezett igazságokat és politikuskaraktereket, megerősítve, módosítva, vagy felülbírálván korábbi ítéletét. De kortárs realista viszonyítási pontot sem nehéz találnunk, elég, ha felidézünk Geuss 5. fejezetben rekonstruált érvelését, amely szerint a képzelőerő politikai működésének előfeltétele, hogy az *aut* világa helyett egy *sive* világot, a *tertium datur* világát feltételezzük, ahol nem eleve determinált a politikai alternatívák köre.

A valamiként látás problémakörének második, számunkra ezen a ponton még inkább fontos eleme, a ténylegesen kreatív mozzanat, az aspektus megváltozásához (*dawning of an aspect*), ahhoz a pillanathoz kötődik, amikor például Wittgenstein híres kacsanyúl-ábráján (Wittgenstein 1998, 283.) a nyúl mellett meglátom a kacsát is. Míg a dolog maga ugyanaz marad, a hozzá való viszonyulásunk bizonyos információk hatására akár radikálisan is megváltozhat (vö. Cavell 2010, 97.). Ez a tapasztalat zavarossá teszi azt a Berlin által hallgatólagosan elfogadott empirista tételt, amely szerint a dolgok azok, aminek látszanak: a Wittgensteint foglalkoztató tapasztalatban együtt van jelen a változatlan és a változás: „ami felfoghatatlan, az az, hogy *semmi* sem változott, mégis *minden* megváltozott” (Wittgensteint idézi: Robinson 2011, 117.).

Az aspektus megváltozása azonban nem pusztán tapasztalat, hanem egy sajátos képesség felé is mutat. „A látás nem passzív, hanem kreatív vállalkozás”, aki pedig képtelen más aspektusok meglátására, az összekever egy meghatározott nyelvjátszót a nyelv egészével (Robinson 2011, 117.). A jelentésben itt összefonódik a közös használat (mi egy szó elsődleges jelentése a mindennapi nyelvjátszókainkban) és az egyéni kreativitás (mi a szó másodlagos jelentése, amelyet én „megélek”), korlátok és lehetőségek. Ahogy Wittgenstein írja a kreatív mozzanatról: a rajzot „mindig aszerint tudom különböző aspektusokban látni, amit köré költöttem. És itt szoros rokonság áll fenn ’egy szó jelentésének megélésé’-vel” (Wittgenstein 1998, 305.). Az, hogy mit vagyunk képesek meglátni a képen, döntően befolyásolt életformáink

által (nem láthatunk bele akármit), ugyanakkor egyéni alkotás is. Stephen Mulhall szépen summázza a wittgensteini nyelvfelfogást: „Olyan, mintha az emberek kétszer örökölnék meg nyelvüket, a második örökséget pedig az első mélysége teszi lehetővé, és előbbi ki is fejezi utóbbit” (Mulhall 2001, 170.).

Mit jelent mindez a valóságérzék fogalmára vonatkoztatva? Úgy vélem, a látásban és a nyelvben működő, Wittgenstein által leírt kreativitás jó analógiája lehet a valóságérzék egyensúlyi fogalmának. Azt, hogy abban együttesen van jelen a történeti kontingencia (a cselekvési helyzet komplex adottságai) iránti figyelem és az operatív kontingencia (az alternatívaalkotás értelmében), a cselekvés „közegének megértése” (Berlin) és a cselekvés formatív ereje, a korlátok és a lehetőségek iránti érzékenység. A korlátozó és a kreatív mozzanat – a fentebbi Mulhall-idézet alapján – közötti viszony nem csak egyensúlyi, hanem „leszármazási” is: utóbbi mindig előbbiből merít, a fennálló rendet átformáló kreativitás a rend erőforrásaiból építkezik. Ennek tudatosítása segít mérsékelni a kreatív mozzanat Geussnál (és Weber egyes írásaiban) jelentkező radikalitását. A valóságérzék ilyen, egyensúlyi fogalma összecseng azzal, amit az 5. fejezet de Gaulle-elemzése megkísérelt bemutatni. Azáltal pedig, hogy ezt a két mozzanatot egyszerre írja le, érdemben egészíti ki a valóságérzék berlini elképzelését.

A dolgozat bevezetésében a realista irodalomra támaszkodva azt állítottam, hogy a politikai realizmus nem szubsztantív politikai pozíció, sokkal inkább „módszertani, praktikus és evaluatív” (McQueen 2017, 3.) korlátokat jelöl ki a politikai elköteleződések számára. Mindazonáltal, mivel a realizmus maga is tág, családi hasonlóságok által összefűzött mozgalom, eltérő elemek hangsúlyozása eltérő politikai filozófiák felé „nyitja ki” azt. Másképpen megfogalmazva: a dolgozatban leírtaknak vannak politikai vonatkozásai, még ha nem is ezek kidolgozása volt a fő célom. Azonban jogos elvárás az ezekre való reflexió, az, hogy a szerző „fedje fel lapjait”, megmutatva azokat a – helyenként tudatos, máshol inkább öntudatlan – szimpátiákat, amelyek a dolgozat elemzései mögött meghúzódtak, ezáltal téve kritizálhatóvá azokat.

A legfontosabb, politikai relevanciával bíró eleme a dolgozatnak talán az az igény, hogy összeegyeztesse a fenntartás és a felforgatás cselekvési problémájának egyes elemeit. Ez mutatkozott meg a valóságérzék „egyensúlyi” fogalmának megalkotására tett kísérletben,

amelyben az adottságok korlátozó ereje és az új aspektusok meglátásnak képessége, „örökség és eredetiség” (Mulhall) egyaránt szerepet kapna.

De érdemes külön-külön is áttekinteni, minek van komolyabb relevanciája a két cselekvésképből egy ilyen önreflexió számára. Egyfelől, a fenntartó cselekvéskép egyes elemei, az erkölcsi veszteségeket (a hatalommal nem rendelkezőknek okozott szenvedéseket) megélő politikuskarakter és a cselekedetek lehetséges következményeit kalkuláló felelősségérzet a visszafogott eszközhasználat és a társadalomalakító tervekben való óvatosság felé mutat. Ezt összefoglalóan – és egy rövid végszóhoz illően elnagyoltan – talán nevezhetjük politikai mérsékletnek. Ezt a szimpátiát a dolgozat szerzője szívesen felvállalja. Másfelől, alighanem a felforgató cselekvésképben megjelenő praktikus képzelőerő, a cselekvés kreatív mozzanata és az ezzel megáldott politikai vezetők iránti érdeklődés és egyfajta feltételes szimpátia is kiérződött a dolgozattól. Feltételes, mivel bizonyos, fentebb a mérséklet kifejezéssel összekapcsolt karakterjegyek meglététől függ. Bár a dolgozatban egy, általam pozitív példának tekintett vezető (de Gaulle) újító cselekvését elemeztem, természetesen ugyanúgy szó eshetett volna a praktikus képzelőerő sötét oldaláról is, amelyre a 20. század bőven szolgáltat példákat.

Ez az igény mérséklet és a cselekvés kreatív mozzanatának összehangolására élesen elhatárolja a dolgozatot legalább két, elemzett felfogástól. Az egyik Geuss radikális baloldalisága, és még inkább annak politikai vonatkozásai: míg a következményeket nem mérlegelő, radikális társadalomkritikát hirdető elméletalkotás többnyire veszélytelen értelmiségi időtöltés, egy gyakorló politikusnál alighanem az egyik legveszélyesebb attitűd, legalábbis a fentebb kifejtett szimpátiák felől nézve. A másik pedig az a fajta „(neo)machiavellianus” politikafelfogás, amely a 3. fejezetben került szóba, és amely, bár nincsenek radikális társadalomalakító törekvései, zárójelbe teszi a hatalommal nem rendelkezőknek okozott veszteségeket a politikai eredményesség nevében.

Pozitív politikai álláspontra lefordítani mindezt már jóval nehezebb. Alighanem az olyan liberalizmus- és konzervativizmus-felfogások jöhetnek szóba, amelyekben összefonódik „örökség és eredetiség”, amelyek kellő gyanakvással szemlélik a társadalomalakító törekvéseket és a „politikai szempontokra” való túl gyakori hivatkozást a politikusok részéről; egyúttal viszont hagynak teret az egyéni kreativitás érvényesülésének a személytelen struktúrák között. Nem tudom, létezik-e effajta liberalizmus vagy konzervativizmus (vagy esetleg liberális konzervativizmus), vagy még megalkotásra vár különböző liberalizmusok és konzervativizmusok gondolati elemeiből. A kérdés mindenestre bővebb, egy utószó keretein túlmutató tárgyalást igényelne.

Nem gondolom persze, hogy mérséklet és az említett kreatív mozzanat viszonya a fentebb elmondottakkal megnyugatóan tisztázva lenne. Azonban annyit talán sikerült megmutatni, hogy a politikai realizmus palettáján sokkal több „színnek” van hely, mint ahogy azt a „status quo őrző” és „radikális realizmus” merev dichotómiája sejtetni engedi. Mivel a dolgozat elsődlegesen a kortárs realizmus újszerű leírása és konstruktív kritikája szeretett volna lenni, talán nem tekintendő kudarcnak, hogy zárásképpen csak az első lépést végeztem el egy, a létező variánsokhoz képest újszerű, „hibrid” realizmus kidolgozásában, és éppen, hogy csak utaltam mindennek a lehetséges politikai filozófiai vonatkozásaira.

Felhasznált irodalom

- Adair-Totef, Christopher (2005): Max Weber's Charisma. *Journal of Classical Sociology*, 5/2. 189–304.
- Ankersmit, F. R. (2005): *Sublime Historical Experience*. Stanford University Press.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1979): *Organon*. Ford. Rónafalvi Ödön, Szabó Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó.
- Aron, Raymond (1971): *Main Currents in Sociological Thought*. II. Durkheim, Pareto, Weber. Harmondsworth – Baltimore – Ringwood: Penguin Books.
- Attali, Jacques (1993): *Verbatim I*. Fayard.
- Baderin, Alice (2014): Two forms of realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, 13/2. 132–153.
- Baehr, Peter (1999): An „ancient sense of politics”? Weber, Caesarism and the republican tradition. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie*, 40/2. 333–350.
- Balázs Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bates, Robert H. – Greif, Avner – Levi, Margaret – Rosenthal, Jean-Laurent – Weingast, Barry R. (1998): *Analytic Narratives*. Princeton, Princeton University Press.
- Bates, Robert H. – Greif, Avner – Levi, Margaret – Rosenthal, Jean-Laurent – Weingast, Barry R. (2000): The Analytic Narrative Project. *American Political Science Review*, 94/3. 696–702.
- Beiner, Ronald (1983): *Political Judgment*. The University of Chicago Press.
- Berlin, Isaiah (1996a): *Political Judgement*. In: *Uó: The Sense of Reality*. Studies in Ideas and their History. Ed. by Henry Hardy. New York: Farrar, Straus and Giroux. 40–53.
- Berlin, Isaiah (1996b): *The Sense of Reality*. In: *Uó: The Sense of Reality*. i.m. 1–39.
- Berlin, Isaiah (1998): In Conversation with Steven Lukes. *Salmagundi*, 120. 52-134.
- Berlin, Isaiah (1999): *The Concept of Scientific History*. In: *Uó: Concepts and Categories*. Philosophical Essays. Pimlico. 103–142.

- Berlin, Isaiah (2012a): *The Pursuit of the Ideal*. In: *Uó: The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 1–20.
- Berlin, Isaiah (2012b): *Giambattista Vico and Cultural History*. In: *Uó: The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 51–72.
- Berlin, Isaiah (2013a): *The Originality of Machiavelli*. In: *Uó: Against the Current. Essays in the History of ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 33–100.
- Berlin, Isaiah (2013b): *The Hedgehog and the Fox. An essay on Tolstoy's View of History*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Berlin, Isaiah (2013c): *Hume and the Sources of German Anti-Rationalism*. In: *Uó: Against the Current. Essays in the History of ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 204–235.
- Berlin, Isaiah (2013d): *Realism in Politics*. In: *Uó: The Power of Ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 163–172.
- Berlin, Isaiah (2013e): *Meinecke and Historicism*. In: *Uó: The Power of Ideas*. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 249–259.
- Berlin, Isaiah – Williams, Bernard (1994): *Pluralism and Liberalism: a Reply*. *Political Studies*, 41. 306–309.
- Blair, Tony (2010): *A Journey*. Random House.
- Bluhm, Harald – Bluhm, Katharina (2016): *„Bürokratischer Kältetod“ – Max Webers sozialwissenschaftliche Diagnose und sein anti-progressistischer Dekadenzglaube*. In: Detlef Lehnert (Hrsg.): *Max Weber 1864–1920. Politik – Theorie – Weggefährten*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau.
- Blumenberg, Hans (2006): *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*. Ford. Király Edit. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Bourke, Richard – Geuss, Raymond (2009): *Introduction*. In: *Political Judgement. Essays for John Dunn*. Ed. by Richard Bourke and Raymond Geuss. Cambridge University Press. 1–26.
- Bower, Tom (2016): *Broken Vows. Tony Blair: The Tragedy of Power*. Faber & Faber.

- Brizzi, Riccardo (2018): *Charles De Gaulle and the Media. Leadership, TV and the Birth of the Fifth Republic*. Basingstoke – New York: Palgrave MacMillan.
- Brunner Ákos – Mészáros Tamás (2005): *Utószó*. In: *Platón: Apokrif dialógusok*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 205–262.
- Broadie, Sarah (1991): *Ethics with Aristotle*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker, Rogers (1984): *The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*. London – New York: Routledge.
- Bruun, Hans Henrik (2007): *Science, Values and Politics in Max Weber’s Methodology*. New Expanded Edition. Ashgate.
- Butler-jelentés (2004): *Review of Intelligence on Weapons of Mass Destruction*. Report of a Committee of Privy Counsellors. Chairman: The Rt Hon The Lord Butler of Brockwell KG GCB CVO. London: The Stationery Office, 14th July 2004. news.bbc.co.uk/1/hi/shared/bsp/hi/pdfs/14_07_04_butler.pdf (Utolsó hozzáférés: 2019.03.08.)
- Campbell, Alastair (2007): *The Blair Years. Extracts from the Alastair Campbell Diaries*. Ed. by Alastair Campbell and Richard Stott. London: Hutchinson.
- Camus, Albert (1990): *Sziszüphosz mítosza*. In: *Válogatott esszék, tanulmányok*. Ford. Ferch Magda et al. Budapest: Magvető.
- Carstensen, Martin B. (2011): *Paradigm Man vs. the Bricoleur: Bricolage as an Alternative Vision of Agency in Ideational Change*. *European Political Science Review*, 3/1. 147–167.
- Cavell, Stanley (2010): *The Touch of Words*. In: *Seeing Wittgenstein Anew*. Ed. by William Day – Victor J. Krebs. Cambridge University Press. 81-98.
- Chalaby, Jean K. (2002): *The de Gaulle Presidency and the Media. Statism and Public Communications*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Cherniss, Joshua L. (2016): *An Ethos of Politics between Realism and Idealism: Max Weber’s Enigmatic Political Ethics*. *The Journal of Politics*, 78/3. 705–718.
- Clague, Monique (1975): *Conceptions of Leadership: Charles de Gaulle and Max Weber*. *Political Theory*, 3/4. 423–440.

- Coady, C. A. J. (2007): Dirty hands. In: Robert E. Goodin – Philip Pettit – Thomas Pogge (szerk.): *A Companion to Contemporary Political Philosophy I*. Blackwell Publishing. 532–540.
- Coady, C. A. J. (2008): *Messy Morality: The Challenge of Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Cohen, Elie (1998): A Dirigiste End to Dirigisme? In: *The Mitterrand Years. Legacy and Evaluation*. Ed. by Mairi Maclean. Houndmills, Basingstoke – New York: Macmillan Press – St. Martin’s Press. 36–45.
- Connor, W. Robert (1984): *Thucydides*. Princeton: Princeton University Press.
- Cottingham, John (2009): The good life and the “radical contingency of the ethical”. In: *Reading Bernard Williams*. Ed. by Daniel Callcut. London – New York: Routledge.
- Crary, Alice (2000a): Introduction. In: *The New Wittgenstein*. Ed. by Alice Crary and Rupert Read. London – New York: Routledge.
- Crary, Alice (2000b): Wittgenstein’s philosophy in relation to political thought. In: *The New Wittgenstein i.m.* 118–145.
- Cullity, Garrett (2007): The Moral, the Personal and the Political. In: Igor Primoratz (szerk.): *Politics and Morality*. Palgrave MacMillan. 54–75.
- Day, William – Krebs, Victor J. (2010): Introduction. *Seeing Wittgenstein Anew*. In: *Seeing Wittgenstein Anew*. Ed. by William Day – Victor J. Krebs. Cambridge University Press, 1–20.
- de Gaulle, Charles (1960): *The Edge of the Sword*. Transl. by Gerard Hopkins. New York: Criterion Books.
- de Gaulle, Charles (1997): *Háborús emlékiratok*. Ford. Losonczi János. Budapest: Kossuth Kiadó.
- de Gaulle, Charles (2003): *A reménység emlékiratai. I. Az újjászületés, 1958–1962*. Ford. Nagy Miklós et al. Szeged: Gradus ad Parnassum.
- de Wijze, Stephen (1996): The Real Issues Concerning Dirty hands – A Response to Kai Nielsen. *South African Journal of Philosophy*, 15/4. 149–151.
- de Wijze S (2005): Tragic remorse – the anguish of dirty hands. *Ethical Theory and Moral Practice*, 7/5. 453–471.

- de Wijze, Stephen (2012): Punishing 'Dirty Hands' – Three Justifications. *Ethical Theory and Moral Practice*, 16. 879–897.
- Dunn, John (2000): *The Cunning of Unreason. Making Sense of Politics*. Basic Books.
- Dyson, Stephen Benedict (2006): Personality and Foreign Policy: Tony Blair's Iraq Decisions. *Foreign Policy Analysis*, 2/3. 289–306.
- Dyson, Stephen Benedict (2009): *The Blair identity. Leadership and foreign policy*. Manchester: Manchester University Press.
- Dworkin, Ronald (2001): Do Liberal Values Conflict? In: *The Legacy of Isaiah Berlin*. Ed. by Mark Lilla – Ronald Dworkin – Robert Silvers. New York: New York Review Books. 73–90.
- Dworkin, Ronald (2011): *Justice for Hedgehogs*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Edmunds, Lovell (1975): *Chance and Intelligence in Thucydides*. Harvard University Press.
- Evrigenis, Ioannis D. (2006): Hobbes's Thucydides. *Journal of Military Ethics*, 5/4. 303–316.
- Farrar, Cynthia (1988): *The origins of democratic thinking. The invention of politics in classical Athens*. Cambridge University Press.
- Ferguson, Niall (2003): *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. New York: Basic Books.
- Ferguson, Niall (2006): *The War of the World. Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*. New York: The Penguin Press.
- Festenstein, Matthew (2016): Pragmatism, Realism and Moralism. *Political Studies Review*, 14/1. 39–49.
- Findler, Richard (1999): Review of „Morality, Culture, and History: Essays on German Philosophy” by Raymond Geuss. *Journal of Nietzsche Studies*, 17. 89-91.
- Finlayson, Lorna (2014): With radicals like these, who needs conservatives? Doom, gloom, and realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, 2015. február 1. <https://doi.org/10.1177/1474885114568815> (Utolsó hozzáférés: 2019.03.08.)
- Flathman, Richard (2010): In and out of the ethical: The realist liberalism of Bernard Williams. *Contemporary Political Theory*, 9/1. 77–98.

- Floyd, Jonathan (2011): Relative value and assorted historical lessons: an afterword. In: *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Ed. by Jonathan Floyd, Marc Stears. Cambridge University Press. 206–225.
- Forrester, Katrina (2012): Judith Shklar, Bernard Williams and political realism. *European Journal of Political Theory*, 11/3. 247–272.
- Fossen, Thomas (2013): Taking stances, contesting commitments: Political legitimacy and the pragmatic turn. *Journal of Political Philosophy*, 21/4. 426–450.
- Fossen, Thomas (2017): Language and legitimacy: Is pragmatist political theory fallacious? *European Journal of Political Theory*, 2017. április 17. <https://doi.org/10.1177/1474885117699977> (Utolsó hozzáférés: 2019.03.08.)
- Frede, Dorothea (2016): Aristotle's Virtue Ethics. In: *The Routledge Companion to Virtue Ethics*. Ed. by Lorraine Besser-Jones and Michael Slote. New York – London: Routledge. 17–29.
- Freeden, Michael (1996): *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*. Oxford, Oxford University Press.
- Freeden, Michael (2012): Interpretative realism and prescriptive realism. *Journal of Political Ideologies*, 17/1. 1–11.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg (2000): A hallásról. *Vulgo*, 2/3–4–5. 25–30.
- Gaffney, John (2010): *Political Leadership in France. From Charles de Gaulle to Nicolas Sarkozy*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Galston, William (2005): Value Pluralism and Political Means: Toughness as a Political Virtue. In: *Uő: The Practice of Liberal Pluralism*. Cambridge University Press. 75–94.
- Galston, William A. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*, 9/4. 385–411.
- Geuss, Raymond (1981): *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge University Press.
- Geuss, Raymond (1999): Nietzsche and genealogy. In: *Morality, Culture, and History. Essays on German philosophy*. Cambridge University Press. 1–28.

- Geuss, Raymond (2001a): *History and Illusion in Politics*. Cambridge University Press.
- Geuss, Raymond (2001b): *Public Goods, Private Goods*. Princeton University Press.
- Geuss, Raymond (2004): Dialectics and the revolutionary impulse. In: *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Ed. by Fred Rush. Cambridge University Press. 103–138.
- Geuss, Raymond (2005a): Thucydides, Nietzsche, and Williams. In: *Uó: Outside Ethics*. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 219–233.
- Geuss, Raymond (2005b): Liberalism and Its Discontents. In: *Outside Ethics i.m.* 11–28.
- Geuss, Raymond (2005c): Introduction. In: *Outside Ethics i.m.* 1–10.
- Geuss, Raymond (2005d): Virtue and the Good Life. In: *Outside Ethics i.m.* 67–96.
- Geuss, Raymond (2005e): *Outside Ethics*. In: *Outside Ethics i.m.* 40–66.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton University Press.
- Geuss, Raymond (2009): What is political judgement? In: Richard Bourke – Raymond Geuss (eds): *Political Judgement. Essays for John Dunn*. Cambridge University Press. 29–46.
- Geuss, Raymond (2010a): Preface. In: *Uó: Politics and the Imagination*. Princeton University Press. vii–xiii.
- Geuss, Raymond (2010b): Culture as Ideal and as Boundary. In: *Politics and the Imagination i.m.* 81–95.
- Geuss, Raymond (2010c): Moralism and Realpolitik. In: *Politics and the Imagination i.m.* 31–42.
- Geuss, Raymond (2010d): On the Very Idea of a Metaphysics of Right. In: *Politics and the Imagination i.m.* 43–60.
- Geuss, Raymond (2010e): The Actual and Another Modernity. Order and Imagination in Don Quixote. In: *Politics and the Imagination i.m.* 61–80.
- Geuss, Raymond (2010f): Celan’s Meridian. In: *Politics and the Imagination i.m.* 117–141.
- Geuss, Raymond (2010g): On Bourgeois Philosophy and the Concept of “Criticism”. In: *Uó: Politics and the Imagination i.m.* 167–185.
- Geuss, Raymond (2010h): The Politics of Managing Decline. In: *Politics and the Imagination i.m.* 17–30.

- Geuss, Raymond (2013): Human Rights: A Very Bad Idea. Interview of Raymond Geuss by Lawrence Hamilton for *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*. *Theoria*, 60/2. 83–103.
- Geuss, Raymond (2014a): Marxism and the Ethos of the Twentieth Century. In: *Uó: A World without Why*. Princeton University Press. 45–67.
- Geuss, Raymond (2014b): Did Williams Do Ethics? In: *A World Without Why* i.m. 175–194.
- Geuss, Raymond (2014c): *Vix intellegitur*. In: *A World without Why* i.m. 22–44.
- Geuss, Raymond (2014d): Must Criticism Be Constructive? In: *A World without Why* i.m. 68–90.
- Geuss, Raymond (2015): *A World Without Why* in conversation with Raymond Geuss. <http://www.fourbythreemagazine.com/issue/world/raymond-geuss-interview> (Utolsó hozzáférés: 2018.09.16.)
- Geuss, Raymond (2016a): Preface. In: *Uó: Reality and Its Dreams*. Harvard University Press. vii–xii.
- Geuss, Raymond (2016b): Realism and the Relativity of Judgment. In: *Reality and Its Dreams* i.m. 25–50.
- Geuss, Raymond (2016c): Economies: Good, Bad, Indifferent. In: *Reality and Its Dreams* i. m. 117–147.
- Geuss, Raymond (2016d): The Idea of a Critical Theory, Forty Years On. In: *Reality and Its Dreams* i.m. 79–84.
- Geuss, Raymond (2016e): The Moral Legacy of Marxism. In: *Reality and Its Dreams* i. m. 91–116.
- Geuss, Raymond (2016f): Can the Humanities Survive Neoliberalism? In: *Reality and Its Dreams* i. m. 148–162.
- Gilbert, Martin (2000): *Churchill: A Life*. Pimlico.
- Gilbert, Martin (2004): *Winston Churchill's War Leadership*. New York: Vintage.
- Graevenitz, Gerhart v. – Marquard, Odo (Hrsg.)(1998): *Kontingenz*. München: Wilhelm Fink Verlag.

- Green, Jeffrey Edward (2010): *The Eyes of the People. Democracy in an Age of Spectatorship*. Oxford University Press.
- Green, Jeffrey Edward (2016): *The Shadow of Unfairness. A Plebeian Theory of Liberal Democracy*. Oxford University Press.
- Goethe, Johann Wolfgang von (2006): *Faust*. Ford. Jékely Zoltán, Kálnoky László. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Gyulai Attila (2016): A politika mint politikai probléma. Kis János és Schlett István a politika autonómiájáról. Kis Janos es Schlett Istvan a politika autonomiájáról. *Politikatudományi Szemle*, 25/4. 67–83.
- Gyulai, Attila (2018): The Lesson of Carl Schmitt's Realism. The Autonomy and the Primacy of the Political. *Theoria*, 65/2. 26–49.
- Hacker, P.M.S. (1996): *Wittgenstein's Place in Twentieth-century Analytic Philosophy*. Blackwell Publishers.
- Haddock, Bruce (2011): Contingency and judgement in history of political philosophy: a phenomenological approach. In: *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Ed. by Jonathan Floyd, Marc Stears. Cambridge University Press. 65–83.
- Hall, Edward (2014): Contingency, Confidence and Liberalism in the Political Thought of Bernard Williams. *Social Theory and Practice*, 40/4. 545–569.
- Hall, Edward (2015): How to do realistic political theory (and why you might want to). *European Journal of Political Theory*, 16/3. 283–303.
- Hall, Edward – Sleat, Matt (2017): Ethics, morality and the case for realist political theory. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20/3. 278–295.
- Hanley, Ryan Patrick (2004): Political Science and Political Understanding: Isaiah Berlin on the Nature of Political Inquiry. *American Political Science Review*, 98/2. 327–339.
- Hawthorn, Geoffrey (2005): Introduction. In: *Bernard Williams: In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Ed. by Geoffrey Hawthorn. Princeton University Press. xi–xx.

- Hawthorn, Geoffrey (2009): Pericles' unreason. In: Bourke, Richard – Geuss, Raymond (eds): Political Judgement. Essays for John Dunn. Cambridge: Cambridge University Press. 203–228.
- Hawthorn, Geoffrey (2014): Thucydides on Politics: Back to the Present. Cambridge University Press.
- Hazareesingh, Sudhir (2015): How the French Think. An Affectionate Portrait of an Intellectual People. New York: Basic Books.
- Hennessy, Peter (2000): The Prime Minister. The Office and Its Holders since 1945. New York: Palgrave.
- Hill, Christopher (2005): Putting the world to rights: Tony Blair's foreign policy mission. In: The Blair Effect 2001–5. Ed. by Anthony Seldon and Dennis Kavanagh. Cambridge: Cambridge University Press. 384–409.
- Hoffmann, Stanley (1967): Heroic Leadership: The Case of Modern France. In: Political Leadership in Industrialized Societies. Ed by Lewis J. Edinger. New York: Wiley & Sons. 108–154.
- Hoggett, Paul (2005): Iraq: Blair's Mission Impossible. *British Journal of Politics and International Relations*, 7/3. 418–428.
- Hollis, Martin (1982): Dirty Hands. *British Journal of Political Science*, 12/4. 385–398.
- Honig, Bonnie (1996): Difference, Dilemmas, and the Politics of Home. In: *Democracy and Difference*. Ed. by Seyla Benhabib. Princeton University Press. 257–77.
- Honig, Bonnie – Stears, Marc (2011): The new realism: from modus vivendi to justice. In: *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Ed. by Jonathan Floyd and Marc Stears. 177–205.
- Honigsheim, Paul (2000): *The Unknown Max Weber*. Ed. by Alan Sica. New York – London: Transaction Publishers.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. (2002): *Dialectic of Enlightenment*. Transl. Edmund Jephcott. Stanford University Press.
- Hooker, Brad (2012): Theory versus Anti-theory in ethics. In: Ulrike Heuer – Gerald Lang (szerk.): *Luck, Value, and Commitment. Themes from the Ethics of Bernard Williams*. Oxford University Press.

- Horkay Hörcher Ferenc (2000): Az ítélet mint esztétikai, etikai, politikai és jogi fogalom. Századvég, 18. szám. 3–26.
- Horkay Hörcher Ferenc (2008): Prudencia, kairosz, decorum. A konzervativizmus időszemléletéről. In: Uő: Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás. Politika- és jogfilozófiai tanulmányok. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 27–53.
- Horton, John (2017): What Might it Mean for Political Theory to Be More 'Realistic'? *Philosophia*, 45/2. 487–501.
- Horváth Szilvia (2016): Chantal Mouffe: politikai filozófia a realizmus határán. In: A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe. Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 123–138.
- Huber, Jörg – Stoellger, Philip (Hrsg.)(2008): Gestalten der Kontingenz. Ein Bilderbuch. Wien – New York: Springer.
- Hume, David (1992): A polgári szabadságról. Ford. Takács Péter. In: Uő: Esszék I. Budapest: Atlantisz Kiadó. 93–101.
- Hursthouse, Rosalind (1999): *On Virtue Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Ignatieff, Michael (2013): Foreword. In: Isaiah Berlin: *The Hedgehog and the Fox. An essay on Tolstoy's View of History*. Ed. by Henry Hardy. Princeton – Oxford: Princeton University Press. ix-xii.
- Illés Gábor (2016): Thuküdidész: a személyiség hatása a politikai vezetésre. In: A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe. Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 172-185.
- Jackson, Julian (2018): *A Certain Idea of France. The Life of Charles de Gaulle*. Allen Lane.
- Jenkins, Roy (2005): *Churchill*. Ford. Magyarics Tamás. Budapest: Európa.
- Jenkins, Mark P. (2006): *Bernard Williams. Acumen*.
- Jubb, Robert (2012): Tragedies of non-ideal theory. *European Journal of Political Theory*, 11/3. 229-246.
- Jubb, Robert (2015): Playing Kant at the Court of King Arthur. *Political Studies*, 63/4. 919-934.
- Kahneman, Daniel (2011): *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.

- Kalberg, Stephen (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *The American Journal of Sociology*, 85/5. 1145-1179.
- Kalyvas, Andreas (2008): *Democracy and the Politics of the Extraordinary*. Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt. Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (2003): *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest: Osiris Kiadó – Gond-Cura Alapítvány.
- Kavanagh, Dennis (1990): Crisis, Charisma and British Political Leadership: the Case of Winston Churchill. In: *Uó: Politics and Personalities*. Palgrave Macmillan. 134–162.
- Kavanagh, Dennis (2005): The Blair premiership. In: Anthony Seldon – Dennis Kavanagh (eds): *The Blair Effect 2001–5*. Cambridge: Cambridge University press. 3–19.
- Kelly, Aileen (2001): A Revolutionary without Fanaticism. In: *The Legacy of Isaiah Berlin*. Ed. by Mark Lilla – Ronald Dworkin – Robert Silvers. New York: New York Review Books. 3–30.
- Kim, Sung Ho (2004): *Max Weber's Politics of Civil Society*. Cambridge University Press.
- Kis János (2004) *A politika mint erkölcsi probléma*. Budapest: Irodalom Kft.
- Kis János (2017): *A politika mint erkölcsi probléma*. Második kiadás. Budapest: Kalligram.
- Klapwijk, Jacob (2010): *Dialectic of Enlightenment. Critical Theory and the Messianic Light*. Transl. C. L. Yallop and P. M. Yallop. Eugene, Oregon: Wipf & Stock.
- Koch, Andrew M. (1989): Review of „Max Weber: Essays in Reconstruction” by Wilhelm Hennis (Allen&Unwin, 1988). *American Political Science Review*, 83/2. 613-615.
- Körösényi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, 20. 3-38.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 16/4. 7–28.
- Körösényi András (2009a): Escher lépcsőin. *Vezetés, manipuláció és demokrácia*. *Századvég*, 54. 3–25.

- Körösényi András (2009b): Lehangelő tudomány, vagy a politika művészete? *Vezetés, manipuláció és demokrácia. Politikatudományi Szemle*, 18/3. 33–56.
- Körösényi, András (2011): Innovative leadership and the politics of disequilibrium: A Schumpeterian account of the role of leadership. *Working Papers in Political Science*, 2011/5. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- Körösényi András (2016): Joseph Schumpeter: egy realista demokráciaelmélet. In: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 202–216.
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 26/4. 7–28.
- Körösényi, András – Illés, Gábor – Metz, Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4/2. 91–103.
- Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017a): Kontingencia és politikai cselekvés – A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben. *Politikatudományi Szemle*, 26/1. 7–28.
- Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017a): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In: *Viharban kormányozni*. Szerk. Körösényi András. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 9–45.
- Krause, Sharon R. (2009): Political agency and the actual. In: Daniel Callcut (ed.): *Reading Bernard Williams*. London – New York, Routledge. 262–286.
- Kraut, Richard (1994): Review of Bernard Williams' *Shame and Necessity*. *Ethics*, 105. 178–81.
- Kutz, Christopher (2009): Against political luck. In: Daniel Callcut (szerk.): *Reading Bernard Williams*. London – New York, Routledge. 242–261.
- Lacouture, Jean (1993): *De Gaulle. II. The Ruler*. London: Harvill Press.
- Lánczi, András (2015): *Political Realism and Wisdom*. Palgrave Macmillan.
- Lane, Melissa (2011): Constraint, freedom, and exemplar: history and theory without teleology. In: *Political Philosophy versus History?* i.m. 128–150.

- Lebow, Richard Ned (2003): *The tragic vision of politics. Ethics, interests and orders.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, Claude (1966): *The Savage Mind.* London: Weidenfeld and Nicolson.
- Levy, Carl (1999): *Max Weber, Anarchism and Libertarian Culture: Personality and Power Politics.* In: Sam Whimster (Ed.): *Max Weber and the Culture of Anarchy.* Palgrave Macmillan. 83-109.
- Louden, Robert B. (2007) *The Critique of the Morality System.* In: Alan Thomas (ed.): *Bernard Williams.* Cambridge University Press. 104–134.
- Löwith, Karl (1993): *Max Weber and Karl Marx.* Transl. Hans Fantel. London – New York: Routledge.
- Lukacs, John (1993): *A párviadal: a nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között, 1940. május 10. – július 31.* Ford. Mészáros Klára. Budapest: Európa.
- Lukacs, John (1999): *Five Days in London, May 1940.* New Haven – London: Yale University Press.
- Lukacs, John (2002): *Churchill: visionary, statesman, historian.* New Haven – London: Yale University Press.
- Lukes, Steven (2001): *An Unfashionable Fox.* In: *The Legacy of Isaiah Berlin.* Ed. by Mark Lilla, Ronald Dworkin, Robert Silvers. New York: New York Review Books. 43–58.
- Machiavelli, Niccolò (2006): *A fejedelem.* Ford. Lutter Éva. Budapest, Cartaphilus.
- MacIntyre, Alasdair (1985): *After Virtue – a study in moral theory.* Duckworth.
- Mahoney, Daniel J. (1996): *De Gaulle: Statemanship, Grandeur, and Modern Democracy.* New Brunswick – London: Transaction Publishers.
- Makropoulos, Michael (1998): *Kontingenz und Handlungsraum.* In: Gerhart v. Graevenitz – Odo Marquard (Hrsg.): *Kontingenz.* München: Wilhelm Fink Verlag.
- Mándi Tibor (2012): *Ideológia és hagyomány. A politikai tudás problémája az angolszász konzervatív es neokonzervatív politikai gondolkodásban.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Markovits, Daniel (2009): *The Architecture of Integrity.* In: Daniel Callcut (ed.): *Reading Bernard Williams.* London – New York, Routledge. 110–138.

- Marquard, Odo (1986): Apologie des Zufälligen. In: Uő: Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien. Stuttgart: Philipp Reclam jun. 117–139.
- McCraw, Thomas K. (2007): Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction. Cambridge: Harvard University Press.
- McDowell, John (1979): Virtue and Reason. *The Monist*, 62/3. 331–350.
- McQueen, Alison (2017): Political realism and the realist ‘Tradition’. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20/3. 296–313.
- Merle, Marcel (2007): Az intézményrendszer és a politikai élet. In: Georges Duby (szerk.): Franciaország története. II. Budapest: Osiris Kiadó. 433–467.
- Mitterrand, François (1964): *Le coup d'Etat permanent*. Paris: Plon.
- Molnár Attila Károly (2001): Bevezetés. In: Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus. Szerk: Molnár Attila Károly, ford.: Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 7–122.
- Mommsen, Wolfgang J. (1989a): Max Weber on Bureaucracy and Bureaucratization: Threat to Liberty and Instrument of Creative Action. In: Uő: *The Political and Social Theory of Max Weber. Collected Essays*. Chicago: The University of Chicago Press. 109–120.
- Mommsen, Wolfgang J. (1989b): The Two Dimensions of Social Change in Max Weber's Sociological Theory. In: Uő: *The Political and Social Theory of Max Weber i.m.* 145–165.
- Mommsen, Wolfgang J. (1989c): Capitalism and Socialism: Weber's Dialogue with Marx. In: Uő: *The Political and Social Theory of Max Weber i.m.* 53–73.
- Mommsen, Wolfgang J. – Schluchter, Wolfgang (1992): Einleitung. In: Max Weber Gesamtausgabe Band 17. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck). Herausgegeben von Wolfgang J. Mommsen und Wolfgang Schluchter in Zusammenarbeit mit Birgitt Morgenbrod. 1–46.
- Moore, Charles (2013): Margaret Thatcher: The Authorized Biography. I.: Not for Turning. Penguin.
- Mouffe, Chantal (1999): Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, 66/3. 745–758.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London – New York: Routledge.

- Mouffe, Chantal (2011): A politika és a politikai. Fordította Horváth Szilvia. Századvég, 60. 25–47.
- Mulhall, Stephen (2001): Inheritance and Originality. Wittgenstein, Heidegger, Kierkegaard. Oxford: Clarendon Press.
- Myers, Ella (2010): From Pluralism to Liberalism: Rereading Isaiah Berlin. *The Review of Politics*, 72/4. 599–625.
- Nagel, Thomas (1993): Moral Luck. In: Daniel Statman (szerk.): *Moral Luck*. State University of New York Press. 57–71.
- Nester, William R. (2014): *De Gaulle's Legacy. The Art of Power in France's Fifth Republic*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Nielsen, Kai (1996): 'There is No Dilemma of Dirty Hands'. Response to Stephen de Wijze. *South African Journal of Philosophy*, 15/4. 155–158.
- Nietzsche, Friedrich (1922): *Zarathustra*. Ford. Fényes Samu. Budapest: Világirodalom Könyvkiadó-Vállalat.
- Nietzsche, Friedrich (1986): *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. Kertész Imre. Budapest: Európa.
- Nietzsche, Friedrich (2008): *Emberi, nagyon is emberi. Könyv szabad szellemek számára*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Osiris Kiadó.
- Nietzsche, Friedrich (2018): *A bálványok alkonya, avagy miként filozofálunk a kalapáccsal*. Ford. Óvári Csaba. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor.
- Nussbaum, Martha (2001): *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Revised Edition. Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha (2003): *Tragedy and Justice. Bernard Williams remembered*. *Boston Review*, 28/5.
- Nussbaum, Martha C. (2009): *Bernard Williams: Tragedies, hope, justice*. In: Daniel Callcut (szerk.): *Reading Bernard Williams*. London – New York, Routledge. 213–241.
- Nye, S. (2015). *Real politics and metaethical baggage*. *Ethical Theory and Moral Practice*, 18/5. 1083–1100.

- Oakeshott, Michael (2001a): A bábeli torony. In: Uő: Politikai racionalizmus. Szerk: Molnár Attila Károly, ford.: Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 473–489.
- Oakeshott, Michael (2001b): Politikai diskurzus. In: Politikai racionalizmus. i.m. 175–194.
- Ober, Josiah (1998): Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule. New Jersey: Princeton University Press.
- Ober, Josiah (2001): Thucydides Theoretikos/Thucydides Histor: Realist Theory and the Challenge of History. In: McCann, David – Strauss, Barry S. (eds.): War and Democracy. A Comparative Study of the Korean War and the Peloponnesian War. Armonk – London: A. E. Sharpe. 273–306.
- O'Donovan, Nick (2011): Causes and Consequences: Responsibility in the Political Thought of Max Weber. *Polity*, 43/1 . 84–105.
- Orwin, Clifford (1994): The Humanity of Thucydides. Princeton: Princeton University Press.
- Owen, David – Strong, Tracy B. (2004): Introduction. Max Weber's Calling to Knowledge and Action. In: David Owen – Tracy B. Strong (szerk.): Max Weber: The Vocation Lectures. Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company. ix–lxii.
- Pakulski, Jan – Körösenyi, András (2012): Toward Leader Democracy. London – New York: Anthem Press.
- Palonen, Kari (1998): Das „Webersche Moment“. Zur Kontingenz des Politischen. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Palonen, Kari (2001): Politik statt Ordnung: Figuren der Kontingenz bei Max Weber. In: Hans J. Lietzmann (Hrsg.): Moderne Politik: Politikverständnisse im 20. Jahrhundert. Opladen: Leske und Budrich.
- Palonen, Kari (2002): Eine Lobrede für Politiker. Ein Kommentar zur Max Webers “Politik als Beruf”. Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Palonen, Kari (2003): Four Times of Politics: Policy, Polity, Politicking, and Politicization. *Alternatives*, 28/2. 171–186.
- Pap Milán (2015): Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban. Budapest: NKE Molnár Tamás Kutató Központ.
- Papp Zoltán (2010): Elidőzni a szépnél. Kant esztétikájáról. Budapest: Atlantisz Kiadó.

- Philp, Mark (2007): *Political Conduct*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Philp, Mark (2010): What is to be done? Political theory and political realism. *European Journal of Political Theory*, 9/4. 466–484.
- Philp, Mark (2012): Realism without Illusions. *Political Theory*, 40/5. 629–649.
- Pitkin, Hanna Fenichel (1972): *Wittgenstein and Justice. On the Significance of Ludwig Wittgenstein for Social and Political Thought*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
- Platón (1998): *Gorgiasz*. Ford. Horváth Judit. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Platón (2005): *Első Alkibiadész*. Ford. Brunner Ákos. In: *Platón: Apokrif dialógusok*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 13–92.
- Platón (2007): *Az államférfi*. Ford. Horváth Judit. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Pocock, John G. A. (1975): *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Potts, John (2009): *A History of Charisma*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Price, A. W. (2005): *Aristotelian Virtue and Practical Judgment*. In *Virtue, Norms, and Objectivity*. Ed. by Christopher Gill. Oxford: Clarendon Press.
- Prinz, Janosch (2015): Raymond Geuss' radicalization of realism in political theory. *Philosophy and Social Criticism*, May 8, 2015. <https://doi.org/10.1177/0191453715583711> (Utolsó hozzáférés: 2018.09.16.)
- Radkau, Joachim (2009): *Max Weber: A Biography*. Transl. Patrick Camiller. Cambridge: Polity Press.
- Raz, Joseph (2012): *Agency and Luck*. In: *Luck, Value, and Commitment. Themes from the Ethics of Bernard Williams*. Ed. by Ulrike Heuer – Gerald Lang. Oxford University Press. 133–161.
- Rees, Clea F. – Webber, Jonathan (2014): *Constancy, fidelity and integrity*. In: *The Handbook of Virtue Ethics*. Ed. by Stan van Hooft. Acumen. 399–408.
- Ringer, Fritz (2004): *Max Weber: An Intellectual Biography*. The University of Chicago Press.
- Roberts, Andrew (1999): *Hitler's England. What if Germany had invaded Britain in May 1940?* In: *Virtual History*. Ed. by Niall Ferguson. Basic Books. 281–320.

- Robinson, Christopher C. (2011): *Wittgenstein and Political Theory. The View from Somewhere*. Edinburgh University Press.
- Rorty, Richard (1989): *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press.
- Rossi, Enzo (2012): Justice, legitimacy and (normative) authority for political realists. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 15/2. 149–164.
- Rovane, Carol (2009): Did Williams find the truth in relativism? In: *Reading Bernard Williams*. Ed. by Daniel Callcut. London – New York: Routledge. 43–69.
- Russell, Daniel C. (2009): *Practical Intelligence and the Virtues*. Oxford: Clarendon Press.
- Sabl, Andrew (2002): *Ruling Passions: Political Offices and Democratic Ethics*. Princeton University Press.
- Sabl, Andrew (2005): Virtue for pluralists. *Journal of Moral Philosophy*, 2/2. 207–235.
- Sabl, Andrew (2011): History and reality: idealist pathologies and ‘Harvard School’ remedies. In: *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Ed. by Jonathan Floyd, Marc Stears. Cambridge University Press. 151 – 176.
- Sabl, Andrew (2012): *Hume’s Politics. Coordination and Crisis in the History of England*. Princeton University Press.
- Sabl, Andrew – Sagar, Rahul (2017): Introduction. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20/3. 269-277.
- Sangiovanni, Andrea (2008): Justice and the priority of politics to morality. *Journal of Political Philosophy*, 16/2. 137–164.
- Satkunanandan, Shalini (2014): Max Weber and the Ethos of Politics beyond Calculation. *American Political Science Review*, 108/1. 169–181.
- Scaff, Lawrence A. (1987): Fleeing the Iron Cage: Politics and Culture in the Thought of Max Weber. *The American Political Science Review*, 81/3. 737-756.
- Schabert, Tilo (2013): Egy klasszikus fejedelem: François Mitterrand és kormányzásának művészete. Összehasonlító elemzés. In: *Uő: A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Ford. Horváth Szilvia, Óvári Csaba, Vida Réka. Budapest: Századvég Kiadó. 175–211.

- Schedler, Andreas (2007): Mapping Contingency. In: Political Contingency: Studying the Unexpected, the Accidental, and the Unforeseen. Ed. by Ian Shapiro and Sonu Bedi. New York: New York University Press. 54–78.
- Schlett István (2018a): A politikai gondolkodás története Magyarországon. I–III. Budapest: Századvég Kiadó.
- Schlett István (2018b): Appendix. Budapest: Századvég Kiadó.
- Schluchter, Wolfgang (1980): Wertfreiheit und Verantwortungsethik. Zum Verhältnis von Wissenschaft und Politik bei Max Weber. In: Uó: Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 41–74.
- Schluchter, Wolfgang (1998): Die Entstehung des modernen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Entwicklungsgeschichte des Okzidents. Frankfurt: Suhrkamp.
- Schluchter, Wolfgang (2016): Die Antinomien des Rationalismus und der Rationalisierung. Max Webers Skizze einer Entwicklungsgeschichte des Okzidents. In: Max Weber 1864–1920 i.m. 169–194.
- Schmidt, Vivien (2002): The Futures of European Capitalism. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schneider, Jan Georg (2002): Wittgenstein und Platon. Sokratisch-platonische Dialektik im Lichte der wittgensteinschen Sprachspielkonzeption. Freiburg – München: Alber.
- Seldon, Anthony (2007): Conclusion: The net Blair effect, 1994–2007. In: Uó (ed.): Blair's Britain, 1997–2007. 645–650.
- Seldon, Anthony – Snowdon, Peter – Collings, Daniel (2008): Blair Unbound. Simon & Schuster Pocket Books (e-book).
- Shanske, Darien (2007): Thucydides and the Philosophical Origins of History. Cambridge University Press.
- Shapiro, Ian – Bedi, Sonu (2007): Introduction: Contingency's Challenge to Political Science. I.m. 1–18.
- Shklar, Judith (1989): The Liberalism of Fear. In: Liberalism and the Moral Life. Ed. by Nancy Rosenblum. Cambridge: Harvard University Press.
- Short, Philip (2013): Mitterrand: A Study in Ambiguity. London: The Bodley Head (e-book).
- Skinner, Quentin (1996): Machiavelli. Ford. Pálosfalvi Tamás. Budapest: Atlantisz Kiadó.

- Skinner, Quentin (2002): *Retrospect: Studying rhetoric and conceptual change*. In: *Uő: Visions of Politics I*. Cambridge University Press. 175–187.
- Skinner, Quentin (2009): *On trusting the judgement of our rulers*. In: Richard Bourke – Raymond Geuss (eds.): *Political Judgement. Essays for John Dunn*. Cambridge University Press. 113–130.
- Sleat, Matt (2013): *Liberal realism. A realist theory of liberal politics*. Manchester University Press.
- Sleat, Matt (2014a): *Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik*. *Political Theory*, 42/3. 314–337.
- Sleat, Matt (2014b): *Realism, Liberalism and Non-ideal Theory Or, Are there Two Ways to do Realistic Political Theory?* *Political Studies*, August 12, 2014. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12152> (Utolsó hozzáférés: 2018.09.16.)
- Soós Eszter Petronella (2013): *A köztársaság-fogalom értelmezésének szintjei Franciaországban*. *Politikatudományi Szemle*, 22/2. 51–69.
- Steinberger, Peter J. (1993): *The Concept of Political Judgment*. The University of Chicago Press.
- Stern, David G. (2004): *Wittgenstein's Philosophical Investigations: An Introduction*. Cambridge University Press.
- Stemplowska, Zofia – Swift, Adam (2012): *Ideal and Nonideal Theory*. In: *The Oxford Handbook of Political Philosophy*. Ed. by David Estlund. Oxford University Press.
- Stocker, Michael (1990): *Plural and Conflicting Values*. Oxford: Clarendon Press.
- Strauss, Leo (1978): *The City and Man*. The University of Chicago Press.
- Swanton, Christine (2003): *Virtue Ethics: A Pluralistic View*. Oxford University Press.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szophoklész (1979): *Trakhiszi nők*. Ford. Kardos László. In: *Szophoklész drámái*. Budapest: Európa.

- Szűcs Zoltán Gábor (2014): Politika egy tökéletlen világban. A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle*, 23/4. 7–31.
- Szűcs Zoltán Gábor (2016a): David Hume: a véleményen alapuló kormányzat. In: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 48–64.
- Szűcs Zoltán Gábor (2016b): A standardok problémája a realista politikaelméletben. *Politikatudományi Szemle*, 25/4. 84–104.
- Szűcs Zoltán Gábor (2016c): Niccolò Machiavelli: a lázongó strukturalista. In: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 186–201.
- Szűcs Zoltán Gábor (2017a): A politika lelke. A politikai realizmus elméleti és eszmetörténeti nézőpontból. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szűcs Zoltán Gábor (2017b): Realism and Utopianism Reconsidered: A Political Theoretical Reading of A Song of Ice and Fire In: Czigányik Zsolt (szerk.): *Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature.* Budapest – New York: CEU Press. 217–236.
- Szűcs Zoltán Gábor (2018a): Thræsea's suicide. Kézirat.
- Szűcs, Zoltán Gábor (2018b): The a-theoretical core of political realism. *Studies in Social and Political Thought*, 28. 31–43.
- Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila (szerk.)(2016): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Taleb, Nassim Nicholas (2012): *Antifragile.* Random House.
- Taylor, Martha (2009): *Thucydides, Pericles, and the Idea of Athens in the Peloponnesian War.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Tetlock, Philip E. – Tyler, Anthony (1996): Churchill's Cognitive and Rhetorical Style: The Debates over Nazi Intentions and Self-Government for India. *Political Psychology*, 17/1. 149–170.
- Thody, Philip (1989): *French Caesarism from Napoleon I to Charles de Gaulle.* New York: Palgrave Macmillan.
- Thomas, Alan (2017): Rawls and political realism: Realistic utopianism or judgement in bad faith? *European Journal of Political Theory*, 16/3. 304–324.

- Thuküdidész (2006): A peloponnészoszi háború. Ford. Muraközy Gyula. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tiersky, Ronald (2003): François Mitterrand: A Very French President. Rowman & Littlefield.
- Tillyris, Demetris (2015a): 'Learning How Not to Be Good': Machiavelli and the Standard Dirty Hands Thesis. *Ethical Theory and Moral Practice*, 18/1. 61–74.
- Tillyris, Demetris (2016a): After the Standard Dirty Hands Thesis: Towards a Dynamic Account of Dirty Hands in Politics. *Ethical Theory and Moral Practice*, 19/1. 161–175.
- Tillyris, Demetris (2016b): The virtue of vice: a defence of hypocrisy in democratic politics. *Contemporary Politics*, 22. 1–19.
- Toens, Katrin – Willems, Ulrich (Hrsg.)(2012): Politik und Kontingenz. Springer VS.
- Towle, Philip (2009): Going to War: British Debates from Wilberforce to Blair. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Ujlaki Anna (2016): Rawls, a realizmus előfutára? A moralista szerző elméletének változása realista szemszögből A Theory of Justice-től a Political Liberalismig. *Politikatudományi Szemle*, 25/4. 50–66.
- Uterwedde, Henrik (1998): Mitterrand's Economic and Social Policy in Perspective. In: *The Mitterrand Years. Legacy and Evaluation*. Ed. by Mairi Maclean. Houndmills, Basingstoke – New York: Macmillan Press – St. Martin's Press. 133–150.
- Valentini, Laura (2012): Ideal vs Non-ideal Theory: A Conceptual Map. *Philosophy Compass*, 7/9. 654–64.
- Vogt, Peter (2011): Kontingenz und Zufall. Eine Ideen- und Begriffsgeschichte. Akademie Verlag.
- Walzer, Michael (1973): Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy & Public Affairs*, 2/2. 160–180.
- Walzer, Michael (2004): *Arguing about War*. New Haven & London, Yale University Press.
- Walzer, Michael (2006): *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York, Basic Books.
- Weber, Max (1922a): Grundriß der Sozialökonomik III. Abteilung Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck).

- Weber, Max (1922b): Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. In: Uö: Gesammelte Politische Schriften. München: Drei Masken Verlag. 126–260.
- Weber, Max (1922c): Der Reichspräsident. In: Uö: Gesammelte Politische Schriften i.m. 390–393.
- Weber, Max (1924): Debattereden auf der Tagung des Vereins für Sozialpolitik in Wien 1909 zu den Verhandlungen über »Die wirtschaftlichen Unternehmungen der Gemeinden«. In: Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck). 412–416.
- Weber, Max (1992a): Politik als Beruf. In: Max Weber Gesamtausgabe Band 17. Herausgegeben von Wolfgang J. Mommsen und Wolfgang Schluchter in Zusammenarbeit mit Birgitt Morgenbrod. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck). 113–252.
- Weber, Max (1992b): Wissenschaft als Beruf. In: Max Weber Gesamtausgabe Band 17. i.m. 49–111.
- Weber, Max (1994): Socialism. In: Uö: Political Writings. Ed. by Peter Lassman – Ronald Speirs. Cambridge University Press. 272–303.
- Weber, Max (2012): The meaning of “value freedom” in the sociological and economic sciences. In: Uö: Collected methodological writings. Ed. by Hans Henrik Bruun and Sam Whimster. Transl. by Hans Henrik Bruun. Routledge. 304–334.
- Weber, Max (2016): Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus. Neuausgabe der ersten Fassung von 1904-05 mit einem Verzeichnis der wichtigsten Zusätze und Veränderungen aus der zweiten Fassung von 1920. Herausgegeben und eingeleitet von Klaus Lichtblau und Johannes Weiß. Springer VS.
- Whimster, Sam (2007): Understanding Weber. Routledge.
- Wiggins, David (1975/76): Deliberation and Practical Reason. Proceedings of the Aristotelian Society, New Series, 76. 29–51.
- Williams, Bernard (1972): Morality. An Introduction to Ethics. Cambridge University Press.
- Williams, Bernard (1973a): A Critique of Utilitarianism. In: J. J. C. Smart – Bernard Williams: Utilitarianism for and Against. Cambridge University Press. 77–150.

- Williams, Bernard (1973b): Ethical consistency. In: *Problems of the Self*. Philosophical Papers 1956–1972. Cambridge University Press. 166–186.
- Williams, Bernard (1973c): Morality and the emotions. In: *Problems of the Self*. i.m. 207–229.
- Williams, Bernard (1981a): Moral luck. In: *Moral Luck*. Philosophical Papers 1973–1980. Cambridge University Press. 20–39.
- Williams, Bernard (1981b): Persons, character and morality. In: *Moral Luck* i.m. 1–19.
- Williams, Bernard (1981c): Wittgenstein and idealism. In: *Moral Luck* i.m. 144–163.
- Williams, Bernard (1981d): Conflicts of values. In: *Moral Luck* i.m. 71–82.
- Williams, Bernard (1981e): Preface. In: *Moral Luck* i.m. ix–xi.
- Williams, Bernard (1981f): Politics and moral character. In: *Moral Luck* i.m. 54–70.
- Williams, Bernard (1981g): Internal and external reasons. In: *Moral Luck* i.m. 101–113.
- Williams, Bernard (1981h): Utilitarianism and moral self-indulgence. In: *Moral Luck* i.m. 40–53.
- Williams, Bernard (1993): *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.
- Williams, Bernard (1995a): Moral luck: a postscript. In: *Uó: Making sense of humanity and other philosophical papers 1982-1993*. 241–247.
- Williams (1995b): Replies. In: *World, Mind and Ethics: Essays on the Ethical Philosophy of Bernard Williams*. Ed by. J. E. J. Altham and Ross Harrison. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, Bernard (2001a): Introduction. In: *Friedrich Nietzsche: The Gay Science*. Cambridge University Press (ebook).
- Williams, Bernard (2001b): Liberalism and Loss. In: *The Legacy of Isaiah Berlin*. Ed. by Mark Lilla – Ronald Dworkin – Robert Silvers. New York: New York Review Books. 91–104.
- Williams, Bernard (2002): *Truth and Truthfulness. An Essay in Genealogy*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Williams, Bernard (2005a): Realism and Moralism in Political Theory. In: *Uó: In the Beginning was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Ed. by Geoffrey Hawthorn. Princeton – Oxford: Princeton University Press. 1–17.

- Williams, Bernard (2005b): Human Rights and Relativism. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 62–74.
- Williams, Bernard (2005c): *In the Beginning was the Deed*. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 18–28.
- Williams, Bernard (2005d): Pluralism, Community and Left Wittgensteinianism. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 29-39.
- Williams, Bernard (2005e): From Freedom to Liberty: The Construction of a Political Value. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 75-96.
- Williams, Bernard (2005f): The Liberalism of Fear. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 52–61.
- Williams, Bernard (2005g): Modernity and the Substance of Ethical Life. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 40–51.
- Williams, Bernard (2005h): Humanitarianism and the Right to Intervene. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 145–153.
- Williams, Bernard (2005h): Truth, Politics, and Self-Deception. In: *In the Beginning was the Deed* i.m. 154–164.
- Williams, Bernard (2006a): The Women of Trachis: Fictions, Pessimism, Ethics. In: *Uó: The Sense of the Past. Essays in the History of Philosophy*. Ed. by Myles Burnyeat. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 49–59.
- Williams, Bernard (2006b): Philosophy as a Humanistic Discipline. In: *Uó: Philosophy as a Humanistic Discipline*. Ed. by A. W. Moore. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 180-199.
- Williams, Bernard (2006c): Ethics and the Limits of Philosophy. With a commentary on the text by A. W. Moore. London – New York: Routledge.
- Williams, Bernard (2006d): The Legacy of Greek Philosophy. In: *The Sense of the Past* i.m. 3–48.
- Williams, Bernard (2006e): Acting as the Virtuous Person Act. In: *The Sense of the Past* i.m. 189–197.

- Williams, Bernard (2006f): Political Philosophy and the Analytical Tradition. In: In: *Uó: Philosophy as a Humanistic Discipline*. Ed. by A. W. Moore. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 155–168.
- Williams, Bernard (2014): A Theory of Justice, by John Rawls. In: *Essays and Reviews i.m.* 82–87.
- Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Yemini, Moran (2014): Conflictual Moralities, Ethical Torture: Revisiting the Problem of “Dirty Hands”. *Ethical Theory and Moral Practice*, 17/1. 163–180.

A szerzőnek a dolgozat témájához kapcsolódó publikációi

- Illés Gábor (2015): Thuküdidész és a politikai realizmus. *Politikatudományi Szemle*, 24/1. 111–133.
- Illés, Gábor (2015): Political Culture and Political Leadership in Thucydides' *History of the Peloponnesian War*. In: Tarrósy, István (ed.): *How Borderless is Europe?* Pécs: University of Pécs Department of Political Studies. 15–28.
- Illés Gábor (2016): Thuküdidész: a személyiség hatása a politikai vezetésre. In: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 172-185.
- Illés Gábor (2017): Felforgatás és megőrzés: Charles de Gaulle három válsága. In: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Szerk. Körösenyi András. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 168–194.
- Illés Gábor (2019): Realizmus, mérséklet, tragédia. (Szűcs Zoltán Gábor: *A politika lelke. A politikai realizmus elméleti es eszmetörténeti nézőpontból.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2018.). *Politikatudományi Szemle*, 28/1. 119–125.
- Körösenyi, András – Illés, Gábor – Metz, Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4/2. 91–103.
- Körösenyi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): Kontingencia és politikai cselekvés – A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben. *Politikatudományi Szemle*, 26/1. 7–28.
- Körösenyi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Szerk. Körösenyi András. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 9–45.

Eötvös Loránd University
Faculty of Law
Doctoral School of Political Science

Gábor Illés

Problems of Political Action in Political Realism

doctoral dissertation

Theses

Supervisors:

Prof. Márton Szabó, CSc, professor emeritus, University of Miskolc

Zoltán Gábor Szűcs, PhD, research fellow, Central for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences

Budapest, 2019

Contents

I. The topic and aims of the dissertation 260

II. Approach, methods and the structure of the dissertation 261

III. The claims and contributions of the dissertation 264

IV. Publications of the author connected to the topic of the dissertation..... 268

I. The topic and aims of the dissertation

The topic of the dissertation is the examination of the different types of political action that contemporary realist political theory is concerned with. It analyses those by building ideal-typical constructions. Additionally, the dissertation aims to describe the most important problems linked to those types of action, and constructively criticize the vocabulary with which realists describe those problems. The dissertation tries to accomplish these goals with a conceptual framework built around the contingency of action.

The chosen topic links the dissertation to problems which occupy a rather secondary place in the present day realist discourse. Although the „founding fathers” of contemporary realism (Bernard Williams and Raymond Geuss) recurrently refer to concepts directly connected to the contingency of action (e.g. the ethic of responsibility, political judgment or political imagination), recent realist debates have revolved rather around the problem of political legitimation and whether the criticisms levelled by realists against „political moralism” are justified.¹⁷⁴ Contrary to these tendencies, the focus of the dissertation is on the above mentioned, somewhat neglected topics, aiming thereby to describe realism not merely as a critique of moralism, but as a political theory on its own right. This latter goal is consonant with more recent tendencies in the realist discourse.¹⁷⁵ My aim is to uncover realism’s special sensitivity towards the contingency of action, and the richness of considerations flowing from that sensitivity. These general aims translate into three more concrete goals.

The first goal of the dissertation is (partial) redescription: to describe political realism along the lines of the contingency of action. The formal meaning of contingency is that things could be otherwise. Understood as historical contingency (as Anglo-Saxon political theory usually uses the concept), this refers to the fact that our practices are products of particular historical trajectories, which cannot be justified along universal criteria. However, there could be other uses of the concept, more closely connected to action: here, contingency refers on the one hand to action being subject to changing circumstances, to external luck; and at the other hand to the ever present possibility of acting differently, and to the creative, subversive potential of (political) action. Understood this way, the contingency of action links together such recurrent realist topics as value pluralism (and the ever-present possibility of moral loss and moral dilemmas), political judgment (understood as responsiveness to the facts of a particular situation) and political imagination (understood as creating new political alternatives). Three of the dissertation’s theses (numbered below as 1., 2., and 14.) are connected to this aim directly, while those concerning the autonomy of politics (the 4. and 13.) do so in a rather indirect way.

The second goal of the dissertation is an analytical one: to differentiate various types of political action connected to different forms and levels of contingency. This analytical purpose is served by a typology, where these types of action are construed as ideal types. Besides identifying them, their most important accompanying problems, concepts and political

174 For a general characterization of realism in political theory, see: William A. Galston (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*, 9/4. 385–411.; Enzo Rossi – Matt Sleat (2014): Realism in Normative Political Theory. *Philosophy Compass*, 9/10. 689–701.; Alison McQueen (2017): Political realism and the realist ‘Tradition’. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20/3. 296–313.

175 To such a diagnosis, see: Andrew Sabl – Rahul Sagar (2017): Introduction. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20/3. 269–277.

implications are explored. The thesis about the types of political action (3.) and the critical remarks about „claustrophobic realism” (10-12.) are connected to this main goal.

The third goal of the dissertation is to widen the horizon of the contemporary realist discourse by bringing it into dialogue with realist classics (most notably with Thucydides, Aristotle and Max Weber), and Isaiah Berlin, whose work can be seen in many respects as a kind of „proto-realism”. This attempt at widening the realist horizon has both a critical purchase, and in turn also affects our views about the realist „canon”. The theses connected to this goal are those about the meaning of political judgment and its relationship to constancy (theses 7., 8., 9.), the connection between imagination and charisma (11.), and also the ones linking Bernard Williams to Weber’s ethic of responsibility (5.) and contrasting the Williamsian vision of moral dilemmas to the concepts of other dirty hands theorists (6.).

Although the dissertation reflects on a political theoretical discourse, and aims to contribute to that discourse with its findings, it also has a wider relevance, because it addresses questions that lie at the heart of democratic politics, questions such as: What kind of leaders should we choose in a liberal democracy? What kind of dangers and trade-offs are present in our choice? What should we minimally expect from a leader in a crisis situation? Can we draw a boundary between praiseworthy steadfastness and blameworthy stubbornness in such situations? What skills are needed to successfully subvert the status quo, and what normative standards should we use in evaluating political action that subverts political stability?

If we accept that these questions are important in a democratic polity, then the findings of the dissertation can have a relevance outside the discourse of contemporary political realism.

II. Approach, methods and the structure of the dissertation

The dissertation aims at being an internal criticism of realism: it does not question basic realist assumptions (e.g. that the realist critique on „moralist” theorists is justified), but rather tries to refine the conceptual vocabulary of realism. This can be called a „second-order” realist investigation, which takes realist theories as its point of departure, and (contrary to „first order realism”) turns to the analysis of political reality only occasionally, where it is needed to refine the mentioned vocabulary by using it in the analysis of specific historical cases.

Consequentially, the method of the dissertation is conceptual analysis, applied to the texts of contemporary and classical realism. When dealing with classical authors, this includes – to borrow from Gadamer¹⁷⁶ – both the tasks of reconstruction and integration, i. e. sketching the contextual and intertextual environment of certain ideas on the one hand, and translating them into the language of contemporary political theory on the other. These twin tasks would then hopefully result in the „fusion of horizons”. It is important to note that the dissertation attributes primary importance to the second task, integration. Consequently, when I use works of intellectual or conceptual history I do this mainly for purposes related to political theory, not history.¹⁷⁷ Where I resort to the analysis of empirical cases – with the above mentioned intent

176 Hans-Georg Gadamer (1999): *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik.* (Gesammelte Werke 1., Hermeneutik I.). Tübingen: Mohr Siebeck. 169-174.; 307-312.

177 The most important such works used in the dissertation are: J. G. A. Pocock (1975): *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition.* Princeton: Princeton University

to „test” and refine the vocabulary of realist theories – I use the method of analytic narrative, broadly conceived as narrating and comparing historical cases along the lines of certain theoretical problems.¹⁷⁸

The structure of the dissertation is as follows. The first chapter introduces the concept of contingency of action, and tries to make the research problem accessible to those not familiar with contemporary political realism. It does so by invoking certain *topoi* traditionally associated with realism, and also present in the works of contemporary realism. I will discuss three of those: that politics is the „art of the possible”; that politics is an autonomous sphere of human action; and that „In the beginning was the deed”. Furthermore, I will resort to examples both from classical antiquity and from contemporary popular culture to explain how realism sees itself along these *topoi*, how it distances itself from political moralism, and what internal differences can we detect within political realism.

The aim of the second chapter is twofold. First, it serves as a literature review that gives a comprehensive picture about contemporary realist discourse. Second, it also delineates the theoretical framework of the dissertation. I claim that although contemporary Anglo-Saxon realism is distinguished by an interest in the problems connected to the contingency of action, it uses the concept of contingency in a rather narrow sense, as a reference to particular, historically formed circumstances. I argue that while this concept is suitable for analyzing the relationship between existing practices (the political order) and theory, it cannot account for the relationship between political action and the formerly mentioned two components: existing practices and theory. I aim at giving the concept of contingency greater theoretical range by relying on the work of Kari Palonen, which incorporates both the dimensions of necessity (universality) versus chance (particularity), and that of reality versus possibility into the concept. This way, it will be an appropriate conceptual tool to analyse all sides of the conceptual triangle (i.e. the relationship between theory and practices, theory and action, practices and action). Looking at the relationship between existing practices (i.e. the political order) and political action, I distinguish between three types of political action in which contingency plays a different role: the problems of *maintaining*, *protecting* and *subverting* the political order.

The third chapter is about the first of these, *maintenance*, and it tries to reconstruct a version of it from the writings of Bernard Williams. Theorizing maintenance as a type of political action focuses on the everyday, normal state of affairs in politics, investigating the role of political action in maintaining stability. According to Williams, it does make a great difference what kind of character our politicians have, as character, alongside integrity and projects mitigates the contingency of our politicians’ actions, making those calculable at least in a minimal sense.

Press; Kari Palonen (1998): *Das „Webersche Moment”*. Zur Kontingenz des Politischen. Opladen: Westdeutscher Verlag; Peter Vogt (2011): *Kontingenz und Zufall. Eine Ideen- und Begriffsgeschichte*. Akademie Verlag.

¹⁷⁸ Although „analytic narrative” is known in political science as a narrower research program (cf. Robert H. Bates – Avner Greif – Margaret Levi – Jean-Laurent Rosenthal – Barry R. Weingast (1998): *Analytic Narratives*. Princeton, Princeton University Press.; Robert H. Bates – Avner Greif – Margaret Levi – Jean-Laurent Rosenthal – Barry R. Weingast (2000): *The Analytic Narrative Project*. *American Political Science Review*, 94/3. 696–702.), their most important methodological commitments – the form of narrative, problem- and actor-centric analysis, and the intended dialogue between theory and empirical analysis with the aim of refining theory – are shared by this dissertation.

The chapter unfolds this Williamsian problem in three steps. Firstly, it reviews how the contingency of action is present in Williams' ethical writings, and what political theoretical consequences follow from that presentation. As a second step, it tries to establish a link between Williams' ethical project and Max Weber's ethic of responsibility (*Verantwortungsethik*), referred to by Williams at certain points, and discusses the aspects in which the Williamsian view is a refinement of Weber's theory. Finally, it situates the Williamsian view within the literature on dirty hands, construing a model of dirty hands from Williams' essayistic remarks on the topic, and contrasting it to the model of Michael Walzer and a Neo-Machiavellian alternative elaborated by Demetris Tillyris in recent years. While character mitigates the contingency of action, Williams' emphasis on moral conflict and the possibility of dirty hands underlines that the contingency of action cannot be eradicated from our moral and political life.

The focus of the fourth chapter is on situations where the *protective* and the *maintaining* types of action occur together. These are crisis situations, where political leaders with political projects face great pressure to abandon those projects. The question the chapter tries to answer is this: how can we draw a boundary between praiseworthy steadfastness and blameworthy stubbornness in a democracy? Resolving this issue will be done by assessing the relationship between constancy and political judgment in three steps. Firstly, the chapter analyses Thucydides' *History of the Peloponnesian War*, arguing that contrasting certain scenes from the book can help us get a first glimpse on the importance of constancy in a democracy, the role of political judgment in a crisis situation, and their problematic relationship to each other. Secondly, I argue that there is no appropriate theoretical framework in contemporary political realism to assess the type of situations the chapter is interested in. However, the Aristotelian scheme of practical deliberation (more concretely, its particularist reading) can give us the theoretical tools to analyse such cases. The third part of the chapter analyses historical cases from this Aristotelian viewpoint, comparing the conduct of Winston Churchill, Tony Blair and François Mitterrand in crisis situations.

The fifth chapter is about the subversive type of political action, reviewing the conceptualization of the problem in contemporary radical realism (in the works of realist „founding father“ Raymond Geuss), and contrasting the Geussian view of subversion with that of a realist classic, Max Weber. The claim of the chapter is that such contrasting of the two authors can lead to important insights about theorizing subversion (especially about the importance of political preferences, practical context and the form of the theory), and can demonstrate that there are places between defending the status quo and propagating radical social reform, a Manichean dualism often invoked by contemporary radical realists.

The chapter proceeds in three steps. The first two consists of a parallel reading of Geuss and Weber. First, I assess the common ground behind their subversive visions (the fear of the arrival of Nietzsche's „Last Man“ brought about by the effect petrifying social structures have on our thought and creativity). Second, I delineate the differences between Geuss and Weber: the form of subversion theorized by them (in Weber's case, it is the charisma of political leaders; in Geuss', mainly the imagination of the theorist, and – in a much smaller degree – the practical imagination of the politician); and the moments that delimit subversive action (in Weber's case, that is the responsibility of calculating the consequences of our actions; in the case of Geuss, such a moment is missing). Third, I argue that there is a common problem with their views of subversive action: that the relationship of subversion to the existing political order is

undertheorized. To remedy this problem, I aim to present a view of charisma and practical imagination where they mutually reinforce each other, and their relationship to the cultural and intellectual resources of the existing order is also sufficiently theorized. I present this view by analyzing the conduct of Charles de Gaulle during the founding of the French Fifth Republic.

The sixth chapter is the conclusion of the dissertation, where I summarize my findings. First, I recapitulate the conceptual contributions of the dissertation to contemporary realism, and how the created ideal types help us in seeing of the multifariousness of realism. Second, to elaborate on the latter point, I review what different meanings can the three realist topoi assume, connected to different types of political action. Finally, I wage a first step towards creating a „hybrid” realism, that incorporates certain concerns that theorists of the maintaining type of action voice and concerns often found in the realist works about subversive action. I propose a modified version of Isaiah Berlin’s concept of „sense of reality” as a first step towards such a realism.

III. The claims and contributions of the dissertation

1.) *Realism and the contingency of action.* The central claim of the dissertation is that realists are connected through a special sensitivity towards the contingency of action, which makes them skeptical about universalistic, rationalistic and monistic theories. This can be seen as one of the „family resemblances” that connect realist theories to each other. However, if taken seriously, this sensitivity has further important implications, for example on the autonomy of politics (cf. claim nr. 13.).

2.) *The narrow use of the concept of contingency in contemporary Anglo-Saxon realism.* Although contemporary Anglo-Saxon realism is distinguished by an interest in the *problem* of contingency of action, it uses the *concept* of contingency in a rather narrow sense, as a reference to particular, historically formed circumstances, „which could have been otherwise”. Contrary to this use, the original Aristotelian concept (*endechomenon*, latinized as *contingent*) was more about present possibilities, that is „which could be otherwise”. I argue that while the concept currently used in Anglo-Saxon realism is suitable for analyzing the relationship between existing practices (the political order) and theory, it cannot account for the relationship between these two on the one hand, and (exceptional) action on the other. I aim at giving the concept of contingency greater theoretical range by adopting Kari Palonen’s use, which incorporates both the dimensions of historical particularity and political possibility.

3.) *Three types of political action in political realism.* The dissertation claims that there are three different types of political action that stand in the focus of contemporary political realism: maintaining, protective and subversive action. While the first is interested in preserving political stability, the second is focused on overcoming instability caused by factors external to the agent, and the third is about creating new political alternatives and thereby questioning the stability of the *status quo*. Concerning the second and the third types, the dissertation relies heavily on Palonen’s distinction between the Machiavellian and the Weberian Moment, while illustrating the third with certain views of David Hume as presented in the works of contemporary realist

Andrew Sabl. At the same time, the dissertation also emphasizes that all three types of action can have different conceptualizations than those present in Machiavelli, Weber and Hume.

4.) *The inseparability of ethics and politics in Bernard Williams' thought.* The dissertation claims that Williams' political theory cannot be fully understood without the background of his ethical thought. His views about the ethic of responsibility are not directed toward a specifically political ethic (an inclination of contemporary realism), but are rather to be interpreted as a manifestation of his general vision about ethical theory. This vision consists in taking into account conflicting ethical and other value claims (e.g. political survival, national greatness), sensitivity to moral loss and the potentiality of tragedy in our ethical life, and emphasizing the situational parameters of decisions. Additionally, the chapter aims to show that character as a constraint on the contingency of action is not only important for Williams' ethic, but also for his political theory: because character makes political action minimally predictable, selecting a candidate with an appropriate character should be a central concern of democratic theory. The questions concerning character, integrity and „ground projects”, treated at length in Williams' 1981 essay volume *Moral Luck* is a further important connection between his ethical and political thought, up to now underappreciated by realist literature.

5.) *Williams as the refiner of the Weberian ethic of responsibility.* The dissertation claims that although Williams never presented an elaborate ethic of responsibility, his ethical writings can yield certain refinements for the Weberian concept. First, his views about character and the internalization of social norms can help in somewhat mitigating Weberian decisionism, bringing into attention that when we have to decide between conflicting values, our decision is often not radical, but „grounded” in our character and internalized norms: we are already someone in the moment of decision. Second, because Williams separates impartial ethical requirements from personal „ground projects”, some of Weber's famous references (e.g. his Luther-reference: „Here I stand, I can do no other”) can appear in a new light. Thirdly, while the intended audience of Weber's famous lecture on political vocation are future politicians, the ethical vocabulary used by Williams is richer in third-person evaluative terms that do not appear in the moral deliberation of the agent (e.g. virtue terms). This vocabulary can have greater purchase for external observers evaluating the conduct of the agent. This third-person evaluative perspective builds a bridge from the ethic of responsibility towards democratic theory.

6.) *The (Neo-Weberian –)Williamsian conceptualization of dirty hands.* The dissertation claims that out of Williams' essayistic remarks on the topic, a conceptualization of dirty hands can be reconstructed, that can serve as an alternative both to Michael Walzer's original version and its Neo-Machiavellian alternative put forward by Demetris Tillyris in recent years. The Williamsian view can evade Tillyris' rightful criticisms of the Walzerian view (the latter's oscillation between value-monism and value-pluralism; its „static” nature that focuses on action instead of character; the irreality and political irresponsibility of the public confession of dirty hands advocated by Walzer), while not embracing the more problematic views of the Neo-Machiavellian view (bracketing the harms caused to citizens in the name of political effectiveness; the reduction of the politician's character into one dimension; the lack of interest

in moral emotions). The Williamsian view sees the ideal political character for a liberal democracy in the Weberian „tragic hero”, who agonises, even hesitates over decisions that entail severe moral loss. The political philosophical background of this view is the liberalism of fear (adopted by Williams from Judith Shklar), which is concerned above all with the powerful causing harms to the powerless.

7.) *Constancy and good judgement as the evaluative criteria for the action of democratic leaders in crisis situations.* The dissertation claims that from a realist viewpoint, two normative criteria applies in situations where democratic leaders face a crisis situation and are subject to pressure to give up their political projects. The first is the expectation of constancy, i.e. clinging to their projects that won them elections, and overcoming resistance; the second is the expectation of good judgment, i.e. the responsiveness to the changing circumstances and the views of others around the politician. Although it might seem that there is some tension between the two criteria, I argue that it is right to expect them both: constancy is only a virtue when it is paired with appropriate judgment. At the same time, giving up on a project does not necessarily involve the lack of constancy, granted that the agent tried to stand by his project and took on confrontations before she decided to abandon the project.

8.) *The Aristotelian concept of practical deliberation as an important correction of the contemporary realist view of political judgment.* The dissertation claims that the concept of political judgment put forward by Raymond Geuss – who is most interested in the topic among contemporary realists – faces some problems, and that the Aristotelian view of practical deliberation (more specifically its particularist reading) can help us correct the shortcomings of his view. First, such a view can eschew the Geussian criticism directed against „moralist” views of political judgment (which see the content of judgment in a quasi-mechanical application of rules on concrete cases), because it can incorporate various goals in its major premiss (e.g. personal projects). Second, while Geuss seems to reduce judgment to instrumental deliberation (where the goal of the action is pre-given and unchangeable), the Aristotelian scheme can describe how taking into account the circumstances of the situation (the minor premiss) can interact with the goals of the actor (the major premiss): the former specifies the latter, and can even lead to abandoning the actor’s project in the light of the circumstances. This way, Aristotelian practical deliberation is more suitable for analysing certain „hard cases” (crisis situations) than the scheme of Geuss.

9.) *Political judgment as „grabbling”.* The dissertation claims that the metaphor of grabbling (the continuous feeling out of obstacles in conditions of bad visibility) captures better the working of political judgment in a crisis situation than the metaphor of sight, most commonly used in Anglo-Saxon political theory. First, the grabbling-metaphor better captures the sometimes radical uncertainty of the situation, the „fog of war”, when the situation is not transparent to the actor, and she cannot foresee what will happen. This way, it supplies a simple solution to the problem that already occupied Thucydides: how can we imagine political judgment differently than rational planning and foresight (*gnōmē*), in a way that leaves a greater place to uncertainty (*tychē*). Second, the metaphor of grabbling can better accommodate the realist requirement of interaction with the facts of the situation, because – as Frank Ankersmit

emphasizes – it presupposes a closer interaction with reality, where the touched object itself forms the toucher.

10.) *The dystopic elements and blind spots of „claustrophobic realism”*. The dissertation claims that the common foundation of Max Weber’s and Raymond Geuss’ political realism is a dystopic vision about ossifying political and cultural structures that delimit human thought. The irony is that this fear, although it endows their position with a substantial polemic and critical potential, at the same time threatens to cause a blind spot in their theory: in depicting order as closed and totalizing, they conceive the relationship of structure and agency as a Manichean dualism, bracketing ways in which subversive action relies on the intellectual resources of the existing order. If we acknowledge this blind spot, we might conclude that the realist analysis of subversive political action could be linked to a different theoretical agenda, the purpose of which would be to describe how charisma and imagination are conditioned by cultural factors and use the cultural resources at hand.

Furthermore, by identifying the fear from the advent of Nietzsche’s „Last Man” as a common ground of the realism of Weber and Geuss, the dissertation uncovers a further way in which Nietzsche’s thought informs contemporary realist thinking (beside the realist insistence on truthfulness, already analyzed by Edward Hall and Matt Sleat).

11.) *Charisma and imagination as complementary elements of subverting political stability*. The dissertation claims that the concepts of charisma and that of practical imagination can complement each other in analyzing political action: while the latter denotes the intellectual conditions of creating new political alternatives, the former refers primarily to ways in which a political leader can secure a followership for the new alternative. The dissertation shows this possible symbiosis between the two concepts by analyzing Charles de Gaulle’s political conduct between 1958 and 1962, showing in the analysis how his imagination and charisma utilized existing cultural resources.

12.) *„Defending the status quo” and „radical social criticism” as false alternatives*. The dissertation claims that one of the possible benefits of Weber’s work for contemporary realism is showing that the palette of possible realist positions is much richer than the usual distinction between *status quo* defending liberal realists (Williams, Sleat, Galston) and radical realists (Geuss and his followers) implies. Although Weber’s realism lays great emphasis on subversive action, there is no trace of any radical left-wing social reform plan in his work. Additionally, he aims at balancing subversive action with the imperative of responsibly deliberating about the potential (and foreseeable) consequences of our actions.

13.) *The relative autonomy of the political*. The dissertation claims that, seen from the vantage point of contingency of action, the radical autonomy of the political cannot be substantiated, because we encounter a great deal of „isonomy” (similar „laws”) between political and other forms of action. This is best exemplified by the parallelisms between Bernard Williams’ ethical and political theory. However, this does not mean that from a different vantage point, such a radical autonomy could not be grounded.

14.) *Political realism and the „sense of reality”*. The dissertation claims that the thoughts of Isaiah Berlin about „hedgehogs and foxes”, his value pluralism and his concept of „sense of reality” can be seen as important precursors to the realist movement (the thought of Bernard Williams being the primary link between Berlin and contemporary realism). Additionally, I claim that Berlin’s concept of „sense of reality”, somewhat modified, can serve as a starting point for a „hybrid realism” that integrates some concerns of „maintaining realists” and some preoccupations of „subversive realists”. The modification is needed to secure a greater role to the creative element of political action in Berlin’s concept. I aim to grasp this creative sensitivity through the metaphor of aspect seeing.

IV. Publications of the author connected to the topic of the dissertation

- Illés Gábor (2015): Thuküdidész és a politikai realizmus. *Politikatudományi Szemle*, 24/1. 111–133.
- Illés, Gábor (2015): Political Culture and Political Leadership in Thucydides’ *History of the Peloponnesian War*. In: Tarrósy, István (ed.): *How Borderless is Europe?* Pécs: University of Pécs Department of Political Studies. 15–28.
- Illés Gábor (2016): Thuküdidész: a személyiség hatása a politikai vezetésre. In: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* Szerk. Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. Budapest: L’Harmattan Kiadó. 172-185.
- Illés Gábor (2019): Realizmus, mérséklet, tragédia. (Szűcs Zoltán Gábor: *A politika lelke. A politikai realizmus elméleti es eszmetörténeti nézőpontból.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2018.). *Politikatudományi Szemle*, 28/1. 119–125.
- Körösesnyei, András – Illés, Gábor – Metz, Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4/2. 91–103.
- Körösesnyei András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): Kontingencia és politikai cselekvés – A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben. *Politikatudományi Szemle*, 26/1. 7–28.
- Körösesnyei András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Szerk. Körösesnyei András. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 9–45.